

ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА, КЊИГА ДРУГА: 1878–1889, 1927.

Садржај

Глава I. Ристићев пад

Уређење нових крајева. Аграрно питање. Ратни дуг и патентарина. Закон о народним новцима. Железнички уговор с Аустријом. Преговори о трговинском уговору с Аустријом. Ристићева влада решена на царински рат. Ристићева влада и скупштинска опозиција. Појава *Видела*. Опозиција о железничком питању. Опозиција и царински рат. Краљ Милан и Аустрија. Ристићев пад

Глава II. Напредњаци и радикали

Пироћанац саставља нову владу. Избори од 30 новембра 1880 и пораз либерала. Оснивање радикалне странке. Оснивање напредне странке

Глава III. Напредњачка влада

I. Спољашња политика. Трговински уговор с Аустријом. Његов претрес у Скупштини. „Тајна Конвенција“. Декларација Пироћанац–Калајева. Кнез Милан и Тајна Конвенција. Критика и одбрана Конвенције

II. Унутрашња политика. Напредњачки нацрт Устава. Закон о штампи. Закон о зборовима и удружењима. Закон о судијама

III. Војне и просветне реформе. Наоружање војске. Закон о стајаћој војсци. Закон о обавезној основној настави. Наставни програм за средње школе

Глава IV. Напредњачке финансије

Пораст расхода. Стварање нових прихода. Укупан поглед на напредњачке финансије. Закон о Народној Банци

Глава V. Железничко питање

Железнички уговор и Генерална Унија. Бонту. Критика железничког уговора. Његов претрес у Скупштини. Мишљење публике

Глава VI. Црквено питање

Напредњачка влада гони либерале. Аустрија и митрополит Михаило. Збачење митрополитово. Русија о митрополитовом питању. Избор новог митрополита. Нова јерархија и политички значај црквенога питања

Глава VII. Ново уређење странака

Организација радикалне странке. Пера Тодоровић. Радикални програм. Организација либералне и напредне странке. Вођство појединих странака. Страначка штампа

Глава VIII. Борба напредњака и радикала

Прекид између напредњака и радикала. Бонтуов пад. Ново железничко друштво. Кнежеве везе са Бонтуом. Проглас Краљевине. Излазак радикала из Скупштине. Краљев пут по Србији. *Рабагас*. Херцеговачки устанак. Двогласци. Нов закон о штампи. „Сејмени“. Радикални збор у Крагујевцу. Пироћанац и Босанско питање. Илкин атентат. Покушај либерално-напредњачке владе. Афера са реквизиционим признаницама. Напредњаци траже промену Устава. Женидба Петра Карађорђевића. Смрт Лене Книћанке и Илке Марковићке. Напредњачки нацрт Устава. Радикални нацрт Устава. Радикална критика напредњачке политике. Краљ Милан и радикали. Изборна борба

Глава IX. Тимочка буна

Изборна победа радикала. Христићева влада. Тајни скуп радикала. Разоружање народне војске. Ванредно стање у црноморском округу. Затварање главног радикалног одбора. Ток буне у Источној Србији. Војска угушује буну. Радња преког суда. Радикална странка и Тимочка буна. Историјски значај буне

Глава X. Друга напредњачка влада

Краљ Милан у време Тимочке буне. Пад Христићеве владе. Гарашанинова влада. Нови закони о штампи, зборовима и удружењима. Нов закон о општинама. Пореска реформа. Пораст буџета. Летећи дуг и нови зајмови. Опозициона штампа. Ристићева пензионисање. Хајдучија. Несагласице међу напредњацима. Гарашанин и Краљ Милан. Емигрантско питање и српско-бугарски сукоб. Састанак у Скерњевићу. Краљица Наталија против аустрофилске политике. Краљев предлог о допуни тајне конвенције

Глава XI. Српско-бугарски рат

Пловдински преврат. Гледиште Краља Милана. Аустријска политика. Тројецарски савез и српска накнада. Грековљева мисија. Наши преговори с Портом. Цариградска конференција. Проглас рата. Аустрија и српско-бугарски рат. Наше странке према рату. Држање Краља Милана. Наша спрема за рат: дипломатска; финансијска; војна. Ратни план. Страх од радикалне буне. Потцењивање Бугара. Прва три дана рата. Сливничка битка. Бегство Краља Милана из Пирота. Гарашанин враћа Краља у Пирот. Бугарска офансива. Тројецарски савез предлаже примирје. Битка код Пирота. Кевенхилерова мисија. Преговори о примирју. Преговори о миру. Какав се Краљ Милан показао у бугарском рату. Корист и штета од овог рата

Глава XII. Напредњачки пад

Краљев покушај оставке. Краљичино намесништво. Ристић–Пироћанчева заједница. Краљева погодба са Пером Тодоровићем. Радикали неће споразум са напредњацима. Измене у Гарашаниновој влади. Нов покушај напредњачко-радикалног споразума. Либерално-радикални споразум. Нови скупштински избори. Гарашанинов говор о бугарском рату. Незадовољство у земљи противу Гарашанинове владе. Дефицит, летећи дуг, и нови зајмови. Оснивање К. С. Академије. Питање Вукашина Петровића. Краљеве сумње у Аустрију. Краљева мржња на Краљицу. Прекид између Краља и Краљице. Краљево приближавање Русима и Ристићу. Гарашанинов пад. Напредњачки режим

Глава XIII. Краљев развод брака

Либерално-радикална влада. Краљева намера оставке. Народни „одисај“ и линчовање напредњака. Нови скупштински избори. Митрополитово питање. Постављање владиних посланика. Краљеве несагласице са Ристићем у спољашњој политици. Несагласице између радикала и Радивоја Милојковића. Пад либерално-радикалне владе. Радикална влада. Финансијско питање. Нова радикална Скупштина и законски предлози радикалне владе. Краљ Милан незадовољан радикалном владом. Краљичино питање и пад радикалне владе. Христићева влада. Краљ тражи развод брака. Одузимање престолонаследника од Краљице. Краљева брачна парница. Митрополитов акт од 12 октобра

Глава XIV. Промена Устава

Краљева прокламација од 14 октобра. Нацрт новог Устава. Његови претрес у уставотворном одбору. Краљ и странке у том одбору. Уставотворна Скупштина. Радикали и нов Устав. Коста Таушановић. Компромис између Краља и радикала

Глава XV. Краљева оставка

Краљ после промене Устава. Његова намера оставке. Веза између новог Устава и његове оставке. Продужење тајне конвенције. Краљеви дугови. Давање оставке

Закључак

Личне особине Краља Милана. Његова политика. Његов историјски значај

Прилози

(1) Бонтуово мито. (2) Случај Лене Книћанке. (3) Раша Милошевић о Тимочкој буни. (4) Драгутин Илић о Тимочкој буни. (5) Нацрт Краља Милана о допуни тајне конвенције. (6) Пашић у очи бугарског рата. (7) Кевенхилерова мисија. (8) Краљица Наталија и ђенерал Белимарковић. (9) Либерално-радикални споразум. (10) Гарашанин и Краљичино питање

инд. бр.

15854

Влада Милана Обреновића

од
Слободана Јовановића

књига друга
(1878—1889)

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1 КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1
1927

ПРЕДГОВОР.

У једној ранијој књизи изложена је прва половина владе Милана Обреновића: од његова ступања на престо па до Берлинског конгреса. У овој књизи излаже се друга половина његове владе: од Берлинског конгреса па до његове оставке.

Главна грађа за другу половину Миланове владе налази се, као год и за прву половину, у протоколима и у стенографским белешкама Народне Скупштине и у политичким листовима.

Од необјављених докумената ваља² нарочито помнути извештаје аустроугарског посланика у Београду. У другој половини своје владе Милан се тесно везао за Аустрију и говорио њеном посланику више или мање све; извештаји тога посланика имају скоро вредност његовог дневника.

Од необјављених докумената важни су још и ови: преписка између нашег министарства иностраних дела и наших посланства на страни (у архиви министарства иностраних дела), мемоари Вукашина Петровића (у архиви К.С.Академије), дневник Николе Крстића (у архиви К.С.Академије), дневник Милана Милићевића (код г. Мише Трифуновића), хартије Јована Мишковића (у којима се налазе преписи из мемоара Краљице Наталије и из њене преписке са Краљем Миланом), хартије Радивоја Милојковића (у Државној Архиви), хартије Владимира Јовановића.

Од политичара из друге половине Миланове владе објавили су своје успомене: Чедомиљ Мијатовић (на енглеском, под називом: *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, 1917); Стојан Новаковић (Двадесет година уставне политике у Србији, 1912, и Бугарско српски рат и оновремене кризе, у Чупићевој годишњици, 1908); Љубомир Каљевић (Моје Успомене, 1908); Пера Тодоровић (у Малим Новинама,

1890, под називом: „Крвава Година“, и 1901, под називом: „Успомене на Краља Милана“); Рапа Милошевић (Тимочка буна, 1923) . . . Више грађу, него успомене у правом смислу, дали су Владан Ђорђевић (Горњи Дом Србије у Отаџбини 1810-1892, и Моје министровање, у истом часопису, 1890-91), и Стојан Протић (Одломци из уставне и народне борбе, у две свеске, 1911 и 1912.

Има само једно дело које другу половину Миланове владе обухвата у целини: то је политичка историја Живана Живановића, друга књига, 1924. Књижевност о појединим питањима и догађајима тога доба наведена је у тексту ове књиге, у примедбама. Овде се помињу нарочито: Историја српско-бугарског рата, од дра Владана Ђорђевића, 1908; Историја српских државних дугова, од дра Милорада Недељковића, 1909; Историја Социјализма у Србији, од Драгине Лапчевића, 1922; Историја тајне конвенције, од Гргура Јакшића, у Архиву за правне и друштвене науке, 1924 и 1925; Краљ Милан и жене, од Владимира Ђоровића, у Политици за 1925.

При овоме послу били су ми на великој услузи г. г. Јован Томић, библиотекар Народне Библиотеке; др. Војислав Јовановић, главни архивар министарства иностраних дела; Мипа Трифуновић; моје колеге, професор др. Владимир Ђоровић, професор др. Гргур Јакшић, и професор др. Алекса Ивић. Ја их молим све да приме изразе моје усрдне захвалности.

Београд, марта 1927.

С. Ј.

САДРЖАЈ.

СТРАНА

<i>Глава I. Ристићев пад</i>	1
Уређење нових крајева 1 — Аграрно питање 2 — Ратни дуг и патентарина 4 — Закон о народним новцима 7 — Железнички уговор с Аустријом 8 — Преговори о трговинском уговору с Аустријом 12 — Ристићева влада решена на царински рат 20 — Ристићева влада и скупштинска опозиција 23 — Појава <i>Видела</i> 29 — Опозиција о железничком питању 30 — Опозиција и царински рат 31 — Краљ Милан и Аустрија 32 — Ристићев пад 35.	
<i>Глава II. Напредњаци и радикали</i>	39
Пироћанац саставља нову владу 39 — Избори од 30 новембра 1880 и пораз либерала 42 — Оснивање радикалне странке 46 — Оснивање напредне странке 46.	
<i>Глава III. Напредњачка влада</i>	49
<i>I. Спољашња политика.</i> Трговински уговор с Аустријом 49 — Његов претрес у Скупштини 54 — »Тајна Конвенција« 56 — Декларација Пироћанац-Калајева 59 — Кнез Милан и Тајна Конвенција 62 — Критика и одбрана Конвенције 63.	
<i>II. Унутрашња политика.</i> Напредњачки нацрт Устава 67 — Закон о штампи 70 — Закон о зборовима и удружењима 71 — Закон о судијама 72.	
<i>III. Војне и просветне реформе.</i> Наоружање војске 73 — Закон о стајаћој војсци 74 — Закон о обавезној основној настави 75 — Наставни програм за средње школе 76.	
<i>Глава IV. Напредњачке финансије</i>	81
Пораст расхода 81 — Стварање нових прихода 83 — Укупан поглед на напредњачке финансије 85 — Закон о Народној Банци 87.	
<i>Глава V. Железничко питање</i>	90
Железнички уговор и Генерална Унија 90 — Бонту 93 — Критика железничког уговора 95 — Његов претрес у Скупштини 97 — Мишљење публике 100.	
<i>Глава VI. Црквено питање</i>	102
Напредњачка влада гони либерале 102 — Аустрија и митрополит Михаило 103 — Збачење митрополитово 104 — Русија о митро-	

политовом питању 105 — Избор новог митрополита 106 — Нова јерархија и политички значај црквеног питања 108.

Глава VII. Ново уређење странака 112

Организација радикалне странке 112 — Пера Тодоровић 114 — Радикални програм 117 — Организација либералне и напредне странке 119 — Вођство појединих странака 121 — Странацка штампа 124.

Глава VIII. Борба напредњака и радикала 128

Прекид између напредњака и радикала 128 — Бонтуов пад 130 — Ново железничко друштво 133 — Кнежеве везе са Бонтуом 134 — Проглас Краљевине 136 — Излазак радикала из Скупштине 137 — Краљев пут по Србији 139 — *Рабагас* 141 — Херцеговачки устанак 142 — Двогласци 144 — Нов закон о штампи 147 — »Сејмени« 148 — Радикални збор у Крагујевцу 149 — Пироћанац и Босанско питање 153 — Илчки атентат 155 — Покушај либерално-напредњачке владе 157 — Афера са реквизиционим признаницама 160 — Напредњаци траже промену Устава 162 — Женидба Петра Карађорђевића 163 — Смрт Јене Книћанке и Илке Марковићке 167 — Напредњачки нацрт Устава 169 — Радикални нацрт Устава 170 — Радикална критика напредњачке политике 172 — Краљ Милан и радикали 173 — Изборна борба 174.

Глава IX. Тимочка buna 178

Изборна победа радикала 178 — Христићева влада 180 — Тајни скуп радикала 181 — Разоружање народне војске 182 — Ванредно стање у црногорском округу 183 — Затварање главног радикалног одбора 185 — Ток буне у Источној Србији 185 — Војска угушује буну 187 — Радња преког суда 188 — Радикална странка и Тимочка buna 190 — Историјски значај буне 195.

Глава X. Друга напредњачка влада 199

Краљ Милан у време Тимочке буне 199 — Пад Христићеве владе 205 — Гарашанинова влада 208 — Нови закони о штампи, зборовима, и удружењима 210 — Нов закон о општинама 211 — Пореска реформа 213 — Пораст буџета 217 — Летећи дуг и нови зајмови 218 — Опозициона штампа 221 — Ристићеве пензионисање 222 — Хајдучија 223 — Несагласице међу напредњацима 224 — Гарашанин и Краљ Милан 225 — Емигрантско питање и српско-бугарски сукоб 227 — Састанак у Скерњићу 233 — Краљица Наталија против аустрофилске политике 236 — Краљев предлог о допуни тајне конвенције 238.

Глава XI. Српско-бугарски рат 243

Пловдински преврат 243 — Гледиште Краља Милана 244 — Аустројска политика 247 — Тројецарски савез и српска накнада 249 — Грековљева мисија 252 — Наши преговори с Портом 255 — Цариградска конференција 256 — Проглас рата 256 — Аустроја

и српско-бугарски рат 257 — Наше странке према рату 263 — Држање Краља Милана 266 — Наша спрема за рат: дипломатска 267; финансијска 267; војна 269 — Ратни план 270 — Страх од радикалне буне 272 — Потцењивање Бугара 273 — Прва три дана рата 275 — Сливничка битка 277 — Бегство Краља Милана из Пирота 283 — Гарашанин враћа Краља у Пирот 284 — Бугарска офанзива 285 — Тројецарски савез предлаже примирје 287 — Битка код Пирота 289 — Кевенхилерова мисија 290 — Преговори о примирју 292 — Преговори о миру 295 — Какав се Краљ Милан показао у бугарском рату 298 — Корист и штета од овог рата 299.

Глава XII. Напредњачки пад 301

Краљев покушај оставке 301 — Краљичино намесништво 303 — Ристић-Пироћанчева заједница 305 — Краљева погодба са Пером Тодоровићем 309 — Напредњаци неће споразум са либералима 311 — Радикали неће споразум са напредњацима 312 — Измене у Гарашаниној влади 313 — Нов покушај напредњачко-радикалног споразума 314 — Либерално-радикални споразум 315 — Нови скупштински избори 316 — Гарашанинов говор о бугарском рату 319 — Незадовољство у земљи противу Гарашанинове владе 320 — Дефицит, летећи дуг, и нови зајмови 322 — Оснивање К. С. Академије 326 — Питање Вукашина Петровића 327 — Краљеве сумње у Аустрију 329 — Краљева мржња на Краљицу 331 — Прекид између Краља и Краљице 334 — Краљево приближавање Русима и Ристићу 337 — Гарашанинов пад 339 — Напредњачки режим 340.

Глава XIII. Краљев развод брака 343

Либерално-радикална влада 343 — Краљева намера оставке 344 — Народни »одисај« и личовање напредњака 347 — Нови скупштински избори 349 — Митрополитово питање 351 — Постављање владиних посланика 352 — Краљеве нesaгласице са Ристићем у спољашњој политици 353 — Нesaгласице између радикала и Радивоја Милојевића 355 — Пад либерално-радикалне владе 357 — Радикална влада 357 — Финансијско питање 359 — Нова радикална Скупштина и законски предлози радикалне владе 360 — Краљ Милан незадовољан радикалном владом 364 — Краљичино питање и пад радикалне владе 366 — Христићева влада 367 — Краљ тражи развод брака 369 — Одузимање престолонаследника од Краљице 371 — Краљева брачна парница 373 — Митрополитов акт од 12 октобра 376.

Глава XIV. Промена Устава 379

Краљева прокламација од 14 октобра 379 — Нацрт новог Устава 380 — Његови претрес у уставотворном одбору 385 — Краљ и странке у том одбору 388 — Уставотворна Скупштина 392 — Радикали и нов Устав 394 — Коста Таушановић 396 — Компромис између Краља и радикала 398.

Глава XV. Краљева оставка 400

Краљ после промене Устава 400 — Његова намера оставке

401 — Веза између новог Устава и његове оставке 404 — Продужење тајне конвенције 406 — Краљеви дугови 408 — Давање оставке 409.

З а к љ у ч а к 411

Личне особине Краља Милана 411 — Његова политика 415 — Његов историјски значај 419.

П р и л о ж и 421

(1) Бонтуово мито 421 — (2) Случај Лене Книћанке 427 — (3) Раша Милошевић о Тимочкој буни 429 — (4) Драгутин Илић о Тимочкој буни 434 — (5) Нацрт Краља Милана о допуни тајне конвенције 436 — (6) Пашић уочи бугарског рата 437 — (7) Кевенхилерова мисија 441 — (8) Краљица Наталија и генерал Белимарковић 442 — (9) Либерално-радикални споразум 444 — (10) Гарашанин и Краљичино питање 445.

СКРАЋЕЊА.

Аустроугарски посланик = Извештаји аустроугарског посланика у Београду министарству иностраних дела у Бечу (дати по новом календару).

Владан Ђорђевић = Др. Владан Ђорђевић, Историја српско-бугарског рата 1885. Две књиге. 1908.

Grosse Politik = Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Живановић, *Историја* = Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Написао Живан Живановић. Четири књиге. 1923—1925.

Кретић = Дневник Николе Кретића (рукопис у архиви К. С. Академије).

Милошевић = Тимочка буна 1883. Успомене Раше Милошевића, 1923.

Недељковић = Историја српских државних дугова од дра Милорада Недељковића, 1909.

Плава књига = Correspondence respecting Affairs of Eastern Roumelia & Bulgaria (C. 4612).

ГЛАВА I.

РИСТИЋЕВ ПАД.

Либерална влада, образована у октобру 1878 под председништвом Јована Ристића, имала је да реши неколико великих питања: уређење нових крајева, одужење ратнога дуга, закључење железничког и трговинског уговора с Аустријом.

I.

Уређење нових крајева почело је истовремено са надирањем наше војске. Први закон о њиховом уређењу издан је 3 јануара 1878, — скоро на пола године пре Берлинског конгреса.

Прво је уређена полицијска и судска власт. Носиоци државне полиције били су окружни и срески начелници; носиоци општинске полиције, кметови. Кметови нису бирани, него их је, између „одабраних кућних старешина“, постављала среска власт. Полицијски органи вршили су и неке судске послове, — расправљали мање спорове и судили лакше кривце. За веће спорове и теже кривце установљени су један срески судија као судска власт првог степена, и један окружни, т. зв. велики судија, као судска власт другог и последњег степена. Те појединачне судије нису судиле по писаним законима, него „по савести, по убеђењу и познању правде и обичаја народнога“. Један савет мештана обавештавао их је о помесним правним обичајима. Суђење појединачних судија по здравом разуму било је практично, јер су се ствари свршавале брзо, — али оно је било много примитивније него колегијално суђење по писаним законима.

После Берлинског конгреса, који је нове крајеве коначно доделио Србији, издана су два закона:

(1) Закон од 17 децембра 1878 о подели нових крајева на округе и срезове. Образована су четири округа с истим

онаквим уређењем окружних и среских власти као и у старим границама.

(2) Закон од 31 децембра 1878 „о суђењу и о законима по којима ће се судити у присаједињеним пределима“. На нове крајеве протегнуто је у главnome наше судско уређење и наше грађанско и кривично право како материално тако и формално. Изузетно, није протегнуто и наше уређење непокретне својине. У старим границама, постојао је слободан сеоски посед; у новим крајевима, још је трајала феудална зависност сељака хришћанина од мусломана господара земље. Закон од 31 децембра није мењао ово стање ствари; решење аграрног питања у новим крајевима остављено је за доцније. На те крајеве није протегнут ни наш закон о адвокатима. Бојало се да тамошњи народ, још простосрдачан и невешт правним формама, не постане жртва несавесних адвоката и њихових кајшарлука.¹⁾

Још пре него што је законодавна власт извршила административно и правно изједначење нових и старих крајева, Влада је сама, без Скупштине, извршила њихово политичко изједначење. Она им је својим указом дала право гласа у скупштинским изборима који су чињени октобра 1878. Влада се ставила на гледиште, да нови крајеви нису освојени него ослобођени, и да им стога већ од првога дана припадају уставна права српских грађана. Опозиција је сумњичила Владу да се руководила поглавито партијским разлозима. У новим крајевима, где политичка свест још није била пробужена, и где је страх од власти био велики, владини кандидати могли су лакше бити изабрани него у старим границама.

Највише је тешкоће задавало аграрно питање у новим крајевима. У старим границама, то је питање решено 1830 на врло прост начин. Сељак је постао слободан сопственик земљишта које је обрађивао; сва спахијска потраживања урачуната су у ону суму коју је Србија на име данка плаћала Порти; исплата спахија није пала на терет сељака, него на терет државе. У новим крајевима, аграрно питање

¹⁾ Закон о адвокатима протегнут је на нове крајеве тек под напредњачком владом, 1881. Такође под напредњачком владом, 1881 и 1882, протегнути су на те крајеве и остали законски прописи који дотле нису за њих важили.

није се дало решити на овај начин. Државне финансије биле су тако испрпене ратом, да држава није могла узети на себе откуп сељака. Извршити пак ослобођење сељака без икакве накнаде за господаре земље, такође није било могућно, — Берлински уговор обвезивао нас је на поштовање имовинских права мусломана господара земље. Према томе, није остало ништа друго него да се сељаци сами откупе.

Њихов откуп уређен је законом о „аграрним одношајима у ново-ослобођеним пределима“ од 3 фебруара 1880, који је у главnome дело министра правде Стојана Велковића. По томе закону, сељаци су постајали господари земље коју су радили, али уз накнаду коју су сами из својих средстава морали дати господарима земље. Величина накнаде одређивала се или слободном погодбом заинтересованих страна, или, у недостатку такве погодбе, решењем нарочитих државних комисија. Досуђену накнаду ваљало је исплатити најдаље за пет година. Откуп сељака био је обавезан не само за господара земље него и за сељака; законодавац, решен да искорени феудалне односе у новим крајевима, натеривао је сељака на откуп, баш ако он не би ни хтео. На тај начин, после правног и политичког изједначења нових крајева са старима, извршено је и њихово социално изједначење.

Решење аграрног питања рђаво је примљено од Порте. Она се жалила да су мусломански земљевласници просто опљачкани. Међу њеним различним приговорима један је без сумње био уместан. Откупнина коју су сељаци дуговали господарима земље, плаћана је неуредно и с натегом. Законска одредба да се она мора сва исплатити најдаље за пет година, тумачена је у пракси тако, да сељаци могу читавих пет година не плаћати ништа, под условом да на крају пете године положе целу суму. Али шта ће за то време радити господари земље? Од чега ће они живети? Њихов положај доиста био је очајан. 1882, напредњачка влада закључила је т. зв. аграрни зајам; из тога зајма држава је исплатила господаре земље, и на место њих она постала поверилац откупљених сељака. Свој дуг држави сељаци су отплаћивали у годишњим ратама; за отплату целога дуга утврђен је рок од 15 до 25 година. Аграрни зајам од 1882 спречио је материалну пропаст господара земље.

II.

Финансијско стање после рата било је рђаво: државна каса празна; народ осиромашео. Морало се штедети, — а штедети се није могло, јер уздизање Србије на положај независне државе и проширење њених граница узроковали су нове издатке. На пр. повећање цивилне листе, отварање нових посланстава на страни, трошкови око уређења нових крајева. У буџету за 1878/9 расходи су од прилике за 3.000.000 динара већи него у буџету за 1877/8.

У буџету за 1878/9 равнотежа је одржана с помоћу „непредвиђених извора“, од којих се очекивало 3.168.000 динара, — од прилике онолико колико је износило и повећање расхода. „Непредвиђени извори“ јављају се и у буџету за 1879/80, али смањени на 2.500.000 динара. Ти непредвиђени извори били су двојаки: (1) распродаја хране и других ствари које су преостале у ратним магацинима; (2) наплата пореске вересије. Онај први извор био је сигуран; овај други, не. Оба су била привремена, и стога неподесна за покриће нових расхода, који нису били привремени него стални.

Поред нових расхода, који су се како тако исплаћивали из непредвиђених извора, постојао је још и ратни дуг, који је с интересом нарастао на 30.000.000 динара. Из редовних прихода ми нисмо били кадри ни интерес ратног дуга плаћати. Покушај да се неприкупљени остатак ратног зајма употреби на отплату ратног дуга, — није успео. Морао се установити нов порез. Влада је предложила Скупштини један порез на радње, који је доцније добио име „патентарине“.

Основна мисао патентарине била је више политичка него финансијска. Новим порезом Влада није хтела оптеретити ни сељачки ни чиновнички ред. Сељачки ред страдао је од рата највише: његови губитци у људима били су највећи; он је најјаче погођен реквизицијом, итд. Чиновнички ред није поднео тако тешке жртве, али и он је за време првога рата служио са смањеном платом. Влада је стога главни терет патентарине свалила на трговце.

Патентарину су имали да плаћају трговци, банкарџије, механџије, пиљари... Затим, лекари, апотекари, адвокати... Од патентарине ослобођени су пољопривредници, занатлије, књижевници.

И ако је патентарина штедела сељаке, она је наишла на отпор код посланика из народа. Посланици из народа ретко су кад били чисти земљорадници. Многи су од њих још и трговали, држали механу и т. д. Све те посланике патентарина је ударала по кеси. Осим тога, посланици из народа стрепили су да трговци, противу којих је патентарина управљена, не превале тај намет на потрошаче. Патентарина је обухватала не само галантеријске и колонијалне радње, у којима је варошка публика пазарила, него је обухватала и магазијске радње, у којима је сељак куповао со и брашно, обухватала сеоске бакалнице и сеоске механе. Посланици из народа назирали су у патентарини једну врсту прикривеног посредног пореза, који ће на крају крајева опет платити сељаци као најмногобројнији део потрошачке масе.

Противу патентарине удружили су се представници београдске чаршије и главни сељачки трибуни. Влада је савлада њихов отпор, али тек пошто је пристала да се патентарина удари не само на трговце, него и на чиновнике; ови су били подједнако мрски и сељацима и трговцима. Закон о патентарини проглашен је 19 јануара 1879, под звучним патриотским називом „закона о одушењу државног дуга учињеног у рату за ослобођење и независност народа“.

Патентарина се плаћала према величини годишњег прихода од радње. Тај приход утврђивао је општински одбор „у договору са три до пет повереника, које из разних редова грађанства општински суд са одбором избере.“ Ови порески одбори, састављени од самих мештана, показали су се врло благи. Мештани су боље него државни порезници могли проценити годишњи приход од свачије радње, али они су били везани на разне начине са људима које је требало порезати; то су били њихови сродници, кумови, и комшије, — и зато је годишњи приход од радње процењен у многим случајима и сувише ниско. Влада је очекивала од патентарине око 1.500.000 динара; први разрез дао је од прилике 350.000 динара, — дакле, ни четвртину предвиђене суме. Слично изигравање закона десило се и под Кнезом Михаилом, шесетих година, када се хтео завести порез на имућност. И тада општинске власти, као по договору, порезивале су пореске обвезнике знатно испод њихове имућности.

Озлојеђена малом сумом коју је добила од патентарине, Влада је поништила разрез извршен од општинских одбора и месних проценилаца. Она је поставила нове, т. зв. „ревизионе“ комисије, махом од државних чиновника, које су имале да изврше други разрез. Ове комисије радиле су прилично од ока. У упутствима која им је издао министар финансија, прорачунато је колико од прилике који крај може дати на име патентарине: ту укупну суму ревизионе комисије просто су поделиле на поједине радње, не питајући много да ли ће баш у сваком случају тај разрез бити правичан. Општински одбори и месни процениоци штедели су и сувише пореске обвезнике; ове чиновничке комисије нису их штеделе ни мало. На неким местима, разлика између првог и другог разреза била је несразмерно велика: на пр., онај који је, при првом разрезу, порезан са 40 динара, — при другом разрезу, порезан је са 400.

Нов разрез патентарине изазвао је буру незадовољства у целој земљи. Оспоравана је не само његова правичност, него и његова законитост. У закону о патентарини, било је говора о „ревизионим комисијама“, које ће прегледати, а, по потреби, и „дотерати“ разрез извршен од општинских одбора. Ипак зато, противу ревизионих комисија вицало се у глас као противу незаконите мере, којом се у место правичног порезивања преко самоуправних тела заводи самовласно бирократско порезивање.

Када се у новембру 1879 састала Народна Скупштина, међу посланицима осећало се тако огорчење због „проклете патентарине“, да је министар финансија Владимир Јовановић одмах одступио. Заједно с њиме пао је и закон о патентарини. За одужење ратнога дуга употребљено је оно старо средство којим се увек дотле покривао буџетски мањак: на име, у место да се заводе нови порези, просто су повећани порези који су већ постојали. То повећање називало се прирезом, и вршено је сразмерно величини разрезане порезе. Такав један прирез установљен је и новим законом о одужењу ратног дуга од 27 јануара 1880. Сиромашнији грађани нису плаћали прирез. Грађани средњег стања плаћали су на име приреза свега четири динара. Код имућнијих грађана, прирез је растао сразмерно њиховој имућности.

Ни овај нови закон није поштеђен од замерака. Главна је замерка била та, да је за основу приреза узет постојећи порески систем, који је већ одавно оглашен за несавремен и неправичан. Ипак сваки је више волео и такав прирез него патентарину. Прирез је без сумње био практичнији од патентарине, јер је, без икакве пореске реформе, стварао држави нове приходе. Али патентарина је била правичнија од приреза, јер је штедела сељака, који је у рату највише повукао, и оптерећивала поглавито трговце, који су једини од свих друштвених редова видели хасне од рата.

Од финансијских закона либералне владе, вредан је пажње још и закон о српским народним новцима од 10 децембра 1878. Стварање нашег новчаног система започето је под Кнезом Михаилом, 1868, и то ковањем бакарног новца. Законом од 30 новембра 1873 ми смо усвојили новчани систем т. зв. „латинске уније“ (тако се звала новчана заједница закључена 1865 између Француске, Белгије, Италије, и Швајцарске). Сребрни динар постао је наша новчана јединица, — и шест милиона сребрних динара било је исковано. Закон од 10 децембра 1878 требао је да доврши стварање нашега новчаног система. Остајући при систему латинске уније, он је установио ове народне новце: златнике од двадесет и од десет динара; сребрнике од пет, два, један и пола динара; бакарне новце, највеће од десет пара, а најмање од једне паре. Влада је овлашћена исковати 10.000.000 дин. у злату; 3.600.000 динара у сребру, и 1.200.000 динара у бакру.

И ако је нашем законодавцу служио за образац систем латинске уније, којој је и наша земља мислила једнога дана да приступи, ипак између нашега новчаног система и система латинске уније била је ова разлика. У латинској унији постојало је двојно важење злата и сребра (биметализам), пошто су сребрни петодинарци имали неограничену платну моћ. Ми, на против, усвојили смо златно важење; наши сребрници имали су ограничену платну моћ, — и на пр. петодинарци примани су у једној исплати само до 500 динара. Као главни разлог за усвајање златног важења, министар финансија Владимир Јовановић наводио је нагло падање вредности сребра, које је у то време настало, и због кога је и латинска унија укинула ковање нових сребрних петодинараца. Под утицајем падања вредности сребра, мин-

љење европских стручњака обртало се у корист златнога важења.

Наша Влада није, ради ковања златника, закључила на страни зајам у злату. Код нас налазила се у оптицају знатна количина страних златника, — махом, аустријских дуката, — и наша Влада мислила је да прекивањем страних дође до народних златника.

III.

После Берлинског конгреса, ми смо имали да се споразумемо с Аустријом о железничкој вези и о трговинском уговору. Наша Влада желела је, да прво закључи трговински, па онда железнички уговор. Из разлога које ћемо видети на другом месту, нашој Влади било је много стало до трговинског уговора. Што се тиче железничког уговора, она је највише волела да његово закључење, ако могуће, одложи, јер се бојала да нас грађење железнице не ували у велики дуг. Аустрија, напротив, стављала је железнички уговор на прво место. Видећи да ми бежимо од грађења железнице, она је мислила да нас на грађење железнице натера тиме, што ће закључење трговинског уговора, до кога је нама било много стало, условити претходним закључењем железничког уговора.

Наша Влада попустила је Аустрији, али, пристајући да почне прво железничке преговоре, она је захтевала да се они не воде „у двоје“, — између нас и Аустрије, — него „у четворо“, — између нас, Аустрије, Турске, и Бугарске. Ти четворни преговори били су предвиђени како у Берлинском уговору, тако и у Ристић-Андрашијевој погодби од 1878. Што је главно, не само у нашем, него и у аустријском интересу било је да се нашој железници, која се имала везати с аустријском железницом код Земуна, обезбеди такође веза с бугарском железницом код Пирота и са турском код Врања.

Аустрија није спорила потребу четворних преговора, али, по њеном мишљењу, они су имали да дођу тек после закључења српско-аустријског уговора о железници. По Ристић-Андрашијевој погодби, ми смо били обвезани да саградимо железницу у року од три године. Ни Турска ни Бугарска вису се биле још обвезале да и оне у истом року саграде своје пруге које ће се везати са нашом железницом. О року у коме ће оне то учинити, имало је тек да се преговара између нас и њих. Ако би дошло до четворних преговора,

ми бисмо с разлогом могли тражити да се везивање наше железнице с аустријском изврши у истоме року у коме и везивање бугарске и турске железнице са нашом. Како је било мало вероватно да ће Турска и Бугарска пристати да се везивање њихових железница с нашом изврши у року од три године, то бисмо се и ми, посредним начином, ослободили трогодишњег рока који нам је Ристић-Андрашијева погодба наметнула за грађење железнице. Из тога разлога, Аустрија није пристајала на четворне преговоре, докле прво не добије од нас један железнички уговор у духу Ристић-Андрашијеве погодбе.

Аустрија је тачно погађала наше намере. Ми смо, доиста, желели да одгодимо грађење наше железнице све докле не добијемо везу са турском и бугарском железницом. Ми смо били уверени да нам се, без те везе, железница неће исплаћивати. Министар иностраних дела Ристић писао је 27 септембра 1879 нашем бечком посланику: „Ви знате за цело да наша линија има будућности само као линија међународнога преноса, и грађење српске линије, без једновременог грађења свих линија које су одређене за везу Истока са Западом, имало би за кнежевину само ту последицу да је економски упропасти“.

Аустрија је одбила наш захтев да се железничко питање од једанпут расправи цело на четворној конференцији Србије, Аустрије, Турске, и Бугарске. Ми смо се морали покорити жељи Аустрије да се, пре четворне конференције, закључи железнички уговор између ње и нас. Немогући одгодити грађење целе наше пруге, ми смо покушали да одгодимо бар грађење пруге Ниш-Пирот, која је имала да нас веже са бугарском железницом, и грађење пруге Ниш-Врање, која је имала да нас веже са турском железницом. Зар је право, говорили смо ми, терати нас да у року од три године свршимо те две пруге, када се још не зна да ли ће у томе року бити готове одговарајуће бугарске и турске пруге? Аустрија треба да буде задовољна, ако ми на време свршимо пругу Београд-Ниш, која има да се веже са њеном железницом код Земуна.

У први мах, Аустрија, која нам није попуштала ни у једној тачки, није попуштала ни у овој. По њеном тумачењу, трогодишњи рок уговорен у Ристић-Андрашијевој погодби

важно је за целу нашу пругу, а не само за онај њен део који је ишао од Београда до Ниша. Ми смо, најзад, пристали да у року од три године саградимо поред пруге Београд-Ниш још и пругу Ниш-Врање, — али то је био наш последњи уступак. Пругу Ниш-Пирот нисмо хтели да градимо. Наша Влада страховала је да не упропасти земљу финансијски, ако навали да све наше пруге сврши за три године. Наши преговори с Аустријом вођени су у доста раздраженом тону. На претње аустријског посланика, Ристић је одговарао: „Па шта можете? Можете да окупирате Србију! То би била за нас политичка несрећа, али, ако потпишемо једну клаузу која ће узроковати нашу финансијску пропаст, ми ћемо навући на земљу још већу економску несрећу“.

Ристићева влада била је спремна на оставку, ако Аустрија не би попустила у питању железнице Ниш-Пирот.¹ Каез Милан нудио је својим министрима опкладу да Аустрија неће поустити. Аустрија је попустила. Железничка конвенција, потписана 28 марта 1880, обвезивала нас је да у року од три године саградимо железницу од Београда до Врања, али не и од Ниша до Пирота.

У преговорима о железничком уговору, Ристић је био спутан својом ранијом погодбом с Андрашијем. И ако је та погодба састављена тако да смо морали у року од три године саградити све наше железничке пруге, Ристић се упињао да накнадно, приликом закључења железничког уговора, сузити обвезу на оне пруге које су се тицале Аустрије непосредније. После дугог, упорног цењања о свакој прузи посебно, он је успео да из обвезе изузме ако ништа друго, а оно бар пругу Ниш-Пирот. И ако само делимичан, његов успех био је знатан стога што је та пруга требала Аустрији за њену железничку везу са Цариградом.

Железничка конвенција морала се поднети на одобрење Народној Скупштини, која је тога ради сазвана ванредно у Крагујевцу, маја 1880. На Скупштини, конвенција је оштро критикована, и то из два разлога.

(1) Железничку конвенцију није требало закључивати с Аустријом пре трговинског уговора. Све до закључења трговинског уговора, био је обезбеђен само аустријски увоз у нашу земљу, а не и наш извоз у Аустрију. По Берлин-

¹ Дневник Јована Мишковића, 12—14 март и 24 март 1880.

ском уговору, Аустрија је, и без трговинског уговора, имала код нас право увоза, докле је наш извоз у Аустрију зависио од закључења трговинског уговора. Све докле трговински уговор не би био закључен, наша железница служила би само интересима аустријског увоза, али не и нашег извоза.

(2) Није се требало обвезивати на грађење пруге Београд-Врање онда када смо имали обезбеђену везу само с аустријском железницом на северу, а не и са турском на југу. Таква железница која нас везује само с Аустријом и ни с којом другом државом, биће средство за Аустрију да нас економски освоји и начини својом колонијом. Осим тога, пруга Београд-Врање неће се ни исплаћивати, јер, у недостатку везе са турском железницом, неће се моћи употребити за светску трговину са Солуном.

Одговарајући опозицији, Ристић није крио да се и он боји економске зависности од Аустрије, али, по његовом мишљењу, само нас је железница могла ослободити те зависности. Наше економско ослобођење искало је, пре свега, излаз на море: пруга Београд-Врање олакшавала нам је да код Солуна избијемо на море, и да нашу трговину обрнемо од аустроугарских пијаца ка великим светским пијацама. Истина, веза са турском железницом није још обезбеђена. Али до те везе несумњиво ће се доћи. И Аустрија и Турска имају интереса да доведу своје железнице у међусобну везу, а то им је везивање најлакше извршити преко Србије. По Ристић-Андрашијевој погодби, Аустрија је обвезана да заједно с нама ради код Порте на везивању српских и турских железница. У осталоме, пруга Солун-Скопље већ је готова; њено продужење до Врања не задаје никаквих техничких тешкоћа. Уз дипломатску припомоћ Аустрије, ми ћемо сигурно добити од Порте железничку везу са Солуном. Гледајући нашу пругу од Врања ка Београду, опозиција се бојала да нас она не одвуче у економску сферу Аустрије. Не гледајте на нашу пругу, говорио је Ристић, од Врања ка Београду, него од Београда ка Врању. Онда ћете видети да је она јемство наше економске независности, јер нас вуче к Солуну, на море. Ристић је завршио свој говор речима: „Солун, па Солун!“

У железничкој конвенцији, био је један детаљ који је, без разлога, узбунио опозицију. Ради везивања наше пруге

с аустријском имао се подићи мост на Сави. Граница између нас и Аустрије била је на половини Саве; влак, међутим, није се могао зауставити и растоварити на средини моста; морала се продужити или наша железничка управа до Земуна, или аустријска до Београда. Све је зависило од тога, где ће бити главна станица: у Земуну, или у Београду. У првом случају, наша железничка управа почињала би од Земуна: у другом, аустријска управа завршавала би се код Београда. Наша Влада је нашла да је боље да главна станица буде у Београду, па макар аустријска железничка управа обухватила и нашу половину Савског моста. Опозиција је то схватила као уступање наше територије Аустрији, и подигла велику вику. Она се није обазирала да је наша половина Савског моста дошла само у железничком погледу под аустријску власт; иначе потпадала је под надлежност наших власти. У осталоме, овакве одредбе по којима железничка управа једне државе прелази на област друге државе, честе су, јер неизбежне, у железничким конвенцијама. После дуге и живе препирке, железничка конвенција примљена је у Скупштини са 122 гласа противу 40 (тројица су се уздржала).

IV.

После закључења железничког уговора, дошло је на ред закључење трговинског уговора с Аустријом. По Ристих-Андрасијевој погодби, приликом преговора о трговинском уговору, ваљало је проучити питање царинског савеза између нас и Аустрије.

Либерална влада, унапред, пре сваког проучавања, била је противна царинском савезу. Када је, у јулу 1878, Ристих-Андрасијева погодба поднета на одобрење Скупштини, Влада је удесила да се Скупштина, одобравајући ту погодбу, огради од царинског савеза с Аустријом. Либерална влада видела је у томе савезу: (1) економску опасност, јер би, после укидања царинске границе између нас и Аустрије, њена индустрија упропастила наше занате и спречила стварање наше индустрије; — (2) политичку опасност, јер би економно припојење наше земље Хабзбуршкој монархији олакшало и њено политичко припојење.

Аустрија није журила са закључењем трговинског уговора. Он је био потребнији нама него њој. По Берлинском

уговору, све до закључења трговинског уговора, остајало је у важности дотадашње стање ствари, које је било особито повољно за Аустрију. Она је могла ударати колику је хтела царину на наш увоз, ми на њен увоз нисмо могли ударати више од 3%.

Аустрија је не само одуговлачила са закључењем трговинског уговора, него је још отежавала наш увоз. Новембра 1878, забранила је увоз наше рогате марве под изговором једне заразе која је истина постојала, али није била врло раширена. 1 јануара 1879, Аустрија је прописала нову царинску тарифу: царина на наше свиње, које су чиниле 41% нашег укупног извоза, повећана је од 1.05 фор. у сребру на 2 фор. у злату. На ове аустријске мере ми нисмо могли одговорити ничим, јер нам је Берлински уговор забрањивао да мењамо дотадашње стање ствари. Затварање границе за рогату марву и повећавање царине на свиње изазвало је кризу наше сточне трговине. Трговци су преклињали да се што пре закључи с Аустријом уговор који ће олакшати извоз наше стоке.

Наша Влада узалуд се трудила да покрене Аустрију на почетак преговора о трговинском уговору: Аустрија је чекала да се прво споразуме с нама о железничкој конвенцији. Ми смо онда оставили Аустрију на страну, — и у току 1879 закључили привремене трговинске уговоре с ових пет држава: с Енглеском, Италијом, Русијом, Швајцарском, Белгијом. Ти уговори садржавали су свега једну одредбу: одредбу о највећем повлашћењу. Ни у једну од поменутих пет држава наш извоз није ишао, — и наши уговори с њима нису били од економског него од политичког значаја. Ми смо тек после Берлинског уговора, који нам је признао политичку самосталност, добили право на закључивање трговинских уговора. Раније нама је то право оспоравано, под изговором да за нас као вазалну кнежевину Султанову важе сни трговински уговори које Порта закључи. Признајући нам право самосталних трговинских уговора, Берлински уговор додао је да, докле с којом државом не закључимо трговински уговор, остаје у важности оно стање ствари које је постојало за време нашег вазалства. Ми смо желели да то стање што пре изменимо, и да као независна држава уредимо наше трговинске односе са другим државама на основи потпуне равноправности и

узајамности. Када је Аустрија, на коју смо се прву обратили, оклевала са закључењем трговинског уговора, ми смо се обратили на друге државе, и то првенствено на оне које су много мање од Аустрије биле заинтересоване у одржању дотадашњег стања ствари, баш зато што су између њих и нас трговинске везе биле слабо развијене. Те државе које нису црпље никакве економске користи из нашега дотадашњег вазалног положаја, нису се одупирале као Аустрија да закључе с нама трговински уговор као са независном државом. Уговори закључени у току 1879, имали су првенствено тај циљ, да утврде наше формално право на самосталну царинску политику.

После ових привремених трговинских уговора, закључен је 26 јануара 1880 и један стални уговор, и то с Енглеском. Економскога значаја тај уговор није имао већ ни с тога што су се у Енглеску, отаџбину „слободне трговине“, наше силовине могле, и без уговора, слободно увозити. Ипак зато, либерална влада давала је енглеском уговору велику важност: тим уговором Енглеска се била одрекла капитулација. Капитулације су обезбеђивале странцима повлашћени положај у нашој земљи. Они нису подпадали ни под наше законодавство ни под наше судство. Њихове спорове и њихове кривице расправљали су и судили место наших судова њихови консули, и то не по нашим него по њиховим домаћим законима. Ослобођени наших личних пореза и ограничења наше еснафске уредбе, они су, у привредној утакмици, уживали неоспорна преимућства над нашим властитим држављанима.

Берлински уговор није укинуо капитулације одмах; он их је оставио у снази „све док се не измене узајамним договором“ између нас и заинтересованих земаља. Прва земља која је пристала да се одрекне капитулација, била је Енглеска, — и то је био један од главних разлога што смо прво с њоме закључили стални трговински уговор.

Ми смо држали да ћемо у преговорима с Аустријом појачати наш положај, ако претходно са другим државама закључимо уговоре на основи равноправности. Када види да су остале државе пристале да с нама преговарају на основи равноправности, мораће и Аустрија да учини то исто. У ствари није испало тако како смо се надали. Аустрија нам

је узела за зло што смо начинили трговинске уговоре са другим државама пре него са њоме. Бадава смо се ми правдали да смо ми, прво, тражили њу, али да је она једнако оклевала са почетком преговора. Аустрија је остајала при томе, да је кривица наша а не њена.

Преговори о трговинском уговору између нас и Аустрије почели су тек у јуну 1880. Одмах на првом кораку ствар је запела. Аустрија је захтевала да јој Србија, пре свега, на основи клаузе највећег повлашћења, призна право на све оне уступке које је учинила Енглеској у трговинском уговору од 26 јануара 1880. Србија је, без сумње, била вољна унети у трговински уговор с Аустријом клаузу највећег повлашћења, која би допустила тој земљи да се, ако хоће, користи енглеским уговором. Али Аустрија је тврдила да се она, и пре закључења трговинског уговора, може позивати на клаузу највећег повлашћења. Зашто? Зато што се та клауза налазила у једном турско-аустријском уговору од 1862, који се односио и на Србију, и који је Берлински уговор задржао у важности све до закључења српско-аустријског уговора. Наша Влада одговарала је да Берлински уговор није имао намеру задржати у важности за Србију турске трговинске уговоре. Говорећи о Бугарској, он те уговоре изречно помиње; говорећи о Србији, он их не помиње. За Србију он не задржава у важности турске уговоре, него „дотадашње услове трговинских односа“, — т. ј. задржава у важности дотадашње царинске ставове, које Србија није смела мењати без претходног споразума са заинтересованим државама.

С формално-правног гледишта, спор српско-аустријски био је врло замршен.¹ У турско-аустријском уговору од 1862, говорило се између осталог и о царинама које ће Србија наплаћивати на аустријске производе, — по чему би изгледало да је тај уговор важио и за Србију. Али Србија је сматрала да ужива царинску самосталност још од Париског мира (1856), — и стога је 1864 завела своју аутономну тарифу. Истина, она је поступала опрезно. Да би избегла

¹) О томе спору доста је писано у нашој стручној књижевности. Главна дела: W. S. Veilkovitch, Les Traités de Commerce, 1892. — М. Ђ. Миловановић, Наши трговински уговори, 1895. — В. И. Бајкић, Историја српске трговинске политике, св. I, 1902. — Душан Пантић, Спољна трговина и трговинска политика независне Србије, 1910.

аустријске протесте, установила је за стране производе исту царину од 3% која је предвиђена и у турско-аустријском уговору од 1862. Аустрија није протестовала, и тако се и поред турског уговора од 1862 одржала наша тарифа од 1864. Берлински уговор прописао је да се „до закључења нових погодаба ништа неће мењати у досадашњим условима трговинских односа Кнежевине Србије са страним државама“. Да је, до закључења трговинског уговора, Аустрија имала права да се на њен увоз у Србију наплаћује и даље само 3%, — о томе није било спора. Али спорно је било ово: да ли је Берлински уговор, поред увозне царине од 3%, ујемчио Аустрији још и клаузу највећег повлашћења? Царина од 3% налазила се и у уговору од 1862 и у нашој царинској тарифи. Клауза највећег повлашћења налазила се само у уговору од 1862. Берлински уговор није изречно помињао ниједан од ова два акта; он је говорио уопште о „досадашњим условима трговинских односа“. Да ли је под тим „условима“ мислио услове из уговора од 1862, или услове из наше царинске тарифе?

У препирци с нама положај Аустрије био је стога слаб, што та сила није у своје време протестовала противу наше царинске тарифе. Она је требала то тим пре учинити, што је наша тарифа, ако не изречно, а оно заобилазним путем, ипак повећала ону царину од 3% која је Аустрији ујемчена уговором од 1862. У место да се та царина наплаћује, као дотле, према фабричкој вредности робе, она се наплаћивала према вредности робе на београдској пијаци. У вредност робе урачунавали су се сви трошкови превоза и сви намети које је роба плаћала до доласка на београдску пијаци. То повећање вредности робе повлачило је собом и повећање царине која се на њу плаћала. Узимало се да је царина, у средњу руку, повећана од 3% на 5%; код неких артикала чак до 7% и до 9%. Исте године кад аутономна царинска тарифа, уведена је код нас и регална такса на увоз соли и дувана; 1869 уведена је трошарина на читаву листу страних артикала. На име царине и трошарине заједно, кафа је плаћала 15%, а шећер 25%.

У пракси ми смо изигравали турско-аустријски уговор од 1862. Аустрија није противу тога протестовала, — и изгледало је да нам прећутно признаје потпуну царинску само-

сталност. Шта више, у једној прилици, она ју је признала и изречно. 1874, у једној дипломатској ноти, њен министар иностраних дела, граф Андраши, тврдио је, да уговор од 1862 није „никада био примењен у Србији“, и да наша држава ужива „потпуну слободу у царинским питањима“. 1874, Аустрија је закључила трговински уговор с Румунијом, чији је однос према Турској био исти као и наш, — и да 1876 није дошло до српско-турског рата, Аустрија би вероватно закључила и с нама трговински уговор. Уочи рата, између ње и нас већ је било о томе разговора. Аустрија није била доследна сама са собом, када је 1880 у једанпут изјавила, да наша царинска тарифа од 1864 за њу не постоји, и да она тражи строгу примену свог уговора с Турском од 1862.

Преговори између нас и Аустрије застали су на томе претходном питању, да ли Аустрија може потраживати клаузу највећег повлашћења на основу уговора од 1862. После некога времена, ми смо, да бисмо помакли преговоре напред, понудили Аустрији клаузу највећег повлашћења, али под условом узајамности. Аустрији то није било доста. Она је тражила клаузу највећег повлашћења без узајамности. Са њеног гледишта, та је клауза била њено стечено право из ранијих уговора са Турском; она није имала потребе да је од нас добија путем нарочите погодбе, и то по цену узајамности. То њено гледиште ми смо имали да примимо без поговора и измена; иначе, она је претила репресалијама. Овај ултиматум, који је наговештавао затварање границе и царински рат, носио је датум 18 септембра 1880.

На Ристићеву владу најгори је утисак учинило то, што Аустрија није хтела с нама преговарати на основи равноправности. Она се није обраћала на нас као на независну државу која чини уступке само за уступке. Она је тражила од нас клаузу највећег повлашћења без икакве узајамности, као да су њој припадале неке нарочите повластице којима би наша царинска самосталност била сужена. Претпоставимо, резоновала је Ристићева влада, да ми дамо Аустрији клаузу највећег повлашћења без узајамности. После тога, она не би више морала ни да прави трговински уговор с нама. Њен извоз у нашу земљу могао би се користити свим олакшицама које би се налазиле у нашим трговинским уговорима са другим државама. Ми, пак, у недостатку трговинског уговора,

не бисмо могли потраживати од Аустрије никакве олакшице за наш извоз; њени економски интереси били би заштићени у нашој земљи, али не и наши у њеној. И не само то, — него ни при закључивању трговинских уговора са другим државама, ми не бисмо имали слободне руке, јер ми не бисмо могли ништа дати ниједној држави, а да то исто не дамо одмах и Аустрији, и то без икакве накнаде од њене стране. Између нас и других држава једнако би се утурала Аустрија као незвани гост. Изгледало је да Аустрија, и поред наше политичке независности признате Берлинским уговором, тежи да нас постави у економску зависност према себи.

Тешко је претпоставити да је Аустрија тражила од нас клаузу највећег повлашћења без узајамности, из тога разлога што није намеравала закључити с нама трговински уговор. Она је намеравала закључити тај уговор. Питање се поставља, зашто јој је онда требала клауза највећег повлашћења без узајамности, коју је она потраживала на основу уговора од 1862? Чим би био закључен трговински уговор између нас и Аустрије, уговор од 1862 изгубио би сваку важност, — и ако би Аустрија уживала и даље клаузу највећег повлашћења, то би било на основу тога новог уговора закљученог с нама као са равноправном државом, по начелима узајамности. Претходно питање о клаузи највећег повлашћења које је Аустрија покренула, изгледало је једно формално-правно питање лишено практичног значаја. У ствари, покретање тога питања објашњује се овако. Аустрија је желела да, у преговорима о трговинском уговору, има једно средство притиска противу нас. Ако бисмо ми сувише затезали, она би нам запретила прекидом преговора: у томе случају, она би нам могла затворити границу, а ми јој не бисмо могли одговорити равном мером, због клаузе највећег повлашћења која јој је припадала по уговору од 1862. Осим тога, барон Хајмерле, који је у јесен 1879 постао министар иностраних дела на место графа Андрашија, није веровао у Ристићеву искреност према Аустрији, и љутило га је Ристићево упињање да у свакој прилици истакне нашу државну независност задобивену на Берлинском конгресу. Хајмерле је хтео да покаже Ристићу, да и после Берлинског конгреса Аустрија остаје Аустрија, а Србија Србија, — и хтео је да натера Ристића да један пут чисто и јасно каже, јели за

аустријску политику или није. Питање о клаузи највећег повлашћења требало је да разбистри односе између Аустрије и Ристића. Хајмерле је без сумње имао права да Ристића стави на пробу, — али питање на коме га је кушао, није било угодно изабрано. Да би доказао своју исправност према монархији, Ристић је морао дати једну изјаву у којој би порекао економску независност Србије. У Хајмерлеовом тону, такође, било је нечега што је изазивало Ристићево неповерење: то је био исти онакав тон прек и непомирљив као тон Еренталов за време анексионе кризе. Аустрија није хтела да се с нама разговара; она је постављала ултиматуме, тражила да јој, у одређеном року, одговоримо *да* или *не*.

Ристић је признавао потребу добрих односа с Аустријом. Погодбу коју смо закључили с том силом у време Берлинског конгреса, носи његов потпис. Приликом уласка аустријских трупа у Босну 1878, држање либералне владе, у којој је Ристић био министар иностраних дела, обележено је од саме аустријске дипломатије као беспрекорно.¹ У преговорима око железничке конвенције, Ристић се, без сумње, много цењао, али на крају крајева конвенција је закључена, и Ристић се свим својим ауторитетом заложio за њу код Скупштине. У питање о трговинском уговору Ристић је ушао с искреном жељом да уговор закључи. Он је отворено говорио у Скупштини, да морамо доћи до трговинског уговора с Аустријом, јер највећи део нашег извоза иде у ту земљу. Царински рат с Аустријом сматрао је за велику несрећу. Али трговински уговор с Аустријом он је желео на основи равноправности, без труни економског вазалства. Он је сав век провео у борби за независност Србије; од њега није било тражити да ту независност, с муком извојевану на супрот Порти, жртвује одмах на првом кораку Аустрији. Покрећући претходно питање о клаузи највећег повлашћења без узајамности, аустријска дипломатија морала је доћи у сукоб са Ристићем. На пољу практичних уступака Ристић, који није био економист него дипломат, могао је изићи врло много на сусрет Аустрији. Али он није могао дати начелну изјаву да за нас још важе турски уговори из доба нашег вазалства, и да Аустрија ужива код нас такве економске повластице које нас према њој доводе у потчињени положај. Ристићу је

¹) Аустроугарски посланик, 4 септембар 1878.

замерано, да је питање трговинског уговора схватио као политичко а не као економско питање: у место да се руководи економском коришћу коју би Србија имала од тог уговора, он је заметио академски спор с Аустријом око наше царинске самосталности, — спор који је, баш у случају повољног решења, задовољавао само нашу националну тапшину. У одбрану Ристићеву ваља рећи, да спор о нашој царинској самосталности није заметио он него Хајмерле.

Хамерлеова тактика, како изгледа, била је да пре почетка преговора сломи Ристићеву отпорност. У место да је сломи, он ју је појачао. У јуну 1880 Ристић је поново узео за министра финансија Владимира Јовановића, који је као стари омладинац био прожет дубоким неповерењем према Аустрији, и кога је аустријска дипломатија сматрала као свога главног противника у Ристићевој влади.¹ Испрва се држало да ће Ристић обуздавати Јовановића, али што се Хајмерлеова тактика јасније показивала, то је и Ристић све јаче подупирао Јовановића, који је као министар финансија водио главну реч у стварима трговинског уговора и није био ни најмање расположен да попусти Аустрији. Неколико месеца раније, Ристић је пустио Јовановића да сам падне на питању патентариве; сада, на питању трговинског уговора, он није хтео да се одваја од њега. Он је дошао до закључка да је, у крајњем случају, боље угазити и у царински рат с Аустријом, него пристати на Хајмерлеове захтеве. Царински рат са својим мукама и невољама биће и проћи ће, али економска независност, ако се једном изгуби, неће се лако повратити.

У Бечу су мислили да се Ристић не сме одлучити на царински рат. Међутим, Ристић, и ако је сматрао царински рат за велику несрећу, није га се толико бојао колико су у Бечу држали.

Ристић и његови другови били су уверени да ми можемо издржати царински рат. Осим рускога ратног дуга, Србија није имала другога дуга на страни: немајући свакогодишња плаћања у злату на страни, она није морала стрепити од застоја у извозној трговини који би услед царинског рата наступио. Наше потребе за страним производима још нису биле развијене; оне су се осећале поглавито у уском

¹) Аустроугарски посланик, 29 новембар 1879.

кругу варошана; варошани неће пропасти, ако се, због царинског рата, буду морали лишити страних еспапа, и вратити на онај примитивнији начин живота којим су још њихови очеви живели. Сва незгода од царинског рата, говориле су Ристићеве присталице, биће та што ће и варошани обући сукно као сељаци.

Ово је значило посматрати царински рат искључиво са гледишта потрошача. Шта ће пак бити с произвођачем? Где ће сељак продавати стоку и жито, ако нам Аустрија затвори границу? Том питању Ристићева влада, због свог протекционизма, није давала главну важност. Протекционизам су проповедали скоро сви наши тадашњи економисти; протекционизам је усвојила и тадашња интелигенција; њен национализам налазио је само у протекционизму свој подесни економски облик. По тим протекционистичким идејама које су биле у јеку, главни циљ наше привредне политике није се састојао у развијању пољопривреде, него у развијању индустрије и заната. Царинска самосталност коју смо са политичком независношћу добили после Берлинског конгреса, цењена је нарочито с тога што нам је допуштала завођење високих царина противу стране индустрије. Докле смо били вазална кнежевина, ми нисмо смели мењати царинске ставове које је Porta дала Силама, и наши занати пропадали су услед утакмице стране индустрије. Пропаст заната сматрана је код нас као народна несрећа; Porta и Силе нису нам давале да се од земљорадничке државе претворимо у индустријску; цео наш привредни развитак био је с тога заустављен... И зато, када смо после Берлинског конгреса добили право на самосталне трговинске уговоре, наши протекционисти нису тражили од тих уговора да олакшају извоз наших пољопривредних производа, него су тражили од њих да отежају увоз страних индустријских производа. Интерес занатлија стављао се испред интереса земљорадника. По овим протекционистичким идејама које је Ристићева влада потпуно усвајала, царински рат с Аустријом не само не би био штетан са гледишта народне производње, него би чак био користан. Затварајући границу аустријској индустрији, он би дао невиђена полета домаћим занатима и омогућио подизање домаће индустрије. На тај начин, била би обилно накнађена она штета коју би пољопривреда претрпела од царинског рата.

Ристићева влада сматрала је да ће јој за царински рат с Аустријом бити потребна потпора које Велике Силе. Она је помишљала прво на Русију. Још онда када је изгледало да Аустрија намерава да нам натура царински савез, Ристићева влада тражила је од Русије заштите. Да би дала Русији повода да се умеша у наше трговинске односе с Аустријом, Ристићева влада предлагала је закључење српско-руског трговинског уговора.¹ Русија је то одбила; место трговинског уговора, закључила је с нама само погодбу о највећем повлашћењу, па и то тек доцније. У место Русије, нама је уједанпут, и то без молбе, притекла у помоћ друга једна Сила: то је била Енглеска. На Берлинском конгресу она се понашала као наш непријатељ, — и на пр. аустријску окупацију Босне предложио је енглески министар иностраних дела лорд Солзбери. Тек што се Берлински конгрес закључио, Енглеска мења политику: лорд Солзбери устаје противу економског надирања Аустрије на Балкан и закључује с нама трговински уговор. Енглески посланик у Београду готово нас куражи на царински рат с Аустријом. Он обећава да ће у случају царинског рата Енглеска утицати на Порту да нам што пре да железничку везу код Враћа, и да нам помогне обрнути нашу извозну трговину на Солун. Априла 1880, дошао је у Енглеској на владу Гледстон, познати пријатељ Балканских Хришћана. Пре тога, он је на једном збору узео Балканске Словене у заштиту од аустријског тугорисања, и довикнуо Аустрији: „Себи руке!“ После Гледстонова доласка на владу, Ристићева влада уздала се да би у случају царинског рата с Аустријом имала још потпунију потпору Енглеске него што јој је обећавано под лордом Солзберијем.

Ристићева влада претпостављала је, уосталом, да царински рат не би трајао дуго, јер Аустрији није било до тога да нашу пијаву изгуби коначно. После некога времена, преговори о трговинском уговору били би обновљени, али онда Аустрија би морала разговарати с нама на основи равноправности. Отпорна снага коју бисмо показали у царинском рату, била би јој за наук да не сме поступати с нама као с економским вазалом.

¹ Према забелешкама Владимира Јовановића, један мемоар у томе смислу упућен је Русима још октобра 1878.

Када је 1876 повела рат с Турцима за политичку независност, либерална влада била је јака. Она је имала већину у народу; њена ратоборна политика била је популарна чак ни Кнез није смео да јој се противи. 1880, царински рат с Аустријом, који је требао да нам донесе економску независност, могла је такође водити само једна јака Влада. Да ли је 1880 либерална влада била тако јака као 1876? То је што ваља видети.

V.

На скупштинским изборима који су извршени октобра 1878, либерална влада добила је већину. Опозиција се жалила на притисак полиције, и наводила пример ужичког начелника, који је ишао из места у место са букагијама, и претио да ће у њих оковати свакога ко буде гласао за опозицију. Притиска полиције, без сумње, било је, али не изгледа да је Влада имала од њега много користи. На пр. баш у ужичком округу, где је начелник претио опозицији букагијама, њен кандидат био је изабран. Избори су показивали једну неповољну и једну повољну ствар за Владу. Повољна је била та, да су посланици из нових крајева стајали чврсто уз Владу; у нове крајеве дух опозиције још није био продро. Неповољна ствар за Владу био је успех опозиције у Источној Србији. Тај део наше земље, поробљен и попаљен у првом турском рату, налазио се у великој материалној беди, и послао је неколико истакнутих опозиционара у Скупштину.

Влада је сазвала Скупштину у Ниш, од кога је хтела начинити другу престоницу, поглавито због Бугара, који за своју престоницу нису изабрали Трново него Софију. Када су се они толико примакли са својим политичким центром нашој заједничкој граници, ми смо морали то исто учинити. Поред разлога спољашње политике, било је и разлога унутрашње политике, због којих је Влада отишла са Скупштином у Ниш. Ниш је био као на крај света: у то доба колскога саобраћаја, од Београда до Ниша путовало се пет до шест дана. Нишко становништво, од скора присаједињено нашој држави, није разумевало нашу политику. Мирније, управо мртвије место за држање Скупштине није се могло наћи.

Опозиција, која је од 172 посланика имала 40, била је састављена од сељака, попова, и трговаца. Њен вођ са ранијих Скупштина, Адам Богосављевић, бачен је у засенак новим људима много одрешенија језика. Нарочито су се истицали Милош Глишић и Ранко Тајсић. Глишић је био трговац ваљевски, крупан и глават, огрнут великим ђурком, и по старом цинцарском обичају, са бројаницама у руци. Тајсић, кмет села Пухова, среза Драгачевског, носио је зашиљену шубару и нож на дугачком кајишу, који му је ударао о листове. Глишић и Тајсић више су се одликовали смелосту него разложношћу свога говора: још нико није тако кресао министрима у брк као њих двојица. Ранко Тајсић, са подмигљивим погледом и пискавим гласом, задиркивао је и зачињавао Владу и њене присталице као да би био на вапору а не у Скупштини. Једном посланику из већине добадио је да његова жена носи шлеп метар дуг; другоме опет да он у кафани само „на пиво и швајцеркес“ потроши читавих десет гроша . . .

Глишић и Тајсић дизали су највећу грају од свих опозиционара, али вођи опозиције они нису били. Вођ опозиције био је инжињер Никола Пашић, изабран за посланика у Зајечару, своме месту рођења. Међу опозиционарима, он је једини имао факултетску спрему. Он није био говорник, чак се изражавао теже и неспретније него многи посланици из народа, — али владине предлоге могао је критиковати са више разумевања и разлога него један Глишић и један Тајсић. Школован у Цириху и један од првих следбеника Светозара Марковића, он је сматран за „комуниста“¹. Основне идеје његових првих говора нису се разликовале од идеја Адама Богосављевића: то је била она иста сељачка демагогија која је тражила смањење чиновничких плата и државних издатака у опште. На пр. у буџетској дебати, Пашић је предлагао смањење саветничких плата, смањење додатка министра председника, укидање диспозиционог фонда итд. Са великом брадом и тешким чизмама, Пашић је изгледао један од оних инжињера из унутрашњости који су се сасвим „пропаланчили“, — и Ристићева влада није га у прво време узимала озбиљно. Он је, међутим, био опасан противник. Имао је способност потајног и лаганог припремања и удешавања,

¹ Аустроугарски посланик, 22 децембар 1878.

коју је показао већ првог сазива Нишке Скупштине. Дотле, међу нашим опозиционарима није било ни страначке организације ни клупских састанака и договора. Сваки је за свој рачун викао на владу, — када би један устао, за њим би пристали и други, али без претходна договора и плана. То је личило на црногорске битке, где сваки барјактар јури напред, не обазирјући се на друге. Пашић први уноси међу опозиционаре нешто налик на организацију. У важнијим приликама, они наступају сви заједно, по напред утврђеном плану; чак чине и покушаје опструкције. Почетком 1880, у аустријским извештајима већ се увиђа значај Пашићев, и говори о доброј дисциплини и организацији опозиције под његовим вођством.¹

Првог скупштинског сазива, главна борба између Владе и опозиције водила се на питању о штампи. Опозиција је тражила да се врати у живот Каљевићев закон од 1875. Влада је доказивала да је тај закон сувише слободоуман: ми немамо ван државне службе једну интелигенцију способну за уређивање новина; ван државне службе остали су најгори елементи интелигенције, — тако рећи, њен шљам, — и када се тим људима да слобода штампе, они одмах ударе у личне грдње, јер за разложну препирку нису способни. По мишљењу Владе, закон од 1875 ваљало је комбиновати са много строжим намесничким законом од 1870. При овом комбиновању, све главне одредбе закона од 1870 биле су вастављене: лист се морао на један сахат пре растурања поднети полицијској власти на преглед; лист је могао бити забрањен кад год је у његовој садржини било нечега кажњивог, — а не само у неколиким изузетним случајима; у коме ће року полицијска власт спровести суду на потврду своје решење о забрани, — зависило је од ње саме; одговорност за кривице учињене путем штампе одређивала се по општим прописима казненог законика итд. Додана је и једна нова одредба, којој се опозиција јако противила, — а то је, да уредник мора имати факултетску спрему. Закон о „изменама и допунама у закону о печатњи“ од 18 јануара 1879, под видом мењања Каљевићевог закона, повратио је у живот намеснички закон. Поред овога закона о штампи, Влада је продрла у Скупштини и са другим једним законом који је

¹ Извештај од 29 фебруара 1880.

опозиција јако нападала: то је био закон о патентарини. Тај факт да је Влада продрла и са законом о штампи и са законом о патентарини, сведочио је довољно да Влада, и поред борбености опозиције, држи Скупштину чврсто у руци.

У другом сазиву, који је опет био у Нишу, 1879/80, Влада је од првога дана осетила да јој је положај заљуљан. Приликом избора председника Скупштине, кандидат опозиције добио је 71 глас. Ово појачање опозиције, која је дотле бројила око четрдесет посланика, дошло је услед тога што су се њој придружили неки посланици из већине. Већина је стала да се круни због патентарине. Тај порез управљен противу трговачког реда, озлоједио је београдску чаршију; њени представници, који су се иначе као „добри и исправни грађани“ држали Владе, — сада, када им је Влада дирнула у кесу, викали су на њу више него и сама опозиција. Један од стубова београдске чаршије и стари Ристићев приврженик, чувени трговац Михаило Терзибашкић био се просто помамио: „Одоше Турци у димлијама, а дођоше Турци у чакширама да нам деру кожу с леђа!“ Ти „Турци у чакширама“ на које се ђир Михаило толико жестио, били су либерални министри, за које је до патентарине он ревносно гласао. Творац патентарине, Владимир Јовановић, морао је одмах по састанку Скупштине дати оставку. У један мах, изгледало је да се Скупштина неће задовољити овом жртвом: „Све су се министарске столице заљуљале“, говорио је Глишић, — „то је прави земљотрес!“ Ристићу, који је због болести остао у Београду, министри су телеграфисали да пожури у Ниш, јер „постоји струја противу целог кабинета“.¹

Ристић је дошао још полуболестан. На недељу дана после његовог доласка, у Скупштини је опет владао мир и ред. На какав је начин то чудо постигнуто? У једном аустријском извештају² говори се о ситним личним користима с помоћу којих је Ристић причврстио уз Владу поколебале чланове већине, — али ни у том извештају не стоји да је Ристић успео искључиво овим куповањем душа. Напротив, његов успех објашњава се у првом реду његовом парламентарном вештином. Познат као књижевник, Ристић је много мање познат као говорник. Међутим, и поред слаба

¹ Дневник Јована Мишковића, 5 новембар 1879.

² Од 29 фебруара 1880.

гласа и хладна тона, он је био изврстан говорник. Добро је проучио свако питање о коме је хтео да говори, — и знао је да га просто и јасно изложи. Говорио је одмерено, старао се да буде објективан, — и том озбиљношћу и мирноћом натеривао Скупштину на слушање. На личне нападе, и ако их је дубоко осећао, одговарао је ретко, — али кад би одговарао, то је било на хладно презрив начин којим би ућуткао и најдрскијега противника. Милошу Глишићу, који му је замерао да није довољно слободоуман, он је рекао ово: „Кад сам ја узео иницијативу да се овој земљи створе уставне установе, да се створи ова скупштина у којој сада ви седите, онда нисам још ни чуо био да где год егзистира Милош Глишић“. По познавању државних послова и по јачини политичког умовања, он је стајао изнад свих посланика; они су то осећали, и ућутали би се као ђаци, када би он устао да говори.

Ристић, који је, за начело своје политике, узео умереност, није се инатио с опозицијом; — чак јој је чинио понеке уступке. Укинуо је патентарину и члан 6 закона о штампи, по коме се лист подносио пре растурања на преглед полицијској власти. Разуме се, ови уступци нису обезбужали опозицију. Она је и даље манисала владиним предлозима, и ако скоро никада није предлагала ништа боље. Паланачки трговци и сеоски попови, који су чинили интелигенцију опозиције, сатима су причали о народним патњама и немаштини; како да се народу помогне, нису умели рећи. Једна нарочита врста опструкције била се јавила. По тадашњем пословнику, интерпелације нису биле могућне него само питања; о питању је могао говорити само подносилац и онај министар кога се питање тиче. Опозиционари су уобичајали да исто питање потпише њих неколико, и то све њихови најбољи говорници. Услед тога, питања су постала повод за дуге препирке у којима се, од стране већине, чуо само нападути министар, а од стране опозиције, сви њени главни говорници. Да би пресекла ову опструкцију у којој је опозиција с удруженим снагама нападала на осамљене ministre, Ристићева влада променила је пословник: у будуће, ако би неколико посланика потписало исто питање, реч је могао добити само првопотписани.

Осим обарања министра финансија и укидања патентарине, опозиција није постигла никакав крупнији успех. Али својим непреставим говорима јако је протегла скупштински рад, а жестином својих напада изазвала неколико пута буру у Скупштини. Код опозиције се опажала све већа борбеност и смелост, све јача вера у скору победу. У скупштинским препиркама, један Ристић био је претежнији од целе опозиције, али, изузимајући њега једнога, опозиција је имала боље говорнике него већина. По своме старом обичају да у Владу узима радије бирократе него политичаре, Ристић је изишао пред другу Нишку Скупштину са једним чиновничким министарством мало способним за парламентарне борбе. Међу владиним посланицима, који су такође узимани првенствено из редова чиновника, било је добрих пословних говорника; ниједан од њих није био кадар да се бочи са тако насртљивим противницима као Глишић и Тајсић. Опозиција је осећала своју надмоћност, и то јој је давало једну кураж у нападу која је сваки час узроковала Влади по неку непријатност. Дух опозиције подизао је унеколико и Кнез Милан, који је призивао к себи поједине њене људе и примао их милостиво. Кнез још није намеравао обарати Ристића; он је само сматрао за добру политику да се ради њега не мрази с опозицијом. Између двора и опозиције постојали су сасвим добри односи, — и тиме се на пр. објашњује зашто је опозиција најмање отпора давала код буџета министарства војног, до кога је Кнезу било нарочито стало. Посланици из опозиције, махом паланчани и сељаци, нису знали праву вредност дворских љубазности: доста је било да чују коју лепу реч од Кнеза или од његовог првог ађутанта, па да одмах добију крила у борби противу Владе. Али главни узрок смелости опозиције остаје још да се каже. Он се налазио у томе факту, што је популарност Ристићеве владе бивала свакога дана све мања.

Ристић је то и сам увиђао. Он је говорио страним посланицима да се у земљи осећа нека општа нелагодност. Ради довођења у склад нашег Устава с Берлинским уговором, требало је сазвати Велику Скупштину. Ристић је то једнако одлагао, јер није знао како би испали избори за Велику Скупштину.¹ Влада је губила популарност поглавито због

¹ Аустроугарски посланик, 14 септембар 1879.

тешких поратних прилика. Осим малог броја ратних богаташа, сви остали били су после рата сиромашнији него пре рата. Аустрија, која је затворила границу нашој рогатој стоци и удвостручила царину на наше свиње, нанела је огромну штету нашим извозницима. Сврх тога дошле су и елементарне незгоде: помор стоке и велика суша. Народ је тражио олакшање државних намета; због ратног дуга, Влада не само није могла да их олакшава, него је морала још да ствара нове намете. Народ је роптао, полиција је поопштривала стегу, — и поопштрена стегу рађала је ново незадовољство. Опозиција је видела да незадовољство расте у народу, и осећајући народ за собом, није се бојала Владе.

Опозицији је сметало само то што нико није веровао у њене министарске способности. Пашић и другови изгледали су добри да сачу и задевају Ристићеву владу, али да је они могу заменити у управи државних послова, то није нико веровао. Те ситне паланачке политичаре, тешко је било и замислити у положају министра. Али почетком 1880, поред скупштинске опозиције, помаља се једна друга опозиција, много способнија да прихвати Ристићево наслеђе. Почетком 1880, млађи конзервативци Пироћанац, Гарашанин, Мијатовић, Новаковић, заједно са неким либералним одметницима као Каљевић, Кујунџић, Гершић покрећу В и д е л о, први опозициони лист после рата. У групи око В и д е л а има људи који су били и који могу бити опет министри; неки од њих стоје на великом гласу као књижевници и научници; у В и д е л о в и м чланцима Ристићева политика критикује се много озбиљније него у говорима скупштинске опозиције; В и д е л о је врло добро писан лист, — и публика има утисак да једна Влада узета из уредништва В и д е л а, не би била ништа гора, ако не и боља, од Ристићеве владе.

После закључења друге Нишке Скупштине, десио се један немио догађај који је много шкодио угледу Ристићеве владе: то је смрт Адама Богосављевића. Власт је петљала Адама због неке кривице која се, по казивању самог Адама, састојала у овоме. Његово село, које је у рату погорело, остало је без хране. Адам пође да тражи хране по околним селима. У селу Дубочане, узме из општинскога коша 150 ока кукуруза, истина, без ичија овлашћења, али усред бела

дана, у присуству једнога сведока кога је сам дозвоа.¹ Ово самовољно узимање хране из општинскога коша, полицијска власт обележила је као „разбојништво“, и ставила Адама у притвор. Њено решење о притвору одобрила је и судска власт. Адам је затворен 17 марта 1880; осамнаестог, на основу лекарског уверења, пренет је у болницу; деветнаестог је већ умро. Адам је затворен у запаљењу плућа; затварање је без сумње његову болест погоршало, али у публици се његова смрт није објашњавала овако просто, него се говорило да је Адам отрован. Захтевана је обдукција његова леша, — и њу су извршила два лекара која није изабрала власт него Адамови пријатељи. Лекари су нашли да је Адам умро од запаљења плућа а не од тровања.² Ипак зато, опозиција је и даље оптуживала Владу да је Адама отровала, — и добар део публике примао је те оптужбе озбиљно. На неколико места у земљи давани су парастоси Адаму као манифестација противу Владе.

Маја 1880, Ристићева влада сазвала је Скупштину у Крагујевцу ради решавања о железничкој конвенцији с Аустријом. Опозиција је осула најжешћу ватру на ту конвенцију. Ристић је оптуживан да је, из претеране попустљивости према Аустрији, жртвовао битне економске интересе земље, и пристао на услове на које независна држава не пристаје никада. Железничка конвенција, писало је Видело, јесте „свечан акт којим се Србија својеволјно предаје у сферу трговачких и саобраћајних интереса Аустро-Угарске.“ Пруга Ниш-Врање, коју смо се обвезали да саградимо пре обезбеђене везе са Солунском железницом, називана је „гвозден хор-сокак.“ Протезање аустријске железничке управе и над нашим делом Савског моста обележена је као „нека особена врста окупације једнога педља српског земљишта“. У последњем часу, опозиција је приредила Влади једно непријатно изненађење. Видело је донело писмо старог Стевче

¹ Стенографске белешке Народне Скупштине за 1879/80, други део, стр. 1808.

² Један од тих лекара, др. Јован Данић говорио је писцу ових врста да о тровању Адамовом не може бити ни помена. Неки Адамови једномисленици наваљивали су на њега да записник о обдукцији састави тако, како ће претпоставка о Адамовом тровању бити бар у неколико потврђена: то је, тврдили су они, потребно „из политичких разлога“. Данић је одговорио да он при обдукцији није политичар, него лекар.

Михаиловића, у коме је железничка конвенција приказана тако „убитачном за српске интересе“, да ју је само „побеђена Србија“ могла примити. Стевча Михаиловић био је председник либералне владе за време турских ратова и важио за вођа либерала од 1858. Већ у дубокој старости, он се дао водити као дете; један од млађих конзервативаца, Милан Пироћанац, користио се тиме и наговорио га да напише једно писмо које је имало да пред гласање о железничкој конвенцији начини пометњу међу либералима у Скупштини. Ристић је одмах вратио конзервативцима пило за огњило. Он је објавио оно што је вођ конзервативаца Јован Мариновић, као наш посланик у Паризу, писао њему као министру иностраних дела: ако је либерал Стевча осуђивао железничку конвенцију, конзервативац Мариновић ју је одобравао. Ипак Стевчино писмо није прошло без последица: неколико либералних посланика гласало је с опозицијом противу железничке конвенције. Опозиција није могла спречити да конвенција буде примљена од Скупштине, али је успела да обрне противу ње јавно мњење, које је, и после Ристићева објашњавања, остало уверено да је он попустио Аустрији више него што је требало.

VI.

Такво је било стање ствари када је дошло на дневни ред питање трговинског уговора с Аустријом. Ристић се надао да ће га царински рат с Аустријом популарисати, и да ће опозиција, која га је у железничком питању оптуживала за претерану попустљивост према Аустрији, морати да ћути када га у питању трговинског уговора види до крајности непопустљива. Али он је био опозицији тако тежак и мрзак, да је она била готова критиковати исто тако његову непопустљивост као и његову попустљивост према Аустрији. Царински рат с Аустријом опозиција је сматрала као његово политичко лукавство; за њега се износило да једнако ствара спољашње заплете да би угушио опозицију у земљи; под изговором турских ратова, он је опозицију готово сасвим сатро; тек што је, после тих ратова, она стала наново давати знаке живота од себе, он налази у царинском рату нов изговор да је придави.

Ристић не само није погодио какав ће утисак царински рат учинити на опозицију, него није погодио ни какав ће утисак учинити на народ. Царински рат није био тако популаран као што је он замишљао. Истина, цео је свет говорио о нашој економској самосталности коју ваља бранити од Аустрије, али иза тих патриотских фраза није било никаквих чврстих уверења. Два најважнија друштвена реда, земљорадници и трговци, стрепили су од царинског рата. Земљорадници су пиштали већ због тога што је Аустрија затворила границу нашој рогатој марви и повећала царину на наше свиње. Шта би они радили тек онда када би Аустрија затворила границу за сав наш извоз а не само за рогату марву, — и када се свиње, главни предмет нашег извоза, не би више пуштале у Аустрију ни са повећаном царином... Трговачки ред, нарочито београдска чаршија, гледао је у царинском рату своју пропаст. Наши трговци имали су пословних веза готово искључиво у Аустрији; они нису знали олакше ће робу довлачити онога дана када, због царинског рата, увоз из Аустрије постане немогућан... Главни економски чиниоци, дакле, — земљорадници и трговци, — бојали су се да царински рат не изазове страховити поремећај и у извозној и у увозној трговини. За царински рат одушевљавали су се само занатлије и интелектуалци. Те две групе биле су одвећ слабе да би се Влада могла ослонити на њих у таквој економској кризи као што је царински рат.

Јако нападан од опозиције, слабо подржаван у привредним круговима, Ристић је имао да се бори још и са Кнезом Миланом, који такође није био за царински рат.

После Берлинског конгреса, Кнез је био уморан, и није се много бавио политиком. У јесен 1878, отишао је у Ниш због Скупштине, али, пошто је Скупштина свршена, он је остао у Нишу и даље. У Београд је дошао тек у септембру 1879, и то само на неколико дана, па одмах затим вратио се у Ниш. У Нишу живео је врло повучено у неком старом турском конаку, — и тада, први и последњи пут у своме животу, ударно је у штедњу. Пазио је на сваку пару и хтео је да одужи све дугове.¹ Једина разонода био му је

¹ Генерал Коста Протић Радивоју Милојековићу, 21 фебруар 1879 (Милојековићеве хартије у државној архиви).

лов у околини Ниша; његов живот није се ничим разликовао од живота једног обичног официра у гарнизону. Ово бежање из Београда и неинтересовање за политику било је знак да је, после ратних напора и потреса, код Кнеза Милана настала исцрпеност и апатичност. То не би била само по себи чудновата појава; чудновато је само то, да се за време те исцрпености и апатичности јавила код Кнеза врлина штедљивости, коју иначе није имао.

Почетком 1880 код Кнеза настаје буђење. Он се опет интересује за политику, и наставља своја размисљања управо тамо где их је услед свога наступа апатичности прекинуо. Сан Стефански уговор изазвао је преврат у његовим идејама. Он се разочарао о Русији, која је, ради Велике Бугарске, била вољна да нас жртвује Аустрији. Аустријско држање на Берлинском конгресу пробудило је у њему наду да бисмо могли наћи код Аустрије искреније потпоре него код Русије... На те мисли он се враћа и почетком 1880. Он је уверен о потреби српско-аустријског споразума јаче него икада. Он саопштава аустроугарском посланику да ће тога пролећа или лета отићи у Беч, да лично захвали аустријском цару на „благонаклоној потпори“ коју је дао Србији приликом Берлинског конгреса. Хтео би још да каже цару како он жели не само добре него „најбоље могуће односе“ с Аустријом...¹ Од прилике, у то исто време, Кнез Милан одбија позив, истина само посредан, на јубилеј рускога цара, који се, фебруара 1880, прослављао у Петрограду. Он се све више удаљавао од Русије, и приближавао Аустрији. Руска дипломатија није опажала каква се промена у њему врши. Онда када је требала да буде према њему нарочито пажљива и љубазна, она је нашла начина да га врло незграпно увреди, дајући митрополиту Михаилу, приликом неке његове прославе, већи орден него што је Кнез Милан имао.

Пре него што ће поћи у Беч, Кнез Милан је желео да се реши железничко питање, које је стајало отворено између нас и Аустрије. Као што је раније поменуто, Ристић се јако одуширао грађењу пруге Ниш-Пирот. Кнез је наваљивао да и у тој тачки попустимо Аустрији; ако то нисмо учинили, заслуга је искључиво Ристићева.² Кнез се кренуо на пут

¹ Аустроугарски посланик, 4 и 22 јануар 1880.

² Дневник Јована Мишковића, 24 март 1880.

14 јуна; дочек аустријског цара просто га је очарао; он говори без увијања да се Србија мора држати Аустрије.¹ Из Беча је отишао у неку немачку бању; због кнегињине болести, прекинуо је своје лечење и вратио се у Србију 12 јула; 24 истог месеца отпутовао је наново да доврши лечење, али овога пута није ишао у немачку него у аустријску бању. За време свoga другог бављења у Аустрији, — које Ристићу није било по вољи, — Кнез Милан разговарао је с аустроугарским министром иностраних дела бароном Хајмерле и са његовим начелником Венијамином Калајем. Кнез је одмах видео да у питању о клаузи највећег повлашћења, Аустрија неће попустити, и да ми стојимо пред опасности царинског рата. У току месеца августа звао је два пута Ристића у Беч да се објасни са Хајмерлеом.² У томе тренутку он се још није био решио да обара Ристића. За закључење трговинског уговора с Аустријом Ристић му је изгледао подеснији него Виделова група. Ристић је како тако успео да закључи железничку конвенције с Аустријом; Виделова група била је противна тој конвенцији и нападала Ристића због попустљивости према Аустрији. Кнежев позив у Беч, Ристић је одбио. Он није веровао да би Хајмерле, који је био непопустљив у разговорима са Кнезом Миланом, био попустљив у разговорима с њиме, — а да иде у Беч само тога ради да својим ушима чује Хајмерлеов ултиматум, то је Ристићу изгледало излишно.

Пред повратак у Србију, Кнез је имао један последњи састанак са Хајмерлеом. Хајмерле је говорио са свом оштрином и надугошћу расрђеног аустријског чиновника. Рекао је Кнезу да је аустријска политика према Србији дошла на „критичну тачку“. Кнез је имао утисак да, ако не попустимо Аустрији, она ће, у најкраћем року, затворити границу. Прилично узнемирен, Кнез је, пред Хајмерлеом, скидао са себе одговорност за Ристићево држање и уверавао га о својој искреној тежњи за добрим односима с Аустријом, јер Србија има само од ње да се нечега боји, и само од ње да се нечему нада. У Русију, Србија се не може поуздати; у случају нових заплета на Балкану, Русија би нас опет жртвовала

¹ Аустроугарски посланик, 27 јули 1880.

² Дневник Јована Мишковића, 7, 9, 18 август 1880. У истом смислу и Владимир Јовановић у својим забелешкама.

ради својих интереса у источној половини полуострва. Кнез је обећавао да ће, по повратку у Србију, ствар уредити, било уз припомоћ Ристића, било противу њега, ако не буде могао да га убеди. Молио је да му се да рока од три до шест недеља¹.

По повратку у Србију, Кнез је покушао и последњи пут да привуче Ристића на своју страну. Разговори између њих двојице протезали су се две три недеље, и нису довели ни до чега. Њих су се двојица разилазили у главној тачки. Кнез је хтео да се Аустрији да клауза највећег повлашћења без узајамности, јер није веровао да ми можемо издржати царински рат. Ристић није хтео дати Аустрији клаузу највећег повлашћења, јер је веровао да ми можемо издржати царински рат².

9 октобра, Ристићева влада поднела је Кнезу на писмено разлоге због којих не може попустити Аустрији. Кнез није усвојио те разлоге, и Влада је 14 октобра дала оставку.

VII.

Ристићев пад 1880 био је у главном завршетак његове политичке радње. Он се и после тога враћао на власт, али никада више није био главни чинилац наше политике као у времену од 1868 до 1880. Његов историјски значај ваља ценити по ономе што је у том времену урадио.

Тај човек који је дванаест година готово без престанка управљао државом, није имао неке од најбитнијих особина које се траже у јагми око власти. Није умео да се додвори ни владаоцу ни народу, — није био ни дворанин ни демагог. Он је имао чиновничке исправности и дипломатског такта, али не и дворанске гипкости. Његова крутост и надменост осећала се чак и у његовим односима с владаоцем. Он је могао бити министар само крај малолетног или врло младог владоца. Демагошка вештина недостајала му је исто тако као и дворанска гипкост. Нити је умео да води масу нити да ствара странку. Либералну странку створили су други људи; он ју је већ готову узео на послугу. Поред свега тога што је могао да мрзи противнике и што се радо окружавао обожаваоцима, није био странчар. Своје приврженике награ-

¹ Хајмерлеова забелешка од 15 септембра 1880 о разговору са Кнезом Миланом.

² Дневник Јована Мишковића, 24 септембар, 8 и 9 октобар 1880.

ђивао је скромачки, и није им ишао на руку да дођу до части и богатства. По речима савременика, он се понашао као да странка постоји ради њега, а не он ради странке. Према народу био је исти онакав какав и према владаоцу: није хтео да се пред њиме савија; тражио је да народ иде за њим због његове памети, а не због ћара који може уз њимати. Ако се са свима овим особинама Ристић одржао на влади годинама, то је било стога што страначки дух још није био обладао народом. Демократија је била млада као и владалац што је био млад. И демократија и владалац трпели су стога туторство једног бирократа који није имао ничега ни од дворанина ни од демагога.

Али, и у овако повољним околностима, Ристић се не би наметнуо владаоцу и народу, да његова унутрашња вредност није била велика. Он је био један од наших највећих државника XIX века. Спајао је у себи хладну разложност са необичном јачином воље. Међу његовим противницима, Мариновић такође умовао је мирно и трезвено, али Мариновић је био слабе воље. Чумић је имао јаку вољу, али му је суђење често бивало искривљено страшћу. Међу Ристићевим једномисленицима, нико није ценио прилике тако тачно као он, нити је био тако истрајан пред тешкоћама. Он је имао оно што се иште од вођа: сигуран поглед и чврсту руку. И странку и земљу водио је, истина, споро и опрезно, али без врдања и колебања. То су осећали и његови противници. У озбиљним приликама, био је одмах тражен, иако није био вољен.

Његова су главна дела: Устав од 1869 и турски ратови. Устав од 1869 пренео је законодавну власт са чиновничког Савета на сељачку Скупштину; турски ратови донели су нам државну независност и отворили пут за Македонију.

Устав од 1869 створио је само привремено стање. Дајући Народној Скупштини законодавну власт, он јој није признао и право да мења и обара министре. Али Скупштина, чим је добила законодавну власт, тежила је да и министре доведе у зависан положај према себи. После Устава од 1869, који је желео избећи парламентарни режим, дошао је Устав од 1888, који је тај режим установио.

Турски ратови дали су много трајније резултате него Устав од 1869. Они су коначно раскинули везу између нас

и Отоманске царевине, и завршили нашу борбу, почету још првим устанком, за самосталну народну државу. Исто тако ни наше обртање ка Македонији, које је настало после освојења Ниша и Враћа, није било пролазно него трајно: тежња на југ била је једна нужност нашега новог териториалног обличја, коју је пре а после сваки морао осетити.

По своме начину рада, Ристић је био опортунист. Он је сматрао умереност за главну политичку врлину: ни у ком правцу не претерати, јер једна крајност изазива другу. Бирократ, али доступан новим идејама, — либерал, али само онолико колико наше прилике допуштају, — русофил, али који не прекида везу са Бечем, — потписник погодбе с Аустријом, али без сувишних уступака, — Ристић је у свему држао меру.

Ипак не треба мислити да је Ристић био само опортунист, и ништа друго. Он је имао једну руководну мисао у коју је фанатично веровао; када би она била у питању, Ристић је, поред свега свог опортунизма, могао бити и претеран и непопустљив. Та руководна мисао била је државна независност. Њему је замерао да је преувеличавао важност државне независности, и да се много бактао око ствари које су биле више од формално-правног него од практично-политичког значаја. Ове замерке могу бити тачне само онда када је реч о појединостима Ристићева рада, а не и онда када је реч о његовом главном правцу. У ономе времену у коме је живео, Ристић је и морао и требао бити фанатик државне независности. Ако је хтела водити велику политику народног ослобођења и уједињења, Србија је пре свега морала извојевати себи потпуну независност. Зависна од Турске и од Аустрије, она није могла ни мислити на ослобођење осталих делова Српства, који су се налазили или под турским или под аустријским господарством.

Кнез Михаило је то разумео врло добро, и прегасио је да нам извојује самосталност прво у војним стварима, где је она била најпотребнија. Пошто је Кнез Михаило уклонио турске гарнизоне из наших градова и васпоставио народну војску, рат с Турском за потпуну државну независност постао је могућан. Тај рат водио је Ристић; државна независност била је добијена; Ристићу се чинило да она није сигурна без економске самосталности, и зато се решио на царински рат с Аустријом.

Да ли је 1880 царински рат с Аустријом био баш тако потребан као што се Ристићу чинило, — а нарочито, да ли је Србија била кадра да га издржи, — о томе може бити спора. Али о чему не може бити спора, то је да економска зависност од Аустрије није допуштала Србији вођење велике националне политике. Да је у тој тачки Ристић имао право, потврдило се доцније када је, под Краљем Петром, радикална влада повела царински рат с Аустријом. Прави повод тога рата није био економски него политички. Економска зависност у којој смо стајали према Аустрији, добро је дошла тој сили да нас спутава у вођењу националне политике. То није била проста случајност да је она, у једном тренутку, питање трговинског уговора везала са питањем нашег наоружања: ако смо хтели добар трговински уговор, морали смо наше тонове набављати у Аустрији, — другим речима, морали смо наше наоружање ставити под њен надзор. Разуме се, наше наоружање вршило би се без тешкоћа само онда, ако би наша спољашња политика била вођена сагласно с аустријским интересима.

Ристићева политичка радња има потпуно унутрашње јединство. Он је почео изићи на глас под Кнезом Михаилом као дипломатски заступник Србије у Цариграду, у оно доба када се главни спор између нас и Порте водио око наше самосталности у војним стварима. Свој врхунац Ристић је достигао као министар иностраних дела за време турских ратова, који су нам донели потпуну државну независност. Најзад, он је пао с владе, бранећи економску самосталност, која му је изгледала угрожена од Аустрије.

ГЛАВА II.

НАПРЕДЊАЦИ И РАДИКАЛИ.

I

После Ристићеве оставке, Кнез је позвао вођа конзервативаца Јована Мариновића, који је тада био наш посланик у Паризу. Мариновић је одбио Кнежев позив; њему је било милије остати посланик у Паризу него постати председник министарства у Београду. Тај велики господин волео је да живи на страни, и није марио да се бочи са нашим сељачким Скупштинама. Место себе препоручио је Кнезу за шефа владе Милутина Гарашанина. Мариновић је био добар пријатељ његова оца, Илије Гарашанина, и то је био главни разлог што је препоручио тога младог политичара, који још никада није био министар. По Мариновићевом савету, Кнез је позвао Гарашанина, али не сама, него заједно са Чедомиљем Мијатовићем. Мијатовић је био Кнежев поузданик и Гарашанинов друг из детињства.

Кнез је постављао Гарашанину и Мијатовићу само један услов, — а то је да даду Аустрији клаузу највећег повлашћења без узајамности. Мијатовић, као економски стручњак Виделове групе, одмах је пристао на тај услов.

Гарашанин и Мијатовић тражили су себи сараднике међу млађим конзервативцима. Старији конзервативци као Ђорђе Ценић, Филип Христић, Никола Крстић испали су из комбинације заједно с Мариновићем. Међу млађим конзервативцима најважнији био је Пироћанац. Он је био готов ући у нову владу, али под условом да њен председник не буде ни Гарашанин ни Мијатовић него он сам. Неколико година раније, приликом склапања Чумићеве владе, Пироћанац је исто тако тражио од Чумића да му уступи председништво. Гарашанин се љутнуо, — и пријатељи су имали муке докле су њега и Пироћанца стишали и измирили. Гарашанин је уступио председништво Пироћанцу. Пироћанац

је увео са собом у владу Стојана Новаковића. Као Гарашанин и Мијатовић, тако Пироћанац и Новаковић ишли су заједно. Главна министарства подељена су овако: Пироћанац иностраних дела, Гарашанин унутрашњих, Мијатовић финансија, Новаковић просвете.

Кнез је примио ову комбинацију, али са једном примедбом. По његовом мишљењу, министарство иностраних дела требало је спојити са министарством финансија у рукама Чедомиља Мијатовића. Главно питање наше спољашње политике били су односи с Аустријом; ти су односи стајали у тесној вези са закључењем трговинског уговора; зато је, по Кнежевом мишљењу, исто лице требало да буде и министар иностраних дела и министар финансија. Наше погодбе с Аустријом, додавао је Кнез лукаво, могу бити непопуларне, — и било би незгодно када би се одговорност за њих свалила на министра председника, који би био у исто време и министар иностраних дела. То би шкодило целога кабинету.... У ствари, Кнез се већ био одлучио на највећу попустљивост према Аустрији, и желео је у министарству иностраних дела потпуно свога човека, као што је био Мијатовић. Пироћанац, који је преотео Гарашанину председништво владе, није успео да и Мијатовићу преотме министарство иностраних дела. Он се морао задовољити министарством правде.

Кнез је предложио за министра војног ђенерала Лешјанина, а за министра грађевина Јеврема Гудовића. Лешјанин је био лични пријатељ Ристићев, и преко њега Кнез је мислио одржавати везу с Ристићем. Гудовић је био зет Стевче Михаиловића, и преко њега Кнез је мислио одржавати везу са Стевчом и са либералима од 1858. Кнез још није веровао у трајашност нове владе, и није хтео палити све мостове између себе и либерала.

Ново је министарство било младо: Пироћанац четрдесет четири године, Гарашанин, Новаковић, Мијатовић још ни четрдесет. Према ранијим либералним министрима, махом педесетогодишњацима, Пироћанац и његови другови изгледали су један нов политички нараштај.

Ти нови политичари били су ван политике стекли леп глас. Пироћанац, који је учио права у Паризу, цењен је као један од наших најбољих правника, и међу члановима касационога суда долазио је на једно од првих места. Новаковић

се прочуо као уредник књижевнога листа Виле и као професор филологије на Великој Школи: у једно време када се филологија, због Даничића, јако уважавала, Новаковић је сматран као наш најбољи филолог после Даничића. Он се одвајао од својих вршњака великом вредношћу; о његовој радној снази и учености говорило се много. Мијатовић је испрва био професор народне економије на Великој Школи; после се бавио нашом историјом, — и баш те 1880 године објавио је прву свеску свога Ђурђа Бранковића, који и данас важи као једно од наших најбољих историјских дела. Од савременика, Мијатовић је хваљен као сјајан стилист и интелектуалац; он је био књижевна мода и књижевна маза свога доба.

Гарашанин, који је свршио артиљеријску школу у Мецу, говорио је сам о себи, да није ни књижевник ни научник него „топџија“. У недостатку личнога гласа, он је имао велико породично име. Син Илије Гарашанина, он је привлачио општу пажњу пре него је ишта нарочито учинио. Осумњичен, а по мало и гоњен од либералне владе, живео је повучено на свом имању у Гроцкој, са мрачним тајанственим изгледом младога претендента. Неко кратко време био је народни посланик, и учинио извештај утисак крупним мушким гласом, озбиљним и отсечним тоном своје беседе. У турским ратовима, у којима је учествовао као артиљеријски официр, био је рањен и добио мајорски чин. За разлику од Пироћанца, Новаковића, и Мијатовића, који су већ једном, и ако само кратко време, били министри, Гарашанин је сада први пут долазио на владу. Публика није чекала да га види на делу, него је унапред веровала да један млад човек тако мрког погледа и тако општрих црта мора бити одважан и енергичан. Има политичара који, као и глумци, утичу на публику својом физиономијом и држањем.

Пироћанчева влада изгледала је влада „интелектуалаца“, — и задовољство је било опште што је „цвет интелигенције“ дошао на власт. По својим начелима, нови министри били су конзервативци. Пироћанац је био начелник министарства иностраних дела под Илијом Гарашанином и министар у Чумићевој влади. Мијатовића и Новаковића начинио је, истина Ристић министрима, али су они одмах затим прешли на страну конзервативаца. Мијатовић је био министар у Мари-

новићевој влади, Новаковић у Чумићевој, и један и други у Стевановићевој. Гарашанин, који није био у ранијим конзервативним владама, казивао је у свакој прилици да конзервативну политику свога оца потписује од почетка до краја. Пироћанац и његови другови нису припадали старијем него млађем колу конзервативаца, које се купило око Чумића. Код млађих конзервативаца, конзерватизам није био чист него разблажен либерализмом. Образовани на Западу, у пуном жеку либерализма, они су сматрали либерализам као неопходно потребан састојак европске културе. Полицијска стега Ристићеве владе, од које су они и њихови једномисленици патили, само је појачала њихов либерализам; у неким питањима, они су, из партијског ината, терали још даље са либерализмом него и сами либерали.

II.

Пироћанчева влада наредила је нове скупштинске изборе за 30 новембар 1880. Велико је питање било, да ли ће млађи конзервативци добити већину. Раније, конзервативци су два пута правили изборе, и оба пута остали у мањини. Ристићева влада имала је да се бори у Скупштини са јаком опозицијом, али у тој опозицији коју је предводио Пашић, видели су се махом радикали. Поред свега свог слободњаштва, млађи конзервативци нису се били још изједначили са радикалима. Али, и ако су то биле две одвојене групе, заједничка борба противу Ристића толико их је зближила, да се могло мислити да ће се те две групе стопити једнога дана у исту странку. О Св. Аранђелу, Пашић са још неколико једномисленика издао је један проглас у коме се бирачима препоручивала нова влада састављена „из људи који су истакли свој програм у Виделу, у коме су „задали реч“ да ће се борити за оне исте слободе за које су се и радикали „одавно борили“. Другим речима, „Виделовци“ и радикали нису били једно исто, али између њихових програма било је додирних тачака. По Пашићевом прогласу изгледало је, да између Пироћанчеве владе и радикала постоји, ако ништа више, а оно изборни споразум.

20 новембра, министар унутрашњих дела Гарашанин управо је на полицијске власти један распис који је требао да буде доказ о слободоумљу млађих конзервативаца, исто

онако као некада онај чувени распис Чумићев о слободи штампе. Гарашанин је строго забрањивао мешање полицијских власти у изборе: сваки њихов утицај на бираче унапред је огласио за „неуставан и незаконит“. Ово је било први пут да Влада не чини притисак на бираче, него их пушта да гласају како хоће.

Конзервативци и радикали истицали су свугде заједничке кандидате. Кандидовани су, по правилу, они људи који су били обележени као противници Ристићеве владе. Да ли они нагињу више конзервативцима или радикалима, на то се није много пазило.

На новим изборима, удружени конзервативци и радикали потукли су либерале до ноге. Од 128 посланичких места либерали су добили само седам. Свој неуспех либерали нису могли објашњавати притиском власти. Он је имао друге узроке. Популарност либералне странке упропастили су турски ратови. Народ је много препатио прво од самих ратова, па онда од поратног стања, које је било врло тешко. С једне стране, ударани су, ради одужења ратнога дуга, нови намети; с друге стране, Аустрија је правила сметње нашем сточном извозу. Либерална странка није чинила, тако рећи, ништа за олакшање поратнога стања; главна тачка њеног програма, — царински рат с Аустријом — могла је поратно стање само још погоршати. Народ је напуштао либерале као странку вечитих напора и жртава: борба за независност била је лепа ствар, али се није могла водити без предаха.

Ову кризу своје популарности либерална странка дочекала је са врло слабом организацијом. Либерална странка створена је 1858 од људи из народа противу чиновничке госпде. Према тадашњим патриархалним приликама, и њена је организација била патриархална: странка није имала своје одборе и пододборе, него су је држали поједини угледни људи својим личним ауторитетом, као самозвани народни трибуни. Од 1868, када је либерална странка дошла под утицај Ристићев, њена се организација све више бирократисала. Њени стубови били су сада окружни и срески начелници, који су, за време избора, давали потпору полиције либералним кандидатима. Уз те органе власти виђали су се, као присталице либералне владе, велике газде, т. зв. „либерални домаћини“. Ти су људи имали велики локални утицај, али

сигурни у потпору полиције, они се нису много бавили агитовањем, — и показивали су се у политичкој борби доста троми. Тежиште либералне организације преносило се све више — у начелничке канцеларије. Осим полиције, либерали су имали у својој служби још једну моћну установу: то је била црква, којом је управљао митрополит Михаило, велики пријатељ либерала још од 1858. Под командом митрополита Михаила, попови су агитовали за либерале као њихови најбољи бирачки агенти. Полиција и црква с таквим су успехом радили за либералну владу, да Ристић није сматрао за потребно да организује странку у правом смислу речи.

Тек 1880, због појаве Видела и због енергичнијег држања скупштинске опозиције, либерални министри почињу разговарати између себе да њихова странка не може и даље остати на капетанима и поповима, него мора са својом организацијом продрети дубље у народ. Владимир Јовановић, под утицајем успомена са Св. Андрејске Скупштине и великих омладинских зборова, предлагао је да странка изради своје статуте и да држи зборове за масу. Радивоје Милојковић предлагао је неку врсту клубских састанака, на којима би се либерални министри виђали и договарали бар са својим главнијим једномисленицима. Али Ристић је говорио само о покретању једног партијског листа; онаква организација какву су предлагали Јовановић и Милојковић, није му се чинила потребна.

Међутим, утицај полиције и либералних домаћина слабио је све више и више. У варошима, стварала се од професора, млађих чиновника, и адвоката једна самостална интелигенција, која се бунила противу мешања полиције у изборе. По селима, такође, кметови, општинске деловође, дућанције и механције покушавали су да преотму полицији руководство избора. У колико су се имовинске разлике јаче заостравале, либерални домаћини били су потискивани новим газдама, људима који су били тањег стања, али баш зато хитрији и насртљивији. У цркви, митрополит Михаило био је потпуно сигуран само још са вишим свештенством; у нижем свештенству већ се чуло роптање и противу митрополита и противу либералне владе.

Ристић није увиђао критично стање своје странке. У току своје дуге владе, он је сва главна места у државној

служби попунио својим људима: више чиновништво било је листом уз њега; њему се чинило да осим њега нико други не може владати у Србији, јер ни према коме другом чиновништво није тако послушно као према њему. На изборе од 1880 гледао је доста спокојно; ако се није надао већини, надао се бар јакој мањини. Међутим, било је довољно да министар Гарашанин, не мењајући либералне начелнике, забрани њихово мешање у изборе, па да либерали пропадну потпуно. Не само радикали, него и конзервативци имали су много више агитатора него либерали, који су се, размажени дугом владом, све више ослањали на полицију, а све мање на агитаторе. Чим је Гарашанин паралисао полицију, либерали су остали без утицаја на изборе, и удружени конзервативци и радикали тукли су их шале ради. Избори од 1880 изнели су на видело не само непопуларност либералне странке, него и слабост њене организације.

III.

У новој Скупштини изабраној 1880 није се првих дана правила разлика између конзервативаца и радикала. Те две групе нису се одвајале једна од друге, и имале су заједнички клуб. С конституисањем Скупштине ишло је лако и глатко. Кандидати за председништво бирани су заједничком листом. Највећи број гласова добио је конзервативац Алекса Поповић; одмах за њиме долазио је радикал Никола Пашић. Мислило се да ће Круна поставити Поповића за председника, а Пашића за потпредседника. Како изгледа, Влада је тако и предлагала Кнезу Милану, али он, из неповерења према радикалима, одбио је Пашићеву кандидатуру. На место њега поставио је за потпредседника оног кандидата који је на трећем месту предложен, и који је био конзервативац. Радикали су искључени из председништва као недовољно сигурни.

У први мах чинило се да ће радикали отрпети ово искључење. 4 јануара 1881 Скупштина је отворена престоном беседом, у којој су обећаване оне реформе за које се Видело под Ристићевом владом борило. Адреса, проста парафраза престонс беседи, примљена је једногласно. Између Владе и Скупштине владала је потпуна сагласност. Влада је била у оптимистичком расположењу, и хвалила се отсуством опозиције. Али, осмог јануара изјутра, Влада је изненада добила

такав удар да се у мало није преврнула. Тоба дана освануо је нов политички лист Самоуправа као орган ново основане „народне радикалне странке“. На челу листа објављен је програм странке, у коме су се огледале идеје Светозара Марковића и Адама Богосављевића. Програм је потписало 38 посланика „са још 38 другова народних посланика“, чија су се имена крила. Радикални програм прихватило је, дакле, 76 посланика. Потписивање програма још није било завршено; могло се десити да Скупштина оде готово сва у радикале.

Никола Пашић је већ на либералним Скупштинама показао своје организаторске способности. Он је и тада скупљао своје људе у гомилу; сада је хтео да од њих начини праву странку, која ће имати свој програм и свој лист. Он је тврдио да нема непријатељских намера према Влади. Али свака, и најбоља Влада више се брине о интересима чиновничтва него о интересима народа; зато сељачки посланици и остали пријатељи народа морају непрестано надгледати Владин рад, — и да би тај надзор био што строжи, морају се одвојено од Владе организовати. Радикали нису стајали према Пироћанчевој влади као опозиција, али нису хтели ни да јој служе онако „мамелучки“ као либерали Ристићевој влади. Радикали су задржавали себи право да цене сваки Владин поступак по на особ, и да гласају за њу, ако ради добро, — противу ње, ако ради рђаво.

Пироћанчева влада препала се да не остане без већине, и да не дође у потпуну зависност од Николе Пашића, стварнога вођа радикалног клуба. Пироћанац је хтео да зна на чисто, чија је управо Скупштина, — његова или Пашићева. 8 јануара изашао је први број Самоуправе са радикалним програмом; 10 јануара, конзервативци организују своју странку под именом „напредне странке“. Пироћанац је претио оставком, ако се у напредну странку не упише већи број посланика него у радикалну. После његове оставке зна се шта долази: Ристићево министарство и распуштање Скупштине.

Међу посланицима настала је велика пометња. Изгледало је да има да се бира између растурања радикалне странке и пада Пироћанчеве владе. Пашић је предложио једно од оних решења која су га доцније начинила тако забавном личношћу у нашем политичком животу, — а то

је, да они потписници радикалног програма који буду хтели, могу потписати и напредњачки програм, пошто између два програма нема велике разлике. У крајњем случају, био је вољан „позајмити“ напредњачкој влади онолико посланика колико јој буде требало за већину. Једно десетак дана трајало је колебање посланика, после чега је објављено да се у напредну странку уписало 113 које владиних које народних посланика. Ван напредне странке остало је 47 посланика, — од прилике 40 радикала и 7 либерала.

Напредњаци и радикали одвојили су се формално једни од других, али нису се одмах једни с другима и сукобили. И једна и друга страна умањивала је значај тога расцепа који је међу њима настао. Радикали су се називали помесном групом „владине странке“. Напредњаци су говорили о њима као о својој авангарди. То су биле две странке с истим начелима, али с разним методама. И једни и други хтели су реформе, али у свој реформаторски рад напредњаци су уносили више опортунизма, а радикали више начелности.

Као што ћемо видети доцније, напредњаци и радикали одвајали су се у току времена све више једни од других, док се најзад нису крвно завадили. Да су остали заједно, била би створена једна јака странка која би, као либерална странка од 1858, спојила у себи интелигенцију и сељаштво, имала корена у народу и уживала поверење Круне. Расцеп између напредњака и радикала настао је поглавито стога што су напредњаци саставили владу сами без радикала; никада ниједна странка, па ни радикална, није хтела помагати туђу владу. Највећа сметња за улазак радикала у владу био је Кнез Милан. Он је тако мало веровао радикалима да није хтео примити њиховог вођа Пашића ни за потпредседника Скупштине, а камо ли за министра. Погрешка напредњака била је у томе што нису видели, да су они само једна група интелектуалаца, који без помоћи радикалних демагога и трибуна не могу добити већину у народу. Погрешка радикала је опет у томе што нису умели чекати: 1880 они су били озлоглашени као „комунисти“, „републиканци“, и „карађорђевци“, и нису имали много присталица у вишој интелигенцији из које су се узимали министри. Требало је времена да они, не само у очима Кнеза Милана, него и у очима публике.

постану способни за владу. Али као год напредњаци, тако ни радикали нису увиђали своје недостатке, — и зато је и једна и друга група тако лака срца раскинула заједницу која је између њих постојала.

ГЛАВА III.

НАПРЕДЊАЧКА ВЛАДА.

Напредњаци, који су остали на влади скоро три године, ударили су новим правцем и у спољашњој и у унутрашњој политици. Поред тога они су извршили и знатне реформе у појединим гранама државне управе. Тај њихов рад ваља изближе размотрити.

I. СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА.

Напредњачка спољашња политика била је аустрофилска. Има два уговора која су напредњаци закључили и који су нас чврсто везали за Аустрију: један је трговински уговор, — а други, т. зв. тајна конвенција.

(1) *Трговински уговор.*

Напредњачка влада имала је пре свега другог да реши онај сукоб који је, под Ристићевом владом, избио између нас и Аустрије на питању трговинског уговора. Аустрија је претила царинским ратом, ако јој на основу њеног уговора с Турском од 1862 не признамо клаузу највећег повлашћења без узајамности. Ристић, који је оспоравао важност уговору од 1862, давао је клаузу највећег повлашћења само на основи узајамности. Напредњачка влада, нотом од 29 октобра, признала је важност уговору од 1862, и дала Аустрији клаузу највећег повлашћења без узајамности. Аустрија је изјавила да наша нота „потпуно одговара свима њеним захтевима“.

После неких шеснаест година, Пироћанац је криво Мијатовића, да је без знања својих другова додао ноти од 29 октобра једну реченицу и да је тек после тога додатка Аустрија била задовољна¹. Пироћанац не каже, у чему се додана реченица са стојала. Вероватно, она није била од велике важности. Аустријски захтеви били су ултиматум, на који се имало одговорити са *да* или *не*. Ни сам Пироћанац не вели да је Мијатовић својом реченицом претворио одречан одго-

¹ Наша завршна реч, стр. 55.

вор наше Владе у потврдан. Његова стилистичка измена могла се типати само форме у којој је дан наш пристанак на аустријске захтеве. Да ли смо ми примили те захтеве са више или мање услужности, јесте од споредне важности. Главно је да смо их примили.

Мијатовић, лично, био је уверен да се попуштање Аустрији не коси са нашим интересима. За разлику од већине наших економиста, он није био протекционист. Он није држао да наш економски напредак изискује заштиту наших заната и почетака наше индустрије од утакмице аустријских фабрика. По његовом мишљењу, за нас је било најважније отворити аустријске пијаце нашим аграрним производима и добити за њих што ниже царинске ставове. Због тога ваљало је што пре закључити трговински уговор с Аустријом, не губећи времена на претходном питању о важности уговора од 1862. То је питање било само од академског значаја: чим бисмо закључили трговински уговор с Аустријом, уговор од 1862 престао би да важи. Ако се Ристић толико носио с Аустријом око уговора од 1862, то је било с тога што, као протекционист, није био сигуран да ће с Аустријом закључити трговински уговор. Аустрија није имала рачуна да прави с нама један уговор који ће високим царинама бравити наше занате од њене индустрије. Ристићу се могло десити да, после неуспелих преговора о трговинском уговору, Аустрија затражи примену уговора од 1862; зато је унапред оспоравао важност тог акта. За разлику од Ристића, напредњачка влада није веровала у протекционизам: она је с Аустријом могла врло лако закључити трговински уговор: зашто би се онда бојала да изјави да до закључења трговинског уговора остаје у важности уговор од 1862?... Наш сукоб с Аустријом изазван од Ристића, Мијатовић је тумачио као плод једне економске заблуде. Ристић је мислио да је главно затворити нашу границу аустријској индустрији; међутим, главно је било отворити аустријску границу нашој пољопривреди.

Нашу ноту од 29 октобра Пироћанцу је било много теже правдати него Мијатовићу. Он није био економист као Мијатовић него правник; спор који је под Ристићем настао између нас и Аустрије, он је, као и Ристић, посматрао са гледишта наше државне самосталности. На неколико недеља

пред свој долазак на владу, он је у Виделу, 12 септембра, писао да Србија, којој је Берлински уговор признао независност, не може бити бачена „са везаним ногама и рукама незајаљљивим захтевима суседне земље“. Он је одбацивао аустријску тврдњу „да је само Србија везана да своје тарифе не подигне, а да је Аустрији остављено право да противно томе ради“. Другим речима, он је, као год и Ристић, био противан клаузи највећег повлашћења без узајамности коју је Аустрија захтевала. Дошавши на владу, његов је први посао био да јој то повлашћење да. Нота од 29 октобра колико се год слагала с економским погледима Мијатовићевим толико се није слагала са ранијим Пироћанчевим писањем у Виделу

Пошто су том нотом отклоњене претходне несугласице између нас и Аустрије, ова држава отворила је границу нашим говедима чији је увоз дотле био забрањен, и продужила је прекинуте преговоре о трговинском уговору. Уговор је потписан од наших и аустријских преговарача 24 априла, а узакоњен код нас 5 јуна 1881.¹

То није био обичан трговински уговор. И ми Аустрији и она нама учинили смо такве уступке какве ни ми ни она нисмо чинили осталим државама. Те изузетне царинске везе имале су да припреме царински савез, који је био предвиђен у Ристић-Андрасијевој погодби од 1878. Знајући да он није у нас популаран, Аустрија није наваљивала да га одмах примимо, али нас је постепено на њ припремала. Трговински уговор од 1881 стојао је на средини између обичног трговинског уговора и царинског савеза.

Изузетне царинске везе између нас и Аустрије створене су на тај начин, што је изузетним прописима о пограничном промету дана много шира примена него што то одговара њиховој природи. Обично, у трговинским уговорима, ствара се једна зона од 10 километара с обе стране заједничке границе, у којој се трговински промет или ослобађа сваке царине или ставља под изузетно ниске царине. Ови прописи имају за циљ да заштите економске интересе пограничних крајева, који су самом природом ствари упућени да једни с другима тргују, и у чијем би привредном животу настао

¹ Књижевност о том уговору она је нота која је о Ристићевом сукобу с Аустријом. Види стр. 15.

осетан поремећај, ако би се између њих повукла сувише јака царинска граница. Као у осталим трговинским уговорима, тако и у српско-аустријском уговору установљене су „нарочите царинске олакшице у пограничном промету“, али те олакшице, нису важиле само за пограничну зону, него за целу земљу. На пр. наше свиње цариниле су се по изузетној тарифи пограничног промета, не само онда када су долазиле из наших пограничних северних округа, него и онда када су долазиле са дна наше јужне границе. Тарифа пограничног промета, у место да важи, како јој и име казује, за одређену зону, важила је за одређене врсте робе. Разуме се, под ову изузетну тарифу стављене су само неке врсте робе, а не све, — али то су биле баш оне врсте до чијег је олакшаног извоза било много стало или нама или Аустрији. Зашто је у српско-аустријском уговору појам пограничног промета овако изокренут? Ни ми ни Аустријанци нисмо имали рачуна да олакшице које смо једни другима давали за поједине артикле, дамо за те исте артикле осталим државама. Ми смо стога те олакшице назвали олакшицама пограничног промета; за олакшице пограничног промета није важила клауза највећег повлашћења, и остале државе нису могле тражити да се оне и на њих прошире.

Трговински уговор од 1881 полазио је од тога, да смо ми аграрна, а Аустрија индустријска земља; следствено, ми треба да олакшамо увоз аустријских индустријских производа, а Аустрија увоз наших аграрних производа. На тај начин, од трговинског уговора имали бисмо користи и ми и она. У одбрани својих индустријских интереса, Аустрија је била врло вешта. Ниске царинске ставове и олакшице пограничног промета Аустрија је, на првом месту, уговорила за оне артикле чија производња није тражила ни велику техничку спрему ни много капитала. Много јаче него о својој великој и скупој индустрији Аустрија се старала о својој малој и јевтиној индустрији; ова друга врста индустрије лакше се могла развити у нас него она прва. Аустрија је спречавала наше индустријализације и у најскромнијем виду. Она нас је пуштала да се развијамо само као аграрна земља.

Нашем аграрном развоју она је чинила знатне олакшице. Наши главни извозни артикли — волови, свиње, суве шљиве, пекмез, коже — обухваћени су изузетним прописима

о пограничном промету. Једини од наших главних артикала на који се ти прописи нису примењивали, било је жито, али његов увоз у Аустрију био је већ по њеној аутономној тарифи слободан. Истина, Аустрија је доцније завела царину на жито, али и тада је она водила рачуна о нашим интересима, и дала нашем житу најниже ставове.

Увлачећи у погранични промет наше главне аграрне и своје главне индустријске производе, Аустрија је потпуно обезбедила од стране утакмице наше аграрне производе на својој пијаци, а своје индустријске на нашој. Како наши извозници тако и наши увозници били су везани искључиво за Аустрију, јер је наш извоз у ту земљу и њен увоз у нашу био у правом смислу речи повлашћен. Царински савез још није постојао, али царинске преграде сведене су на најмању меру. Наш извоз и увоз тако су монополисани од Аустрије, да је стварање царинског савеза изгледало само питање времена.

Поред свих уступака које нам је учинила, Аустрија није себи потпуно везала руке. Најважније од тих уступака она је могла узети натраг; оне су зависиле од њене добре воље. Ветеринарна конвенција, која је закључена у вези са трговинским уговором, важила је само за рогату марву, а не и за свиње. Другим речима, увоз наше рогате марве Аустрија је могла забрањивати само у случајима и под условима предвиђеним у ветеринарној конвенцији. Што се тиче увоза наших свиња, Аустрија је могла да га забрани кад год би намшла за потребно, а не само у случајима које је предвиђала ветеринарна конвенција. Али и сама та конвенција била је тако растегљива, да је Аустрија могла забранити не само увоз оне стоке која је донста била заражена, него и оне стоке о којој се само сумњало да је заражена. Главни артикли нашег извоза били су свиње и рогата марва: баш тим артиклима, Аустрија, и поред трговинског уговора, могла је, кад год је хтела, затворити границу.

Према нама Аустрија је себе везала лабаво; нас према себи везала је чврсто. Ниске царинске ставове предвиђене у трговинском уговору за аустријску робу, ми смо могли изиграти на тај начин што бисмо поврх тих царина завели разне унутрашње дажбине, на пр. трошарину, регални данак итд. Аустрија је стога унела у трговински уговор: (1) да се унутрашњим дажбинама страни производи не могу јаче

оптерећивати него домаћи, — (2) да се унутрашње дажбине не смеју установљавати за оне предмете који се у нашој земљи не производе, на пр. за колонијалну робу, коју смо увозили из Аустрије. Оне пак дажбине које су установљене пре трговинског уговора, тај уговор или је сасвим укинуо или им утврдио максималну стопу.

Аустрија се бојала да ми не установимо монопол за неке од оних артикала којима је она желела обезбедити нашу пијацу, — на пр. монопол шећера, палидрваца, хартије итд. У том случају ми бисмо, и поред трговинског уговора, могли забранити увоз монополисаних артикала. Због тога је у трговинском уговору наше право установљавана монопола ограничено на три предмета, — дуван, со, и барут. Обично, ниједна држава не допушта да јој се трговинским уговором сузи право установљавана монопола; ми који смо то допустили, осетили смо се доцније јако спутани, када је требало стварати путем монопола нове државне приходе.

Поред економског значаја, трговински уговор с Аустријом имао је и правног значаја: он је коначно укинуо старе турске уговоре за које је Аустрија тврдила да за нас важе све до закључења трговинског уговора. Између ње и нас постигнута је најзад равноправност у трговинским односима. Трговински уговор важио је десет година; по истеку тога рока, о новом уговору ми смо могли преговарати с Аустријом на равној нози, — и ако се не бисмо погодили с њоме, могли смо и ми њој, а не само она нама, затворити границу. У вези с трговинским уговором закључена је и једна консуларна конвенција, која је између осталог укинула капитулације, па с њима и повлашћени положај који су аустријски држављани уживали у нашој земљи.

Када је трговински уговор изнет пред Народну Скупштину, радикални вођ Никола Пашић предлагао је да се он одбаци. Радикали су били противни уговору поглавито с тога, што су се бојали да наши занати и почетци наше индустрије неће моћи издржати утакмицу с аустријском индустријом. Ми ћемо постати аустријска колонија; Аустрија ће извлачити наше сировине, и, спречавајући нас да развијемо домаћу индустрију, одржаваће нас стално на нижем ступњу привредног развитка.

На супрот радикалима, напредњаци су тврдили да ми, због оскудице капитала и радне снаге, као и због скучености домаће пијаце, не можемо озбиљно мислити на подизање домаће индустрије. Ми имамо само један начин обогаћења, а то је да нашим аграрним производима обезбедимо што бољу прођу на страним пијацама. Уговор с Аустријом обезбедио је нашим аграрним производима не само повољне, него изузетно повољне царинске ставове какве ниједна друга држава није од Аустрије добила: на тако великој европској пијаци као што је аустроугарска, наши аграрни производи имали су повлашћен положај. На пр. царина на свиње, која је иначе износила две форинте, спуштена је изузетно за наше свиње на 1.50 фор. Да бисмо добили од Аустрије овакве олакшице за наше аграрне производе, ми смо јој морали дати сличне олакшице за њене индустријске производе: једно је с другим стајало у вези. Ми нисмо могли једновремено заштитити и интересе наше пољопривреде и интересе наших заната и индустрије. Имајући да бирамо, ми смо интересе наше пољопривреде ставили на прво место. Пољопривреда је давала наше главне извозне артикле; наши занати једва су задовољавали потребе домаће пијаце; наша индустрија имала је тек да се ствара. У осталоме, ако смо хтели да за главни циљ наше привредне политике узмемо заштиту домаћих заната и индустрије, онда није требало ни правити трговински уговор с Аустријом. Онда је боље било водити с њоме царински рат, како су саветовали либерали. По напредњацима, имало је да се бира између њихове и либералне политике: или трговински уговор с Аустријом, који обезбеђује интересе наше пољопривреде, или царински рат у интересу наших заната и индустрије. Оно што су хтели радикали, — на име, један трговински уговор са ниским аустријским царинама за наше аграрне производе, а са високим нашим царинама за аустријске индустријске производе, — то није било могуће.

У току препирке о трговинском уговору, радикали су се јако приближили либералном гледишту; сада су и они доказивали да царински рат није тако страшна ствар; у свакоме случају, бољи је и царински рат него економска зависност од Аустрије. Напредњаци су истицали, да би царински рат навео више штете нама него Аустрији. Наш увоз

у ту земљу чинио је само $1\frac{1}{2}\%$ од њеног укупног увоза. Међутим, од укупног нашег увоза, на Аустрију је долазило 77% , — а од укупног извоза 82% . Ако би нам Аустрија затворила границу, настала би страховита криза како у нашој извозној тако и у нашој увозној трговини.

Трговински уговор од 1881, ма како се иначе о њему судило, задовољио је потпуно потребе нашег сељака-пољопривредника. Опет зато, радикали, иако странка сељачка, били су противни том уговору. Интелигенција те странке, занета идејама о подизању домаће индустрије и о одбрани економске независности земље, повукла је за собом и сељачке трибуне. Основана ради заштите класних сељачких интереса, радикална странка није у овој прилици показала много класне сељачке свести. Она је примила протекционистичко гледиште наших економских теоретичара, које није било класно него националистичко, јер је стављало економску самосталност земље испред интереса појединих класа, па чак и испред најмногбројније земљорадничке класе.

(2) Тајна конвенција.¹

После трговинског уговора начињен је с Аустријом и политички споразум. То је била тајна конвенција од 16/28 јуна 1881. За време Краља Милана, та се конвенција чувала као највећа тајна, за коју су осем њега знала само још три четири наша политичара.

Конвенција од 16/28 јуна стајала је у вези са т. зв. „Тројецарским савезом“, који је неколико дана раније, 6/18 јуна, закључен између Русије, Аустрије, и Немачке. У Тројецарском савезу ове су наредбе биле од важности за нас: (1) Аустрија задржава за себе право да анектије Босну и Херцеговину, када буде нашла да је томе време. (2) Силе Тројецарског савеза неће се противити евентуалном сједињењу Бугарске и Источне Румелије, које би донео собом стицај прилика.

Веза између ове две одредбе очевидна је: Русија пристаје на анексију Босне, под условом да Аустрија пристане на сједињење Бугарске и Источне Румелије, — и обрнуто. Погодба од 1881 само је једна у низу оних погодаба у ко-

¹ Главно дело о тајној конвенцији: Гргур Јакшић, Историја тајне конвенције, Архив за правне и друштвене науке, 1924 и 1925. Ту је наведена и сва књижевност, како наша тако и страна о овом питању.

јима су Аустрија и Русија делиле Балканско полуострво на западну половину, која улази у аустријску, — и источну половину, која улази у руску сферу.

Пошто је добила унапред руски пристанак на анексију, Аустрија је гледала да свој режим у Босни обезбеди од нашега подривања. Њој је требало неколико година мира у тој земљи, ако је хтела да свој режим утврди, и да окупацију претвори једнога дана у анексију. Главни разлог због кога је Аустрија закључила с нама тајну конвенцију био је тај, што је желела спречити сваку нашу радњу која би сметала утврђивању њенога режима у Босни. Члан 2 тајне конвенције гласио је: „Србија неће трпети политичке, верске или друге мутње које би, полазећи са њеног земљишта, ишле противу Аустро-Угарске монархије, подразумевајући ту и Босну, Херцеговину, и Ново-Пазарски санџак“. Наша Влада имала је, према томе, да угуши не само сваку припрему буне, него и сваку националистичку пропаганду која би са нашег земљишта била управљена противу аустријског режима у Босни.

У накнаду за то Аустро-Угарска влада узимала је на себе сличне обвезе „у погледу Србије и њене династије“. Ако се Аустрија бојала српскога подривања у Босни, Краљ Милан се бојао Карађорђевог подривања у Србији.

Аустрија је даље обећавала да ће признати нашу „Краљевину, када је будемо прогласили“, и да ће се заузети код осталих Сила да је и оне признаду. Исто тако обећавала нам је дипломатску потпору, ако би се Србији дала једног дана прилика да прошири област у правцу својих јужних граница (Ново-Пазарски санџак изузимао се).

Не само у питању Краљевине и проширења државне области, него и у осталим питањима, Аустрија нам је обећавала дипломатску потпору. Али баш стога што нас је узимала под своју заштиту, она је тражила неко право надзора над нашом спољашњом политиком. Члан 4 конвенције гласио је: „Без претходног споразума с Аустро-Угарском, Србија неће преговарати о политичким уговорима нити ће такве уговоре закључивати ни с којом страном државом, и неће пустити на своје земљиште страну војску било редовну било нередовну, чак ни у виду добровољаца.“

Најзад, у случају да која од њих зарати, Србија и Аустрија обвезивале су се једна према другој на пријатељску неутралност. Чак се предвиђала могућност њихове војне сарадње; појединости те сарадње имале су се уредити нарочитом конвенцијом, која у осталоме није никада закључена.

То је у главном садржај тајне конвенције од 1881, која је закључена за десет година.

Ко је учинио први корак за закључење тајне конвенције, — ми или Аустрија? Пироћанац сумњичи Кнеза Милана да се прво он стао распитивати у Бечу, да ли би Аустрија хтела закључити с нама „политички споразум“. Мијатовић тврди да је први говор о томе повео Венијамин Калај на једном састанку који је с њиме имао. Ма која страна да је учинила први предлог, она није имала потребе да на ону другу страну много наваљује. Споразумевање између Кнеза Милана и Бечког кабинета ишло је врло лако.

Пре закључења тајне конвенције, Кнез је разговарао само са тројицом министара: са Пироћанцем, Гарашанином, и Мијатовићем. Остали министри, не само пре закључења конвенције, него ни после, нису знали о њој ништа. Новаковић је дознао за њу тек дванаест година доцније, када је њено постојање обелодањено у европској штампи.

Пошто је у начелу добио пристанак три поменута министра за политички споразум с Аустријом, Кнез Милан је отишао у Беч и сам водио преговоре с аустро-угарским министром иностраних дела Хајмерлеом и његовим помоћником Калајем. Он је примио текст конвенције онакав какав му је предложен. Конвенција је потписана у Београду: од наше стране, потписао ју је министар иностраних дела Мијатовић, — од стране Аустрије, њен београдски посланик, барон Херберт.

Тек после тога, садржина конвенције саопштена је Пироћанцу и Гарашанину. Њима није одмах речено да је конвенција већ потписана, него им је речено да је Кнез дао реч у Бечу да ће конвенцију примити, и да би му било незгодно да реч не одржи. Пироћанац и Гарашанин нису били задовољни садржином конвенције, и дали су оставку. Кнез им није оставку уважио, — и докле их је заваривао да конвенција још није коначно закључена, он је, уз помоћ Мијатовића, извршио њено ратификовање. О свршеном

ратификовању, Пироћанац и Гарашанин дознали су, случајно, од аустроугарског посланика.

Пироћанац и Гарашанин нашли су да тек после ове нове Кнежеве непажње и неисправности морају одступити. Због Кнежева бављења на страни, криза се протезала неколико недеља. Најзад је нађен овај излаз. (1) Пироћанац и Гарашанин остали су и даље у влади; с њима је остао и Мијатовић, али министарство иностраних дела, које је Мијатовић држао заједно с министарством финансија, одузето је од њега и поверено Пироћанцу. То је било јемство за Пироћанца и Гарашанина да их у будуће, у питањима спољашње политике, Кнез неће уз помоћ Мијатовића стављати пред свршени чин. (2) Пошто су Пироћанац и Гарашанин највећма замерали члану 4 конвенције, то је Пироћанац отишао у Беч, и приволео Калаја, тадашњег заступника министра иностраних дела, да се томе члану да ново тумачење.

У члану 4 стајало је да политичке уговоре са страним државама Србија неће закључивати без претходнога споразума с Аустријом. Пироћанац се бојао да се чланом 4 Србија није одрекла права на самостално закључивање политичких уговора и признала аустројски протекторат над собом. У т. зв. декларацији коју је он потписао са Калајем, утврђено је да право Србије на закључивање политичких уговора није ни у колико окрњено, и да члан 4 треба разумети тако, да Србија неће закључивати уговоре који би били противни духу и слову тајне канвенције. Да ли је пак који уговор сагласан са тајном конвенцијом, то је, како изгледа, ценила сама Србија. Путем тумачења, члан 4 био је у ствари измењен. Првобитно, он је значио да ће се Србија споразумевати с Аустријом о својим политичким уговорима и заједно с њоме ценити да ли су они сагласни с тајном конвенцијом. По Пироћанац-Калајевој декларацији, Србија је морала пазити да њени политички уговори буду у сагласности са тајном конвенцијом, али при њиховом закључивању није стајала под надзором Аустрије, јер није била дужна да јој текст тих уговора претходно саопшти.

Декларација Пироћанац-Калајева начињена је само стога да би се Пироћанцу дало привидно задовољење. Практичнога значаја није имала. Пре него је она потписана, Кнез Милан је дао Калају својеручно писмо, у коме се драге

воље, на своју част, и у својству српскога кнеза, формално обвезао да неће закључивати политичке уговоре без претходног пристанка Аустро-Угарске. О овоме писму Пироћанац није ништа знао; међутим, тек после тога писма, Калај се решио да потпише декларацију.

Преговори о тајној конвенцији показали су да у питањима спољашње политике Кнез Милан много мање слуша напредњачке ministre него што је Ристића слушао. Он је и за Ристићеве владе, нарочито од Сан Стефанског уговора, имао своје личне погледе на нашу спољашњу политику; опет зато, он се са Ристићем о свему договарао, — и није место њега он водио дипломатске преговоре. Када су напредњаци дошли на владу, Кнез Милан се начинио свој властити министар иностраних дела, свршавао ствари непосредно са страним дипломатима, и извештавао своје ministre када је све било готово. Приликом закључивања тајне конвенције, Кнез Милан није се показао добар преговарач. Он је одмах, од прве, пристао на све што је Бечки кабинет тражио. Због своје нервозне природе, он није имао стрпљења за преговарање и цењање, — и када је нешто јако желео, — као у овој прилици споразум с Аустријом, — он није више питао за услове и за цену. Он се много више бојао својих министара него аустријских дипломата: што год су ови тражили, он је, тако рећи у напред, био решен да прими, и само је зебао да његови ministри не устраже ствари на које аустријски дипломати неће пристати. Огуда његова журба да тајну конвенцију закључи иза леђа својих министара.

Његов главни саучесник у закључивању тајне конвенције, Чедомиљ Мијатовић чинио је на многе савременике утисак крајње меког, слабог, а уз то и лакомисленог човека; он никоме ништа није могао одрећи, премда није увек испуњавао своја обећања. Кнез Милан није поступао с њиме као с обичним министром него као са личним пријатељем; због тога Мијатовић је био готов учинити све што Кнез жели. Поред овога мишљења о Мијатовићу, постојало је и друго једно; то је било мишљење Кнеза Милана и аустријског посланика графа Кевенхилера; обојица су држали да је Мијатовић највећи левантинцац међу српским политичарима. Могућно је сасвим да Мијатовић, и ако мек, није био наиван, и да је своје слабости умео да забавури са не мало лукавства. У сваком случају, он је био

искрено уверен о корисности тајне конвенције. Он је мислио да нам је политички споразум с Аустријом преко потребан да бисмо се одбранили од Русије, коју је, у својој машти, видео где циновским корацима иде ка Цариграду и немилоствиво гази уз пут мале Балканске народе и државе. Он није имао према Русији оне осећаје које су у његово време имали Балкански Словени: он је гледао на њу очима једнога Немца или Енглезе; она је за њега била огромна полуварварска држава, опасна за целу европску цивилизацију. Не само по своме образовању, него и по своме присном начину мишљења и осећања, Мијатовић је био западњак. Старином можда Шпанац, одрастао код очуха странца, ожењен странкињом, он је већи део свога века провео на страни а не у Србији; у једноме од својих првих говора у Скупштини, њему се омакло да каже да боље познаје Енглеску него Србију. Он је не само друкчије резоновао о тајној конвенцији, него ју је друкчије и осећао него остали наши политичари; с тога ју је тако лако и потписао.

Пироћанчево држање много је мање разумљиво него држање Мијатовићево. Он је увиђао да се после Берлинског уговора мора начинити неки политички споразум с Аустријом, али за разлику од Кнеза и од Мијатовића, он није био аустрофил. Он је живео у идејама Кнеза Михаила и Илије Гарашанина о једном Балканском савезу који би срушио Отоманску царевину и одбио од Балканског полуострва како руско тако и аустријско надирање. Њему се чинило да је од руског надирања већа опасност него од аустријског, и био је готов споразумети се с Аустријом ради сузбијања руског утицаја на Балканском полуострву. Али то је, по његовом мишљењу, могло бити само под тим условом, да се Аустрија одрекне сваких претензија на Балканско полуострво. Одбити с помоћу Аустрије Русију од Балкана, али не дати Аустрији да се на место Русије она утврди на Балкану, то је била од прилике његова политика. Са том политиком конвенција од 1881 није се слагала ни најмање. Та је конвенција стајала у вези са Тројецарским савезом, који је тежио обележавању једне руске и једне аустријске сфере на Балкану; закључујући ту конвенцију, Аустрија је поглавито желела да олакша своје утврђивање у Босни, која је њеној сфери припадала. Са свим је разумљиво да је Пироћанац био

противан тајној конвенцији, али није разумљиво да је, и после њеног закључења, пристао да остане на влади. Он је, истина, тргао оставку тек пошто је успео да промени члан 4, али промена члана 4 није мењала битност конвенције. Битно је било код ње то, да смо се ми обвезали ићи на руку аустријском утврђивању у Босни.

Мисао о политичком споразуму с Аустријом зачела се код Кнеза Милана одмах после Сан Стефанскога мира, када му се учинило да од Русије не може добити ни Босну, — уступљену Аустрији, — ни Македонију, — задржану за Бугарску. Постављена, захваљујући руској политици, између једне Аустрије, која је већ била притисла Босну, и једне Бугарске, која је једнога дана требала да притисне Македонију, Србија је морала, пре а после, бити подељена између Аустрије и Бугарске. Кнез Милан се надао да ће добити од Аустрије, ако не Босну, а оно Македонију. За Аустрију било је боље да Македонија постане српска а не бугарска, јер смо се ми налазили у аустријској, а Бугари у руској сфери. Кнез Милан је сматрао тајну конвенцију као врло добар политички пазар: ми се одричемо Босне, која је за нас и онако пропала вересија, и у накнаду зато добијамо аустријску потпору за надирате у Македонију, — једину област где смо још могли надирати. У главном, Кнез Милан настављао је ону политику коју је са Ристићем почео на Берлинском конгресу. Ми смо се тада одрекли проширења границе у правцу Ново-Пазарскога санџака да бисмо добили аустријску дипломатску потпору за Ниш, Пирот, и Врање. Сада пак одрекли смо се Босне, да бисмо добили аустријску потпору за даље наступање од Ниша и Врања ка Куманову и Скопљу.

План Кнеза Милана није био рђаво смишљен. Питање је само да ли је тајна конвенција обезбеђивала извршење тога плана. Између аустријске дипломатије и Кнеза Милана била је једна основна разлика погледа о којој он у први мах није био свестан. Он је једнако снивао о новим заплетима на Балкану, који ће довести до руско-аустријског рата; у томе рату, Србија би се борила уз Аустрију, — и на име наградe добила Македонију. О неизбежности руско-аустријског рата због Балканских ствари много се тада говорило и у Бечу и у Петрограду; руска војничка странка желела је рат тек после неког времена, док се Русија опорави од турскога

рата вођеног 1877/8; аустријска војничка странка желела је рат што пре, докле се Русија не би опоравила. Аустријска дипломатија није била тако ратоборна као аустријска војничка странка. Њој није било до нових заплета, њој је требао дужи период мира да би учврстила оно стање ствари које је Берлински уговор створио у њену корист на Балкану. Она је помишљала на могућност рата са Русијом, и желела је имати у томе рату Србију на својој страни, али тај рат, ако могуће, тежила је да избегне. Она је с тога и на тајну конвенцију гледала друкчије него Кнез Милан. Он је видео у њој полазну тачку за нове ратове и нова освојења. Аустријска дипломатија видела је у њој само средство за обезбеђивање постојећег стања ствари. У лето 1882 Кнез Милан је имао дужи разговор с аустро-угарским министром иностраних дела графом Калнокијем.¹ У току тога разговора, он је признао да тежи за проширењем граница. Он врло добро зна да на Босну не сме мислити, — и искрено говори, не жали много за њоме; Босном је тешко управљати, и Србија би се упропастила, докле би је савладала. Али зар се Србија не би могла обрнути на југ? Ту има крајева који, ако нису сасвим српски, а оно су тако измешаног становништва да могу бити свачији. Ти крајеви, то је т. зв. Македонија; ње се Србија не може одрећи, и узда се у Аустрију да с њеном помоћи једнога дана припоји Македонији себи. Граф Калноки одговорио је да се сада ради о учвршћивању онога стања ствари које је засновано Берлинским уговором, јер само на тој основи може се европски мир одржати. У томе погледу између Русије и Аустрије влада потпуна сагласност. Не треба с тога говорити о евентуалностима које нису још на дневном реду. Другим речима, наше македонске планове граф Калноки искључивао је из области практичне политике, као нешто што припада даљој будућности. Одредбе тајне конвенције које су се односиле на те планове, биле су само од академског значаја.

Са српског гледишта, тајној конвенцији могла се учинити ова основна замерка. Докле је Аустрија имала од конвенције одмах, у садашњости, користи, ми смо главну корист од ње требали да имамо тек у даљој будућности. Одмах, после потписа конвенција, за нас је настала обавеза да спре-

¹ Калнокијева забелешка од 14 августа 1882.

чавамо на нашем земљишту сваку радњу која би била управљена противу аустријског режима у Босни. Обавеза Аустрије да помогне наше територијално ширење на југ, настајала је тек онда, ако бисмо ми успели да сами себи прокрчимо пут у том правцу, па би нам требала само још аустријска дипломатска потпора да одржимо то што смо заузели. Да ли ћемо ми имати довољно снаге да сами себи прокрчимо пут на југ, то је било посве несигурно. У кратко, ми смо Аустрији одмах плаћали готовим новцем. Она нама издавала је упутницу на будућност, — и то упутницу чија је исплата зависила од врло неизвесних догађаја.

То је била главна мана тајне конвенције. Она мана коју је Пироћанац запазио у члану 4, постојала је такође, али ју је Пироћанац јако увеличао. Он је тврдио да тај члан лишава Србију права на самостално преговарање са страним државама и ставља је под аустријски протекторат онако као што је Тунис баш у то време стављен под француски протекторат. Ово упоређење са Тунисом било је натегнуто. Француска је сасвим узела вођење туниске спољашње политике у своје руке; њен дипломатски заступник код туниског беја био је у исто време његов министар иностраних дела, и без пристанка Француске Тунис није могао пуноважно закључити никакав међународни уговор. Овај однос између Француске и Туниса оснивао се на једном уговору који је достављен Силама. Наша конвенција с Аустријом била је тајни акт о коме стране Силе нису ништа знале; оне су и даље преговарале са Србијом као са независном државом; ако би, противно тајној конвенцији, Србија, без претходног споразума с Аустријом, закључила један политички уговор, тај уговор, у праву, неоспорно би важио; једино што би Аустрија могла учинити, то је да, због наше повреде тајне конвенције, и сама ту конвенцију раскине. С формално правног гледишта, између тајне конвенције и француског протектората над Тунисом било је битне разлике. Наравно, човек се могао бојати да тајна конвенција, која је давала Аустрији једну врсту тајног надзора над нашом спољашњом политиком, не буде припрема за један протекторат који би претворио тајни надзор у јавни, али надзор Аустрије над нашом спољашњом политиком није се оснивао само по члану 4, тако да би са нестанком тога члана и тај надзор нестао. Чим се

једна мала држава тако тесно веже с једном Великом Силом као што смо се ми везали с Аустријом, она неминовно долази под њен политички надзор. У првој половини своје владе, када се држао Русије, Кнез Милан је морао трпети њено мешање и у спољашњу и у унутрашњу политику нашу, иако између нас и Русије није постојало ништа написмено. Пироћанац је у критици члана 4 био сувише правник, и држао да ће јачина аустријског утицаја на нашу политику зависити од тога, како се једине одредбе тајне конвенције буду формулисале. И као што се правницима дешава, — када је једном нашао једну формулу којом је био задовољан, он је претпостављао да ће та формула као нека чаробна реч променити од једном цео наш политички однос према Аустрији.

Наша публика дознала је за тајну конвенцију тек 1893. Први утисак који је конвенција учинила на публику био је не може бити гори по Кнеза Милана. На њега се дигла повика да се одрекао наших права на Босну и уступио ту земљу Хабзбурзима; он је жигосан као највећи издајник у нашој историји после Вука Бранковића. Тада се још није знало да је, на неколико дана пре тајне конвенције, Русија, у уговору о Тројецарском савезу, у напред пристала на аустријску анексију Босне; у том акту који је Русија потписала, а не у нашој тајној конвенцији, постављена је основа за будућу анексију Босне.

Многи ваши националисти доказивали су да смо ми, не престаном агитацијом, могли омести учвршћивање аустријског режима у Босни, па тим посредним начином онемогућити и анексију. Наши националисти осуђивали су Кнеза Милана што није имао куражи да води такву патриотску политику. Питање је само, да ли би Аустрија хтела такву политику да трпи. У самом почетку преговора о тајној конвенцији, Калај је рекао Мијатовићу, да ће Аустрија, ако не успе привезати за себе Србију једним политичким споразумом, употребити противу нас „мере предохране“ које би у извесним приликама могле ићи и до окупације“. По ономе како се Аустрија понашала 1909 и 1914, ове Калајеве речи не изгледају празне претње.

Осамдесетих година, ми смо имали да бирамо између тајне конвенције и борбе на живот и смрт с Аустријом. У то време, није било ниједне Силе која би нас хтела бранити

од Аустрије. Русија, која нас је бранила и 1909 и 1914, била је осамдесетих година много мање вољна да се због нас завађа с Аустријом; што је главно, она није била кадра да, у кратком року после турског рата који ју је исцрпао, води рат с Аустријом. Ова Сила могла нам је диктирати шта је хтела, — и ми смо то морали примити, ако нисмо желели да и сами пођемо трагом Босне. Тајна конвенција била је један акт политичке нужде; она нам је помогла да претуримо преко главе један врло опасан период наше историје, у коме се наша државна независност дала спасти само тако ако би била учињена безопасном за аустријски империјализам.

Ипак зато, у прекорима које су наши националисти чинили Кнезу Милану, било је нечег оправданог. Тајну конвенцију он је потписао без икакве „скривене мисли“. Много више него по тексту тог уговора, он се на дну душе одрекао Босне, и то једном за увек. У свакој прилици, он је и странцима и нашим људима говорио да је за нас Босна коначно изгубљена, и да је луд сваки онај који још на њу мисли. Из тог разлога наши националисти нису опростили Кнезу Милану тајну конвенцију, иако су на пр. Ристићу опростили погодбу с Аустријом од 1878, а радикалима изјаву од 1909. Ристић и радикали покорили су се Аустрији само по нужди; Кнез Милан покорио се не само по нужди, него донекле још и из оскудице вере у народну будућност.

С чисто историјског гледишта, могло би се рећи да је и ова његова слабост била за неко добро. Осећајући његову оскудицу националне чврстине, Аустрија је закључила да једна Србија у којој влада Милан Обреновић, није опасна за њене интересе на Балкану. Она стога није нашу државу ломила и упропашћивала; чак у извесној мери помагала је њено унапређивање и снажење.

II. УНУТРАШЊА ПОЛИТИКА.

Напредњаци су говорили за себе да су искренији слободњаци од либерала, и на место „лажне уставности“, како су они називали либерални режим, обећавали су „чисту уставност“. По мишљењу напредњака, либерали су грешили што су политичке установе Запада подешавали према нашим приликама. Те установе ваљало је пресадити код нас тачно онакве какве су на Западу постојале.

Напредњаци су се много већма подавали Западу него либерали. Либерална интелигенција донела је са западних универзитета култ науке и политичке слободе; за нарави, нарочито за великоварошки живот западни, она се није одушевљавала. По начину живота, либерали су остали полупатриархални; нису знали ни за луксуз ни за комфор. Један млађи нараштај са већ префињенијом осетљивошћу, напредњаци су примали од Запада не само његову науку и његово слободоумље, него и његов начин живота. Они су осећали сласт материјалне културе Запада и дивили се отменом и угодном животу његових виших класа. Они су радо путовали по Европи и много употребљивали француске речи у говору. Омаловажавали су наше домаће прилике, покушавали да образују код нас један виши друштвени круг, имали у своме понашању и држању неку надуту однарођеност као влашки бојари прошлога века. Али њима су недостајали спахилуци влашких бојара, и они су се, без великога богатства, усиљавали да живе на високој нози. Они су тврдили за либералну уставност да је лажна: то исто могло се рећи и за њихово господство.

Њихово западњаштво давало је и њиховом слободњаштву неко ненационално обележје. Либерали су доказивали да су слободоумне установе поникле код Словена раније него код западних народа, али, због нашег робовања под Турцима, оне су у нас закржљале. Напредњаци, на против, сматрали су те установе за производ западне културе: културан човек не би се могао развити у једној друштвеној средини у којој његова личност не би била заштитена и поштована. Примајући слободоумне установе, ми се нисмо враћали нашој народној старини, него смо чинили напор да достигнемо западне народе, који су нас у култури претекли. Политичке установе напредњаци нису темељили на народним особинама; напротив, политичке установе биле су им једно средство за цивилизовање, т. ј. за поправку народних особина.

Напредњаци су израдили свој нацрт устава. Судећи по томе нацрту, они су, доиста, били већи слободњаци од либерала, али, с друге стране, били су мањи демократи од њих.

Они су били већи слободњаци од либерала, јер су више пажње обраћали на обезбеђивање личне слободе од самовоље власти. Либерални Устав од 1869 пренео је, истина, законо-

давну власт са чиновничког Савета на Народну Скупштину, али административну власт оставио је према појединцу исто онако моћном као и у време бирократског режима уставо-бранитеља и Кнеза Михаила.

Напредњаци су хтели да учине крај овој „полицијској држави“, и да административну власт стегну у границе закона. Они су унели у свој нацрт устава судску независност, слободу штампе, зборова и удружења, општинску самоуправу: те ствари нису биле признате Уставом од 1869 никако или само привидно. Слобода, говорили су напредњаци, не састоји се у томе што ће се једном годишње састати једна сељачка Скупштина, која нема ни појма о потребама културне државе; слобода се састоји у томе, што грађани неће живети у вечитом страху од кињења и гоњења полиције: либерали, који су спојили сељачки парламентаризам с источњачком полицијом, створили су један режим у коме је свега било, само не слободе.

Већи слободњаци од либерала, напредњаци су били мањи демократи од њих. Устав од 1869 дао је законодавну власт једној сељачкој Скупштини изабраној скоро општим правом гласа. Напредњаци нису налазили никакве сличности између те Скупштине и западних парламената. У своме нацрту устава они су предвидели један Сенат, у коме ће бити заступљене имућније и образованије класе. У исто време, мислили су да треба променити и начин бирања Скупштине. У своме нацрту устава, они су завели бирачки порез од тридесет до педесет динара. Бирачи који су плаћали тридесет динара, бирали су трећину посланика; бирачи који су плаћали педесет динара, бирали су две трећине. Овај систем ограниченог и неједнаког гласања узет је из ондашњег Румунског устава, који је разврставао бираче по имућности, дајући имућнијим групама већи број посланика него мање имућнима. Пиротанац је говорио, да је „главно обезбедити превагу ума над сировим бројем.“ У напредњачком нацрту устава, та је превага обезбеђена с помоћу једног Сената интелигенције и једне Скупштине у којој су преоблађивали имућнији редови.

Напредњаци су имали неке сличности с енглеским виговцима и с француским доктринарима. Као виговци и као доктринари, напредњаци су тежили политичкој слободи која је за њих била један од услова вишег културног живота

али нису веровали у политичке способности масе, коју су сматрали за фукару. Њихов идеал била је парламентарна влада, али под условом да у парламенту седи господа. У нашој историји, напредњаци су продужавали старе уставо-бранитеље, којима се такође свиђала влашка бојарска олигархија, и који су претежан утицај у државној управи дали једном Савету састављеном од чиновничке госпode.

Напредњачка жеља да се код нас пресади румунски изборни систем, била је неостварљива. Наше друштвене прилике нису биле истоветне са румунским друштвеним приликама. Ми смо били земља слободног сеоског поседа, а Румунија земља спахијског поседа. Ако су се, у Румунији, бирачи разврставали по имућности, то је имало разлога у великим имовинским разликама које су у тој земљи постојале, а какве су у нас биле непознате. Кад, тридесетих година прошлога века, Кнез Милош није допустио да се у нас установе спахиљуди као у Румунији, онда доиста није имало смисла, педесет година доцније, тражити за наше политичке установе образац у Румунији.

Напредњачке идеје о унутрашњој политици нису се много свиђале Кнезу Милану. Али, због сагласности с напредњацима у спољашњој политици, он их је пуштао да раде шта хоће у унутрашњој политици. Надао се, међутим, да ће се они, када буду стекли више искуства у државним пословима, отрезнити од свога либералног доктринарства.

Потпуно извршење напредњачког програма изискивало је промену Устава од 1869. По томе Уставу, пре сазива Уставотворне Скупштине, ваљало је испунити неке претходне формалности; због тих формалности Уставотворна Скупштина могла се држати тек 1882. Жељни да што пре посведоче своје слободомље, напредњаци су издвојили из свога програма оне реформе које су се дале извести обичним законодавним путем, и те реформе одмах су остварили. Тако су постали закон о штампи, закон о зборовима и удружењима, закон о судијама. За Уставотворну Скупштину остало је преуређење Народне Скупштине и установа Сената. Оне реформе које су имале да обезбеде грађане од самовоље Владе и њене полиције, — остварене су одмах; оне реформе које су имале да имућније и образованије редове уведу у парламент, — одгођене су до састанка Уставотворне Скуп-

штине. Реформе које је напредњачка влада остварила одмах, ево у чему су се састојале.

(1) Закон о штампи од 28 марта 1881. — Скупштина је усвојила тај закон одушевљено, без претреса и акламацијом, уз узвике: „Живео Гарашанин!“ Стојан Новаковић каже: „Памтим да је у комисији за израду закона о штампи пок. М. Ракић превео предлог закона о штампи који је онда поднесен француској скупштини. Скупштина у Француској скупи тај закон, а наша у Београду усвоји га онако како је предложен, и он добије краљевску потврду“.¹ Напредњачки закон о штампи био је много слободоумнији но дотадашњи либерални закон. За издавање, растурање и продају новина није се више тражило допштење полицијске власти. Уредник није морао имати факултетску спрему. Лист није могао бити узапћен због сваке кажњиве садржине, него само због увреде владаоца и позива грађана на буну. Решење полицијске власти о забрани подносило се на потврду судској власти у року од 24 сата (по ранијем закону, никакав рок није био прописан). Одговорност за кривике учињене путем штампе, није се утврђивала по прописима казненог законика: у место тога, усвојен је „белгијски систем“, по коме су писац, уредник, штампар, растурач, одговарали редом, један у недостатку другог, — а не сви укупно као саучесници у истом делу. Исто тако, у место казни из казненог законика, установљен је блажи систем казни.

Све до Устава од 1869, постојала је цензура. Устав од 1869 укинуо је цензуру, али осим цензуре законодавац је могао завести сва друга ограничења штампе, и либерална влада користила се том могућношћу у својим законима о штампи. Тек напредњачка влада, законом од 1881, потпуно је ослободила штампу полицијске стеге. Противу штампе могле су се употребити само још репресивне, судске мере, али и њихова употреба доста је отежавана. Одговорна лица могла су ваздан одгајати изрицање пресуде, јер су рокови за незадовољство и жалбу били много дужи по закону о штампи него по кривичном поступку. Оптужени за клевету био је дужан тек у року од тридесет дана навести сведоке; у пракси, он је наводио сведоке тек последњег дана, и не само то, него је узимао за сведоке лица која су живела ван Београда. — У

¹ Споменика д-ра Николе Кретића, стр. 66.

унутрашњости или на страни, — и чији су се искази могли прибавити тек после дужег времена. Уредник је имао права да каже писца све докле пресуда не би била изречена; у пракси он је то чинио у очи изрицања пресуде, — и овда је сав поступак почињао из нова. — Ово развлачење поступка било је незгодно нарочито због члана 40 закона о штампи, који је овако гласио: „Кривике предвиђене у овом закону застаревају за три месеца од дана када су учињене, а тако и истрага у том року поведена. Прекидању застарелости по кривичном закону овде нема места“. У пракси, главна брига уредника била је да развуче парницу докле тај рок од три месеца не протече. Суд је непрестано поступак убрзавао, уредник га успоравао, — и у тој борби чешће је побеђивао уредник него суд. Причало се о овом случају. Суд је успео да сав поступак сврши у законском року; требало је само саопштити осуђеноме решење касационог суда којим се оснажавала судска пресуда, али с тим саопштењем морало се журити, јер је до истека законскога рока остало само двадесет четири часа. Осуђени је провео тај последњи дан сакривен код неког пријатеља на тавану; решење касационог суда није му се могло саопштити, и он је био спасен.¹

По напредњачком закону о штампи, не само полиција није могла ништа новинарима, него им нису могли ни судови. Вештим изигравањем закона, новинари су остајали некажњени за очевидне кривике. То више није била слобода штампе у границама закона, него слобода штампе сасвим неограничена. Могао је писати, шта је ко хтео.

(2) Закон о зборовима и удружењима од 1 априла 1881. — У нашем законодавству, то је први закон о зборовима и удружењима. Зборови су оглашени за слободне, и могли су се држати без допштења полиције. Што се тиче удружења, чинила се разлика између неполитичких и политичких удружења. Неполитичка удружења могла су се склапати без допштења полиције; за политичка удружења, то је допштење било потребно, али, како изгледа, оно је могло бити одречено само онда, ако би у правилима удружења било нечега што се не би слагало са законом. Надзор власти над политичким удружењима био је строг; власт је имала права

¹ Записи Старог Београђанина. II. 76.

прегледати записнике удружења и шиљати свога изасланика на његове састанке.

До закона од 1 априла 1881, политички зборови и удружења нису управо ни постојали. За политичке зборове морало се искати допуштење полиције; у пракси оно се никада није давало. Политичка удружења била су у начелу забрањена. Оснивање странака и претресање политичких питања на јавним скуповима сматрало се као противно јавном поретку. Још су владали појмови старе полицијске државе, да је дужност грађана да слушају и поштују власт, а не да је критикују. Људи су потрзани на одговор и за оно што би у кавани или иначе пред сведоцима рекли противу Владе и њених поступака: то је била једна нарочита кривица: „опорочавање власти“. И ако смо по Уставу од 1869 имали Скупштину, и, бар у начелу, слободу штампе, о политици се није смело јавно говорити, него само шапутати, — а припадати, како се онда говорило, једној „партаји“, било је то исто што „и бити бунтовник и издајник“.¹ Чим су се политички људи стали чешће састајати, полиција би намирисала у томе нечега подозривог, и на пр. кад су, под Ристићем, консервативци задржали у некој београдској кавани две три собе за своје састанке, у томе се без мало видео почетак завере.

Закон од 1 априла 1881 прекида ову периоду политичкога ћутања. Полицијска забрана диже се са политичких зборова и удружења; јавни говор о политици и склапање странака не сматра се више као опасност за државу. Пре су се бавили политиком само скупштинари и новинари, — и то ови последњи с муком. Сада политиком се може бавити сваки.

(3) Закон о судијама од 9 фебруара 1881. — Закон је тај установио судску независност, које дотле није било. У будуће судија није могао бити ни отпуштен ни пензионисан по вољи Владе, него само из разлога предвиђених у закону. Осим у случају законског преуређења судова, судија ни с унапређењем није могао бити премештен без свога пристанка. Влада је по свом избору постављала само судије првостепених судова. Председнике првостепених судова, чланове и председника Апелационог Суда, Влада је постављала по кандидатским листама Апелационог и Касационог Суда; чланове и председника Касационог Суда по кандидатској листи

¹ Милан Пироћанац у Малим Новинама, 12 марта 1893.

самог тог суда. У будуће, за судије су се постављали само свршени правници. Судијске плате повећане су. Министру правде одређен је нарочити кредит за пензионисање судија, да би се, пре ступања новог закона у живот, судови очистили од неспособних судија.

Министру правде Пироћанцу замерано је да је пречишћавање судова извршио партизански. Та му је мера добро дошла да из судова избаци либерале и постави на њихово место напредњаче. Колико се данас, после много година, може о томе судити, међу либералним судијама било је више старих нешколованих људи него међу напредњачким судијама, — и стога је објашњиво да је Пироћанац пензионисао више либерала него напредњака. Напредњаци су имали млађи чиновнички нараштај, који је сасвим природно потискивао либерале, старији чиновнички нараштај. Ипак, било је примера да је Пироћанац неке неспособне судије задржао у служби само стога што су напредњаци, а неке способне судије уклонио само стога што су либерали.

Нов закон о судијама био је добар. Материјално стање судија поправљено је; судска струка очишћена од неправника, који су се у њој још једнако повлачили; судска власт начињена онако независном од извршне, као што је то у Француској и Белгији, чије је судско уређење служило нашем законодавцу као образац.

III. ВОЈНЕ И ПРОСВЕТНЕ РЕФОРМЕ.

Поред ових политичких закона које смо изложили, напредњачка влада донела је велики број закона о свима струкама државне управе. Она је имала много иницијативе, и желела је да наше државно уређење налазне савременим западњачким духом. Од њених стручних закона најглавнији су војни и просветни закони.

(1) Војни закони које је напредњачка влада донела, били су последица наших ратова с Турском. У тим ратовима наше се оружје искварило и требало га је заменити новим оружјем. Напредњачка влада желела је да ново оружје буде боље од старог. У турске ратове ми смо ушли са пушкама од неколико разних система; неке су од њих биле сасвим застарелог система; неке пак нису више припадале никојем систему, јер, пошто су набављене у страним фабрикама, оне

су ваздан преправљане у нашој крагујевачкој фабрици. Напредњачка влада решила се да у каквој познатој европској фабрици набави нове пушке, све од истог система. 1881 она је са једном немачком фабриком закључила уговор о набавци 100.000 острагуша. Све те острагуше имале су бити начињене по једном сасвим скорашњем обрасцу, — од 1878.

После наоружања војске, дошло је на ред њено уређење. Оно уређење које је она добила од Кнеза Михаила, промењено је из основе законом од 3 јануара 1883. Кнез Михаило створио је народну војску са командирима из њене средине. Стајаћа војска са позивним официрима била је тако малобројна да је служила само као допуна народне војске. У току турских ратова обелоданили су се сви недостатци народне војске; ако смо хтели водити ратоборну спољашњу политику, морали смо завести место народне војске стајаћу. Не само Отоманска царевина, него и остале Балканске државе, па чак и нова Бугарска, имале су стајаћу војску. Ми нисмо смели остати једина балканска држава с народном војском.

Закон од 1883 укинуо је народну војску. Општа војна обвеза, т. ј. општа служба у стајаћој војсци, — т. зв. сталном кадру, — установљена је. Војна обвеза трајала је од двадесете до педесете године: обвезници су припадали, до тридесете године, првом позиву; до тридесет седме, другом; до педесете, трећем. Служба у сталном кадру трајала је две године. Изузетно, за јединце, самохране главе, ђаке, унеколико, и за задругаре, рок службе скраћен је на пет месеца. После одслуженог рока у сталном кадру, држана су годишња вежбања за резервисте, — дужа за резервисте првог него за резервисте другог позива.

Мислило се да ћемо, на основу новог војног закона, добити у скором року стајаћу војску од 100.000 људи. Према тако повећаној стајаћој војсци морао се повећати и официрски кадар. Заједно с повећавањем официрског кадра извршено је и повишавање официрских плата. Официрска служба постала је најбоље плаћена служба у држави.

Стајаћа војска била је велики терет за сељака. Док је постојала народна војска, сељак је, од времена на време, позиван на кратку обуку, која је више личила на гимнастичка вежбања, него на војну службу. По новом војном

закону, сељак је, две године свога века, проводио у касарни; после тога, све до 37 године, док не би прешао у трећи позив, потрзан је сваке године на вежбања резервиста.

Устројство стајаће војске више је дело Краља Милана него напредњака. Мисао о њој потекла је од њега. Међу напредњачким министрима, само се Милутин Гарашанин одмах загрејао за стајаћу војску. Он се у турским ратовима борио као официр и уверио се лично о недостатцима народне војске. Остали министри примили су краљеву мисао о стајаћој војсци тек после неког устезања.

Краљ Милан је много нападан због стајаће војске. Говорило се да је заробио цео народ у касарну и да је створио једну „официрску касту“ које дотле није било (доиста, број позивних официра био је дотле тако мален да се они нису одвајали од грађанства као нарочити ред). У најтеже грехове Краља Милана уписивао се његов „милитаризам“, који се објашњавао његовом намером да с помоћу „преторијанца“ подјарми народ.

Краљ Милан никада није крио своју намеру да од стајаће војске начини главни стуб династије, али то не значи да је стајаћу војску створио искључиво ради сигурности династије. Та је установа била потребна земљи исто толико колико и династији. После турских ратова, за војне стручњаке било је јасно да се народна војска мора заменити стајаћом. Политичари су се гоме противили, не с тога што су веровали у надмоћност народне војске, него стога што су осећали да стајаћа војска, због рекрутовања у маси, неће бити популарна. Заводећи стајаћу војску, Краљ Милан није терао никакав ћеф; он је урадио оно што је више или мање сваки налазио да треба урадити, — и ако сваки није смео то да призна.

(2) 31 децембра 1882, на неколико дана пре новог закона о устројству војске, донет је нов закон о основним школама: закон о устројству војске завео је општу војну обавезу, — закон о основним школама завео је општу обавезу основне наставе. Када је под уставобранитељима почео рад око уређења просвете, основна настава није проглашена за обавезну, јер у први мах није било могућно отворити основне школе у свима општинама. Тек закон о основним школама од 11 септембра 1863 говори о томе како би требало дати

„свако дете“ у школу, али ни тај закон не заводи обавезност основне наставе, него прописује најмањи број ђака који се у свакој општини, према броју њених домова, мора узети у школу. Узимана су првенствено деца из имућних или задружних кућа. У очи напредњачког закона од 1882, тврдило се да ни шести део деце дорасле за школу није уписан, и да писмених људи нема ни 10%. Закон од 1882 требао је да буде радикални лек противу народне неписмености и необразованости. Његов члан 34 гласио је: „Свако дете које живи у Србији, дужно је походити школу“.

Закон од 1882 није имао само тај циљ, да што већи број деце проведе кроз основне школе. Сеоска деца која не би прешла из основне школе у средњу, лако су заборављала оно што би у основној школи научила. Да се то не би и даље дешавало, она деца која су своје школовање и почињала и свршавала основном школом, морала су остати у основној школи, не четири године као што је било правило, него шест година. Министар просвете, Стојан Новаковић, држао је на ово продужење рока основне наставе готово исто толико колико и на њену обавезност.

У вези с увођењем обавезне основне наставе, стајао је читав низ мера. Поред оне учитељске школе која је већ постојала, установљена је још једна да би се за повећани број ђака, који се очекивао због обавезности основне наставе, створио потребан учитељски кадар. На учитељску спрему обраћена је већа пажња: за сталног учитеља није се постављао нико ко није положио учитељски испит. Ради подстицања учитеља на што ревноснији рад, надзор је над њима поштрен, и њихове повишице зависиле су од оцене коју би им дали школски надзорници. Њихово материјално стање поправљено је: почетна плата повећана им је од 690 динара на 800, а завршна од 1616 на 2450.

То је био напредњачки рад на пољу основне наставе. У средњешколској настави главно напредњачко дело састоји се у утврђивању наставног програма. Под уставобранитељима, гимназија је била хуманистички уређена. Под Кнезом Михаилом, 1863, прописан је нов наставни програм. Живим језицима даје се више места него латинском (грчки се избегава из програма). Број часова природних наука и математике повећава се; математика постаје, по броју часова, главни

предмет; у то доба, њој се признавала велика васпитна моћ као науци за коју се држало да развија моћ мишљења... 1881, напредњачка влада укида програм од 1863, и издаје место њега други један с овим одликама: (1) Настава српског језика развија се до последњих граница. Предаје се наука о гласовима, облицима, чак о основима, — затим, синтакса, старословенски језик, историја српске књижевности. У овој тачки наставног програма најјаче се осећа утицај министра просвете Новаковића, који је сам био филолог. (2) Настава страних језика, и живих и мртвих, сужена је; од страних језика, највише часова има немачки, а најмање, латински. Новаковић, и раније, кад је био министар просвете, гледао је да сузи наставу латинског језика. (3) Математици са геометријом, не само је остављено прво место које је добила у програму од 1863, него је њен број часова скоро удвојен. (4) Настава природних наука јако се развија. Хемија се одваја од физике као засебан предмет. Додају се нови предмети: биологија, геологија, антропологија, космографија.

Овај програм средњешколске наставе одговарао је „духу времена“. То је било доба када се није веровало у грчки и латински језик, него у математику и у природне науке. Тај т. зв. „реални правац“ ублажен је у програму од 1881 само у толико што је српском језику дано доста часова. Програм од 1881 постао је удружењем оновремене материјалистичке философије и личне љубави министра просвете Новаковића за филологију.

Има један предмет који је у програму од 1881 заповиштен, а који је у пракси ипак зато остао врло важан: то је општа историја. По програму, општа историја предавала се само у вишим разредима, и то са мање часова него природне науке и математика, али професор београдске гимназије Милош Зечевић написао је један уџбеник опште историје, који се међу ђацима тако радо читао као да не би био школска него забавна књига. Захваљујући Зечевићу, гимназисти су изнели из историје више знања него из многих предмета који су у програму од 1881 стављени испред историје. Зечевићева књига није била добар уџбеник; она је изостајала иза ранијих уџбеника опште историје које је написао Стојан Бошковић. Али Зечевић је имао дар популарнога

причања; његова историја била је једна „књига за народ“, која се не само у школи него и ван школе радо читала, као каква песмарица или календар. Осамдесетих година, само су Народни учитељ Васе Пелагића и Змајева Певанија имали шири круг читалаца него Зечевићева историја. Успех Зечевићеве историје био је значајан не само с васпитног него и с политичког гледишта. Одрађен у идејама либерализма од 1848, Зечевић је дао својој историји једно либерално „нравно-ученије“. У његовом излагању, историјски процес није био ништа друго него борба краља и народа. Краљеви су имали неблагодарну улогу интриганта у мелодрами; народ је био гоњена врлина, која на крају крајева ипак долази до признања и награде. Феудална и апсолутна монархија биле су фазе народног гоњења; либерална буржоаска демократија, која је изишла из француске револуције, била је апотеоза народа. После тога изгледало је да у историји нема шта више да се догађа.

Зечевићева историја много је учинила за буђење слободоумља код средњешколске омладине. Гимназисти, који су тај уџбеник учили, стекли су уверење да је француска револуција најважнији историјски догађај, — важнији чак и од хришћанства, и да је коначна победа демократије једна историјска нужност. Гимназисти гледали су на краљеве као на злотворе народа и противнике друштвеног напретка. Ни Краљ Милан ни напредњачки министри нису знали какав утицај врши Зечевићев уџбеник, — и, за све време напредњача, та се књига употребљавала у гимназијама.

Младић који је свршио гимназију по Новаковићевом програму, сматрао је да су само природне науке и математика наука у правом смислу речи. Опет зато интересовао се у неколико и за филологију и пазио је доста на чистоту српског језика. По политичким уверењима био је републиканец, и стога противник Краља Милана. Материализам, филолошки национализам, и републиканизам били су, код њега, помешани једно с другим на сасвим особен начин.

Стојан Новаковић био је врло радан и методичан министар просвете, који је оставио иза себе велики број закона, правила, и расписа. Није било те просветне установе у којој он није нашао ништа да преправи и дотера. У своме реформаторском раду обухватио је и основне школе, и гимназије,

и реалке, и учитељску школу, и вишу женску школу, и богословију, и народну библиотеку, и музеј, и државну штампарију. Али, изузимајући онога што је урадио у основној школи и гимназији, његове реформе биле су сувише детаљне и техничке. Новаковић је радо улазио у појединости, — и неки пут бавио се таквим ситницама једнога завода као да би био његов директор, а не министар просвете. Како је имао велику радну снагу, и како је број просветних установа био тада мали, Новаковић је и хтео и могао да се меша у њихов свакодневни живот. Његова главна заслуга остаје увођење обавезне основне наставе. То је била исто тако непопуларна ствар као и општа војна обавеза. Један се сељак жадао: „Узеше ми једнога сина у војску, другог у школу“. Обе ствари он је осећао као неку врсту кулука. Новаковић је био тврдоглав; када би увртео себи у главу да нешто треба да буде, он више није питао да ли се то коме свиђа, и да ли је популарно. Тим својим јогунлуком он је прогурао и обавезност основне наставе, коју сељачки посланици, поред свега свога причања о потреби народног просвећивања, не би сами од себе усвојили.¹

У главним пословима и установама напредњачке владе ваља одвојити оно што припада Кнезу Милану од онога што припада напредњачким министрима. Тајна конвенција с Аустријом јесте искључиво дело Кнеза Милана. Слободумни политички закони искључиво су дело напредњача. Остале реформе и послови заједничко су дело Кнеза и напредњача; у стварању стајаће војске његово је учешће веће од њиховога.

У раду напредњачких министара било је доста либералнога доктринарства. Њихови политички закони махом су преводи страних закона, без обзирања на наше прилике. Али, поред либералнога доктринарства, код напредњача било је и правога државништва. Они су осећали потребе модерне културне државе и нису зазирали од непопуларних мера; то су показали онога дана када су сељаку узели дете у основну школу, а одрасла сина у војску. Напредњачка влада чини

¹ О Новаковићу као министру просвете вид. расправу Љуб. М. Протића у Споменици Стојана Новаковића.

утисак једне реформаторске владе, која је може бити и сувише заљубљена у стране обрасце, али којој то ваља опростити због њене куражи да загази у једно модернисање државне управе које је исто толико непопуларно колико и потребно.

ГЛАВА IV.

НАПРЕДЊАЧКЕ ФИНАНСИЈЕ.

О напредњачким финансијама ваља нарочито говорити. Оне су биле један од главних узрока непопуларности напредњачке владе и сматране су од савременика као њена најслабија страна.

I.

Под напредњацима, буџет је нагло растао. Последњи либерални буџет предвиђао је 19.520.477 дин. расхода према 19.560.500 дин. прихода. Под напредњацима, буџет за 1880/1 предвиђао је 25.714.543 расхода према 25.926.012 прихода; буџет за 1881/2. 32.611.191 расхода према 32.635.000 прихода; буџет за 1882/3 34.469.918 расхода према 34.480.000 прихода. Од деветнаест и по милиона, расходи су, за три године, порасли до тридесет четири и по милиона, а то је преко 78%.

Велики праст расходау напредњачким буџетима објашњује се овако.

(1) У напредњачким буџетима јавља се као нов расход годишњина оних зајмова који су закључени ради отплате ратног дуга. Либерална влада, под којом је ратни дуг и постао, закључила је ради његове отплате само један спољашњи зајам, т. зв. руски зајам, који није достигао за исплату свих ратних дугова, — али и за тај један зајам либерална влада није имала одакле да плаћа годишњину. Напредњачка влада унела је у буџет годишњину руског зајма, која је за три године износила 1.282.482 динара. Поред тога, за исплату ратног дуга, закључен је још један зајам, т. зв. лутријски зајам, чија је годишњина за три године износила 4.125.000. У последњем напредњачком буџету, чији су расходи за неких 15 милиона већи него расходи последњег либералног буџета, више од два милиона динара одређено је на годишњине руског и лутријског зајма. Та два зајма закључена су ради

исплате ратног дуга, који није постао под напредњацима него под либералима.

(2) У времену од 1881 до 1883, напредњачка влада закључила је, поред лутријског зајма, још два зајма: један за грађење железнице, други за решење аграрног питања. На име годишњине железничког зајма плаћено је, за три године. 12.150.000 динара. Годишњина аграрног зајма јавља се тек у последњем напредњачком буџету, — и то у суми од 450.000 динара. У томе буџету, годишњина руског и лутријског зајма, која пада на терет либералне владе, износи преко два милиона; годишњина железничког и аграрног зајма, која пада на терет напредњачке владе,¹ износи близу 6.000.000. Напредњачки зајмови оптеретили су буџет три пута већом годишњином него они зајмови који су због либералног ратног дуга закључени. У последњем напредњачком буџету, од 34 и по милиона динара колико износи укупна сума расхода, на годишњине свих државних зајмова долази скоро осам милиона, — а то је скоро једна четвртина.

(3) Под напредњацима, више или мање у свима гранама државне управе, повећавају се издатци. На првом месту повећавају се издатци министарства војног. У последњем либералном буџету, они су износили 7.242.734 динара. Под напредњацима, они износе, у буџету за 1880/1, 8.726.145; у буџету за 1881/2, 9.523.595; у буџету за 1882/3, 10.385.326 (овај последњи пораст скоро од читавог милиона узрокован је увођењем опште војне обвезе). За три године напредњачке владе, буџет министарства војног скочио је од седам милиона на десет. У министарству грађевина, издатци се дижу од 839.974 на 2.168.527; у министарству просвете, од 2.174.148 на 2.700.866; једно ново министарство — министарство народне привреде — установљава се, са буџетом од 1.608.765; цивилна листа, после прогласа Краљевине, повећава се од 700.000 на 1.200.000 итд. ... У финансијској политици, напредњаци се битно разликују од либерала. Либерали су се држали

¹ Напредњаци су и аграрни зајам стављали на терет либералима, јер је аграрно питање под либералима решено. Либерали су, истина, решили аграрно питање, али на такав начин да сами сељаци исплате извлашћене господаре земље. Тек напредњаци су нашли да исплату господара земље мора држава узети на себе. Према томе, аграрни зајам који је закључен ради исплате господара земље, треба ставити на терет напредњацима, а не либералима.

старо-домаћинске штедљивости. Они су се бојали расипања и задуживања као живе ватре; због тога су скомрачили са задовољавањем државних потреба, и остављали поједине државне установе у примитивном стању. Напредњаци, напротив, журили су се да државним установама ладу полета. Са коликим ће издатцима то реформисање бити скопчано, — и одакле ће се ти издатци покрити, то им је била споредна брига. Главно је било изаћи једном из источњачке зачмалости, и стати у ред западних држава.

У напредњачким буџетима пада још у очи и повећање кредита на пензије: од 450.000, колико је под либералима износио, он је порастао од прилике на 700.000: то је пораст од 55%. Напредњаци су дошли на владу после дугогодишњег либералног режима. Да би се учврстили на влади, они су непоштедно уклањали из државне службе либерале и доводили на њихова места напредњаке. Ово систематско „пречишћавање“ државне службе изазвало је повећање кредита на пензије.

II.

Порасту расхода у напредњачком буџету морао је одговарати и пораст прихода. Од 20.000.000 динара колико су у округлој цифри износили при крају либералне владе, приходи су се, под напредњацима, попели, одет у округлој цифри, на 34 и по милиона. Расходи су порасли од прилике за петнаест милиона, а приходи за четрнаест и по. Ово су напредњачки закони о новим приходима:

(1) Закон о таксама од 3 априла 1881. Дотадашњи систем судских и административних такса био је доста примитиван. Таксене марке нису постојале, — и по правилу плаћање таксе није се тражило унапред. Тек напредњаци заводе таксене марке, са плаћањем таксе унапред. Старе таксе повећане су, и многе нове установљене. Приход од такса, који је под либералима износио 600.000 динара, — повећан је под напредњацима од прилике на два милиона.

(2) Закон о крчмарини од 20 маја 1881, с изменама од 19 јуна 1882. Крчмарина је била порез на продавце вина, ракије, пива итд. У пракси, порез тај „преваљивао“ се на потрошаче. За нека пића, нарочито за пиво, крчмарина је била врло велика. Ипак зато, с оскудице надзорних органа, крчмарина се није показала издашан извор прихода; у бу-

пету за 1882/3, приход од крчмарине процењен је само на 650.000 динара.

(3) Закон о трошарини на дуван од 22 јуна 1881, с изменама од 17 јула 1882. Трошарина на дуван, која је због недовољног разликовања дувана по каквоћи, била у неким случајима врло велика, — наплаћивала се од продаваца дувана, који су, после, преваљивали тај намет на потрошаче. Као код крчмарине, тако и овде осећала се оскудица надзорних органа. У буџету за 1882/3, принос од трошарине на дуван процењен је на милион динара.

(4) Закон о искључивом праву увоза соли од 2 јуна 1882. Монопол увоза соли установљен овим законом, Влада је одмах пренела на Англо-Аустријску банку. Банка је плаћала држави годишњу монополску таксу; та такса није улазила у државну касу, него се давала на исплату годишњине оног зајма који је Влада закључила ради наоружања војске, у износу од 5.600.000 динара (због тога што је плаћање годишњине овога зајма падало на терет Англо Банке, годишњина се није јављала у буџету расхода). У року од петнаест година зајам за наоружање имао је да се исплати, и у исто време монопол Англо Банке да престане. У ствари, наша држава уступила је Англо Банци петнаестогодишњи монопол увоза соли за 5.600.000 динара, колико је износио зајам за наоружање. Та је погодба била кориснија за банку него за државу; рачунало се да би држава, задржавајући у својој режији монопол соли, добила за петнаест година, место пет и по милиона динара, од прилике петнаест милиона. За потрошаче соли, закон о монополу њеног увоза значио је нов намет; цена соли повећана је због монополске таксе коју је Англо Банка плаћала држави; на пр. 78 ока влашке соли стајало је сада онолико колико раније сто ока.

(5) Закон о „такси од дућана“ од 22 јуна 1881, замењен законом о „такси на радње“ од 22. јуна 1882. Такса на радње била је ново издање старе либералне патентарине. Та је такса ударена на „све радње које се стално раде у цели неке зараде“. Њу су плаћали и занатлије, који су били ослобођени патентарине. Изузети су само пољопривредници. Такса на радње разрезивала се прилично од ока и по ниској пореској стопи. Принос од ове таксе процењен је на 650.000 дин.

(6) Међу нове изворе прихода које је напредњачка влада створила, ваља такође уврстити трговинске уговоре, који су за време те владе закључени. Због тих уговора, и због новог закона о општој царинској тарифи, царински приходи су повећани од 2.500.000 динара на 5.000.000, — дакле удвојили се.

III

Када се баца укупан поглед на напредњачке финансије, види се ово:

(1) Државним финансијама управљало се, до напредњака, по начелу, да расходе ваља строго држати у границама прихода. Напредњаци одступају од овог начела: у место да према приходима одређују расходе, они према расходима одређују приходе, т. ј. они прво одређују расходе који се, по њиховом мишљењу, морају учинити, па онда, из ока из бока, стварају приходе одакле ће расходе покрити.

(2) Све веће издатке напредњачка влада покривала је из зајмова. Зајам је закључен и за грађење жељезнице, и за наоружање војске, и за исплату ратног дуга, и за решење аграрног питања.

(3) Повећавање прихода које је било потребно, напредњачка влада гледала је да оствари увођењем нових такса и нових посредних пореза, као што су крчмарина, трошарина на дуван, монопол увоза соли. У реформу непосредних пореза није смела да загази. Напредњачко доба, то је доба посредних пореза; та врста намета тек тада се стала развијати и цветати.

(4) И поред нових намета које је непрестано стварала, напредњачка влада није избегла дефицит. Приходи су стално подбацивали. У буџету за 1880/1, предвиђено је, на име укупне суме прихода, 25.926.012 дин., а примљено је стварно 23.419.835; у буџету за 1881/2, предвиђено је 32.611.191, а примљено 25.262.836; у буџету за 1882/3, предвиђено је 34.480.000, а примљено 27.266.964. Подбацивање прихода било је осетно нарочито код нових намета које су напредњаци установили, — код крчмарине, таксе на радње и т. д.

(5) Под напредњацима, дефицит је постао стална појава. Због дефицита, у буџету за 1882/3, заводе се благајнички записи — бонови —, за које се дотле није знало. Благајничке записе државна благајница употребљава, обично, за закључење краткорочних зајмова у случајима тренутне новчане

оскудице. Али у нас, како је државна благајница била у сталној новчаној оскудици, благајнички записи постали су средство за стварање једног великог летећег дуга, којим се прикривао непрекидни дефицит.

Очевидно, стање државних финансија није, под напредњацима, било добро. Кривица је за то сваљена на министра финансија Чедомиља Мијатовића. Не само опозиција, него и његови другови у влади нападали су га да је унео у финансије неред и растројство.

Без сумње, као министар финансија, Мијатовић је имао две крупне махне: није умео или није хтео да се цењка са страним зајмодавцима, и није имао куражи да обелодани Народној Скупштини право стање наших финансија. У преговорима са страним зајмодавцима, био је лак и попустљив, — нешто због мекообразности, нешто због немоћи да усредреди пажњу на детаље, нешто због пргаве нестрпљивости да што пре дође до погодбе¹. Пред Скупштину није смео изићи с једном великом пореском реформом, него је вечито крпио с малим пореским законима; бежао је од повећања непосредних пореза, и једвако измишљавао нове облике посредних пореза. Његови порески закони рађени су олако. Закони о крчмарини, о трошарини на дуван, о такси на радње, морали су се већ идуће године мењати и поправљати, — и то из основе. Код Мијатовића је било скоро правило, да пореске законе прави у два издања. И поред тих исправака, његови закони навек су давали много мање прихода него што је он од њих очекивао.

Мијатовић се могао бранити тиме, да су, под напредњачком владом, расходи расли са необичном брзином, и да су се, у истом темпу, морали стварати и нови приходи. Због тога, зајмови су се морали закључивати без много цењкања, — а порески закони израђивати без много студија. Да је Мијатовић био чврст министар финансија који строго пази на буџетску равнотежу, он би потсекао крила напредњачкој влади, и она би се морала одрећи многих својих реформи. Али Мијатовић је обећавао својим друговима колико им је год новаца требало, уздао се у своју окретност да до новаца

¹ У идућој глави видећемо његове односе са Генералном Унијом. Овде је довољно потсетити на његову погодбу с Англо Банком.

на један или на други начин дође, — и није бринуо чиме ће се једнога дана сва та његова издашност свршити. Без таквог услужног, довитљивог и лакомисленог министра финансија, напредњачки реформаторски полет не би био могућан.

IV.

Међу напредњачким финансијским законима, најважнији је један закон који није стајао у вези са буџетском равнотежом. То је закон о Народној Банци од 6 јануара 1883. Народна Банка, заједно са стајаћом војском, обавезном основном наставом, и железницом, спада у главне тековине напредњачке владе.

Припреме за оснивање Банке чињене су још под владом Кнеза Михаила. Под Намесништвом, основана је „Прва Српска Банка“; то није била новчанична, него обична ес-контна банка; она је после неколико година пала, и опште-тила државу са 20.000 дуката. После турских ратова, либерална влада намеравала је дати једној странијој финансијској групи концесију за оснивање новчаничне банке; ова намера није остварена због отпора Народне Скупштине. Напредњачка влада, у први мах, мислила је, као и либерална влада, дати страним финансијерима концесију за оснивање новчаничне банке; доцније тај план напуштен је, и закон од 1883 био је покушај, да се новчанична банка оснује с домаћим капиталом.

У Народној Скупштини и у јавном мњењу постојало је уверење, да у нашој земљи има капитала за оснивање новчаничне банке. Влада није делила то уверење, и наваљивала је да се страни капитал не искључује сасвим. У закон од 1883, увета је одредба, да се упис акција Народне Банке може „остварити на једној или више страних новчаничних пијаца“, али да ће се „страним уписницима одобрити и издати само онај број акција који после закљученог уписа у Србији неуписан остане“. У пракси, показало се да су Скупштина и јавно мњење имали право; акције Народне Банке уписане су у самој земљи, и није било потребно тражити помоћ страног капитала.

Народна Банка није била државни завод, него приватно акционарско друштво, али повлашћено од државе, и под државним надзором. Њен основни капитал износио је

20.000.000 динара, и подељен је у 40.000 акција. Банка је овлашћена издавати новчанице. Оне су гласиле само на злато, и то на веће суме, — 50, 100, 500, и 1.000 динара. Сваку новчаницу Банка је исплаћивала у злату по пуној вредности. Државне касе морале су примати новчанице, али њихов пријем није био и у приватном саобраћају обавезан.

Оснивајући Народну Банку, и Влада и Народна Скупштина мислиле су, у првом реду, да задовоље потребе наше трговине за кредитом. Железница, чије је грађење било почело, давала је нове прилике за помет наше трговине. Да би се тим приликама користила, трговини је био потребан кредит у већој мери него дотле, — и то кредит који неће бити скуп. Ради тога, ваљало је извршити прикупљање капитала у таквом једном великом новчаном заводу као што је била Народна Банка. О утицају који Народна Банка може имати на уређење наше валуте, и нарочито, на учвршћивање тек уведеног златног важења, — оснивачи Народне Банке нису нарочито мислили.

У прво време, новчанице Народне Банке нису се могле одржати у приватном саобраћају. Њихови имаоци журили су се да их на каси Народне Банке преобрате у злато, и метална подлога Банке стала се исцрпљивати. Под таквим околностима, Народна Банка није могла повећавати количину новчаница, — што значи, да није могла ни кредит давати у већим размерама. Банка је могла понудити публици тачно онолико капитала, колико је њена метална подлога износила, јер се свака њена новчаница брзо враћала на исплату. Две три године расправљало се о томе, како би се дошло до новчаница које ће се задржати у приватном саобраћају, у место да се одмах враћају Банци на исплату. Мишљење је преоблаћивало да ваља увести мање новчанице, и то на сребро. Али Влада није прихватила то мишљење. Тек 1885, уочи бугарског рата, када је настала велика новчана оскудица, и државна каса била празна, Народна Банка овлашћена је, законом од 23 септембра, на издавање сребрних новчаница од 10 динара. Примање сребрне новчанице, као год и раније примање златне новчанице, није било обавезно у приватном саобраћају; сребрна новчаница, за разлику од златне, одржала се у приватном саобраћају; свет се није журио да претвори сребрну новчаницу у сребро као што се журио да

златну новчаницу претвори у злато. Тек са сребрном новчаницом добило се једно средство плаћања које је Народна Банка могла стварати у већој количини него што је њена метална подлога износила. Тиме је решено и питање кредита, јер је сада Банка могла и кредит давати у већим размерама.

Што се тиче наше валуте, утицај Народне Банке на њу састојао се у овом. Закон о народним новцима од 1878, који је хтео увести златно важење, допустио је исплате у сребру само у ограниченим количинама: до 500 динара, у петодинарцима; до 50 динара, у мањим сребрницима. О овом законском пропису, кад се појавила сребрна новчаница, није се више водило рачуна. Не само Народна Банка, него и држава, примала је и издавала сребрне новчанице у неограниченој количини. И онда када је издавала плате, као и онда када је примала порез, држава је и себи и појединцу допуштала употребу сребрних новчаница, па ма како велике суме биле у питању. Услед тога, златно важење све се више напуштало у пракси. Народна Банка, уместо да га учврсти, допринела је и сама његовој пропасти.¹

¹ О овом питању, Milan Radosavljević, Die Entwicklung der Währung in Serbien, 1912.

ГЛАВА V. ЖЕЛЕЗНИЧКО ПИТАЊЕ.

I.

Према погодбама које је још Ристићева влада начинила с Аустријом, ми смо морали грађење железничке пруге Београд-Врање почети најдаље 3 децембра 1880, а завршити најдаље 3 јуна 1883. Извршење ове обвезе пало је на напредњачку владу, која је образована у октобру 1880. После питања трговинског уговора, питање железничко било је за њу најхитније.

Још Ристићева влада решила је да грађење железнице повери страном друштву. Расписан је стечај, али на тај стечај дошла је само једна понуда, за коју је оцењивачки одбор нашао да и она једна не ваља. Напредњачка влада није расписивала нов стечај. Она се, испод руке, обавештавала који би страни капиталисти, и под којим условима, хтели узети на себе грађење железнице. Она је добила неколико понуда, од којих је понуду Генералне Уније одабрала као најбољу.

Са Генералном Унијом закључена су три уговора: (1) уговор о зајму за грађење железнице; (2) уговор о грађењу железнице; (3) уговор о експлоатацији железнице.

(1) По уговору о зајму, Српска влада закључила је код Генералне Уније зајам од 100 милиона франака номиналних, а 71.400.000 стварних, са номиналним интересом од 5%, а стварним од 7%. Зајам се имао сав исплатити за педесет година, и његова годишњина износила је шест милиона. Та је годишњина ујемчена будућим приходом од железнице, приходом од ђумрука, и приходом од грађанског данка.

Генерална Унија није узимала на себе све трошкове око грађења железнице. На пр. није узимала на себе ни грађење Савског моста ни издатке око експроприације приватних

имања. Из железничког зајма од 71.400.000 франака исплаћивали су се првенствено они трошкови које је Генерална Унија узела на себе. Само оно што би преостало, могло се употребити на покриће оних трошкова који су падали на терет Српске владе. Ради покривања тих трошкова издвајала се, такође, из годишњине железничког зајма једна сума од прилике од пола милиона, — али ово се издвајање вршило само за оно време од три године докле је трајало грађење железнице.

При закључењу железничког зајма, Генерална Унија није била зајмодавац него само посредник. На 100 милиона франака колико је износио зајам, наша Влада имала је да изда Генералној Унији 200.000 обвезница од 500 франака комад. Те обвезнице Генерална Унија имала је даље да растури. Наша држава била је још непозната на страним новчаним пијацама; Генерална Унија била је познат завод са великом клиентелом, и она се добро наплатила за посредничке услуге које нам је учинила. На обвезнице железничког зајма, Србија је плаћала 7% стварног интереса; те исте обвезнице Генерална Унија растурила је у публику са 6% интереса; на свакој обвезници имала је 40 до 50 франака добити. Њена укупна добит износила је осам до десет милиона франака: толико нам је узела Генерална Унија за услугу што је нашим државним хартијама отворила пут на страним новчаним пијацама.¹

С том главном финансијском операцијом, стајале су у вези и ове споредне:

(а) Генерална Унија задржала је за себе право да цео железнички зајам оствари одмах, и ако је грађење железнице имало да се сврши тек у року од три године. Шта да се ради са готовином железничког зајма за то време докле још не би били свршени железнички радови, на чију се исплату она имала употребити? Да не би толики новац лежао бесплодно, ми смо га давали Генералној Унији на зајам за друге њене послове, — и то по 4½%, иако смо ми нашим

¹ Ове податке о добити даје сам председник Генералне Уније Е. Bontoux у својој књизи *L' Union Générale*, 1883. Из истог дела узети су и остали подаци о добити коју је Генерална Унија имала од разних уговора с нама закљученим.

повериоцима плаћали 7%. На овој, операцији генерална Унија имала је да заради $2\frac{1}{2}\%$. „што би годишње износило на 1.785.000 динара, под претпоставком реализирања целог зајма“.¹

(б) Поред железничког зајма, наша Влада закључила је с Генералном Унијом још један, т. зв. лутријски зајам. Зајам је тај износио 33.000.000 франака номиналних,² а 24.585.000 стварних, са номиналним интересом од 5%, а стварним од 6%. Лутријски зајам закључен је ради исплате нашег ратног дуга. Генерална Унија говорила је да, пре пласирања нашег железничког зајма, жели довести у ред наше финансије које су ратним дугом биле растројене. У ствари, лутријски зајам им о је за циљ, да и Генералној Унији и нашој Влади набави новац за железничке радове. Наша Влада мислила је да из лутријског зајма плати оне железничке радове који су њој стављени на терет. Што се тиче Генералне Уније, она је рачунала да ће се обвезнице лутријског зајма, због великих премија, лакше распродати него обвезнице железничког зајма. Она је уговорила с нашом Владом да се трећина обвезница лутријског зајма употреби на исплату обвезница железничког зајма, услед чега је број ових последњих смањен од 200.000 на 180.000. Ова размена једних обвезница за друге била је за нас штетна стога, што смо номиналних 11 милиона лутријског зајма давали за номиналних 10 милиона железничког зајма. За Генералну Унију размена обвезница била је корисна с тога, што је с помоћу ње, још пре пласирања железничког зајма, долазила до новца за своје прве железничке радове. Као на железничком зајму, тако и на лутријском, Генерална Унија имала је своју зараду, премда не овако велику као на железничком зајму. Зарада је износила око милион динара.

(II) Уговором о грађењу железнице Генерална Унија обавезала се да сагради пругу са једним колосеком, која би полазила од Београда, ишла преко Ниша, а свршавала се код Врања. За сваки километар Унија је добијала 198 хиљада франака.

¹ Милорад Недељковић, Историја српских државних дугова, стр 41. Недељковић даје стручну и исцрпну анализу наших уговора са Генералном Унијом.

² Ову цифру даје Недељковић. Бонту каже да је номинални износ зајма био 30 милиона. У уговору о зајму номинални износ није утврђен, него према осталим подацима има да се израчунава.

нака. Ово је било врло добро плаћено; по рачуну њеног председника Бонтуа, Генерална Унија имала је од сваког километра око 45 хиљада франака добити. Њена укупна добит на грађењу железнице изнела би око 16 милиона франака.

(III) Уговор о експлоатацији железнице давао је железницу, када она буде саграђена, Генералној Унији на експлоатацију за 25 година. Ред возње и железничку тарифу прописивала је наша Влада; Генерална Унија старала се само о техничкој страни саобраћаја. Њено је било да возови уредно иду; како ће пак са финансијског и са привредног гледишта бити најбоље да се уреди железнички саобраћај, о томе је имала да се брине Влада. Влада је плаћала друштву накнаду од 2.831.400 динара за редовна два воза дневно (за ванредне возове плаћала је одвојено); затим је плаћала 5% интереса и 2% амортизације на целокупну вредност материјала употребљеног на прузи; најзад, плаћала је 2% од бруто прихода. Све што би после овога преостало од чистог прихода, припадало би Српској држави. Примања Генералне Уније била су обезбеђена независно од чистог прихода; да ли ће бити каквог и коликог чистог прихода, то се тичало само Српске државе. По Бонтуовом рачуну, добит Генералне Уније од експлоатације превазилазила би 5—600.000 франака годишње.

II.

Генерална Унија, са којом је наша Влада закључила ова три уговора, било је француско друштво, образовано 1878 у Паризу са капиталом од 25 милиона, од кога четвртина уплаћена. Генерална Унија била се испрва запетљала, и тек онда позван је за њеног председника Е. Бонту (Bontoux), који је већ годинама живео у Бечу, и био у последње време директор Südbahn'a. Он је брзо испетљао Генералну Унију, која је, под његовом управом, дошла до лепе зараде поглавито на растурању страних железничких обвезница код француске публике. Прави полет Генералне Уније настаје тек при крају 1880. Тада Бонту ствара с француским капиталом једну банку у Бечу којој даје име Лендербанке. Покушава такође да и у Пешти оснује банку. Те две банке биле су му потребне стога, што је намеравао пренети тежиште послова Генералне Уније

на Балкан. После Берлинског уговора, морале су се градити на Балкану нове железнице; Бонту, који је као директор Südbahn'a, проучавао питање тих железница, био је уверен да се на њима да много зарадити, и желео је да њихово грађење и експлоатацију усредсреди код Генералне Уније. Али како је железничко питање на Балкану било тесно везано с источном политиком Великих Сила, Бонту је држао да се мора ставити под окриље Аустрије, чији је значај јако порастао, после Берлинског конгреса, у питањима Балканског полуострва. Аустрија је желела довести Балканске железнице под свој утицај; за остварење тога плана њој су недостајала новчана средства; њене банке нису имале толико капитала да су могле учествовати у грађењу и експлоатацији тих железница. Бонту је узимао на себе да скупипотребан капитал у Француској. Аустрија је имала само да му својом политичком моћи изрази концесије за грађење и експлоатацију Балканских железница. Он би после довео те железнице под њен утицај. Спајајући у питању Балканских железница аустријску дипломатију и француски капитал, Бонту је остављао аустријској дипломатији сву политичку добит, ако би је било; за француски капитал, тражио је само новчану добит, која није била мала.

У своме походу на Балкан, Бонту је бацио око прво на Србију. Поред тога што је Аустрија била нарочито заинтересована у српским железницама, Бонту је и сâм сматрао Београд за средишњу тачку својих железничких планова. „Ја сам држао“, вели он, „да ће за три године Београд добити железничку везу са целом цивилизованом Европом. Од прилике, за то исто време мислио сам да ће прорадити и српске железнице и бити доведене у везу са Цариградском и Солунском пругом, које су биле већ отворене. Београд би био вратнице кроз које пролази сва велика трговина и привредни саобраћај између Европе, Илирског полуострва и Истока...“

Бонту је дошао напредњачкој влади са препоруком нашега париског посланика Мариновића. Она је гледала у њему представника француског капитала. Дајући Генералној Унији железничку концесију, напредњачка влада мислила је да ће спречити аустријски утицај над нашом железницом. Она је знала, истина, за Бонтуово учешће у оснивању Лен-

дербанке, али има један важан факт који није знала, — а то је да је Бонту заинтересовао тај бечки завод у пословима српских железница за 30%.¹ Тај ортаклук између Генералне Уније и Лендербанке био је скривен од напредњачке владе. Она је мислила да има посла само с једном француском банком онда, када је у ствари имала посла с једном француско-аустријском групом.

Генерална Унија изгледала је напредан завод. Под Бонтуовом управом, она је подигла свој капитал од 25 милиона прво на 50, па онда на 100 милиона. 1880, она је имала преко 11 милиона чисте добити, и њене акције скакале су стално. Напредњачка влада држала је да солидније друштво од Генералне Уније није могла наћи.

Преговори између ње и Бонтуа ишли су врло глатко. Бонту је био вештији преговарач од наших министара, и боље је од њих разумевао железничке ствари. Учинио нам је у току преговора једну једину уступку: пристао је да се она сума коју смо по уговору о грађењу железнице дуговали Генералној Унији од километра, утврди на 198.000 франака уместо 200.000, колико је Генерална Унија испрва тражила.

Напредњачка влада, иако је имала добро мишљење о Генералној Унији, устезала се да потпише уговор са Бонтуом. Министар финансија, Чедомиљ Мијатовић, и министар грађевина, Јеврем Гудовић, колебали су се; остали министри, када су видели да се колебају њихова два најстручнија друга, почели су се такође колебати.² Изгледа, Влада се бојала великог дуга од 100 милиона динара, који нам је Бонтуов уговор товарио — и хтела је да још неко време размишља. Али Кнез Милан наваљивао је да се уговор што пре потпише; министри су подлегли његовом наваљивању, и уговор је потписан јануара 1881.³

III.

На публику, Бонтуов уговор начинио је рђав утисак. Противу њега су се дигли не само владини противници,

¹ Ово је изнето на видело тек 1882, приликом пада Генералне Уније. Да напредњачка влада све дотле није знала за Бонтуову погодбу с Лендербанком о српским железницама, тврди аустроугарски посланик у извештају од 16 фебруара 1882.

² Кнез се сам хвалио аустроугарском посланику, да је поглавито његова заслуга што је уговор потписан.

него и мирни стручњаци, који су се и иначе држали далеко од политике. У Скупштини, опозиција је претресала Бонтуов уговор до ситница. Она је замерала што је понуда Генералне Уније примљена без конкурса, и у томе видела крупну незаконитост. Железнички зајам критиковала је као недовољан. 71.400.000 франака, колико је он износио, тамањ је достигало за оне железничке радове које је Генерална Унија узела на себе. Одакле ће се платити они радови који су остали на терету наше Владе, и за које је, по једном предрачуну, требало око седам и по милиона... Железнички зајам био је скуп. Истина, наша земља још није имала кредита на страним новчаним пијацама, и Генерална Унија учинила нам је услугу када се примила пласирања нашега првог зајма. Али, с друге стране, зајам је тај ујемчен нашим царинским и пореским приходима; тако ујемчен зајам није било тешко пласирати, и Генерална Унија могла нам је, без своје штете, дати виши курс. Она нам је дала онакав низак курс какав је уобичајен само код оних железничких зајмова код којих се све јемство налази у рентабилности — увек несигурној — дотичне железничке пруге.

Као год железнички зајам, тако је и грађење железничке пруге оцењено као скуп. Бонту нам је наплаћивао 198 хиљада од километра. По мишљењу стручњака, та се сума могла смањити за 40 хиљада (Бонту је доцније признавао да је имао чисте добити око 45 хиљада).

Противу уговора о експлоатацији железнице наводило се ово. Генералној Унији обезбђена је округла сума без обзира на то, да ли ће железница давати чистог прихода или не. Према томе, Генерална Унија није била заинтересована да што више развије железнички саобраћај и истера што већи чисти приход. За добру годишњу плату, она је терала возове, — и ван те „киријске службе“ ни о чем се више није старала.

Најзад, поред стручних разлога, истицао се и један политички, а то је да Бонту, и ако Француз, служи аустријским интересима. Нарочито су се помињале његове везе са Лендербавком. Није се, истина, знало у чему се оне управо састоје, — али се знало да постоје. Дати концесију Генералној Унији, значило је ставити наше железнице под аустријски утицај.

Влади је било тешко бранити Бонтуов уговор. Она га је потписала онако како га је Бонту саставио. Бонту пак бринуо се само о својим интересима, а не и о нашим. По његовом властитом рачуну, он је, које на уговору о железничком и лутријском зајму, које на уговору о грађењу железнице, које на уговору о њеној експлоатацији, имао да заради више од 30 милиона франака.¹ Како је онда Влада могла доказивати да је Бонтуов уговор повољан за нас, и да ми нисмо преплатили ни железнички зајам ни железничко грађење ни железничку експлоатацију?... Влада с тога није много бранила сам уговор, него је говорила о тешком положају у који је наша земља запала. Грађење железнице није се могло одлагати; за тај посао морао се правити зајам на страни; немајући сами кредита на страни, били смо принуђени да тражимо посредничке услуге једне стране куће, и тој кући која нас је увела на стране новчане пијаце, ваљато је добро платити. У осталоме, ма колико скупо платили железницу, она ће нам се сигурно исплатити: она ће дати таква полета нашој привреди и довести такво богатство нашем народу, да ћемо лако поднети све терете које смо ради њенога грађења на себе примили.

Што се тиче Бонтуових веза с Аустријом, Чедомиљ Мијатовић рекао је, у име Владе, да ми не бисмо никада потписали уговор с једним друштвом о коме би било „несумњивих доказа“ да стји „под аустријским упливом“. Генерална Унија, по Мијатовићевим речима, била је „право француско друштво, састављено из виших француских личности“, — и „француско министарство иностраних дела са великом радошћу поздравило је тај корак, што је то друштво дошло да посвети своје финансијске силе Србији“. У том тренутку, наша Влада, као што је већ поменуто, није знала да је, по тајном споразуму између Генералне Уније и Лендербанке, ова последња заинтересована у српским железницама са 30%.

IV.

Интересовање публике за скупштински претрес Бонтуовог уговора било је необично велико. Не само у Београду, него у целој земљи, говорило се, већ неколико недеља, само о томе уговору који ће нас оптеретити дугом од сто милиона.

¹ E. Bontoux, L' Union Générale, стр. 89.

Онога дана када је почео скупштински претрес, публика је навалила у скупштинску дворницу и оставила једна врата. Скупштина је радила у згради Црвенога Крста, у једној дворници која није била довољно велика, и добар део публике остао је у дворишту, или на улици. Последња два три дана пред гласање, Скупштина је била као опседнута народом. Жандарми на коњима имали су муке да ту огромну гомилу држе у реду.

У Скупштини претрес се водио озбиљно, са стварним разлозима и с уздржаном енергијом. У вароши, што је више опозиција осветљавала лоше стране Бонтуовог уговора, све се више поговарало да с тим уговором нису чиста посла, и да је Бонту морао просути мито. Либерали, у шаљивом листу Дар-Мару, радикали у подлистку Самоуправе, чинили су сасвим разговетне наговештаје о овом куповању душа. Војислав, тада још ђак, и сасвим непознат, објавио је у подлистку Самоуправе једну песму о пропасти Пољске. Ту су се налазили ови стихови:

Ал' на челу подлог брата
Не трепери лик срамоте
Што за шаку сува злата
Свом народу славу оте.

Да би јаче пала у очи, последња два стиха штампана су курзивом.

У Скупштини, нико није помињао ништа о поткупљивању, докле једнога дана није се дигао Ранко Тајсић, и стао на дугачко и на широко причати шта се све дешавало пре двадесет и неколико година у Северо-Америчкој државици Висконсин, приликом грађења железнице. „Сви посланици сем четворице били су подмићени, па и сам гувернер и његов помоћник; подмићен је министар финансија, његов секретар, 13 државних саветника и многи други чиновници“. Ранко је отворио једну књигу, и читао колико је ко примио: гувернер 250.000 динара, министар финансија 50.000 динара и т. д. Његов суви и танки сељачки глас страшно је крештао, — и како би коју цифру прочитао, Ранко би, испод ока, погледао у правцу Владе и њене већине. На ово сељачко подгуркивање и намигивање министар Гаршанин, човек оштар и поносит, одмах је скочио. Он је тражио скупштински из-

виђај, ако Скупштина мисли да у Владином раду има чега неисправнога. Ранко се одмах извинио „што је испало нешто врлоокастије“ него што је намеравао. Ствар је легла, али од ње је остао један тежак утисак.

Скупштински претрес достигао је врхунац претпоследње седнице, када је узео реч Светомир Николајевић. Професор Велике Школе, јако цењен као предавач и књижевник, и врло популаран код омладине, Николајевић је био крупан плав човек, са разбарушеном главом, сањивим погледом, и једрим дубоким гласом који је вукао к себи слушаоце. Као говорник, он је, поред доброг органа, имао лепоте стила и топлоте осећања, али му се неки пут дешавало да пред публиком на глас мисли, и да из небуха тресне нешто што би се сваки други устручавао да каже. Бонтуов уговор он је напао с политичке стране. По његовим речима, Генерална Унија била је „једно друштво које стоји под непосредним покровитељством Аустрије“; ступајући с њоме у погодбу, ми „копамо гроб нашој политичкој слободи, нашој држави“, — и не само то, него смо „издајници Балканских народа.“ Код ових речи дигла се страховита граја у Скупштини. Напредњаци су узели да их је Николајевић назвао издајницима, и налетели су на њега; радикали су скочили да га бране; председник, чији се глас једва чуо у ларми, позивао је Николајевића да узме реч натраг; Николајевић се устезао... У исто време, напољу пред Скупштином, дошло је до окршаја између народа и жандармерије. Народ је наваљивао да уђе у Скупштину; жандарми на коњима одбијали су га; неки ђаци потезали су се каменицама и штаповима на жандарме. Сам управитељ вароши дотрчао је на лице места и издавао наредбе. Изгледало је да је незадовољство и раздражење које се недељама купило противу Бонтуовог уговора, најзад букнуло, и да може бити свачега.

Али и пред Скупштином и у Скупштини бура се брзо стишала. Жандармска коњица растерала је народ пред Скупштином. У Скупштини, Николајевић се покорио председнику, и довршио је на миру свој говор. Он је дао Влади јак ударац. Пошто је Тајсић осумњичио њено поштење, Николајевић је оспорио њен патриотизам, приказујући Бонтуов уговор као покушај Аустрије, да нас доведе прво у економску, па онда и у политичку зависност.

Идуће седнице, 10 марта 1881, претрес је завршен, и Бонтуов уговор примљен са 97 гласова противу 57 (пет се уздржало).

V.

Скупштина је примила Бонтуов уговор, али се публика ни после тога није с њим помирила. Уверење се укоренило да је то рђав уговор. Које на име годишњине железничког зајма, које на име онога што је требало давати за трошкове експлоатације железнице, ми смо Генералној Унији имали да плаћамо девет милиона годишње. То је значило пораст буџета расхода за 30%. Људи су се у бризи питали, одакле ће се толики нови расходи покрити. После говора радикалне опозиције, а нарочито после говора Николајевићевог, публика је гледала у Бонту-у аустријског агента, који је имао задатак да наше железнице доведе под аустријски утицај. У чему ће се тај утицај састојати, и на какав нам начин може бити опасан, о том се није много говорило, — али да ћемо ми са железничком самосталношћу изгубити и политичку, то је многим изгледало јасно као дан. Гласови о поткупљивању Владе и њене већине подржавали су се; чак су се износила имена оних који су добили бакшиш од Бонтуа. На челу листе поткупљених стајао је главом Кнез, о коме се не само причало да је примио, него се давала и сума коју је примио. У извештају једног аустријског достављача из месеца јуна 1881, каже се да нема тога села у Србији до кога није допро глас да је Кнез Милан добио од Бонтуа од једног до три милиона. И раније било је случајева да се на поједине ministre показује прстом као на лопове, али да ће од једном квареж захватити и Кнеза и Владу и скупштинску већину, то се дотле није сматрало за могуће. Старији људи који су памтили наше патриархално поштење у јавним пословима, били су погружени и уцвелењени, и јадиковали су због нашег наглог изменања које нас води право у пропаст. Ауторитет напредњачке владе заљуљан је. Бонтуов уговор био је непопуларан, и напредњачки министри морали су се упети из све снаге да га прогурају кроз Скупштину. Они су у томе успели, али због њиховог присиљавања Скупштине остало је неко незадовољство и горчина; чак и они који, иначе, нису сумњали о њиховом поштењу, говорили су да се велики државни пос-

лови не свршавају тако на врат на нос и тако на зор. Почетком 1881, глас напредњачких министара већ није стајао онако високо као 1880, када су дошли на владу. Они су онда називани „Виделовци“, по своме листу Виделу, које је као једини опозициони лист под Ристићем било популарно. Почетком 1881, када су после тешких мука успели с Бонтуовим уговором, они су добили име „Бонтуовци“, које није било ни најмање популарно.¹

¹ Вид. прилог I.

ГЛАВА VI. ЦРКВЕНО ПИТАЊЕ.

I.

У почетку своје владе, напредњаци су сматрали либерале, а не радикале, за главне противнике. Истина, они су се разишли са радикалима на железничком питању, али између њих и радикала још није дошло до онакве омразе као између радикала и либерала; напредњаци и радикали могли су се једнога дана опет измирити. Што је главно, напредњацима се чинило да радикали немају људи за владу. Осим једнога Светомира Николајевића, ниједан од њихових првака није могао бити министар. Све су то били или сељачки трибуни као Ранко Тајсић и Димитрије Катић, или озлоглашени комунисти као Никола Пашић и Пера Тодоровић. Један од напредњака писао је: „Ко ће ђавола да позове Перу Тодоровића да састави кабинет?!“ То је овоме напредњаку изгледао смак света. Држећи да су радикали неспособни за владу, напредњаци их, у прво време, нису сматрали за озбиљне такмаце, и нису их се бојали.

Либерала, напротив, напредњаци су се бојали. Либерали су већ једном били на влади, и могли су доћи на владу поново. Њихов вођ Ристић имао је глас нашег првог државника: напредњачки министри изгледали су према њему политички почетници. За своје дугогодишње владе, либерали су напустили државну службу својим људима; и суд и полиција били су њихови. Исто тако, и у цркви, више свештенство са митрополитом Михаилом на челу било је њихово. Чак у војсци, већина виших официра били су либерали; у либерале се рачунао и сам министар војни у напредњачкој влади, ђенерал Лешјанин. Напредњачки министри жалили су се да се у чиновништву још увек осећа утицај Ристића и Радивоја, и да је с таквим чиновништвом немогућно радити.

У Скупштини, радикали су им сметали више него либерали, али у администрацији више су им сметали либерали.

Напредњаци су постепено вршили „пречишћавање“ чиновништва, — т. ј. замењивали су либералне чиновнике напредњачким чиновницима. Пречишћавање је почео Пиротанац у судовима; Гарашанин продужио у полицији; затим је оно захватило и остале гране државне управе. Ниједна Влада дотле није тако систематски гонила своје противнике из државне службе. Либерали су, истина, намештали свугде своје људе, али своје противнике које су у државној служби затекли, остављали су, у главном, на миру. За време Блазнавац-Ристићева намесништва, пензионисано је свега 6 чиновника, а само један отпуштен; за време четворогодишње либералне владе од 1876 до 1880, пензионисано је само 8 чиновника, а један отпуштен. На против, прве године напредњачке владе пензионисано је 65 чиновника, а 26 отпуштено.¹

Напредњачка борба противу либерала достигла је врхунац у црквеном питању, које у ствари није било ништа друго него питање митрополита Михаила. Напредњаци су мрзили митрополита Михаила као једнога од стубова либералне странке. Више још него напредњаци њега је мрзио Кнез Милан. Митрополит Михаило је био велики русофил; словенски комитети слали су му новаца за панславистичку пропаганду на Балкану, и служили су се њиме као једним од својих главних агената. Аустријанци били су извештени да митрополит агитује преко свештенства у Босни, и захтевали су од Кнеза да ту агитацију пресече. Овај миг из Беча био је довољан, па да се Кнез реши на збацавање митрополита. Њему се чинило да је митрополит главна сметња његовој аустрофилској политици, коју је он сматрао као једину добру и једину могућну. Још у лето 1881 збацавање митрополитово било је свршена ствар; тражио се само згодан повод.²

Тај повод створио је сам митрополит. Он је устао противу закона о црквеним таксама, једно стога што је довет без знања и пристанка архијерејског сабора, — друго стога, што су неке од нових такса биле противне канонима. На име, таксе за свештенички и архијерејски чин митрополит је обележавао као „симонију“, — т. ј. као купо-продају све-

¹ Живановић, Историја, II, 188.

² Аустроугарски посланик, 4 новембар 1881.

штеничких и архијерејских чинов. На његово наваљивање, архијерејски сабор донео је решење да закон о таксама ваља довести у склад са канонима, који не допуштају да се ишта плаћа „за архијерејски благослов, као и за свештене чинове, који се добијају благодаћу Св. Духа“.

Саопштавајући министру црквених послова решење архијерејског сабора, митрополит је додао да из тога решења изилази да „сви отачаствени архијереји не могу примити и у својим богоспасајемим епархијама извршити закон о таксама у садашњој његовој редакцији“.

Митрополит Михаило, у борби с Владом, заклањао се иза архијерејског сабора. Влада је пре свега гледала да одвоји архијерејски сабор од њега. Она је открила ову несагласност између саборског решења и спроводног писма митрополитовог. Сабор је захтевао да се закон о таксама усклади са канонима. Митрополит је ишао и даље, па је тврдио да ниједан епископ неће извршити закон о таксама такав какав је донет. О изменама закона дало се говорити, али докле се закон не би променио, никоме, па ни епископима, није било слободно да га не врши. Влада је повукла разлику између епископа, који су тражили промену закона, и митрополита, који је одрекао извршење закона. Митрополит је оглашен без мало за бунтовника, и 18 октобра 1881 изашао је указ којим се он разрешава „од администрације архиепископије београдске и митрополије српске“.

Влада није одмах наредила избор новог митрополита, него је одредила најстаријег епископа за привременог администратора митрополије. То је био епископ неготински Мојсеј, познат под надимком „џосе“, јер није имао ни браде ни бркова. Испрва се чинило да ће архијерејски сабор пустити митрополита Михаила да падне; митрополит, донста, у свом спроводном писму отишао је даље него сабор у своме решењу. Али Влада је учинила две погрешке. С једне стране, разрешила је митрополита пре него је архијерејски сабор, како је по канонима требало, утврдио његову кривицу. С друге стране, разрешујући митрополита, Влада му није дала пензију, него га је избацила на улицу као отпуштеног чиновника. По њеном мишљењу, митрополит и епископи нису били државни чиновници и нису имали права на пензију. Ово тумачење закона узбунило је епископе. Они су изјавили

да, ако им се не призна право на пензију, њихов положај постаје крајње несигуран, — и они, онда, више воле да се одмах сами повуку, него да се једнога дана и њима деси то исто што и митрополиту. Једновремена оставка свих епископа могла је довести Владу у велику неприлику; ако би сви епископи дали оставку, архијерејског сабора не би више било, и на место старих епископа не би се могли изабрати нови, јер епископе бирао је архијерејски сабор. Кнез се страховито разјарио на епископе због њихове претње оставком; он их је грдио и претио им као да не би били епископи него ћирице, и под његовим притиском епископи су одустали од оставке.¹

II.

Либерали су подигли велику грају због збацивања митрополита Михаила. Радикали су остали неутрални у сукобу између митрополита и Владе. Они нису марили митрополита, јер је био либерал, и осим тога бојали су се да, пристајући уз њега, не добију изглед клерикалаца. Либерали су подбадали свештенство на „штрајк“. Под изговором да је црква лишена свога канонског поглавара, свештеници би престали вршити црквене обреде: не би ни кршћавали ни венчавали ни сахрањивали. Либералима није пошло за руком да изазову свештенички штрајк. Митрополит Михаило имао је присталица поглавито у вишем свештенству, које је, из страха за своје добре положаје, било много мање борбено него ниже свештенство.

Митрополитово питање имало је много теже последице за Владу у спољашњим односима него у унутрашњим. Руско јавно мњење и Руска влада примили су врло рђаво збачење митрополитово. Руски посланик у Београду добио је наредбу, да извести Кнеза Милана о рђавом утиску који је збачење митрополитово учинило на рускога цара, јер православље не може бити равнодушно према таквој повреди канона. Кнез је одговорио да је збачење митрополитово наша унутрашња ствар, и да Србија жели постати модерна држава, у којој су закони старији од канона. Руска влада признавала је да је збачење митрополитово наше унутрашње питање; опет зато, у свакој прилици понављала нам је да српско-руски односи

¹ Аустроугарски посланик, 4 новембар 1881.

неће бити „подносни“ све докле се митрополит не врати на своје старо место. Он је пао бранећи каноне православне цркве, и његов пад сматра се као успех аустријске политике на Балкану: то је двојаки разлог за Русију да узме митрополита у заштиту.¹ Русија је, још пре митрополитова питања, била врло незадовољна Кнезом Миланом због његове аустро-филске политике, али, како се није могла изјавити противу те политике а да се не замери Аустрији, она је изабрала митрополитово питање, које је изгледало више религиозно него политичко, да поводом њега излије сву своју срџбу на Кнеза Милана. За све владе Миланове, она је држала то питање отворено, и кад год би јој се дала згода, она је тражила васпостављање митрополита Михаила. То васпостављање требало је да буде знак да се Милан покајнички враћа православљу, и кроз православље великој словенској идеји, које је Русија била носилац.

III.

После збачења митрополита Михаила настала је у нашој цркви привремена управа епископа Мојсеја. Ова привременост није могла вечито трајати; једнога дана морао се извршити избор новог митрополита. У архијерејском сабору, осим Мојсеја, који је био дволичан, остали епископи држали су се старог митрополита. Влада је зебла да се архијерејски сабор не стави на гледиште да је збачени митрополит остао, по канонима, митрополит, и да се крај њега жива не сме бирати други митрополит. Из тога разлога донет је 31 децембра 1882 нов закон о црквеним властима, који је променио састав архијерејског сабора. У састав тога тела нису улазили само епископи, него још и два архимандрита и по један протојереј из сваке епархије. Ове чланове сабора постављала је Влада на пет година, и могла је с помоћу њих створити своју већину у сабору. У будуће, архијерејски сабор био је надлежан само за избор епископа, али не и за избор митрополита. За избор овога последњег установљено је нарочито изборно тело, у које су покрај чланова архијерејског сабора улазили још и ови световњаци; председник министарског

¹ Извештаји нашег посланика у Петрограду од 29 октобра 1881 и 1 јануара 1882. Извештаји аустроугарског посланика у Београду од 9, 10 и 12 новембра и од 12 децембра 1881.

савета, министар просвете и црквених послова, председник државног савета, председник касационог суда и пет народних посланика изабраних од Народне Скупштине. Закон од 31 децембра 1882 решио је и питање епископске пензије. Право на пензију признато је епископима, али у исто време Влади је дана власт да над свештеним лицима која се не би покоравала државним законима и законитим наредбама, изриче новчане казне: први пут 500 до 1000 динара, други пут 2000 динара.

Нови закон о црквеним властима епископи су огласили као противан канонима, и то зато што је у архијерејском сабору дао већину неархијерејима, а у оно тело које је бирало митрополита, увео представнике државне власти. Обични световњаци могли су учествовати у избору поглавара цркве, али не и представници власти. Ако би се ови последњи умешали у тај посао, духовна власт дошла би под надзор световне. Епископи су још изјавили да је митрополит Михаило остао по канонима митрополит, и да, без њега, архијерејски сабор не може ништа решавати. Епископи су се држали сви сложено противу Владе; чак се није одвајао ни Мојсеј, за кога се до последњег часа није знало коме ће се најзад прикључити: напредњачкој влади или митрополиту Михаилу.

Наоружана новим црквеним законом, Влада се није много освртала на протесте епископа. Она је сазвала на дан 20 марта 1883 оно тело које је, по новом закону, било надлежно за избор митрополита. Ниједан од епископа није хтео доћи, али архимандрити, протојереји и световњаци изабрали су, и без њих, новог митрополита. То је био архимандрит Теодосије Мраовић, професор богословије у пензији. Без учешћа епископа, архимандрит Теодосије могао је бити изабран за митрополита, али не и посвећен за епископа: ова црквена радња искала је учешће епископа. Ниједан од епископа није хтео да изврши посвећење Теодосијево, јер, по њиховом мишљењу, његов избор за митрополита није био правилан. Шта је онда Влада радила? Она је замолила карловачког патрарха Германа Анђелића да он изврши Теодосијево посвећење. Анђелић је пристао, али не пре него је добио одобрење Угарске владе.¹ Посвећење Теодосијево извршено

¹ Аустроугарски посланик, 23 фебруар 1883.

је 27 марта 1883, у Карловцима, — дакле, изван наших државних граница.

Посвећен од карловачког патриарха, митрополит Теодосије био је и даље непризнат од српских епископа. Због тог отпора, епископи су сви збачени, и то, као год и митрополит Михаило, без права на пензију. У току месеца априла и маја изабрана су и посвећена три нова епископа. Њихово посвећивање извршено је у Београду; приликом посвећивања првога од њих морао је, уз митрополита Теодосија, чинодејствовати један од епископа Карловачке патриаршије.

Из питања митрополита Михаила извргла се, дакле, криза црквене управе, која се свршила тиме што је сва дотадашња јерархија промењена. Нову јерархију требало је да признаду и остале православне цркве; нарочито је било важно да је призна Цариградска патриаршија; од њеног држања зависило је држање грчке и румунске цркве. Руска дипломатија радила је и у Цариграду и у Атини противу наше нове јерархије. Аустријска дипломатија заузимала се за њу. Од почетка митрополитова питања, Аустрија је стајала на гледишту да је митрополит Михаило „центар панславистичке агитације не само за Србију него за цео Балкан“, да га је Српска влада морала збацити „у интересу мира на Балкану“, и да Аустрија не може допустити његово васпостављење, јер се „његова агитација простирала у првом реду на Босну, а затим на Југословенске делове монархије“.¹ Више од годину и по дава Цариградска патриаршија затезала је са признањем нове јерархије; најзад, новембра 1884, дала је своје признање, — и тиме, бар с формалног гледишта, наше црквено питање било је окончано.

IV.

У обнови наше јерархије падало је у очи да су епископи из Србије потиснути епископима из Војводине. Митрополит Теодосије и од три нова епископа двојица били су војвођанског порекла. Војвођански калуђери били су школованији од наших, знали немачки и латински, — и обраћали су већу пажњу него наши калуђери на црквено певање. Али

¹ Телеграм аустроугарског министра иностраних дела амбасадору у Цариграду и посланику у Атини, 12 новембар 1881.

са негованом косом и рукама, са чистим свиленим мантијама и са слободним светским понашањем, они су нашим људима изгледали мекушни и неозбиљни. Нови митрополит Теодосије носио је на малом телу велику дугачку главу са јаким кукастим црвеним носом прзнице и самовољника; корачао је у цркви са театралним достојанством, и задржао је и у старим годинама нешто од оног лепог појања којим се у младости одликовао. Али ван црквених свечаности, то је био безначајан човек, који је свој положај сматрао за синекуру; „жене, песме, и вино“, а уз то и карте, били су главна ствар његовога живота. Већа супротност није се могла замислити него она између њега и његовог претходника, митрополита Михаила. Мали и ситан, са слабачким покретима и умирућим гласом, Михаило је изгледао богомолац и испосник, а био у ствари национални револуционар и партијски борац. По добрим особинама, опомињао је на наше калуђере из турскога времена. — а по рђавим, на наше попове партизане. Теодосије, међутим, опомињао је на оне пречанске калуђере на које се Доситије био околио.

За митрополитом Михаилом и старом јерархијом, неки су жалили а неки нису. Нову јерархију није марио нико. Више војвођанска него шумадинска, ова није била по укусу овдашњег света. Начин на који је установљена, јако је критикован. Посвећење митрополита Теодосија на угарском земљишту, од једног патриарха угарскога држављанина, и са претходним одобрењем Угарске владе, — све то узнемирило је нашу националну осетљивост. Изгледало је да наша црква, као год и војвођанска, постаје зависна од угарске државне власти. Говорило се: Аустро-Угарска, пошто је довела под свој утицај нашу трговину и нашу железницу, мања се сада и за нашу цркву. Митрополит Михаило збачен је због свога национализма; чак ни у цркви, том последњем бедему нашега национализма, Аустрија не трпи слободни народни дух....

Аустрија је без сумње имала знатног учешћа у збацивању митрополита Михаила, који јој се, са својих панславистичких мутњи, чинио опасан за њен режим у Босни. Али, пошто је један пут Михаило збачен, Аустрија није тражила ништа више. Она није желела ни збацивање старе јерархије нити учешће Карловачке патриаршије у постављању нове јерархије. Учешће Карловачке патриаршије тражила је наша

Влада, која није знала како друкчије да посвети једног митрополита изабраног без сарадње епископа. Аустроугарска влада допустила је учешће Карловачке патриаршије само стога да би нашу Владу извукла из неприлике; иначе, није јој било право што мора да се тако јавно меша у наше црквено питање.¹ Ипак, остаје тај факт, — и у том се наша публика није варала, — да је митрополита Михаила оборила Аустрија, — и то с тога што је његова црквена политика била, по мишљењу Аустрије, сувише националистичка. Као год Ристић, тако и Михаило био је жртва свога национализма. Његово држање у питању црквених такса било је само изговор. По мигу из Беча, Казе Милан решио се да га збаци још пре његовог отвора црквеним таксама.

Начин на који је наша Влада поступала у митрополитовом питању, био је врло енергичан, али не и вешт. Главно је било спречити претварање митрополитовог питања у црквено питање. Влада је то осетила, и у прво време трудила се да епископе одвоји од митрополита Михаила. Али министар просвете и црквених послова Стојан Новаковић имао је више истрајности него гipкости, више систематичности у идејама, него мајсторије с људима. Он је заборављао да се цркви не може заповедати, него се мора са њоме погађати. Он је разговарао с епископима као што министар унутрашњих дела разговара с окружним начелницима; то су били његови „потчињени органи“, који су имали да врше без поговора његове наредбе. Законом о црквеним властима установио је такву дисциплинску власт министрову над епископима, какву Влада никада није имала ни над једном врстом чиновника. Огромне новчане казне какве се административним путем нису могле изрицати над обичним чиновницима, могле су се изрицати над епископима. Међу епископима, само шабачки Јероним био је задрт либерал, који се ни милом ни силом није дао одвојити од митрополита Михаила. Нишки епископ Виктор био је једва писмени егзархијски владика, кога смо 1878 затекли у Нишу, и коме у ствари није било ни до митрополита Михаила ни до канона. Епископ неготински Мојсеј, који је, као администратор митрополије, одржавао везу

између Владе и епископа, био је препредени калуђер и ћосави сељачки шерет, који није тражио ништа боље него да се „наравна“ са Владом. Ако су, у последњем тренутку, сви епископи стали као један човек против Владе, то је било само доказ да министар Новаковић није имао оне вештине која се тражи за преговарање и погађање с људима у опште, а с калуђерима по наособ.

Да је после митрополита Михаила дошао на чело наше цркве Мојсеј, митрополитово питање било би решено мирно. Свет би рекао: либералног митрополита заменио је напредњачки митрополит, — и то је све. Национални значај Михаила пада не би био много запажен. Али када је митрополит Михаило повукао за собом све епископе, и када је нова јерархија установљена уз припомоћ Карловачке патриаршије, и као под окриљем Угарске владе, онда се митрополитово питање претворило у питање наше црквене самосталности. Аустрија, која је дотле брижљиво крила своје учешће у митрополитовом збачењу, била је истерана на чистину, и сваки је видео да је митрополит Михаило пао због ње. У борби коју је повела противу митрополита Михаила, напредњачка влада више је изгубила него добила. Она је Михаила оборила, али на тако незгодан начин да је он изгледао бранилац, а она рушилац наше црквене самосталности.

¹ Аустроугарски министар иностраних дела посланику у Београду, 2 новембар 1881. Такође извештај посланика од 19 априла 1883.

ГЛАВА VII. НОВО УРЕЂЕЊЕ СТРАНАКА.

Напредњачки закони о штампи и о зборовима и удружењима створили су погодбе за слободнији и организованији страначки живот. Одмах после тих закона, све странке редом прикупљају се и уређују за методичнију борбу него што су је дотле водиле. Година 1881 била је година устројавања или преустројавања странака, као што ће година 1882 бити година њихових првих судара и окршаја.

I.

Радикална странка прва је извршила своју организацију. У њеним статутима који су израђени 1881, најважније је то, што су, поред једног главног одбора који је седео у Београду, предвиђени још и месни одбори по целој земљи. Овакве месне одборе није дотле имала ниједна странка; међутим, тек с помоћу таквих одбора странка је могла ступити у приснију везу с народом и увући га у своју организацију. Дobar део свог успеха радикали дугују разграђивању и децентралисању страначке организације. Кроз многобројне „филиале“ које су створили, они су пустили корена на све стране, — и за кратко време од године две дана раширили се по целој земљи као политичка зараза.

Пошто су статуту радикалне странке били готови, њени агитатори разишли су се по народу да тумаче програм странке и да дају прва упутства за образовање месних одбора. Тек пошто је овако припремљено земљиште, прешло се на уписивање сељака у радикалну странку. Испрва, с уписивањем није ишло лако. То је била нога ствар за сељака. За време полицијске државе уставобранитеља и Кнеза Михаила, сељаку је пуњена глава да његово није да води политику и критикује радњу власти. Његово је да власти слуша и

поштује. Јавно претресање и оцењивање онога што власт ради и наређује, кажњавало се као кривица. Тадашњи управни систем био је прожет идејом, да је народ вечити малолетник: њему може бити добро само под туторством полиције; као ђак према учитељу, а дете према родитељу, тако народ према власти не треба и не сме да има своје мишљење. Када су радикали стали звати сељаке да се уписују у њихову странку, сељаци су страховали да их полиција не узме због тога на одговор, и да они не допадну хапса што су хтели да се јавно баве политиком. Радикални агитатори имали су пре свега да разбију тај страх. Они су се позивали на напредњачки закон о зборовима и удружењима као на доказ, да је сада дана слобода да се сваки уписује у коју хоће странку. Према прописима тога закона, радикални статуту били су поднети полицијској власти на потврду; она их је потврдила својим потписом и печатом; тај потпис и печат радикални агитатори показивали су народу као да би то била некаква полицијска дозвола или, како се онда говорило, „бурунтија“, да се сме вршити по целој земљи уписивање у радикалну странку. Ово је учинило утисак на сељаке. Њима је изгледало да су радикали „извадили“ код власти право на отварање странке, од прилике онако као што су други „извадили“ право на отварање каване или дућана.

Када се једном доказало сељаку да се сме уписивати у радикалну странку, он се уписивао у њу радо и лако. Радикали су се први сетили да пошљу народу своје агитаторе на ноге, и то још са једним програмом класне сељачке странке. То је било довољно, па да народ, који још није имао политичког искуства и који је примао страначке програма за готов новац, — пође одмах за радикалима.

Радикали су учинили једну ствар од историјског значаја. Они су, први, организовали сељачку масу као политичку странку. Вучићевци 1842, либерали 1858 покушавали су пре радикала да створе народну странку, али и Вучићевцима и либералима недостајала је права страначка организација. Радикали су први извршили страначко врбовање сељака у маси, први ишли са страначким списковима из места у место, први установили месне одборе који ће, као нека врста страначког подофицирског кадра, држати сељачку масу под сталним надзором и руководством. То је био први покушај

да се у нашу патриархалну средину пресади модерно страначко устројство.

За стварање радикалне странке у народу највише заслуга има Пера Тодоровић. Један од најмилијих ученика Светозара Марковића и главни сарадник на његовом политичком листу Јавности, Тодоровић је, много више него Пашић, важно за Марковићевог наследника и за чувара његове доктрине. У својим списима он је био један бунтовни идеолог, у исто време и врло диалектичан и врло нестваран, по примеру руских револуционара шесетих година, које је много читао. У практичном раду, имао је нечега од наших сељачких букача. 1876, као главни приређивач афере са „црвеним барјаком“, он је притворен, али, пре него је по његовој кривици донета пресуда, настао је српско-турски рат, и Тодоровић је упућен на војну дужност, и то ни на коме другом месту него у самој Врховној Команди. Једном је учествовао у борби и добио медаљу за храброст. Између првог и другог рата осуђен је, због црвенога барјака, на четири године затвора. Онда је пребегао у Угарску, и 1878 покренуо у Новом Саду социјалистички часопис Стражу. Његови чланци у томе часопису изнели су га на глас као политичког писца. Ти су чланци били врло добре копије чланака руских револуционара Чернишевскога и Писарева. Тодоровић је научио њихову вештину популарног излагања и убедљивог разлагања, и имао уз то једну дрскост, управо безочност у полемици која је била више српска него руска. Око Страже купила се српска социјалистичка емиграција; угарским властима то није било по вољи, и Тодоровић је протеран из Новог Сада. Он је мислио да се настани у Бечу, али и одатле су га протерали као „опасна за јавни ред и безбедност“. Стога је отишао у Париз, где је живео у великој беди и немаштини. У Србију се вратио при крају 1880, када је напредњачка влада дала амнестију за све политичке кривице. Између њега и Николе Пашића, који је већ био вођ радикалне странке, извршена је оваква подела посла: Пашић је водио радикалну странку у Скупштини; Тодоровић је уређивао њен лист Самоуправу. Поред тога узео је на себе и организовање странке у народу. Статуте радикалне странке пројектовао је више или мање он сам, у лето 1881. Те исте године, у јесен, он прави апостолски пут по Србији; остаје ни путу шест недеља и оби-

лази не мање од четрдесет два места. Ниједан од радикалних првака није узео таква и толика учешћа у организовању странке.

У својој критици либералне странке, Светозар Марковић је доказивао да слободоумне идеје не треба ширити само међу варошком интелигенцијом, него треба с њима продрети у сељачку масу. Овај наук свога учитеља Марковића Тодоровић је добро утужио. За време ђаковања у Цириху, он је био врло много у друштву руских нихилиста и заразио се њиховом мисионарском страшћу. То је било његово дубоко уверење, да ли говори у Скупштини ни чланци у новинама немају оног практичног значаја који има непосредно обраћање на народ преко једне војске добро извежбаних агитатора.

Радикалну странку Тодоровић није замишљао као обичну странку. За њега, као за руске револуционаре, политика је била ствар вере: у своја начела, човек је требао да унесе сву своју душу, не водећи никакав други живот него живот за странку и у странци. Тодоровић се сећао шта је један од руских револуционара Нечајев писао: „Сваки је члан наше задруге осуђеник. Он нема ни себичних интереса ни личних ствари ни осећаја ни обавеза ни својине, па шта више ни имена, јер све што је његово обузима један једини интерес, једна једина мисао, једна једина страст, — револуција“. Ово јако опомиње на старо језуитско начело: *perinde ac cadaver*... Светозар Марковић више се бавио идејама него методама руских револуционара; Пера Тодоровић усисао је у себе њихове методе. За њега су методе чак биле важније од идеја. Приликом састављања радикалног програма од 1881, он се показао доста гибак опортунист, који је јако поткусио ранији програм Светозара Марковића. Али, када је требало организовати странку која ће се борити за тај тако поткушени и не врло револуционарни програм, он је сасвим радио по методама руских револуционара. Радикална странка требала је да буде једна врста завере, једно побратимство на живот и на смрт. Ко би ушао у странку, одвајао би се од целог света и постајао противник целог света, да би само странци могао што верније служити. У својим успоменама, Тодоровић казује да је радикализам показивао све знаке религиознога фанатизма, и да није требало много па да постане

„моћна религиозна секта“, која би прешла међе наше државе и раширила се по целом Балкану. Многи мисле да се секташтво радикалне странке развило због гоњења која је странка подносила под Краљем Миланом и напредњацима. Да су ова гоњења допринела развијању секташтва радикалне странке, то је сасвим вероватно. Али, по признању Тодоровићевом, радикална странка, од самога свог почетка, пре него су гоњења и почела, замишљена је као једна секта. Духом секташтва надахнуо јој је њен оснивач Петра Тодоровић, који је, по својим политичким методама, био, како се у његово време говорило, нихилист, или, како се то данас каже, болшевик.

Он је био тек у двадесетдеветој години; због изгнаничких патњи и болести у јетри, чинио се нешто старији. Његова спољашња појава није одговарала његовој улози бунтовника и секташа. Он се ваздан гладио и китио; носио цилиндар, цвикер (и ако је имао добре очи), тесно закопчане рукавице; ко би га видео на улици, рекао би, неки млади гиздавац. Изблиза, без наочара, и неудешен, изгледао је занимљивије: смео напрасит поглед, нешто источњачко у јаким обрвама и дебелим усвама, лепа црна брада¹. Само је недостојала чалма, па да личи на младог агу.

Са методама руских револуционара, Тодоровић није примио и њихову нарав незнатних јунака и безимених мученика. Био је пун тапшине, надимао се у положају млада вођа странке кога прате читаве групе гимназиста и великошколаца. Волео је да се истиче и да прави ларму; чим се вратио из изгнанства, он је тако привукао на себе пажњу, да се о њему говорило готово исто толико колико и о напредњачким министрима: страначки фанатик био је удружен у њему са великим политичким глумцем. Ако би се још дубље продрло у тајне његове личности, наишло би се на морфиомана и хомосексуалца: одушевљење за идеје није искључивало код њега тајне пороке. Он је имао неке сличности са Фердинандом Ласалом. Као Ласал, био је бунтовник-кицош и идеалист-сластеник; као Ласал, имао је неког уну-

¹ Осамдесетих година брада је била у моди као данас америкашко бријање. Већина напредњачких министара и радикалних политичара били су брадати, — неки чак са дугим брадама патриарха. Пашићева брада била је последњи споменик тога доба.

трашњег демона који га је гонио у борбу и опасности; као Ласал, распаљивао је фанатизам гомиле не само из уверења него и из самољубља.... И он и Ласал имали су, са својом бујном и не сасвим искреном природом, много практичног успеха: један је створио немачку радничку, а други српску сељачку странку.

II

Одмах, на почетку своје организације, радикална странка напла се пред опасностју расцена. Организовани као политичка странка која се у првome реду обраћа на сељачку масу, радикали су морали подесити свој програм према укусу сељака. Интелектуалци радикалне странке били су социјалисти као и њихов учитељ Светозар Марковић; у своје време бранили су париску комуни и препоручивали програм немачких социјалиста Бебела и Либкнехта. Социјалистички програм са својом заједницом средстава производње могао је у Србији значити само заједницу земље, и доиста Светозар Марковић препоручивао је заједницу земље по обрасцу рускога мира. Али та врста колективизма није била по укусу наше сељачке масе, која је, осамдесетих година, била састављена од малих и средњих сопственика. У радикалном програму од 1881 нема с тога ни помена о заједници земље; економски део Марковићева учења напуштен је, и задржан само политички део: сувереност Народне Скупштине и општинска самоуправа. Обе те ствари радикали су објашњавали тако како ће их што више омилиети сељацима. Они су разлагали, да је у нас надзор Скупштине над министрима привидан, јер с помоћу полиције Влада може увек створити себи већину у Скупштини. Због тога што је прави однос између Владе и Скупштине изврнут, због тога што Скупштина зависи од Владе, а не Влада од Скупштине, због тога се Влада не брине о народним него о чиновничким интересима. Од толиких закона који се издају, ниједан не погађа народне потребе нити тежи да их погоди. Народ не види никакве користи од државе. Међутим, држава, због чиновничких плата, непрестано повећава порез; ако овако потраје, ми ћемо опет постати „раја“, с том разликом само што нећемо више робовати турским спахијама него својим властитим чиновницима. Да до тога не би дошло, радикална странка прегла је да ослободи Скупштину од потчињености

према Влади, а општину од потчињености према полицији. Нека свугде, и у држави, и у општини владају народни људи, а не као до сада чиновничка господа. Доста су народу чиновници кројили капу; крајње је време, да народ узме владу у своје руке. Што народу треба, то је „самоуправа“.

Радикални програм од 1881 претворио је социјалистичку групу Светозара Марковића у сељачко-демократску странку. Ово претварање је почело већ онда када су у Марковићеву групу почели продирати сељачки трибуни као Адам Богосављевић и Ранко Тајсић, али оно је потпуно довршено тек 1881, када се група Марковићева организовала као политичка странка.

Међу присталицама Светозара Марковића било је доста непопустљивих идеолога, који ово прилагођавање Марковићевог програма сељачком укусу нису ни разумевали ни одобравали. Они су остали ван радикалне странке, и жигосали као издајце социјализма све оне који су потписали програм од 1881, у коме се говорило само о политичком а не и о економском преуређењу. Један од тих социјалиста који се нису хтели преобратити у радикале, Мита Ценић покренуо је 1881 један чисто социјалистички лист који се звао Радник, као и први лист Светозара Марковића. Нови Радник требао је да и даље брани Марковићев социјализам, који су радикали напустили. Радник је остављао напредњачку владу на миру, и писао готово искључиво противу радикала, расправљајући на дугачко и на широко о томе где су и колико радикали одступили од Марковићевог учења.

Ценићеви напади нису шкодили радикалима код сељака. Сељак се није одушевљавао за социјализам и није га разумевао. Ценићеви напади имали су одјека поглавито у Београду. Радник су читали понајвише великошколци; великошколска омладина веровала је у социјализам као у „последњу реч науке“, и када јој је Ценић стао објашњавати да радикализам није социјализам, великошколска омладина стала се туђити радикала. Да би разбили њено неповерење, радикали, поред свога политичког листа Самоуправе покрену 1881 и свој „научни часопис“ Рад, који су пунили више или мање социјалистичким расправама. Уредник Рада био је Пера Тодоровић, код кога је социјалистичка боја била мање изгледала него код других радикалних првака. Рад је требао да буде доказ да су ради-

кали остали у теорији социјалисти; ако су у пракси одложили рад на остварењу социјализма, то је било само стога што се, пре свега другога морала извојевати народна самоуправа у држави и у општини... Рад је више збунио него што је убедио великошколце. Они нису знали шта да мисле о радикалима, који су се у Самоуправи чинили невешти социјализму, а у Раду доносили изводе из Маркса. У својим калемегданским шетњама, великошколци су се непрестано препирали о томе дали је Пера Тодоровић још социјалист или није.

Поред великошколске омладине, била је још једна група која је Ценићево писање узимала озбиљно. То су били занатлије и радници. Ценић је њих уверио да немају чему да се надају од радикала, и да је потребно образовати нарочиту социјалистичку странку, која ће се за њихове интересе борити. Та странка није образована одмах него тек после неколико година, — али, када је образована, она се са захвалношћу сећала Ценића, који је својим писањем припремио земљиште за одвајање социјалистичке странке од радикалне.¹

III.

Ни либерали ни напредњаци нису организовали своју странку ни приближно као радикали, премда су и једни и други увиђали потребу јаче организације. Либерали, после пада с власти, стали су се свађати између себе. Стојан Бошковић и Владимир Јовановић покушали су да оцепе од Ристића либерале од 1858; тај покушај трајао је кратко време;

¹ Много се говорило о томе да је Мита Ценић потпуштен и потплаћен од напредњака да, ако могуће, поцепи радикалну странку. Ценић је био убоги ђаво, — и увек би се заплео када би стао објашњавати од куд му новаца за издавање Радника. Али баш да је напредњачка влада и дала новац за тај лист, Ценић није био њен агент у правом смислу речи. Он је веровао у оно што је писао, — био је искрен социјалист и тачно је осетио удаљавање радикала од социјализма. Као многи идеолози, он је више мрзио оне који деле његове идеје само у пола него оне који их не деле никакo, — и зато је био готов да у борби противу лажних социјалиста какви су му изгледали радикали, прими новчану потпору чак и од једне буржоаске владе као што су били напредњаци. У опште, у новчаним стварима, није имао много скрупула. Он није био ни први ни последњи међу строго начелним социјалистима који је држао да докле год ради по својим начелима, сасвим је свеједно да ли и од кога прима паре за тај начелни рад. Он се тиме не продаје, него се само користи неувиђавношћу свога дародавца.

под јесен 1881, сви су се либерали нашли опет на окупу, основали „Дружину за потпомагање српске књижевности“ и покренули заједнички политички лист Српску Независност. Уместо да се организују као политичка странка, либерали су се организовали као књижевно-издавачко друштво; они су се устезали да „уђу у арену агитације“, и ограничавали су се на новинарску и публицистичку радњу¹. Либерални прваци били су људи у годинама, који су заузимали високе положаје у држави; они су могли да у дугим, достојанственим чланцима износе своје гледиште пред образованију публику, могли су, на банкету одабраних једномисленика, да држе и говоре, али да под старост, као политички вандро-каши, иду по селима и паланкама ради врбовања приста-лица, то је подносило једном Пери Тодоровићу, али то није подносило њима. Они су посматрали радикалну агитацију са презриве висине као један демагошко-лармацијски посао недостојан озбиљних државника. Ристићу нарочито, недостајао је инстинкт странке и страначке организације, — и када се већ морало приступити организацији странке, он је био тај који је нашао да је боље организовати странку као књижевно, него као политичко друштво. Тај велики бирократ, који је још живео у мислима старе полицијске државе, сматрао јавно политизирање и оснивање странака за нешто неприлично, па чак и опасно: у нов страначки живот који је од једном букнуо у свој својој необузданости, Ристић је ступао опрезно и стидљиво, под велом књижевности.

Напредњаци, и ако млађи од либерала, нису се показали много окретнији. Они су се истина организовали као политичка странка и приређивали су партијске састанке у унутрашњости, али њихов рад ограничавао се на вароши; у села нису залазили ни они.

Радикали су били једина странка која је радила са сељацима. За разлику од либерала и напредњака, они још никада нису били на влади; народ их је знао само у опозицији; зато су му радикали изгледали мање власничка странка него либерали и напредњаци. Све то давало је, у страначкој утакмици, знатну надмоћност радикалима.

¹ Живановић, Историја, II, 189—191.

IV.

После организације странака, треба видети како је стајало са њиховим вођством. Потпуно јединство вођства остварили су само либерали, који су, иначе, по организацији били најслабији. Они су у Ристићу имали једнога вођа с неоспорним ауторитетом. Група од 1858, која је противу њега роптала, није имала ниједног озбиљног такмаца да му противстави. Иако није био вољен од свих либерала, Ристић је био од свих слушан, — и управа странке била је усредсређена у његовој личности. На несрећу за либерале, Ристић је био бољи државник него странчар, и много је више вредно на челу владе него на челу странке.

Радикали нису имали једнога вођа, него два: Николу Пашића и Перу Тодоровића. Обојица су били велики странчари; Пашић бољи за потајну, а Тодоровић за јавну радњу. Они су се добро слагали. Становали су заједно и живели у непрекидној измени мисли. Тодоровић је био неуморан у причању и доказивању, Пашић неуморен у слушању, — али како је Тодоровић био пргав, а Пашић стрпљив, то је најчешће бивало онако како је овај последњи хтео.

Напредњаци, у ствари, нису имали вођа. На њиховом челу стајао је један „квартет“: Пироћанац, Гарашанин, Мијатовић, Новаковић. Ниједан од њих четворице није био вођ у правом смислу, него само кандидат за вођа.

Новаковић, по струци филолог, био је са својим наочарима, повитим леђима и тешким ходом, професорска природа. Имао је огромну радну снагу и много система у раду, али колико је год био вредан и енергичан у канцеларији, толико је ван канцеларије био незгодан и неокретан. Он није умео с људима, и сви су се жалили на његову крутост и јогунлук.

Мијатовић је имао Новаковићеву радну снагу, али без његове истрајности у послу. Он је трчао од посла до посла, гледао да сваки сврши што пре, у томе успевао на виртуозан начин, али се убрзо обелоданило да није предвидео све што је требало. Он све крши од лаке руке, говорио је о њему Милићевић. Његова бриљантна лакомисленост огледала се и у његовом физичком бићу: његове немирне црне очи нису могле ни на чем да се скрасе, и он се једнако обртао на петама као учитељ играња. Био је исто толико гибак колико Новаковић крут; издашан у комплиментима и обећа

њима, са скоро женском кокетеријом понашања. Сваки се дивео његовој даровитости; многи су се дали заварати његовом љубазношћу; скоро нико није га узимао сасвим озбиљно. И ако је, без сумње, био један од првих интелектуалаца свога доба, он је, због оскудице чврстине и прибраности, сматран као крајње неподесан за вођа странке; из напредњачког квартета, сви су ко раније ко доцније постали министри председници, осим њега једнога.

Пироћанац био је високо цењен од својих једномисленика: „ладан човек који добро гледа и здраво суди увек“, забележио је о њему Милићевић у своме дневнику. Више него иједан од напредњачких првака, он се удубљивао у политичка питања, обртао их и с лица и с наличја. Он је био исто тако мајстор у анализи и критици политичке ситуације као Ристић, али са Ристићевом јачином резоновања није спајао и Ристићеву јачину воље. Његова главна махна била је његова нарав, — без сумње једна од најгорих нарави која се видела у наших политичара. Он се сваки час налазио увређен, правио читаве сцене због питања ранга, заборављао у препиркама око првенства и најважније државне послове: у односима с Пироћанцем морало се пазити на етикету као на шпанском двору. Он који је тражио толике обзире према себи, није их сâм имао према другима: своје антипатије није прикривао, и када некога није марио као на пр. свога колегу Мијатовића или председника напредњачке Скупштине Алексе Поповића, он га је грдио на сва уста, — и његов речник у тим приликама није одговарао ни његовом положају ни његовом васпитању. Он је начинио себи једно на силу Бога аристократско држање, — мрзовољно и надувено, — које је чак Кнеза Милана вређало. У клуб своје странке долазио је ретко; народне посланике примао нерадо; хтео је да води политику сам са својим мислима, из неких виших сфера. По својој политичкој интелигенцији, он је могао бити вођ напредне странке пре него ма ко други, али његова женска осетљивост, болесна горделивост и ђудљиво господство сметали су му јако да се као вођ странке утврди.

Гарапанин, за разлику од својих другова, био је на канцеларијском послу спор и лењ. Могао је сатима да седи у канцеларији, а опет да не уради ништа: само је пушио и гладио браду. Од свог оца наследио је природан поли-

тички дар, али његово образовање није било политичко него војничко, и он се тек као министар учио политици. Његови другови су били познати само у круговима политичара и интелектуалаца; он је носио једно историјско име познато у целом народу, и људи су се и без његова призивања купили око њега, као око сина Илије Гарапанина. Поред старе политичке фирме, која му је од оца остала, он је имао и личне вештине у односима са људима. Примао је свакога лепо и био у разговору неуморан. Код њега се трошило више каве и дувана него у понекој кавани. Као сабеседник био је неусиљен, пријатан, и занимљив, с једним нарочитим Гарапанским хумором, — али, поред све своје приступачности и отворености, говорио је само оно што је хтео да каже. Као његов отац Илија, тако је и он имао у својим мислима један тајни кут, у који није пуштао никога. Та непроникливост Гарапанинова давала му је један ауторитет који разговорни људи обично немају. Од свих напредњачких министара, Гарапанин је једини имао оног личног магнетизма који је потребан вођу странке. Као државник, он се није могао такмичити с либералним вођем Ристићем, али, као трибун, он, да није био везан министарским положајем, могао се мерити са радикалним вођима.

Међу напредњачким министрима осећало се, од почетка, двојство: на једној страни стојали су Пироћанац и Новаковић, а на другој Гаршанин и Мијатовић. Између Пироћанца и Мијатовића постојала је лична антипатија још од њихових младих дана, која је, од како су постали другови у влади, расла све више. Пироћанац није могао да гледа Мијатовића. Мијатовић није био друг исправан и поуздан. Најважније државне послове свршавао је без договора с осталим министрима, — и сваки час, са своје лакомислености, доводио Владу у незгодан положај. Са друговима, очи у очи, био је гладак и слadak; иза њихових леђа, оговарао их је отровно као каква жена. Пироћанац је имао стварног разлога да се љути на Мијатовића; та потпуно образложена љутња била је појачана још и суревњивошћу. Са своје гipкости и љупкости, Мијатовић је стајао боље од Пироћанца и у Двору и код страних дипломата. У скупштинским дебатама, он се истицао више него и један члан Владе; политичке ствари знао је боље од Гарапанина, а имао више говорничког дара

од Пироћанца. Пироћанац је говорио тешко, у сувом пословном тону; Мијатовић је био лак и течан говорник, са младићском свежином гласа која се умиљавала слушаоцу, и са необичним, романским нагласком. Држећи истовремено два министарства која су у почетку напредњачке владе била најважнија, — министарство иностраних дела и министарство финансија, — Мијатовић је изгледао, ако не по имену, а оно у ствари, шеф владе; то му Пироћанац никако није могао опростити. Озлојеђен на Мијатовића и иначе, Пироћанац је пренуо на њега онда када је он, без његова знања, потписао тајну конвенцију с Аустријом. Сукоб између њих двојице био је тако јак да је цео свет говорио о министарској кризи, и ако се њен прави узрок није знао. Сукоб је настао у јуну, а окончан у октобру 1881; Кнез Милан је нашао начина да задржи у влади и Пироћанца и Мијатовића; овај други уступио је оном првом министарство иностраних дела, али је задржао и даље министарство финансија. Министарска криза тиме је отклоњена, али не и супарништво Пироћанца и Мијатовића. Њих су се двојица и даље кошкали. Новаковић је стално држао страну Пироћанцу; Гаршанин се постепено одвајао од Мијатовића, али коначно није прилазио Пироћанцу. Он је више волео да буде језичац на вази, — и да пристајући час уз Пироћанца, а час уз Мијатовића, одлучује који ће од њих двојице победити.

У кратко, са својим четвороглавим вођством у коме није било слоге, напредњаци били су слабије вођени него и либерали и радикали.

V.

Пошто је напредњачка влада дала слободу штампе, новине су добиле један значај који дотле нису имале. Свет још није био навикао да критички чита новине, него је узимао буквално све што је у њима стајало. Новинари су не само смели писати све што су хтели, него је још и свака њихова реч примана за сушту истину. У страначкој борби, штампана је постала од пресудне важности; сваки њен метак погађао је.

Напредњачки лист Видело, докле су напредњаци били у опозицији, уређивано је врло добро. После образо-

вања напредњачке владе, главни сарадници Видела постали су министри и високи чиновници, и њихова места у уредништву тога листа заменили су људи много мање способности.

Либерални лист Српска Независност није уређивана рђаво, али њен начин писања није био довољно зачињен: њени чланци били су више разложни него занимљиви. Много јаче него преко Независности, либерали су утицали на публику преко својих шаљивих листова, прво Дар-Мара, па онда Брка. У тим листовима није било много духа ни хумора, сва њихова занимљивост лежала је у доста валичним карикатурама напредњачких министара. Под Ристићевом владом, лични напади на ministre строго су забрањивани; чак се није допуштала ни општрија критика њихова рада. Под напредњацима, отишло се у другу крајност: сада је и карикирање министара било допуштено. Публика није била навикла на овакво шегачење са министрима; за њу је то била нова ствар која ју је забављала и увесељавала. Брка је сликао напредњачке ministre у кратким децијим хаљинама и са великим магарећим ушима; то није било врло духовито, али то је на ондашњу публику имало дејства.

Радикали су издавали три листа: политички лист Самоуправу, књижевни лист Рад, и шаљиви лист Ћосу. За напредњачку владу, Самоуправа била је најопаснија. Њен уредник Пера Тодоровић створио је нешто ново у нашем новинарству. На место начелног чланка какав је дотле владао, он је завео лични чланак. Нису се више претресале и критиковале идеје, него су се нападали и ружили људи. Тон је био промењен; од озбиљног и достојанственог, постао је жив до простаклука и распуштен до скарадности. Новом тону одговарао је и нов речник, — популаран и живописан, сав набијен изразима са села, из кафане, и са улице. У цигло једноме Тодоровићевом чланку чита се, да је напредњачки „партијски нимбус“ „обписовао“ и „избледио као права цигерњача“; да је Владин ауторитет „као сваки други калпузан“ још једино згодан „да се обеси каквом мачку о реп“; да су напредњачки полицајци „кабадахије“, „потуљене и подмукле муле“, „дебелоглаве халабуке“; да је некакав напредњачки посланик „сав изгуж-

ван и уковржљан као да је цела његова прошлост играла њиме шоркапе“; да наш Устав има „доста струга за неодговорне министре“, али да је опет опасно „протињати се кроз њих, јер народ може љушнути чатал и пригњавити свакога који се провлачи“ Као год што се тон и речник спустио на нижи ступањ, тако се и морал спустио. Држећи се нихилистичког начела да је према противнику све допуштено, Тодоровић се служио извртањем и подметањем много више него ранији новинари. У његовим чланцима, напредњачки министри нису ништа мање карикирани него у либералним шаљивим листовима, — с том разликом само што се за шаљиве листове знало да дају карикатуре, докле се за Тодоровићеве чланке мислило да дају праве слике.

Тодоровић се највише прочуо нападима на Кнеза. Дотле, Кнез је важио за неприкосновена; ни најмање алузије није било на њега у новинама. Тодоровић, први, стао је и њега да дрмуса. Због закона о штампи, није га могао отворено именовати, али, дајући му лажно име, он је по њему пре-рушеноме исто тако ударао као и по напредњачким министрима. Овакво насртање на Кнеза задивило је свет као врхунац грађанске куражи, — и Тодоровић се више прославио са два три чланка противу Кнеза него са свим својим радом око оснивања радикалне странке. Млади људи пиљили су у њега као у новог Брута.

Та врста новинарства коју је Тодоровић створио, није много ваљала, али у тој рђавој врсти он је показивао неоспорног дара. Знао је лепо српски, имао стила, био рођени приповедач, коме само прилике нису дале да се развије. Гођен том приповедачком природом, он је поред уводних чланака писао и политичке хумореске, које су се још радије читале него његови чланци. Оне су имале готово исто толико успеха као доцније сатире Радоја Домановића.

Ни либерали ни напредњаци нису имали никога ко се могао мерити са Тодоровићем на новинарском пољу. Нико није био у полемици тако дрзак и несавестан, — и у исти мах тако шаљив и занимљив. Он је једном претио некоме свом противнику да ће му „направити од главе дудук два метра дугачак“, и да ће се чак деца ругати његовој глупости. У овој прилици он је сам најбоље описао свој начин полемике: он је од својих противника правио накараде око којих се

свет купи. За напредњачке министре било је врло незгодно што се једновременно са слободом штампе јавио један новинар кадар да им за тили час направи од главе дудук два метра дугачак.

Радикали, који су претекли напредњаке својом страначком организацијом, претекли су их и својим новинарством. Захваљујући бољој страначкој организацији, они су завладали сељачком масом; захваљујући бољем новинарству, они су завладали јавним мњењем.

ГЛАВА VIII.

БОРБА НАПРЕДЊАКА И РАДИКАЛА.

I.

Права борба између радикала и напредњака замeтнула се 1882. Народна Скупштина састала се године 7 јануара. Одмах на почетку њенога рада осетила се велика затегнутост у напредњачко-радикалним односима. Радикали су, без сумње, и на прошлој Скупштини критиковали напредњачку владу, али њихова критика још није била непријатељска. Сада, радикали и напредњаци стајали су једни према другима као две потпуно одвојене групе, — и радикална опозиција обраћала се на напредњачку владу у истом оном тону у коме некада на Ристићеву владу.

Први јачи сукоб избио је на питању адресе, када су радикали, на супрот напредњачком нацрту адресе, изнели свој нацрт. Радикали су, у своме нацрту адресе, чинили напредњачкој влади две главне замерке: (1) Замерали су њеној спољашњој политици: Влада је могла и требала да живи у добрим односима с Аустријом, али није требала зато да се удаљује од Русије. (2) Радикали су замерали напредњачкој финансијској политици. Буџет је нагло порастао, због чега су се морали завести нови посредни порези. Ти су порези тешко падали народу, — и радикали су тражили да се они поново прегледају и поправе.

Министар-председник Пироћанац обележио је радикални нацрт адресе као изјаву неповерења према Влади. На његов захтев, радикални нацрт је одбачен, а напредњачки усвојен са 99 гласова противу 50.

Адресу усвојеву од Скупштине, обично су потписивали сви посланици, како они који су гласали *за*, тако и они који су гласали *против*; за тим, адресу је носила Кнезу једна депутација састављена како од посланика из већине тако и од

посланика из мањине. Овога пута, радикална мањина одбила је да потпише изгласану адресу, и ниједан од њених чланова није хтео ући у депутацију која је носила адресу у Двор. Да не би било никакве сумње о значају ове радикалне одлуке, Димитрије Катић, један од радикалних првака, објавио је јавно у Скупштини прекид између радикала и напредњака.

Дугогодишњи посланик ресавски, Катић је испрва припадао либералима; то му није сметало да поједине поступке либералне владе критикује оштрије него и сама радикална опозиција. 1880. Катић је, због железничког уговора с Аустријом, прешао у радикале, — на велику жалост Ристићеву, који је ценио Катића због његова поштења. Сељачки трибун као и Ранко Тајсић, Катић није имао Ранкову демагошку речитост; говорио је кратко и суво, озбиљним, готово суморним гласом, гледајући преда се. Његова скучена и мрзовољна беседа ипак је чинила јак утисак; осећало се да Катић доиста мисли онако како говори, и да не каже ниједну реч сувише.

Катићева изјава дубоко је увредила напредњаке, — и више још него напредњаке увредила је Кнеза Милана. Под напредњацима, Кнез се много више мешао у послове владине него раније; из тог разлога, сваку критику владине радње примао је одмах на себе. Када му је скупштинска већина донела адресу, Кнез је држао говор у коме је рекао за радикалну странку да са својом спољашњом и унутрашњом политиком гура земљу у пропаст. Председник Скупштине Алекса Поповић га је прекинуо речима, да опозиција има револуционарне тежње и да би хтела оборити Владу. Потакнут Поповићем, Кнез је стао грмети да ће он згазити опозицију као стакло. Он неће никада допустити да му „сокачки олош“ наређује шта да ради. Ако радикални посланици мисле да изиђу из Скупштине, нека иду. Он их неће задржавати...¹

Ова Кнежева реч објављена је са знатним ублажавањима. Сувише јаки изрази избачени су, — на првом месту „сокачки олош“. Ипак прави текст Кнежеве беседе рашчуо се одмах по Београду. Радикали су се пожурили да врате Кнезу жао за срамоту. На првој идућој седници, Ранко Тајсић, нападајући тобоже напредњачку полицију, а мислећи у ствари на Кнеза, изговорио је ове речи: „Опозиција, која броји својих

¹ Аустроугарски посланик, 2 фебруар 1882.

50 чланова и који нису ђаци школски, но пунолетни грађани, не требају никакве лекције, а пунолетни су нас бирали. И ја као члан опозиције и народни посланик свечано сваку лекцију одбијам која нам се даје ма од кога, — и кажем да је неуставна“

II.

Прекид између напредњака и радикала Катић је објавио на скупштинској седници од 18 јануара. Тога истог дана Генерална Унија, с којом смо ми начинили железнички уговор годину дана раније, — обуставила је плаћања. Шта је био узрок њенога пада? Једна противничка финансијска група стала је продавати у маси акције Генералне Уније да би им оборила курс. Генерална Унија стала је куповати своје властите акције да би им одржала курс. У тој борби Унија је исцрпила своје резерве, и није могла даље куповати своје акције, које су једнако бацане на продају. Њихов курс, који је раније посредством берзанске спекулације истеран на висину на којој се није могао одржати, сада се нагло стрмоглавио.¹ После пада Генералне Уније откриле су се свакојаке неправилности у њеном раду: њен капитал био је привидно уплаћен, акционарима су дељене дивиденде које нису одговарале стварној добити, Унија је спекулисала на берзи са властитим акцијама и т. д. Њен председник Бонту затворен је за превару и злоупотребу поверења, и осуђен на пет година затвора.

Пад Генералне Уније био је тежак ударац за напредњачку владу, која је пред Народном Скупштином јемчила за солидност тога новчаног завода, — али пад Генералне Уније није морао бити штетан за нашу државу. На место Генералне Уније могло се наћи друго друштво, које ће под истим условима продужити грађење наше железнице. Ипак ствар није била тако проста као што је изгледала. У тренутку свога пада, Генерална Унија дуговала нам је на чисто 34.485.331 дин. Питање је било, да ли ћемо и како моћи наплатити то потраживање из стедишне масе Генералне Уније? За нашу земљу, чији годишњи буџет није износио више од 26 мили-

¹ Опис пада Генералне Уније врло жив и врло веран налази се у роману Емила Золе, Новац (L'argent).

она, та сума од 34 и по милиона, ако се не би могла наплатити, представљала би огромну штету.

На какав је начин Генерална Унија начинила тако велики дуг код нас? Између нас и ње постојао је уговор да за железничке радове плаћамо пошто буду свршени, по рачуну који нам је она свакога месеца подносила. Али Генерална Унија није узела на себе само грађење наше железнице, него и емитовање нашега зајма. Када ће, и у коликом износу, емитовати зајам, зависило је од њене оцене.... Могло се с тога десити да она узме од нас и распрода већи број железничких обвезница него што је било потребно за исплату већ свршених железничких радова. Шта ће се у томе случају радити с оним сумама оствареног железничког зајма које буду преостале? Наша Влада имала је да бира, дали ће их оставити у каси Француске Банке, или у каси саме Генералне Уније.

То су биле одредбе железничког уговора које у овој прилици ваља имати на уму. У пракси, ствари су текле овако. Већ у току прве године грађења железнице, Генерална Унија нашла је да може емитовати половину железничког зајма. Она је узела од нас железничких обвезница (од којих је једну петину заменила лутријским обвезницама) у вредности 35.600.000 динара. У тренутку њенога пада, у њеној каси било је наших обвезница само још у вредности непуних пет милиона, — што значи, да је преко тридесет милиона било већ распродано. Шта је урађено са тих тридесет милиона који су у ствари припадали нама, а не Генералној Унији? Сав тај новац остављен је као привремена позајмица код Генералне Уније. Као јемство служила нам је њена кауција, која није износила више од четири милиона, и већ свршени железнички радови, који нису износили више од три милиона. Дуг Генералне Уније према нама постао је, дакле, на тај начин, што смо, одмах прве године, дали Унији да емитује половину железничкога зајма, и што смо остварени зајам оставили да лежи у њеној каси.

Министар финансија Мијатовић осуђиван је што је тако лакомислено поверио Генералној Унији толике милионе¹. Ми-

¹ Пироћанац (Наша завршна реч, стр. 55/6) тврди да је Мијатовић учинио то без знања осталих министара. Аустроугарски посланик мисли напротив, да су за Мијатовићеву радњу знали и Кнез Милан и Пироћанац (Извештај од 15 априла 1882).

јатовић се позивао у своје оправдање на прописе железничког уговора. По томе уговору, од Генералне Уније зависило је кога ће се тренутка, и у коликом износу, приступити емитовању железничког зајма. Према томе, када је Генерална Унија нашла да је време да се емитује половина железничког зајма, Мијатовић је морао да јој изда одговарајући број обвезница, не гледајући на количину свршених железничких радова. Истина, он није морао оставити остварени зајам у каси Генералне Уније; по железничком уговору, он га је могао дати на чување и Француској Банци. Али, када је прављен железнички уговор, ми нисмо знали да од Француске Банке не можемо добити никакав интерес на нашу оставу. То смо дознали тек онда када се железнички зајам почео остваривати. За разлику од Француске Банке, Генерална Унија била је већ железничким уговором обвезана да на остварени зајам који код ње будемо оставили, плаћа $4\frac{1}{2}\%$. Због тих $4\frac{1}{2}\%$ Мијатовић се решио да остварени зајам остави код Генералне Уније, а не код Француске Банке.

Без сумње, за свој рад Мијатовић је могао наћи оправдања у железничком уговору, али то је било само стога што је цео тај уговор био, са нашег гледишта, рђаво начињен. За ово пак Мијатовићу и напредњачким министрима није крив нико други, него они сами који су железнички уговор потписали онако како га је Бонту саставио. Бонту је хтео да и веће суме железничког зајма извуче од нас унапред, пре свршених железничких радова, — истина, као позајмицу, али за мали интерес од $4\frac{1}{2}\%$. Он је у томе и успео, — и тако је, у тренутку свога пада, Генерална Унија била наш дужник за 34 и по милиона.

Мијатовић је, после пада Уније, одмах одјурio у Париз да види шта се може од ове суме спасти. Старалац масе Генералне Уније није хтео да нам врати наше обвезнице које су остале нераспродате у каси Уније. И не само то, него је још тврдио да је и железнички уговор ушао у стечину масу Генералне Уније. Из овога је изишло да се без његовог пристанка грађење железнице није смело пренети на неко друго друштво. Због овог схватања старасца масе, питање о образовању новог железничког друштва постало је исто тако тешко као и питање нашег обрачуна са Генералном Унијом.

Захваљујући заузимању не само Француске, него и Аустроугарске владе, познати финансијски завод, Народни контоар за есконт (Comptoir National d'Escompte) образовао је са једном групом банкара и капиталиста ново друштво за грађење и експлоатисање српских железница. Између тога друштва, наше Владе и стараоца масе Генералне Уније начињен је споразум. Старалац масе вратио нам је око осам и по милиона наших вредности;¹ ново железничко друштво одрекло се једног потраживања од 1.200.000, које је Генерална Унија имала према нама; на тај начин, дуговање Генералне Уније према нама смањено је од 34 и по милиона од прилике на 24.800.000. Ново железничко друштво узимало је на себе да нам исплати од ове суме дванаест милиона; остатак од дванаест милиона и осам стотина хиљада имали бисмо да наплатимо, кад и колико будемо могли, из масе Генералне Уније. Рачунало се да ће маса моћи платити својим повериоцима преко 50% од њихових потраживања. Према томе, било је вероватно да ћемо једнога дана наплатити тих 12.800.000 који су чинили од прилике 50% од наших потраживања. Ако би маса Генералне Уније била кадра дати повериоцима и преко 50%, тај вишак, наравно, не би припао нама него железничком друштву, пошто је оно исплатило половину оне суме коју нам је Генерална Унија дуговала.

Каквог је рачуна имало Железничко друштво да прими на себе половину дуга Генералне Уније. У ствари, оно нам из своје касе није издало ниједнога динара. Оно је само пристало да наша Влада одбије дванаест милиона од оне суме коју му је дуговала за грађење пруге Београд-Врање. То се одбијање вршило „сразмерно израђеним километрима, а по рачунима месечно на исплату поднесеним“. По железничком уговору који смо закључили са Генералном Унијом, и који је сада прешао на железничко друштво, за грађење пруге Београд-Врање предвиђена је тако велика цена, да је предузимач имао 15 до 16 милиона добити. Железничко друштво могло нам је, дакле, опростити 12 милиона, па не само да ништа не изгуби, него да му још остане три до четири милиона добити. Поред тога, друштво је имало наде

¹ То су биле не само оне вредности које су се налазиле у каси Генералне Уније, него и оне које су се као њена остава налазиле код Лендербанке.

да бар нешто од тих дванаест милиона наплати једнога дана из масе Генералне Уније. Јер све што би маса дала својим повериоцима преко 50% могло је потраживати Железничко друштво за себе.

У кратко, захваљујући нашој погодби са новим Железничким друштвом, сума коју нам је Генерална Унија дуговала, сведена је од 34 и по милиона на 12.800.000, и тако смањено дуговање изгледало је да ћемо моћи наплатити из масе Генералне Уније. У томе случају, њен пад прошао би без материалне штете за нас.

III.

Пад Генералне Уније није загрозио само материалним интересима наше државе, него и материалним интересима Кнеза Милана. У вечитој новчаној неприлици, Кнез се био ухватио за председника Генералне Уније Бонтуа као за свога спасиоца. Да ли му је и колико Бонту дао у готовом новцу, то није довољно расветљено. Што је сигурно, то је да се он служио Бонтуом као посредником за берзанске спекулације. Он је дао Генералној Унији једну суму од 150.000 франака да игра с њоме за његов рачун. Испрва, све је ишло не може бити боље; Банка је добила за његов рачун 80.000, али у томе је дошао њен пад, — и Кнезу је пропала не само ова добит, него и уложени капитал, — свега 230.000. Осим тога, када су пред пад Генералне Уније њени противници стали обарати курс њених акција, Кнез Милан, спекулишући на скори скок, купио је 1000 акција. Услед пада Генералне Уније, изгубио је и на тој операцији. Осим материалне штете могао је имати и моралне, ако би се докучило за његово учешће у берзанским спекулацијама. Као што је, после пада Генералне Уније, министар финансија Мијатовић појурио у Париз да брани интересе српске државе, тако је исто појурио и Кнежев ујак, пуковник Катарци да брани Кнежеве приватне интересе.¹ Катарци није спасао Кнеза од штете, али га је бар спасао од бруке: његове берзанске спекулације задржане су у тајности. Што се тиче штете, она је покривена на овај начин: поводом прогласа Краљевине, који је у року од месец дана следовао паду Генералне Уније, цивилна листа повећана је од 700.000 на 1.200.000 динара.

¹ Аустроугарски посланик, 28 фебруар 1882.

IV.

Пад Генералне Уније, или, како се код нас говорило, пад Бонтуов, изазвао је, по речима аустроугарског посланика, „колосално узбуђење“ у нашој публици.¹ Недељама и месецима говорило се само о томе. Бонту је пао 18 јануара; Мијатовићеви преговори у Паризу трајали су два месеца, и његов извештај о њиховом резултату поднет је тек 23 марта. Зато време, не само публика, него ни Влада, није знала колико ће управо наша штета изнети. Наравно, опозиција је преувеличавала штету. Самоуправа је писала да ће на име штете свака жива душа плаћати 30 динара, а свака пореска глава 15 дуката. Пад Генералне Уније изгледао је, у исто време, и банкротство наше државе. Раздраженост публике противу Владе достигло је необичну јачину, и како је слобода штампе допуштала да се та раздраженост изрази без ублажавања, пад напредњачке владе, под осудом јавнога мњења, изгледао је неизбежан.

Напредњачка влада била је као убијена. Како каже аустроугарски посланик, неколико недеља, у ње је не само енергија него и сама способност мишљења изгледала парализована.² Пироћанац и Гарашанин били су клонули духом³ и говорили о своме повлачењу и о саставу једног пословног министарства. Кнез Милан није пуштао ни Пироћанца ни Гарашанина, бојећи се да њихово одступање с власти не узрокује распадање напредне странке. Он је био одлучно противан промени владе.⁴

Али не само Кнез, него и напредњачки клуб наваљивао је на Пироћанца и Гарашанина да остану на влади; клуб им је обећавао најенергичнију потпору у борби која их је чекала у Скупштини. Више него Кнез и више него напредњачки клуб, Пироћанца и Гарашанина окуражио је Бечки кабинет. Он је изјавио напредњачкој влади „живу жељу“ да истраје на послу, и нудио јој своје услуге у расправљању наших односа с Генералном Унијом.⁵

¹ Извештај од 30 јануара 1882.

² Извештај од 28 фебруара 1882.

³ Гарашанин је доцније говорио аустроугарском посланику (извештај од 20 маја 1882): „И сам се чудим како смо могли овако бестидно издржати катастрофу Бонтуову“...

⁴ Аустроугарски посланик, 30 јануар, 21 и 25 фебруар 1882.

⁵ Денеша од 22 фебруара 1882.

Одустајући од оставке, напредњачки министри постављали су један услов, — а то је, да се одмах прогласи Краљевина.¹ Влада није смела изићи пред Скупштину са Бонтуовим банкротством; њој је требао што пре један успех који ће ту бруку забашурити; ниједан успех није се дао лакше импровизовати него проглас Краљевине. За Ристићеве владе, Аустрија се јако противила томе акту; чак није допуштала да наш кнез, остајући кнез, узме титулу „краљевског височанства“. Под напредњачком владом, аустријски отпор престао је; у тајној конвенцији Аустрија је унапред дала пристајанак на проглас Краљевине. Сигурни с Аустријом, ми нисмо имали да се бојимо никаквих дипломатских тешкоћа; у српским стварима, већина Сила поводила се за Аустријом.

У очи прогласа Краљевине, Владин положај у Скупштини био је доста мучан. Радикална интерпелација о Бонтуовом паду чекала је већ од некога времена на одговор. Влада није знала шта да одговори, јер Мијатовићеви преговори у Паризу нису били завршени. Чули су се, међутим, гласови да ће опозиција, ако јој Влада не одговори, изаћи из Скупштине; у том случају, Скупштина би остала без кворума. Проглас Краљевине имао је да спречи излазак опозиције из Скупштине, или, ако би до њега ипак дошло, да „парира његов утисак на земљу“.² Рачунало се да ће проглас Краљевине створити такво патриотско одушевљење да ће страначка борба бити за неко време прекинута, па с њоме и ова препирка која се између Владе и опозиције отворила поводом Бонтуова пада.

Кнез се неко време колебао, али најзад је и он пристао на проглас Краљевине. Ако је тај акт требао Влади као политички маневар противу опозиције, Кнезу је требао као повод за повећавање цивилне листе. Без тога повећавања, његове финансије, поремећене Бонтуовим падом, нису се могле поправити.

Своје намере Влада је брижљиво прикривала, — и Краљевина је проглашена 22 фебруару 1882 сасвим из небуха. Усред опште бригае која је после Бонтуова пада обузела земљу, напредњачка влада створила је неочекивано један

¹) Аустроугарски посланик, 27 фебруар 1882.

²) Исти у истом извештају.

повод за народно празновање. Са града грмели су топови; варош се на брзу руку китила заставама; из распуштених школа, ђаци су куљали на улицу; народно коло играло је на сред Теразија; нови Краљ частио је у двору народне посланике, и радикални опозиционари, с којима је пре кратког времена имао општрих речи на питању адресе, пили су му сада здравице. Цело ово славље и весеље личило је јако на оне гозбе које трговац у кризи приређује да би обмануо свет о своме правом материјалном стању.

Проглас Краљевине одгодио је, али није отклонио парламентарне тешкоће напредњачке владе. 3 марта, на једно десетак дана после прогласа Краљевине, Никола Пашић, у име радикалне опозиције, тражио је, у року од двадесет четири часа, одговор на интерпелацију коју је још месеца јануара поднео о Бонтуовом паду. Да би избегла одговор, Влада је Пашићев ултиматум узела као увреду, и изјавила да јој достојанство не допушта да одговара на овакве интерпелације с роком. 5 марта, целокупна опозиција, 51 радикал и два либерала, свега 53 посланика, — дала је оставку. Скупштина је остала без кворума, који је по Уставу од 1869 био врло висок, јер је износио $\frac{3}{4}$ од укупног броја посланика. Немајући више кворума, Скупштина није могла ни о чем решавати. Следствено, није могла уважити оставке посланика из опозиције и донети одлуку да се изврше нови избори у њиховим изборним местима. Строго узимајући, Скупштина се као неспособна за рад морала распустити. Радикали су на то и циљали.¹ Нови избори, чињени под непосредним утиском Бонтуова пада, пре су могли донети победу опозицији него Влади.

Из истог разлога из кога је опозиција желела распуштање Скупштине, Влада га није желела. У споразуму с Владом, председништво Скупштине ставило се на гледиште да оставке које се дају „у гомили“ ради опструкције, не морају бити уважене од Скупштине. Председништво је власно да само огласи за упражњена места тих посланика који су дали оставку, и да само позове Владу да нареди накнадне изборе. По гледишту председништва, дакле, никакво скупштинско решење није се за ове акте тражило, — према томе, баш и

¹ Милошевић, стр. 49.

ако је због оставке опозиције „Скупштина остала без кворума, то није ништа значило.

Своје гледиште председништво је оснивало на једном решењу које је Скупштина донела 19 фебруара 1882, и које је овако гласило: „Председништво је овлашћено да може сматрати да је Скупштина уважила оставке и наредила нов избор за све оне посланике који у гомили положе своје оставке те да учине Скупштину неспособном за репавање“.

Опозиција је оспоравала важност томе решењу, доказујући да, у тренутку када га је председништво ставило на гласање, кворума није било. Већина је тврдила да је кворума било. Ко је имао право, — већина или опозиција, — данас није могућно знати. Али баш да се узме, да је кворума било, решење од 19 фебруара не може се сматрати као правилно. Тим решењем мењао се скупштински пословник, који се, по Уставу од 1869, није издавао, као данас, у облику скупштинске резолуције, него у облику закона. Решење од 19 фебруара требало је стога узаконити, а то није учињено.

Без формалне одлуке Народне Скупштине, просто на представку скупштинског председништва, Влада је наредила нове изборе у местима оних посланика који су дали оставке. Напредњаци се нису надали великој победи на накнадним изборима, али су држали да ће добити бар дванаест мандата колико им је недостајало до кворума.¹ У борби за ових дванаест мандата, Влада није много бирала средства. Милутин Гарашанин заборавио је онај распис којим је почео рад у министарству унутрашњих дела и којим је строго забрањивао мешање полиције у изборе. Више од половине окружних начелника испремештано је пред изборе, и постављено је неколико нових начелника за које се држало да имају гвоздену руку. Радикалним кандидатима стваране су кривице, радикални кметови збацивани су, радикални учитељи премештани с краја на крај земље. Због овог гоњења, радикали оснивају нарочити фонд „за потпомагање гоњених радикала“.

У борби противу радикала, напредњачка влада имала је на својој страни једну много јачу силу него што је полиција. То је био главом Краљ Милан. Он се више није понашао као уставни владалац, и није крио своје симпатије

према напредној странци. То је било с тога што је напредњачка политика била добрим делом његова лична политика. У неким од најважнијих послова напредњачке владе, — у тајној конвенцији с Аустријом, у трговинском уговору с том силом, у железничком уговору с Бонтуом, у збацивању митрополита Михаила, — његов лични утицај осећао се јако. У два маха, — у лето 1881, због тајне конвенције, и у зиму 1882, због Бонтуовог пада, напредњачка влада у мало што се није распала. Ако је обе кризе преживела, за то је имала да захвали Краљу Милану, који ју је, тако рећи, на силу одржао. Исто тако и сада, приликом радикалне опструкције, он се заложии свом снагом за напредњачку владу, — и у изборну борбу која се водила између ње и радикала, умешао се као њен главни кортеш.

Примајући депутације које су долазиле из целе земље на честитање Краљевине, он је држао велике политичке говоре у којима је бранио рад напредњачке владе, а критиковао рад радикалне опозиције. Кругујевчанима је препоручивао да не бирају више онакве опозиционаре какве су последњи пут изабрали.¹ Пред Пироћанима, напао је њиховог посланика који је био радикал.² После ових говора, дошао је велики агитациони пут по земљи. Краљ је обилазио народ под изговором да му се покаже у своме новом краљевском достојанству: у ствари, хтео је да својим краљевским ауторитетом одвоји, ако може, народ од радикала.³ Краљ је провео на путу од 8 априла до 9 маја. Прошао је кроз ове вароши: Шабац, Обреновац, Ваљево, Пожегу, Чачак, Краљево, Крушевац, Куршумлију, Прокупље, Лесковац, Ниш, Књажевац, Зајечар, Неготин. То је био пут око Србије за месец дана.

Уз пут, где год му се дала прилика, испољио је своје нерасположење према радикалима. Замерао је народу што шиље у Скупштину оне посланике који „беже и напуштају Скупштину као жене, као кукавице“. Од радикалних посланика нарочито се изузео на Ранка Тајсића, за кога је рекао његовим Драгачевцима, „да имају неког посланика који осам година долази на Скупштину, но он га није никад видео“. Ранко је, међутим, био дошао са драгачевачком депутацијом

¹ Аустроугарски посланик, 19 март 1882.

² Милошевић, стр. 46.

³ Аустроугарски посланик, 1 и 16 мај 1882.

¹ Аустроугарски посланик, 18 март 1882.

у Чачак да Краљ један пут и њега види. Власт га не само није пустила пред Краља, него му је наредила да одмах иде из Чачка. Ранко се није дао протеривати: рекао је, ако употребе силу, он има револвер, и „биће мрса!“ Пред Краља није пуштен, али је у Чачку остао.

На Краљеву агитацију, радикали су одговарали својом агитацијом. На средини пута између Ваљева и Ужица, код села Ражана, пред Краља је изашла гомила сељака у дроњцима и траљама: опасани ликом и павитином, на ногама каљави опанци и поцепане чарапе, на глави продеране капе, кроз које се помољала коса. Радикални агитатори научили су сељаке да овако поцепани и дроњави изиђу пред Краља, да би му показали како је под напредњацима народ осиротео и оголео. Један сељак рекао је Краљу: „Господару, нама је зло и врло тешко. Зоб је одређена да се њоме коњи хране, а ми ни ње немамо“. Из Ражана, Краљ је отишао у Брајковиће: и ту су пред њега изашле гомиле у ритама као и у Ражану. Сељачки кмет закукао је из гласа: „Наше благо упропасти Бонту!“ Највеће радикалне манифестације спремане су у Ужицу. На једној од свечаних капија подигнутих за Краљев дочек, стајао је натпис: „Босна, Херцеговина и Стара Србија мора бити наша!“ У Ужице, међутим, дошао је из Вишеграда аустријски ђенерал Давид да поздрави Краља у име Фрање Јосифа. При своме пролазу кроз ужичку чаршију ђенерал Давид дочекан је са „Уа!“ и са звоном меденица и луцом тигања. Изгледало је по свему, да ће приликом Краљевог доласка у Ужице бити и других манифестација противу аустрофилске политике напредњачке. Краљ Милан се толико наљутио да није хтео ни свраћати у Ужице, — и ђенерал Давид, у место у Ужицу, примљен је од њега у Чачку.

Краљ је донео са пута овај утисак: народ је у основи миран, али га подбуњује радикална интелигенција, у првом реду, попови и учитељи.¹ Покорна лица сељачких гомила које су се тискале око његових кола, дале су му утисак да је народ у основи миран; дрски говор појединих депутација дао му је утисак да има некога ко народ подбуњује, — и наравно, то није могао бити нико други него обични радикални агитатори, — попови и учитељи. Краљево самопоуз-

¹) Аустроугарски посланик, 26 мај 1882.

дање порасло је, али и његова мржња на радикале. Он сам учинио је на народ јак утисак својом лепом мушком појавом у ђенералској униформи, својим краљевским интовом и својим ескадроном гардиста, али он није умео као Кнез Милош да говори с народом; његова нервозна и напрасита речитост више је одбијала него привлачила сељака.

V.

Дан накнадних избора приближавао се сред велике раздражености. Два догађаја која су се тога пролећа десила, још више су појачала раздраженост, иако нису стајала у непосредној вези с изборима.

Први од ова два догађаја десио се крајем априла, у београдском позоришту. Представљан је један Сардуљев комад Рабагаса, у коме се исмевала демагогија. У Француској, мислило се да је Сарду нишанио на вођа републиканаца Гамбету. Код нас мислило се да је позоришна управа дотерала Рабагаса „према нашим приликама“, како би се он дао применити на радикале. Радикали нису трпели да се с њима збија шала на позорници; доста им је било што их је Краљ на свом путу грдио кроз целу земљу. Представа Рабагаса прекинута је од првога чина пиштаљкама и чегрталкама. Демонстрирали су махом ђаци, — и да се полиција није умешала, све би се свршило на овој мачијој музици. Али министар унутрашњих дела Гарашанин, који се нашао у позоришту, хтео је пошто пото да поврати ред. Жандарми су ушли у редове публике и стали извлачити демонстранте напоље. Борба између публике и жандарма почела у позоришту, продужила се пред позориштем; она је трајала два сата, и морала се довести чак жандармеријска коњица да растерује свет. Аустријски посланик вели у своме извештају, да је полиција била неспретна, и да је без потребе претворила једну ђачку демонстрацију у крваву тучу између народа и жандармерије.¹ Одговорност за ово лежи на министру Гарашанину. Као полицајац, он није предвиђао опасности, чак сматрао за неку кураж да у њих не верује унапред, али, кад би се оне ипак десиле, он је развијао сувишну и не врло смишљену енергију. Када

¹ Извештај од 16 маја 1882.

му се говорило да поводом Рабагаса може доћи до демонстрација, он се само осмејкивао и одмахњивао руком, — али после, када је својим ушима чуо пиштаљке и чегрталке, он се толико ражљутио да је противу обичне демонстрације употребио она средства која се противу буне употребљују: ставио је у покрет сву жандармерију, и пешачку, и коњичку; чак једнога тренутка хтео да тражи војску из касарне. Један од његових пријатеља упоређивао га је са сплаварима. Сплавари су безбрижни људи; кад отисну сплав низ воду, они не мисле ни на какву опасност, него одмах ударе у вино, песму и шаркију, као да би њихова пловидба била провод на води. Али, ако усред њихова весеља сплав удари о спруд, сплавари се одједном тргну као иза сна, — и онда, са страховитом псовком и јурњавом, развијају очајнички пометену енергију људи који се даве, и ако опасности за њихов живот нема.

Други догађај који је појачао предизборну раздраженост, био је много озбиљнији од Рабагаса. Он је стајао у вези с оним устанком који је крајем 1881 избио у Боки Которској, па се почетком 1882 пренео и у Босну и Херцеговину. Повод устанку био је покушај Аустријске владе да изврши рекрутовање у тим крајевима у којима дотле њени војни закони нису примењивани. У Босни и Херцеговини бунили су се и хришћани и мусломани; с пролећа 1882 устанак је био у пуном јеку. Напредњачка влада држала се строго неутрално, исто онако као и Ристићева влада приликом окупације; чак је забрањивала „села“ која су се хтела приређивати у корист нејачи избегле из Кривошија и Херцеговине у Црну Гору. Поред све неутралности напредњачке владе, кроз Србију су се провлачили добровољци и товари оружја за Босну. Одакле су долазили ти људи и то оружје? Долазили су из Бугарске, где су руски агенти пренели средиште своје револуционарне радње од како је у Србији завладао аустријски утицај. 5 маја, власт је зауставила код Чачка двоја кола пушака, које је пратило око шездесет наоружаних Црногораца с уредним руским пасошима. Овај догађај је начинио велику узбуну. Опозиција је нападала Владу што, као аустријски пандур, узапћује оружје намењено нашој потлаченој браћи у Босни и Херцеговини. Влада опет држала је, да ови оружани људи убачени од руских агената у Србију, нису имали само задатак

да потпомогну устанак у окупираним областима, него да и у нашој властитој земљи праве nerede приликом накнадних избора.¹

VI.

На накнадним изборима који су извршени 15 маја, од педесет изабраних посланика, 45 били су радикали, а само пет напредњаци. Влада се надала да ће добити бар дванаест мандата колико јој је недостајало до кворума; она није добила ни половину тога броја, — дакле, опет није имала кворума. Шта да ради, ако наново изабрани радикали и по други пут даду оставку? Да ли ће се и у томе случају моћи избећи распуштање Скупштине? Министри су били утучени, — нарочито Пироћанац. Краљ, напротив, био је миран и одлучан.²) Бечки кабинет куражио је Владу да истраје у борби.³) Напредњаци су били неопходно потребни Аустрији због Херцеговачког устанка; у Бечу су мислили да се један либерални или радикални кабинет не би понашао строго неутрално као напредњачки. „Ако Ристић дође поново на владу“, писао је аустроугарски посланик још 18 марта 1882, „Аустрија ће морати стално држати пушку к нози“. Радикали су изгледали Аустријанцима исто тако незгодни као год и либерали; ни они нису хтели да прежалe Босну,⁴) — и њихова Самоуправа писала је: „пропаст Аустрије, наше је спасење!“ Како напредњачка влада, тако и аустријска дипломатија била је склона веровати, да су радикали добили за накнадне изборе новаца из Русије, — и да су постали руска оруђа као и либерали.

Окуражени мало од Краља, а мало од Бечког кабинета, напредњаци су почели ведрије гледати на политичку ситуацију, али њихово се расположење у брзо опет помутило. Новоизабрани радикали нису хтели доћи у Скупштину, јер су налазили да се Скупштина огрешила о Устав, када је, и

¹ Заступник у Софији, 7 мај 1882; министар иностраних дела заступнику у Софији, 12 мај 1882. Аустроугарски посланик, 8 јули 1882.

² Аустроугарски посланик, 28 мај 1882.

³ Аустроугарски министар иностраних дела Београдском посланику 31 мај 1882.

⁴ Аустроугарски посланик, 6 април 1882.

⁵ Исти, 30 мај и 9 јуни 1882.

после њихове оставке од 5 марта, продужила рад. 25 маја они су дали оставку и по други пут. Њихова оставка тако је поразила Владу, да је одмах и она дала оставку. Ово је било трећи пут да Пироћанац бежи с власти: први пут је хтео да иде због тајне конвенције, — други пут због Бонтуова пада. Краљ је одбио Владиноу оставку; исто тако, и напредњачки клуб изјавио се противу ње. У клубу се дигла читава бура противу Пироћанца; посланици су претили да ће га, ако одступи, избацити из странке.¹ Под притиском клуба, Пироћанац је остао на влади, — али борбом противу радикала није управљао више он него напредњачки клуб.

Напредњачки клуб решио је да се радикалним посланицима не прими оставка. Уместо тога, Скупштина ће их искључити за казну што је ометају у њеном раду. На накнадним изборима народ ће имати да изабере друге посланике. Ако он избере опет исте, гласови који падну на старе посланике, неће се узимати у рачун, и за посланике биће проглашени они кандидати који после старих посланика буду имали највише гласова.

Нови накнадни избори извршени су 31 маја. У главном, изабрани су опет опозиционари: Влада је добила само два нова мандата, — и опет није имала кворума. Напредњачки клуб ишао је куражно напред. Он је дословно извршио своју ранију одлуку: гласове који су пали на искључене опозиционаре, није узимао у рачун, него је прогласио за посланике оне кандидате који су после њих добили највећи број гласова. Тако су ушли у Скупштину људи који су добили незнатан број гласова; нико више од десет гласова; по неки само два гласа, — због чега су сви ти посланици и прозвани „двогласци“.

Захваљујући двогласцима, Скупштина је најзад дошла до кворума. Али ни двогласачко попуњавање Скупштине није ишло без тешкоће. Једно десетак радикала изабрано је једногласно, тако да се у њиховим изборним местима нису могли наћи ни двогласци. Тамо где је двогласаца било, они из страха од народа устезали су се да дођу у Скупштину.

¹ Дневник Милана Милићевића, 25 и 26 мај 1882. Вид. такође Додатак Поменику, стр. 128.

Влади је требало неких десет дана док их је нешто милом нешто силом дотерала у Скупштину: то је био неки нови кулук, — кулук скупштински, како је писала Самоуправа.

Двогласци били су без сумње не само тешка повреда слова него и духа Устава. Енглески парламенат у XVIII веку покушавао је на сличан начин, да поништава гласове кандидата већине и да проглашава за изабране кандидате мањине. После дуже борбе, овакав начин рада осуђен је као неправилан. Својим решењем, Скупштина може искључити једнога посланика из своје средине, али му не може одузети право да буде наново биран. То његово право извире из закона; с тога може бити потрето само законом, а не простим скупштинским решењем. Што је главно, цео представнички режим оснива се на претпоставци да чланови парламента имају поверење бирачкога тела. Ако би Скупштина могла избацити из своје средине кандидате са већим бројем гласова, па примити место њих кандидате са мањим бројем, представнички режим изметнуо би се у скупштинску олигархију, јер посланике не би више одређивало бирачко тело, већ сама Скупштина.

Нико ни у напредној странци није веровао у законитост двогласаца. У напредњачком клубу, двогласци су сматрани само као једна досетка, допуштена у надскакивању са радикалима. Пироћанац је био добар правник, који је имао не само правничког оштроумља, него и правничке савесности. Он није могао да свари двогласце, и опет је говорио о својој оставци. То је био његов четврти покушај оставке за годину дана. Његови другови нису га пуштали сама, и било је решено да сви даду оставку.¹ Краљ се онда „ставио на посао“, вели Милићевић, — а уз Краља — што Милићевић није знао — и аустроугарски посланик. Њих двојица одвртели су министре од оставке. По Краљевој жељи, аустроугарски посланик имао је да каже Пироћанцу, да би после њега дошли на владу радикали, који би одмах допустили пребацивање добровољачких чета у Босну, — и ко зна да то не би довело до уласка аустријске војске у Србију.² Да би спречио аустријску окупацију, Пироћанац је морао остати министар. Овим разлозима, Пироћанац није био много убеђен; ако је ипак тргао

¹ Дневник Милана Милићевића, 2 јуни 1882.

² Аустроугарски посланик, 16 и 18 јуни 1882.

оставку, то је било више из „резигнације“. Њега је притискивао најцрњи песимизам; он је говорио о непопуларности своје владе и бојао се раздражења у народу; он није био борбен човек коме кураж расте с опасношћу; у накнаду зато, опасност у коју је запао, увиђао је сасвим јасно.

Дониста, избори од 15 и 31 маја показали су не може бити јасније како су напредњаци слаби, а радикали јаки у народу. Да би сами себе утешили, напредњаци су причали о неким руским рубљама, које су помогле радикалима да победе на изборима. Те рубље биле су дане, управо, за врбовање добровољачких чета које ће се пребацивати у Босну, али радикали, уместо за врбовање добровољаца, употребили су рубље за куповање гласова.¹ У ствари, радикали су за свој успех имали да захвале не руским рубљама, него својој чврстој организацији и добром вођству. То признаје и аустроугарски посланик у једном извештају.² На дну душе то су признавали и напредњаци, и то је што објашњава Пироћанчев песимизам. И ако организована тек крајем 1881, радикална странка нагло се ширила по народу. Снага је радикалне странке лежала у њеним агитаторима: она их је имала много више него напредњаци. Напредњаци су, у главном, као и либерали, агитовали преко полиције, која је више претила и плашила, него убеђивала и задобијала. Радикали су скоро у сваком срезу имали једног јаког човека, око кога се народ купио и за којим је ишао као омађијан. Као што је први устанак био ношен савезом нахијских војвода, тако је радикални покрет ношен савезом среских трибуна. После избора од 15 и 31 маја ни Краљ ни напредњачки министри нису сумњали о јачини радикалног покрета; они нису тајили од аустроугарског посланика, да би општи избори, јамачно, дали радикалну већину. Колики су они добили страх од радикала, види се по томе, што су се били уплашили да радикали не нареду обуставу плаћања пореза. Народ би ту наредбу одмах послушао. Влада би морала порезу силом наплаћивати, а она није имала довољно извршних органа.³

¹ Аустроугарски посланик, 30 мај 1882. Дневник Милана Милићевића, 16 и 17 мај 1882.

² Извештај од 23 јуна 1882.

³ Аустроугарски посланик, 23 јуни 1882.

Напредњаци нису били врло орни за борбу с радикалима. Аустроугарски посланик говори с горчином о њиховој оскудици енергије и о њиховом „маразму“. Ако су они били обесхрабрани, није био обесхрабрен Краљ Милан. Премда иначе малодушан, он је у борби са радикалима имао и чврстине и истрајности. Његово самопоуздање, од како је закључио тајну конвенцију с Аустријом, порасло је огромно. Њему се чинило да та држава са свом својом политичком и војном моћи стоји иза њега. Према силној Хабзбуршкој монархији, шта је била та гомила сељака вођена од попова и учитеља која се звала радикална странка? Тај политички мравињак Аустрија могла је разгазити кад год је хтела... И зато, кад му је аустроугарски посланик рекао да не попусти радикалима, Краљ Милан се није бојао ничега више, — и гурао је своје тек упола вољне министре напред у борбу. Своју енергију за борбу са радикалима, напредњаци су добијали од Краља Милана, — а Краљ Милан из Беча.

VII.

С помоћу двогласаца, напредњаци су довршили редован скупштински сазив за 1881. Поред осталих закона, донели су и неколико закона управљених противу радикала.

(1) Измене и допуне у закону о штампи од 12 јула 1882. У будуће, лист је могао бити забрањен због распрострањавања нихилизма и комунизма (радикали сматрани су од напредњака као прикривени нихилисти и комунисти). За кривце учињене путем штампе није више постојао један блажи систем казни, него су се и на њих примењивале казне из казненог законика. За извиђање и суђење тих кривица прописан је хитни поступак, — и докле се по старом закону оптужени увек из слободе бранио, сада је, решењем суда, могао бити стављен у притвор. По старом закону, прекидање застарелости за кривце учињене путем штампе није постојало; по новом закону, застарелост се прекидала, по општим начелима, сваким новим актом полицијске или судске власти. Злочини нису више застаревали за три месеца него за годину дана; тромесечна застарелост задржана је само за преступе.

Први напредњачки закон о штампи јако је отежавао кажњавање новинара. Слобода штампе не значи некажњивост новинара, и напредњачка влада држала је да се неће огре-

штити о слободу штампе, ако онемогући новинарима избегавање казне. Она је, истина, јако поштрила систем казни, али то је било стога што је, по њеном мишљењу, новинарство било тако разуздано да се само строгим мерама могло научити реду.

Нов закон о штампи полицијске власти примењивале су са претераном строгишћу, чинећи чак ствари које по слову закона нису смеле чинити. По закону, лист није могао бити забрањен због напада на Владу, па ма како тај напад био жесток и неправедан. Полицијска власт забрањивала је опозиционе листове због сваког мало жешћег напада на Владу, квалификујући то дело као позивање народа на буну. Напредњачка влада била је уверена да је њену популарност разорила опозициона штампа претераним нападима, — и зато су сада, у спречавању тих напада, полицијске власти ишле чак и преко граница законских.

Опозиција је викала из гласа да је закон од 1882 „ископао гроб слободној штампи“. У напредњачком клубу, који је тако лако примио двогласце, нов закон о штампи наишао је на доста јак отпор. Неколико од најугледнијих посланика налазили су да је и сувише строг, — али на наваљивање министра Гарашанина морали су да попусте¹.

(2) Измене и допуне у закону о пословном реду од 15 јуна 1882. Ове су измене биле управљене противу опструкције. Посланици који би својим изостанком или недолажењем учинили да Скупштина остане без кворума, кажњавани су новчаном казном од 1000 динара.

(3) Закон о установљењу чувара за јавну безбедност од 23 јуна 1882. Чувари јавне безбедности били су летећа коњичка жандармерија, која је крстарила по целој земљи. Напредњачка влада доказивала је, да је та жандармерија потребна ради гоњења хајдука и у опште ради бољег одржања реда и безбедности. Радикали су тврдили, да та жандармерија није установљена ради гоњења хајдука, него ради гоњења радикала. Жандарм, који се дотле није јављао на селу, доћи ће сада и на село, наоружан и бесан, ширећи око себе страх и трепет, — и оно мало слободнога духа што је радикализам пробудио у народу, биће угушено у зачетку. Готово истога дана када је издан закон о чуварима јавне безбед-

¹ Дневник Милана Милићевића, 12 јуни 1882.

ности, Пера Тодоровић им је већ изденуо име; он их је крстио „сејмени“, — и то им је име остало. „Сејмени“, то је био назив оне страшне жандармерије која је у турско време крстарила по народу, „глобећи и гњавећи српску сиротињу“.

Низ поље иду, море, сејмени,
Сејменска песма, море, певају,
Хајдучка глава, море, носаху....

И ако је напредњачка влада то спорила, сејмени су доиста установљени због радикала.¹ Радикали су непрестано дражили сељаке против власти, а власт није имала никаквих органа који ће сељаке држати у запту; по селима, власт су представљали кметови, који су или и сами били радикали, или ако нису били радикали, онда су живели у страху од радикалних букача. Због оскудице праве власти на селу, установљени су ови летећи жандармски ескадрони, који ће за тили час одјурити у свако место где би се међу сељацима опазио покрет противу власти.

Напредњачка влада, до изласка радикала из Скупштине, није чинила ништа противу њих. Али, после тога, она доноси неколико закона за сузбијање радикализма: она се брани од њихове штампе, од њихове опструкције, од оног бунтовног духа који радикални агитатори сеју по народу.

VIII.

22 јуна Скупштина је закључена. После великих потреса Бонтуова пада и радикалне опструкције, требало је да настане политички одмор и затишје. Али тако није било.

Искључени из Скупштине, радикали су се бацили свом снагом на агитацију по народу. При крају јула, држали су у Крагујевцу збор изасланика свог главног одбора и свих својих месних одбора; по њиховом казивању, изасланика било је 500; по казивању напредњака, било их је око 350. Тај збор, запамћен под именом „радикалне скупштине“, био је први заједнички састанак радикалних првака из целе земље.

Влада је била прилично узнемирена крагујевачким збором. Краљ је одложио свој пут на страну. Крагујевачки гарнизон појачан је једним батаљоном пешадије. Сам министар војни

¹ Аустроугарски посланик, 16 јуни 1882.

дошао је у Крагујевац, под изговором прегледа тополивнице.

Крагујевачки збор трајао је три дана. Вођ странке Никола Пашић говорио је овако: „У Европи нема народа који би више заслужио да буде неограничени суверен у својој држави, као народ српски. Јер нема у Европи ниједне државе коју је створио сам прости народ. Гуњац и опанак ослободио је ову земљу од силног турског господарства. Гуњац и опанак, а то је, као што рекосмо, народ српски, подигао је и створио ову државу, и он треба, по праву и науци, по раду и пожртвовању, да буде највећи господар у својој земљи“. Цео говор био је у томе духу: један славопој гуњцу и опанку.

Ипак, врхунац демагошке речитости није на крагујевачком збору постигао Пашић, него Пера Тодоровић, који је говорио после њега. Ево једнога места из тога говора, — места где Тодоровић објашњава опште право гласа, које је радикална странка унела у свој програм:

„Сад да видимо онај став, где се вели да „право бирања имају сви пунолетни грађани српски“. Ово је важна ствар, браћо. Ви знате како се код нас бира кмет. Ту се тражи да човек плаћа пун данак, главницу, — па тек да може бирати кмета. Ја сам из уста Гарашанинових чуо, да би он био рад да се тако узакони и за бирање посланика. Па није да тако мисли сам Гарашанин. И код нас и у другом свету има људи који човеково право мере по кеси. Што год ти је већа кеса, веће ти и право. Ко нема имања, нема ни права. А дужности, видите, има. Кад дође ред да се иде на границу, онда се не вели: „ти си пуки сиромашак, ниси уживао никаква права у општини, ниси смео излазити на биралиште, с тога и сад седи код куће, и не мораш ићи на бојиште“. Јок, већ био богат, био сиромашак, — марширај! И то она пука сиротиња у прву линију, а на богаташе после јал ће доћи јал не доћи ред (Вичу: Тако је бог'ме!). Кад сиромашку његова немаштина ништа не смета да гине за државу, не треба да му смета ни онда, кад треба да ужива нека грађанска права у држави. Човекија глава — велика је цена, јер, као што је познато, сваки човек има само по једну. Ко, дакле, за домовину главу даје, — тај много даје. Том се ценом све искупљује. Стога се

грађанима од којих се тражи да гину за домовину, не смеју ускраћивати никаква грађанска права, под неким изговорима што не могу толико и толико да плаћају држави. У опште, у једној држави никад не сме бити и мућност оно мерило и аршин којим се одмерају грађанину његова грађанска права, ако се хоће да у тој држави буде правога рада и напретка. Учешће у државним пословима не сме се одмерити по дубини кесе, па ко је богатији, онај нека барата по држави, а ко је сиромашак, његова нигде да се не чује и не једе. Спречити сиротињи да се не меша у државне послове, зато што је сиротиња, — значило би угушити глас баш оних који највише осећају тежину незгодних државних установа, и по томе имају највише интереса да раде на поправци свега што је у једној држави гломазно и тегобно за народ, — значило би, дакле, угушити глас оних који су, по самом свом положају, принуђени да буду покретачи нужних друштвених преображаја и поправака. Радикална странка то неће. Радикална странка вели: Баш зато што сам сиромашак, имам право, и хоћу још три пута више да се мешам у државне послове, јер баш зато што сам сиромашак, и што ми је танка грбача, ја више и осећам, више ме и боли сваки државни терет и неправда, који се опру на моја гола и мршава леђа. А кад ме што жуљи и боли (говорник се плеска по потиљку), ја имам и право да мојој боли и муци лека тражим, ако се жели да у земљи буде слоге и послушности законима. Јер сваки грађанин, па био он богат или сиромашак, има пуно право да рекне: ако хоћеш да те вермам и слушам тај закон, мораш питати и мене, ко ће га и како ће га градити, пошто се то и моје коже тиче; а не овако, заседну њих неколико газда и госпode, па наврљај оволику хрпу закона (говорник показује руком), а ти сиротињo после само погни шију, упрегни се и вуци што ти је натоварено. Нећемо више тако, бели! (Плескање и бурно одобравање). Стога је радикална странка и метула у свој програм, да право бирања имају сви пунолетни српски грађани, не гледајући на то да ли су богати или сиротни, и колико који плаћа држави. Да плаћамо држави колико ко може према свом стању, али да држава не тргује и не пиљари са грађанским правима својих држављана. Грађанска права нису ужичка пастрма, да их држава крчми на 20 пара, па ко више плати, онеме већи

режањ и да одреже (Допадање и одобравање). Сваки човек, па био богат или сирмах, самим рођењем добија тапију на сва грађанска права која у опште постоје у његовој домовини, под условом да од грађанских терета сноси онолико колико му је могуће према његовом стању. То радикална странка држи да је право и добро. (Вичу: „Живела! Тако је!“)¹

Ово је место карактеристично за целу беседу. То је једна беседа говорена народу његовим језиком: она сва кишти „народским“ речима, узречицама, усклицима, и сликама, — понегде још подвучене и чисто „народским“ гестом, на пр. тамо где се говорник пљеснуо по потиљку. Чисто човек има утисак да не слуша једног престоничког новинара, него неког сеоског преклапала. Најапстрактније политичке идеје, као уставност, опште право гласа, дводомни систем, изложене су на грубо популаран начин, објашњене примерима и причама из сеоског живота, претворене у конкретне представе у којима се њихов смисао може, тако рећи, рукама опипати. У наведеном пасусу, бирачки порез, ценз, објашњен је на једном примеру с ужичком пастрмом; на другом месту, потреба и важност доброг устава представљена је у овој слици: народи без устава, то су „чергари који и немају куће но живе на ледини под разапетим платном“; народи с рђавим уставом, то су људи, који имају „неку вајну кућицу, али је то кривињара и дашчара, у којој је пуно дима и мрака, пуно студи, јада и гадежи“; народи с добрим уставом, то су људи који имају „јаке, видне, суве и светле одаје, у којима је сваком и топло и угодно живети...“ Највећа вештина Тодоровићева огледа се у начину на који је подбадао народ противу власти, — сељака противу чиновника. Он је узео тон сасвим обичног човека који говори без реторике, који не напада и

¹ О утиску Тодоровићевог говора, један радикални новинар, Окица Глушчевић, писао је 4 августа 1882 једном пријатељу ово: „Куриозума ради навешћу ти речи једног мог познаника, који је био на скупу. Вели он, да је до њега седио један чичица, сељак врло озбиљан. Кад је Пашећ био већ изабран за председника, онда је Пера почео говорити, и, по завршетку говора, овај чича, пун усхићења, рекао је овом моме познаннику: „Бог и душа, ми неправдо урадисмо мало пре.“ „Што?“ упита га овај. „Да бијасмо ми ставили му овог (Перу) на оно место (председ.), јер баш брата ишчупа нам из срца све оно што смо имали да кажемо; па кад га је Бог обдарио памећу, баш и ми не треба да га не поставимо тамо.“ „Све једно је“, одговори му овај, а чича је непрестано почео благосиљати.“

не криви никога, него само казује оно што јесте и што сваки зна; неки пут је, може бити, незграпан, али зле намере нема... Међутим, у томе тобоже простом и невештом говору свака је реч добро срачуната, и, као што се у песми каже, „на змијину једу накаљена“. Тодоровић стално погађа слушаоце у живац, буди у њима рђаве страсти, слепу и дивљу мржњу, жеђ за осветом. У један мах, гомила његових слушалаца заљуљала се ка говорници као један велики талас, готова да на једну његову реч побије сву чиновничку господу. Постићи тако жестоке ефекте, тако мирним и простим начином, то је што одаје у Тодоровићу великог демагшког беседника.

Крагујевачки збор прошао је на миру. Нереда није било; ако су се у главама учесника збора кувале бунтовне мисли, оне нису преведене у дело. Краљ, умирен, кренуо се на пут. Напредњацима је пао терет с душе, а аустроугарски посланик писао је својој Влади да је радикални збор био фиаско.

Радикали су имали сасвим друкчији утисак. Извршити организацију странке у целој земљи за неколико месеца, држати један збор на коме ће се састати изасланици са свију тачака Србије, постићи тај успех онда када се власт била обрнула противу радикала, — и када им је чак и Краљ објавио рат, — то је радикалима изгледало фиаско за Владу, а не за њихову властиту странку. Радикали су говорили: ако су напредњаци увукли у своју странку Краља, ми, у нашу странку, увукли смо народ; кад дође до борбе између Краља и народа, видеће се да је народ јачи. Са крагујевачког збора, радикали су се разишли с неограниченом вером у будућност.

IX.

У току лета 1882 Краљ Милан имао је важан разговор у Бечу са графом Калнокијем. То је онај разговор који смо већ поменули када је било речи о тајној конвенцији. У томе разговору Краљ Милан је рекао да је прежалио Босну, али да тим више мисли на Македонију. У то исто време, када је он уверавао Калнокија да не мисли више на Босну, његов први министар Пироћанац бавио се Босанским питањем врло много. Он је начинио претпоставку да Аустрија намерава у скором року извршити анексију Босне и Херцеговине. Он није могао да се помири с анексијом, и почео је да про-

тиву не ради у немачким новинама. Ту су изашли неки чланци које је он изазвао и у којима се развијала ова мисао. За Аустрију би било најбоље да уступи Босну Србији. На тај начин, Аустрија би за увек „привезала Србију уза се“, што би без сумње за Хабзбуршку монархију била већа добит него анексија Босне. Анексија би толико раздражила јавно мњење у Србији да ниједна српска влада не би смела више водити аустрофилску политику.

На овакво писање Пироћанац је окуражен тиме што је међу аустријским и угарским политичарима било људи који су, узнемирени устанком од 1882, претресали питање, на који би начин Аустрија могла изићи с чашћу из Босне. Изнета је мисао да се Босна уступи Србији, али под условом да Србија закључи с Аустријом војни и царински савез, и да јој, можда, накнади трошкове које је Аустрија имала око уређења Босне. Под утицајем ових комбинација, јавно мњење стало је веровати да ћемо с помоћу Аустрије доћи до Босне, исто онако као што смо с помоћу ње дошли и до Краљевине. Седамдесетих година ми смо се надали да Босну добијемо од Турске без крви, чисто дипломатским путем. Сада смо се надали да ћемо је тим начином добити од Аустрије.

На новинарске наговештаје Пироћанчеве одговорио је Пестер Лојд, по упутствима Бечког кабинета. Одговор је био опор: „Србија и Црна Гора морају најсвечаније признати да оне у окупираним областима немају шта тражити, да смо ту ми господари, и да ћемо то и остати“. За овом новинарском изјавом дошла је и једна службена изјава. Граф Калноки писао је, 19 септембра 1882, да Аустрија, поред свих симпатија за Србију, не намерава задобивати њено пријатељство уступањем Босне и Херцеговине. „Ми смо ушли у те области, и ту ћемо и остати“. Калноки је држао да Пироћанац, предвиђајући свој скори пад због унутрашњих тешкоћа, тражи сукоб с Аустријом: кад већ мора пасти, хтео би да падне на једном националном питању које ће му повратити бар нешто од изгубљене популарности. Доиста, од прилике месец дана доцније, Пироћанац је рекао аустријском отправнику послова да намерава одступити;¹ међу узроцима свог одступања наводио је и аустријске припреме за анексију Босне. Аустријски дипломат одговорио му

¹ Извештај отправников од 19 октобра 1882.

је да његова оставка не би служила ничему, јер Аустрија ће према свакој српској влади водити у Босанском питању исту политику.

Краљ Милан је тежио да нашу спољашњу политику што потпуније саобрази тајној конвенцији. Пироћанац на против једнако је гледао да се измигољи из оне ситуације у коју је доведен тајном конвенцијом. Поред овог писања по новинама противу анексије Босне, Пироћанац је чинио и друге покушаје да се обезбеди од аустријског империализма на Балкану. У Бечу су сумњали на њега да је тражио споразум с Грцима, који би био управљен противу аустријског наступања ка Митровици.

Због тога врдања у спољашњој политици, Пироћанац се замерио у Бечу. Краљ Милан, ни иначе, није био задовољан њиме: у борби с радикалима ваљало је сваки час газити и изигравати закон, а Пироћанац, правничка ципидлака и слободоумни доктринар, тешко је на то пристајао. Његово трење са Мијатовићем, које је било извор слабости за напредњачку владу, није престајало никако. Из свих тих разлога, у јесен 1882, опет се пушкало о министарској кризи, за коју се нагађало да ће се окончати Пироћанчевим одступањем.

X.

И доиста, по Краљевом повратку у земљу, криза је одмах избила, али сасвим другим поводом него што се мислило. Краљ је стигао у Београд 11 октобра паробродом, и са Савске станице одвезао се право у Саборну цркву. При уласку у цркву на њега је покушан атентат. Једна жена у црно, налик на оне скрушене удовице које се редовно виђају по црквама, пуцала је из револвера на Краља. Први метак, избачен са растојања од дванаест корака, промашио је: пре него је атентаторка избацила други метак, она је шчепана и обезоружана.

Атентаторка се звала Јелена-Илка-Марковићка. То је била жена пуковника Јеврема Марковића стрељана због Тополске буне, по нарочитој жељи Краља Милана. Атентат је изгледао дело личне освете, а и сама Илка тако га је објашњавала. Краљ Милан, напротив, видео је у њој оруђе радикала. Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића, био је

у своје време један од радикалних посланика; Илка се дружила поглавито са радикалним политичарима као што су били Раша Милошевић и Пера Тодоровић; радикална штампа све више је, уз напредњачке ministre, нападала и Краља Милана, и претила му, на завијен начин, буном. Радикални шаљиви лист Ћоса¹ донео је песму о неком источњачком деспоту на кога се дигао цео народ. Песма се завршавала овако:

Живео си, краљевао,
како с' хтео ти;
зато сада и умиреш,
как' хоћемо ми.

Зар људи који су такве ствари јавно штампали, нису били кадри ићи у приватним разговорима још и даље, — и уместо буне за коју се није знало када ће доћи и како ће проћи, помислити на атентат као на брже и практичније средство?

Ислеђење над Илком није открило њене везе са радикалима. Четрдесет година доцније, у својим успоменама,² Раша Милошевић признаје да му је Илка рекла, да се решила убити Краља Милана. Он ју је одвраћао, али она је била непоколебљива, — и августа 1882, од прилике на два месеца пре атентата, рекла му је да ће се „протурити у цркву кад Милан буде улазио у њу“. Милан је био тада на путу, и могло се знати унапред да ће, по повратку с пута, свратити у цркву; то свраћање у цркву било је стална тачка дворског церемонијала у оваквим приликама. Милошевић је, дакле, био обавештен не само о Илкиној намери, него од прилике и о месту и времену њеног извршења. Да ли је он Илкину тајну задржао за себе, или ју је саопштио коме од својих најближих политичких пријатеља, на пр. Пери Тодоровићу, — Милошевић не каже. Сасвим је могућно да је, поред Милошевића, било и других радикала који, истина, нису учествовали у спремању Илкиног атентата, али су за њ знали, као што је 1868 било либерала који су знали да се спрема убиство Кнеза Михаила.

Краљ Милан намеравао је да, поводом Илкиног атентата, затвори радикални главни одбор, — и не само то, него да

¹ У броју од 24 марта 1882.

² Тимочка Буна, стр. 57/8.

радикално учешће у атентату узме као повод за извршење државног удара. Он није веровао да напредњаци могу победити радикале на идућим изборима. Зашто ићи на сусрет сигурном поразу? Зар није боље извршити државни удар, па диктатуром угушити тај радикализам који се на изборима не да победити? Што је више размишљао о државном удару, Краљ је све више видео у њему свој спас. Атентат, који му је давао изговора за државни удар, називао је „срећним случајем“.¹

За извођење државног удара, напредњачка влада чинила му се слаба. После атентата, Пироћанац је више говорио као судија него као политичар; њему је било главно да се суђење атентаторке изврши строго по закону, — и чим је Краљ затражио затварање радикалног главног одбора, он је дао оставку (његова пета оставка!)² Гарашанин, „сасвим скрхан“ после атентата, говорио је о своме одступању, или бар о своме преласку из министарства унутрашњих дела у министарство грађевина; Мијатовић, такође жељан мирније и спокојније службе, кандидовао је себе за посланика у Лондону.³ С тако уморним и обесхрабrenим људима Краљ није смео загазити у државни удар. Он се сетио својих либералних министара Ристића и Радивоја, с којима је заједно прошао кроз тешкоће и опасности турских ратова и Тополске буне. Њему је севнула мисао да противу радикалне странке која му је изгледала антидинастијска, уједини обе династијске странке, — либерале и напредњаке. Постојала је само једна сметња: либерали су били русофили, и Аустрија није никако веровала њиховом вођу Ристићу. Из тог разлога, Краљ Милан није мислио да на чело напредњачко-либералног министарства стави Ристића, него Радивоја Милојковића. Тај стари полицајац био је, и иначе, згоднији за шефа једне владе која је требала да гони кривце једног атентата.

18 октобра, Краљ је позвао прваке либералне странке. Молио их је да га, као странка реда и законитости, помогну заједно са напредњацима у борби противу радикала. Потресен и погружен, преклињао их је, „да помисле на дете (т. ј. на

¹ Аустроугарски посланик, 28 октобар 1882.

² Пироћанац, Наша завршна реч, стр. 58.

³ Аустроугарски посланик, 3 новембар 1882.

престолонаследника), ако неће на њ.¹ После овога виђења са либералним првацима, Краљ је дао Радивоју Милојковићу мандат за састав нове владе, али под овим условима: (1) вођење спољашње политике оставља се Краљу; (2) митрополит Михаило неће се враћати на стари положај; (3) у либералну владу ући ће и два напредњака: Мијатовић као министар иностраних дела, и Гарашанин као министар грађевина.²

Чим се чуло да Радивоје саставља владу, Никола Пашић, вођ радикала, дошао му је у посету. Он је изјавио Радивоју да ће радикали потпомагати либералну владу, ако она остане на земљишту законитости, и ако се обвезе на слободоумну промену устава.³ Непосредно после атентата, Пашић није се могао озбиљно налати слободоумној промени устава; њему је вероватно било главно да спречи државни удар, — и под условом да либерална влада остане „на земљишту законитости“, био је вољан обуставити опозицију, бар за неко време.

Заједничка либерално-напредњачка влада под председништвом Радивоја Милојковића није састављена. Противу те владе радили су и Ристић, вођ либерала, и Пироћанац, вођ напредњака, — и најзад, Милојковић, под Ристићевим утицајем, вратио је мандат.

Ристић је налазио да либерали не могу примити владу под таквим условом, да вођење спољашње политике остане у рукама Краља Милана, који је, по њиховом мишљењу, изгубио у свом аустрофилству осећање националних интереса. Пироћанац, опет, био је противан уласку напредњака у Радивојев кабинет с тога, што се бојао да Радивоје не употреби Илкин атентат као повод за стварање полицијског терора, и да напредњаци, као помагачи тога терора, не изгубе и оно мало популарности што им је још остало. Једна сметња за образовање либерално-напредњачке владе било је и то, што су се либерални и напредњачки прваци између себе мрзили; нарочито Пироћанац, који никога није пуштао испред себе, завидео је Ристићу што има већи глас од њега.

Једновременно, са Милојковићевом владом, пропао је и план државног удара. Краљ Милан није добио од Аустрије

¹ Дневник Јована Мишковића, 18 октобар 1882.

² Аустроугарски посланик, 3 новем. 1882; Мишковић, 20 октобар 1882.

³ Мишковић, 23 октобар 1882.

оног окуражења коме се надао. Аустрија се понашала врло уздржљиво. Пре него би одобрила државни удар, тражила је обавештења о разлозима са којих се Краљ на државни удар одлучио, о људима и о средствима с којима мисли да га изведе, о крајњем циљу који жели да постигне и т. д. Краљ је имао утисак да у Бечу не одобравају државни удар, — и одустао је од њега.¹

Пошто је пропала комбинација са либералима, Краљ је морао задржати напредњаке на влади. Испрва, намеравао је да избаци из владе Пироћанца, према коме је јако охладнео због његова држања приликом Илкина атентата. Краљ је мислио да пошаље Пироћанца у Беч за посланика, али у Бечу га нису примали због кампање коју је те јесени водио у немачкој штампи противу анексије Босне. Пироћанац, који је испрва и сам желео да се склони, променио је намеру, када му је Гарашанин дошапнуо да ће после њега Мијатовић доћи на чело владе. Уз инат Мијатовићу, кога је страшно мрзио, Пироћанац се решио да не одступа. Ипак, он би био, на један или други начин, уклоњен из владе, да му је Краљ могао наћи заменика. Али Мијатовић и Гарашанин, на које је Краљ неко време помишљао, били су обојица немогућни. Мијатовић је стајао рђаво у напредњачком клубу, а Гарашанин је, од један пут, постао сумњив самоме Краљу. У току ислеђења о атентату прокљувало се да је, уочи атентата, око 9 сахати увече, Гарашанину долазила једна жена покривена велом. Гарашанинова објашњења нису задовољила Краља, и он је пао код Краља готово у немилост.²

Пироћанчева влада преживела је атентат само с тога што се није могла саставити никаква друга влада осем напредњачке, и што Краљ није знао кога да узме за шефа владе на место Пироћанца. Пироћанчев останак на влади значио је да ће се ислеђење атентата водити строго по закону, и да се, под изговором атентата, радикали неће гонити. Некадашњи члан Касационог суда, који је нападао либерале због Тополске афере као због „наместеног политичког процеса“, Пироћанац није дао да се такав један процес испреде и из Илкиног атентата. Овакав процес не

¹ Аустроугарски министар иностраних дела Београдском посланику, 12 новембар 1882; извештај тога посланика од 29 новембра.

² Аустроугарски посланик, 23, 24 и 29 новембар 1882.

само је узбуђивао његову правничку савест, него му је и политички био незгодан. Ма колико да се разбуктала борба између напредњака и радикала, Пироћанац није хтео да са радикалима прекида коначно. Напредњаци и радикали ишли су заједно последњих година Ристићеве владе, — и Пироћанац није губио наде да се та њихова заједница може једнога дана обновити. Напредњачко-радикални савез изгледао му је много природнији него савез напредњачко-либерални коме је тежио Краљ Милан.

XI.

Народна Скупштина састала се 25 новембра 1882. То је био последњи сазив оне Скупштине која је изабрана после Ристићева пада, и која је, услед изласка радикалних посланика, остала без кворума.

Посланици су се искупљали с тешким осећајима. У току месеца августа открила се једна „афера“ са реквизиционим признаницама, у којој је био уплетен председник Скупштине Алекса Поповић, и која је с тога бацала сенку и на саму Скупштину.

27 јуна 1882 донет је закон о исплати реквизиције која је узимана од народа за време турског рата од 1876. Пре тога закона, у земљи се водила велика спекулација са реквизиционим признаницама; сељаци су изгубили веру у њихову исплату, и продавали су их буд зашто; било је срезова и округа, у којима је неколико спекуланата покуповало готово све реквизиционе признанице. Један од тих спекуланата, Периша Савић, на основу прекупљених признаница два ужичка села, потраживао је око четири и по милиона гроша. Да је вредност реквизиције у два сиромашна ужичка села могла оволико износити, учинило се одмах сумњиво. У мињистарству финансија, по оригиналним списковима реквизиције, утврђено је да права вредност реквизиције не износи више од 111 хиљада гроша.¹ Периша Савић, очевидно, фалсификовао је реквизиционе признанице. Притворен, он је повукао за собом и Алексу Поповића, председника Скупштине, који је долазио у мињистарство финансија и нава-

¹ То казује Пироћанац у једном писму од 31 јула 1882, које је писао Кнежевом ујаку, пуковнику Катарџију.

љивао да се Савићеве признанице исплате. После Савића затворен је с тога и Поповић; суд га је доцније ослободио из недостатка доказа; ипак зато, у његову кривицу веровало се и међу самим напредњацима.¹

Алекса Поповић био је један од стубова напредне странке и лични пријатељ Краља Милана. Његово затварање због учешћа у фалсификату било је велики скандал. Неки од напредњака кривили су Пироћанца па је изазвао тај скандал из личне мржње на Поповића. Паланачки хвалџија и лармација, Поповић се, као председник Скупштине, сувише истицао и разметао. Пироћанчева болесна суревњивост то није подносила, и он је једва дочекао прилику да Поповића сломи, не марећи за штету коју тиме чини странци. Други опет напредњаци бранили су Пироћанца, да није био покретан мржњом на Поповића, него бригом за част странке; он није дао да цела странка буде укаљана због једног фалсификатора.

Опозиција није одавала част Пироћанчеву чистунству. И ако је напредњачка влада, из властите побуде, дала Поповића суду, опозиција је приказивала Поповићеву срамоту као срамоту целе странке. Она је злурадо истицала ту околност да су исте године допали затвора и Бонту и председник оне Скупштине која је изгласала Бонтуов уговор: све сами поштењаковићи...

Докле се њен председник бранио од оптужбе за учешће у фалсификату, Народна Скупштина почињала је свој посао с муком. И поред двогласаца, она је кубурила са кворумом. Оно мало опозиционара што је било још заостало у Скупштини, дало је оставку; исто тако, дали су оставку и неки напредњачки посланици, који су бежали из Скупштине због њене непопуларности; та непопуларност била је узрок што ни од двогласаца нису смели доћи на Скупштину сви, него само неки. Око четрдесет посланика било је које на одсуству које у оставци. Приликом избора председништва обелоданило се да још осам посланика недостоје до кворума. Али Скупштина је морала радити пошто пото, макар и без кворума; иначе, општи избори, који су се бојали и Краљ и напредњаци, постали би неизбежни.

¹ На пр. Милан Пироћанац и Димитрије Маринковић. Вид. Дневник Милана Милићевића, 29 септембар и 3 октобар 1882.

Та непопуларна двогласачка Скупштина, којој је опозиција оспоравала карактер Скупштине, свршила је неколико врло важних закона: закон о основним школама, који је навео обавезност основне наставе, закон о устројству војске, који је установио стајаћу војску, закон о Народној Банци, закон о црквеним властима и т. д. Ретко је која Скупштина имала тако обилан законодавни рад: главне установе напредњачког режима јесу њено дело. Краљ Милан је био веома задовољан, и у престоној беседи којом је 11 јануара 1883 закључио Скупштину, он се потпуно изједначио са напредњачком владом. Она хладноћа и затегнутост која је настала између њега и напредњачких министара после атентата, није се више осећала. Напредњачка влада, која је пред политичким тешкоћама одмах помишљала на оставку, и коју је Краљ Милан морао надahнути храброшћу и енергијом, била је на законодавном пољу вредна и предузимљива. Краљ Милан јој је нарочито уписивао у заслугу, да је умела добити пристанак скупштински и на такве законе који нису били популарни. У Србији до сада, писао је аустроугарски посланик, ниједан кабинет није умео извући тако много од Скупштине.¹

Између Краља Милана и напредњачке владе постојало је само једно спорно питање: то је питање уставне промене. Напредњаци су сматрали промену устава као главну тачку свога програма, — и пошто су у току 1881 и 1882 посвршавали све претходне формалности, они су предлагали Краљу да се 1883 сазове Велика Скупштина која ће извршити промену устава. Краљ је желео да се сазивање Велике Скупштине одгоди докле напредњаци не поврате популарност у народу. Радикална агитација озлогласила је напредњачку политику, и на изборима за Велику Скупштину напредњаци зацело не би добили већину. Али Краљ се надао да ће железница и трговински уговор с Аустријом дати полета нашем привредном животу, и подићи материјално благостање народа; онда када народ стане уживати плодове напредњачке политике, биће време и за сазивање Велике Скупштине. Напредњаци се нису дали поколебати Краљевим разлозима; у њима је било нечега доктринарског, и они су се бојали да не изгледају неверни својим начелима, ако пристану на одлагање уставне промене. Попустили су Краљу

¹ Извештај од 18 јануара 1883.

само толико да се коначна одлука о Великој Скупштини не доноси одмах, него после неколико месеца.

XII.

Последњих дана 1882, Краљ Милан је извештен да, у Русији, ни Влада ни јавно мњење не сматра питање митрополита Михаила као скинуто с дневног реда. Збацивање митрополитово јесте једна увреда православља према којој Русија не може остати равнодушна; српско-руски односи неће постати „подносни“ све докле се митрополит не врати на свој стари положај; Краљу се чак претило смрћу, ако не реши митрополитово питање по руској жељи.¹ Колико је било нерасположење руске публике према Краљу Милану, видело се најбоље по томе, што наше посланство у Петрограду није смело после Илкиног атентата да приреди благодарјење.

Да се у Русији одиста нешто кувало противу Краља Милана, догађаји су убрзо посведочили. Јануара 1883, новине су донеле вест да се кнежев и Петар Карађорђевић бави на Цетињу као гост Кнеза Николе. Он је добио Данилов орден првога степена и био постављен за почасног сенатора. На основу ових одликовања, новине су предсказивале његову скору веридбу са најстаријом Николином кћери, кнегињицом Зорком. Ова веридба сматрала се као руско дело: на супрот Краљу Милану Руси су истицали Петра Карађорђевића. Он је и дотле био претендент, али на свој лични ризик; сада је иза њега стајао црногорски кнез, а иза црногорског кнеза Русија. Руска влада, истина, порицала је свако учешће у ономе што се на Цетињу спрема, али у њено одрицање није се веровало. Петар Карађорђевић важио је као њен кандидат за српски престо.

Цетињски догађај узбунио је целу Србију; говорило се само о Карађорђевићу, и његове присталице, дотле прилично мирне, стаје су опет да се крећу. Краљ Милан био је бесан. Његова прва љутња није била управљена ни противу Карађорђевића ни противу Русије, него противу црногорског кнеза. Хтео је да својеручним писмом прекине све односе с њиме, и да му врати Данилов орден, пошто је то исто одличје добио и Карађорђевић.² После љутње на црногорског

¹ Аустроугарски посланик, 10 јануар 1883.

² Аустроугарски посланик, 8 фебруар 1883.

кнеза, дошла су свакојака нагађања и сумњичења. Илкин атентат, који му је испрва изгледао дело радикала, изгледао му је сада дело Карађорђевића и Руса. Били су му сумњиви Пироћанац, као пријатељ „познатог Карађорђевића“ Чумића, — Гарашанин, чије је држање за време атентата, било „чудновато“, — Каљевић, посланик у Букурешту, који није јављао ништа о кретању чланова бивше династије.¹

На овим љутњама и сумњичењима није се могло остати. Јован Мариновић послан је у Русију да изведе на чисто наш положај према тој сили. Упутства која му је дао Краљ Милан, нису се слагала с упутствима која му је дао министар председник Пироћанац. Краљ Милан није мислио да мења своју аустрофилску политику, и хтео је да Русију само зава-ра лепим речима. Пироћанац, напротив, хтео је да ублажи аустрофилство наше политике: остајући добро с Аустријом, ми не бисмо, у будуће, били рђаво ни са Русијом.

Руски министар иностраних дела Гирс рекао је Мариновићу ово. Русија је „потпуно равнодушна“ према Цетињском догађају. У интересу европског мира, она неће чинити ништа противу династије Обреновића. Замера, међутим, Србији што се, без њенога питања, везала за Аустрију. Докле буде во-дила аустрофилску политику, Србија неће добити ништа од Русије. Први услов за поправку српско-руских односа, то је промена напредњачке владе. Ако ти односи остану овакви какви су, Русија може једнога дана опозвати свога посланика из Београда.

На основу Гирсовог говора, Краљ Милан је закључио да Русија тражи потпуну промену наше спољашње политике; она би хтела да нас и Црногорце употреби као оруђа преко којих ће стварати Аустрији тешкоће у окупираним областима. На тако шта Краљ Милан није хтео пристати.

Ми смо тражили објашњења са Русијом; Црна Гора тражила га је с нама. Почетком јуна 1883, затекли су се једно-времено у Бечу и Кнез Никола и наш министар финансија Чедомиљ Мијатовић. Кнез је позвао Мијатовића на чај, под изговором „да га јако поштује, и жели да га позна“. Мијатовић је примио позив, и остао је у разговору са Кнезом од девет у вече до једнога изјутра. Кнез је признао да удаје кћер за Петра Карађорђевића. По његовом тумачењу, та

¹ Аустроугарски посланик, 28 април 1883.

удадба била је у интересу династије Обреновића. Он је тражио од Карађорђевића да се одрекне својих права на српски престо, — и тек пошто је Карађорђевић обећао да ће то учинити, он га је примио за зета. Кнез Никола позивао је, преко Мијатовића, Краља Милана за венчана кума кнежевићу Петру и кнегињици Зорки. На тај начин, зближиле би се све три српске династије: Петровићи, Карађорђевићи, Обреновићи, — и српско племе не би имало никога више да се боји.¹

Мијатовићу се чинило да Кнез Никола није трезан²; ипак зато он је озбиљно узео Кнежево ћеретање у нетрезном стању, и готово препоручивао Краљу Милану да се прими понуђенога кумства. Краљ Милан и Пироћанац згранули су се на Мијатовића. Краљу није било право што је Мијатовић и ишао на састанак с Кнезом Николом. Пироћанац је држао да је Кнез, наит, терао шегу с Мијатовићем трезним. Понуђено кумство одбијено је једним писмом у коме за Кнеза Николу није било ничег увредљивог, али му је опет јасно стављено на знање да срдачни односи између београдског и цетињског двора нису више могући.

Венчање кнежевића Петра и кнегињице Зорке било је 30 јула 1883. У очи тога дана, министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин упутио је полицијским властима поверљив распис, у коме је рекао да је Кнез Никола могао бити руковођен само „осећајима тесногруде завидљивости и непријатељства према Србији и њеном владаоцу“. Овде и на страни, настављао је Гарашанин, држи се да је Кнез Никола наговорен Русијом. Та сила која је своје непријатељство према Србији обелоданила у Сан Стефану, покушава сада да оживи код нас династијско питање. Докле се остале Силе понашају према Србији као према независној држави, Русија би хтела још увек да јој заповеда. Србија се томе одупире, и отуда непријатељство Русије према Србији и њеној династији. У овоме смислу, полицијске власти имале су „без заметања и устезања“ да обавештавају народ.

Прву мисао о браку кнежевића Петра и кнегињице Зорке имао је, како изгледа, граф Игњатијевић, и то одмах

¹ Извештај нашега посланика у Бечу од 8 јуна 1883, писан по при-чању Чедомиља Мијатовића, одмах после његовог разговора са Кнезом Николом.

² Аустроугарски посланик, 30 јуни 1883.

после пада Ристићеве владе, тек што је почело приближавање Кнеза Милана к Аустрији. Кнез Никола се, испрва, колебао, јер се бојао отвореног прекида са Србијом. Али, после проглашења наше Краљевине, које је извршено без споразума с њиме и које је он схватио као уздизање млађе династије Обреновића над старијом династијом Петровића, Кнез Никола осетио се јако увређен од Краља Милана.¹ Цетињском свадбом он је враћао Краљу Милану жао за срамоту.

Цетињска свадба јако је узбунила Краља Милана. Од закључења тајне конвенције, он је живео у уверењу да је заштићен Аустријом и од спољашњих и од унутрашњих непријатеља. Сада, у један пут, њему се учинило да и поред заштите коју је Аустрија дала династији Обреновића, Русија спрема династијски преврат у Србији. Јасније него икада, он је видео да Србија није ни онако неоспорно аустријска зона као Босна, ни онако неоспорно руска зона као Бугарска. Русија и Аустрија још су водиле борбу око Србије; ми смо били положај између две ватре. Вечито поприште руско-аустријске борбе, Србија, по мишљењу Краља Милана, није могла имати мирна и правилна развитка; осим тога, ни његови нерви нису могли издржати ту вечиту трзавицу. И за њега и за његову земљу било је најбоље, да се ствар једном изведе на чисто, — коме управо припадамо, Русији или Аустрији. Краљ Милан долази на мисао да би између Србије и Аустрије требало начинити још чвршћу везу него што је тајна конвенција. Србија би требала да, на један или други начин, постане зависна земља Хабзбуршке монархије. У једној Србији јавно припојеној Аустрији, Русија не би више смела да мути. Србија би, без сумње, изгубила формално, јер не би више имала пуну спољашњу независност, али би добила стварно, јер би њен унутрашњи мир био обезбеђен. Ако се у садашњој дипломатској ситуацији, припојење Србије Аустрији не да извести, онда је у нашем интересу да што пре дође до руско-аустријског рата, који ће коначно решити питање о господарству Балкана.¹ Пре Цетињске свадбе, Краљ Милан је желео тај рат, јер се надао да ће Аустрија победити Русију и наградити њега, свог верног савезника, Македонијом. После Цетињске свадбе, он је желео тај рат још из једног

¹ Аустроугарски посланик, 8 фебруар и 28 април 1883.

другог разлога, а то је да тиме пресече једном за свагда руске сплетке и завере противу династије Обреновића.

XIII.

Ислеђење о Илкином атентату развљачило се месецима. Илка је остајала упорно при томе, да није имала учесника; бледа у својој црини као нека калуђерица, она је укочено гледала у следника, и једва би по коју реч изустила као одговор на његова питања. Уз Илку позатварани су на дохват неколики њени рођаци и познаници, али, од њих, само се Јелена — Лена — Книћанка, удовица пуковника Антонија Книћанина, дала довести у везу с атентатом. Книћанка је признавала да јој је Илка поверила своју намеру. Колико је год Илка била мирна и ћутљива, толико је Книћанка била горопадна и говорљива. Она је непрестано причала и опет није рекла ништа, него је претила да ће тек на главном претресу казати све што има. Њени искази пред следником личили су на проста женска трабуњања; из њих се није могло извести ништа.¹ Следничка власт обртала се немоћна око те две жене, од којих је једна ћутала, а друга брбљала. Мушким учесницима у атентату, ако их је било, није се могао ухватити траг.

Свет је скоро био заборавио атентат, о коме се водило тако дуго и бесплодно слеђење, када једнога дана пуче глас да је Книћанка осванула обешена у затвору. То је било 28 фебруара 1883. Пироћанац, који је заступао отсутног министра унутрашњих дела Гарашанина, саопштио је новинарима да се Книћанка сама обесила. Неколико дана раније, она је, у присуству следне комисије, „делила деци своје сестре неке тапије, подерала једну облигацију, и позивала децу да јој дођу на гроб.“ Пироћанац је признавао да је Книћанкино самоубиство било могућно само због лабавог надзора, — али узрок томе лабавом надзору ваљало је тражити само „у немарној природи нашега света.“

Книћанка је пренета у болницу, пре него је у затвору извршен увиђај: у каквом је управо положају она нађена у затвору, следна власт није видела својим очима.

¹ Види забелешке Алексе Јовановића о Илкином атентату, Правда, 5 мај 1926.

Секција је њенога леша извршена; у стране новине послан је извештај да су лекари нашли да се Книћанка сама обесила, али протокол секције није објављен, и ако су опозиционе новине захтевали то из дана у дан. Аустроугарски посланик тврди да је међу лекарима био један радикал (др. Лазар Пачу), који је на супрот својим друговима дао мишљење да Книћанка није извршила самоубиство.¹ По свој прилици, због одвојеног мишљења тога радикалног лекара, Влада није објавила протокол секције. Тиме је учинила од зла горе, јер у публици се претпостављало да је цела лекарска комисија, а не само један њен члан, дошла до закључака незгодних за Владу.

Убрзо после Книћанкине смрти погинуо је онај војник који је стражарио пред Книћанкиним затвором. Истрагом се утврдило да га је један друг, коме се окинула пушка, убио случајно. Публици се његова смрт чинила исто тако загоњетна као и Книћанкино вешање, и она је те две ствари доводила у везу.²

После смрти Лене Книћанке, остало је да се суди само још Илки. Суђење је било 12 априла 1883, и Илка је осуђена као да није имала саучесника, и као да је атентат био њено лично дело. Једна неутешна удовица која пуца на Краља да би осветила стрељана мужа, — на то је сведен цео атентат. Његова политичка позадина, ако је ње било, није расветљена. Илка је осуђена на смрт. За помиловање није молила, а када га је ипак зато добила, није за њ захвалила.³ Она је спроведена у пожаревачки затвор, и после неколико недеља нашли су је у њеној соби удављену пешкиром. Као и за Книћанку, тако и за Илку, лекари су закључили да је она извршила самоубиство. Као у случају Книћанкином, тако и у случају Илкином, један од лекара одвојио је мишљење. Илкино самоубиство изгледало је вероватније него Книћанкино. Она је још у притвору покушавала да се убије, и целим држањем пред судом показивала је јасно да јој није више до живота.

¹ Извештај од 18 марта 1883.

² Вид. прилог II.

³ Алекса Јовановић, Правда, 12 мај 1896.

XIV.

1883 требало је правити нове скупштинске изборе. Напредњачка влада тражила је да се бира Велика Скупштина, која ће променити Устав. Краљ је хтео да се бира обична Скупштина, доказујући да за промену устава ствари нису сазреле. Краљ је имао један јак разлог: шта онда ако на изборима за Велику Скупштину победе радикали, — и ако радикална Скупштина одбаци напредњачки нацрт устава? Краљ би онда морао извршити државни удар, а државни удар, ако не би успео, имао би за последицу његову оставку.¹ У осталоме, Краљ се није слагао са својом Владом ни о садржини новог Устава. Напредњаци су били за Горњи Дом. Без једног Сената интелигенције нисмо могли ући у ред културних држава, јер наша сељачка Скупштина не схвата још потребе културне државе. Краљ Милан, као и Кнез Милош, више је волео да ради са сељачком Скупштином него са Саветом. Он се слагао са напредњацима да се нешто мора учинити ради сузбијања сељачке демагогије, али лек од ње није тражио у Горњем Дому, него у бирачком цензу, који би увео у Скупштину сеоске газде. Напредњаци су препоручивали чист парламентаризам какав на Западу постоји, под условом само да се и код нас обезбеди у парламенту претежни утицај интелигенцији. Краљу Милану није се свиђао западни парламентаризам. Он је највише волео лични режим; ако овај не би био могућан, онда му се још највише свиђао Устав од 1869, по коме је парламент зависно од Владе, а не Влада од парламента. Сва несагласност између њега и напредњака у уставном питању обелоданила се онда када му је напредњачка влада поднела свој нацрт устава. То је било при крају јула 1883. Краљ је назвао напредњачки нацрт „црвењачким“, и прекорео своје ministre да желе умањење владалачке власти, на шта он неће никада пристати. Напредњаци су, после тога, нешто прерађивали свој нацрт, али Краљ опет није био задовољан.²

Министарска криза изгледала је неизбежна. Она је отклоњена на тај начин што су саме прилике створиле један изговор за одлагање Велике Скупштине. Још од 1881, Аустрија

¹ Аустроугарски посланик, 22 мај 1883.

² Аустроугарски посланик, 9 и 23 август 1882. — Ст. Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, стр. 21.

и Србија водиле су са Турском и Бугарском преговоре о железничкој вези. После великих тешкоћа, дошло се најзад, априла 1883, до једног споразума, — т. зв. четворне конвенције (*convention à quatre*), — по коме је Бугарска имала да нам да везу код Пирота, а Турска код Врања. То је био велики успех напредњачке владе. Наша железница, пошто је добила код Пирота везу са Цариградом, а код Врања са Солуном, постала је пруга светскога саобраћаја. Рок за ратификовање четворне конвенције био је остављен до 1 октобра 1883. Како смо ми имали најмање рачуна да тражимо продужење тога рока, Краљ и Влада сложили су се да у септембру изврше изборе за обичну Скупштину, која ће одобрити четворну конвенцију: после тога приступило би се „проучавању“ уставног питања. Ово је била растегљива формула. Пироћанац је предлагао, да се унапред утврди да ће избори за Велику Скупштину бити на два месеца после избора за обичну Скупштину. Краљ није примио овај предлог. Он није имао ништа противу тога да напредњачка влада, већ при изборима за обичну Скупштину, обећа народу промену устава, и да са тим обећањем покуша добити већину, али он, лично, није хтео да се у уставном питању ни на шта обавезује према напредњачкој влади.

XV.

Публика није знала за ове несагласности између Краља и министара, него је веровала да је уставно питање озбиљно покренуто. Радикална странка пожурива се да и она изради свој нацрт устава. Њен нацрт, који је израдио Никола Пашић са још неким члановима главног одбора, разаслан је месним одборима на мишљење у почетку јула 1883.

Радикални устав почињао је овако: Српски је народ суверен у краљевини Србији. Из народа потиче свака власт. Народ је извор и утока сваке власти... Радикални устав задржао је из Устава од 1869 једнодомну Скупштину, бирању од свих пореских обвезника, без обзира на величину њихова пореза. Али, за разлику од тог Устава, радикални устав укинуо је владине посланике, допустио чиновницима и адвокатима да се бирају у Скупштину, завео непосредне изборе не само у варошима него и у срезovima.

Сагласно са начелом народне суверености, Народна Скупштина била је претежнији чинилац у законодавству од

Краља. Скупштински предлог закона Краљ је могао одбацити само један пут. Ако би Скупштина усвојила исти предлог и по други пут, он је постајао закон и без Краљеве потврде.

Министарским седницама Краљ је присуствовао само онда ако би га министри, „налазећи се у неприлици“, позвали сами. Министре Краљ није отпуштао из властите иницијативе, него на захтев Скупштине.

Да надмоћност Народне Скупштине над Краљем не би остала мртво слово на хартији, врховна војна власт пренета је са Краља на Скупштину. Радикални устав поново је установио народну војску, коју су напредњаци укинули; војска се заклињала на Устав, и без скупштинскога решења није се могла ни мобилисати нити противу кога употребити (изузимајући у случају одбранбенога рата).

Ако је над Краљем стајала Скупштина, над њоме су стајали, с једне стране, бирачи, а с друге, Велика Скупштина. Бирачи су могли, у свако доба, опозвати мандат који су дали посланику. Велика Скупштина састајала се сваке седме године, без ичијега позива, као највиша власт у земљи.

Кроз целу администрацију проведено је начело самоуправе. Земља се делила на срезове и општине. Срезови су били не само самоуправне јединице, него су још имали права да бирају све чиновнике са среском надлежношћу (и то на десет година). Чиновника постављених од државне власти није било у срезу. Влада је могла обуставити решења среске скупштине која би сматрала као противна закону, али та је обустава била привремена; коначну одлуку о законитости обустављеног решења доносила је Народна Скупштина. Противу среских чиновника који не би хтели вршити државне законе, или би их вршили немарно, државна власт имала је само једно средство, — а то је да их тужи редовном суду. Исто тако, и у општини, општинска управа одговарала је само општинском збору, који ју је бирао и збацивао. За невршење државних закона, државна власт могла је општину само тужити редовном суду.

Странка сељачке демократије, радикали су начинили један Устав по коме је врховна власт припадала сељачкој Скупштини, — и по коме су срезови и општине, с помоћу изабраног чиновништва, вршили и своје и државне послове под надзором Скупштине и редовних судова. Бирографија је

потпуно избачена из локалне управе; она је остала у централној управи, али, како министри нису зависили од Краља него искључиво од Скупштине, то бирократија, у колико је задржана, није могла радити против народних интереса. Краљ је био прост фигурант, пошто је чак и војска стајала под Скупштином, а не под њиме. Народна влада кроз суверену Скупштину и потпуно самоуправне срезове била је у радикалном уставу остварена.¹

XVI.

Избори који су имали да се изврше у септембру 1883, били су први избори који су вођени с организованим странкама. За сваког се кандидата у напред знало којој странци припада. Код бирача није било двоумљења: сваки је имао да гласа за кандидата своје странке. Изборна борба била је усредсређена између напредњака, који су држали власт, и радикала, који су повукли народ за собом. Либерали, који нису имали ни власт ни народ, били су осуђени на подређену улогу.

Радикали су подвргли оштрој критици трогодишњи рад напредњачке владе. Осуђивали су, прво, њену спољашњу политику као ненационалну, јер аустрофилску. Радикали нису били ништа мањи противници Аустрије него либерали; разлика је између те две странке била само у томе, што су либерали, у борби противу Аустрије, тражили наслона код Русије, а радикали код једног Балканског савеза, који није још постојао, али га је, ради слободе Балкана, ваљало што пре начинити. Иначе, радикали су исто тако као и либерали гледали у Аустрији вековног непријатеља српског народа.

Радикали су, затим, осуђивали напредњачку финансијску и привредну политику. Нов систем посредних пореза заведен од напредњака, премашао је економску снагу народа; трговински уговори закључени са страним државама, а нарочито уговор с Аустријом, упропастили су домаће занате, које су оставили без заштите од стране индустрије; уговори о државним зајмовима закључени на страни под тешким условима, довели су нас у потпуну зависност од страних банака. Ту-

¹ Радикални нацрт устава објављен је први пут у Виделу, 21 септембра 1883. Његов текст налази се и у Милошевићевој Тимочкој Бунји, стр. 109.

ђински капитализам, индустријски и финансијски, немилосрдно исцрпљује Србију као своју колонију. Финансијска политика напредњака сувише је теретна за народ; њена привредна политика исто је тако ненационална као и њена спољашња политика.

Најзад, радикали су осуђивали напредњачку унутрашњу политику. Испрва слободоумна, та је политика, са двогласцима, са поопштравањем закона о штампи, и са сејменима, постајала све више конзервативна. Напредњаци се постепено враћају на полицијски деспотизам старе конзервативне странке из које су и поникли. Као што у спољашњој, финансијској и привредној политици нису водили рачуна о народу, тако нису водили рачуна о њему ни у унутрашњој политици.

Напредњаци су одговарали радикалима, да има неодољивих политичких нужности према којима свака Влада мора подешавати свој рад, а преко којих радикална опозиција прелази као да оне и не постоје. Радикали не увиђају да је наша држава, после Берлинског конгреса, обвезана на највеће обзире према Аустрији; тај непопустљиви национализам који радикали траже, може се у опозицији исповедати, али се не може на влади практиковати. Радикали не увиђају да модернисање наше државе иште нове намете, и да ниједна Влада која жели напретка своме народу, не може поставити као правило да од сељака узима што мање на име пореза. Радикали не увиђају да се слобода трпи само дотле докле не иде на штету државне власти; ако су напредњаци ударили конзервативним правцем, то је било стога што су морали бранити државну власт од радикалних злоупотреба политичких слобода: двогласци су дошли због радикалне опструкције, поопштравање закона о штампи због разузданог писања радикалних новина, сејмени због радикалног подбуњивања сељака. Укратко, ако су се радикали приказивали као браниоци народне слободе, напредњаци су се приказивали као браниоци државне идеје.

У овој борби која се водила између напредњака и радикала, напредњаци су имали на својој страни Краља, а радикали народ. Краљ се „понапредњачио“, а сељак „порадикалио.“ Борба између напредњака и радикала претворила се стога у борбу између Краља и народа. Радикали су тражили владу за себе као странка која има већину у народу. Пошто им је народ дао

поверење, треба и Краљ да им га да. Краљ Милан је стајао на гледишту, да она странка која тражи владу, мора, поред већине у народу, имати и способност за вођење државних послова. Радикали, говорио је он, немају те способности; то су демагози и револуционари, којима се власт не сме поверити. Носилац државне идеје, Краљ има не само право него и дужност да се одупре народној вољи, кад год се она не слаже са државним интересима. Радикали, који имају народно поверење, треба да заслуже још и његово: први је услов за то да науче државнички мислити...

Радикали су тврдили да Краљево одуширање народу води у тиранију, која, као што се посведочило, не само у страним историјама, него и у нашој, изазива буну и преврате. У интересу мирног и правилног развитка земље, Краљ није требао да спречава њихов долазак на владу.

На ово Краљ Милан им је могао одговорити да, по слову Устава од 1869, Скупштина нема права наметати Круни министре које Круна неће. Устав од 1869 није усвојио начела парламентарног режима. Њему се као образац служили устави оновремених немачких држава, у којима је државне послове водио монарх са бирократским министарствима, која су одговарала пред њиме а не пред Скупштином. Радикали, тражећи за себе владу по праву већине, тражили су да у наш политички живот унесу једно начело које у нашем Уставу још није било признато, — а то је начело парламентаризма. То је значило умањење уставних права владаоачевих. Краљ Милан био је решен да не да своја уставна права без борбе.

XVII.

У изборној борби од 1883, и напредњаци и радикали напрегли су своје снаге до последње мере. Напредњаци, који су држали власт, учинили су од ње сву употребу коју им је закон допуштао, па чак и ону коју им закон није допуштао. Полицијско особље обновљено је из основе: стари либерални начелници и капетани, чак и либерални полицијски писари, или су премештени у другу струку, или пензионисани, или, ако нису имали права на пензију, просто отпуштени. То је била новина да се, из чисто политичких разлога, овако велики број чиновника избацује на улицу. Приликом премештања полицијских чиновника у другу струку,

неколико среских начелника постављено је за постиљоне, под изговором да је један ранији закон изједначио по плати те две врсте чиновника; у владиним круговима ово претварање полицајаца у поштаре сматрало се као врло духовита ствар. Од нових људи који су уведени у полицијску службу, тражило се само једно, — да буду добри партизани. На њихову стручну спрему, па чак ни на њихов приватни морал није се много гледало; за полицијског старешину постављен је чак један човек који је раније осуђиван за обично злочинство из користољубља.¹ Нови напредњачки начелници и капетани одмах су кидисали на радикале, — отимали радикалне општине, гонили радикалне агитаторе. У очи избора, било је преко 2000 радикала које оптужених које притворених.

Министар унутрашњих дела Гарашанин није више био онај слободњак какав је изгледао када је дошао на владу. Од радикалне опструкције, он је постао други човек: „Све је даље ишао противу слободе“, „све мање био доступан разлогу, све више апсолутан“.² Био је неосетљив за погрешке власти; кривицу за тешкоће и неуспехе Владе сваљивао сву на опозицију; безобзирно гоњење противника сматрао за једину правилну политику. Колико је он, у основи, војничка природа, видело се тек тада. Заповедао је у држави као у касарни; плануо би на најмањи знак непослушности, и хтео одмах да лопи отпор силом.³ По својој војничкој природи, он је много мање пазио на правне форме него ранији министар унутрашњих дела; његово је уверење било да се ауторитет власти, ако законита средства не достижу, сме бранити и незаконитим средствима. Уз ту војничку прекост, он је имао још и неку неумољиву тврдоћу наслеђену од његовога оца Илије: није био ни рђав ни сверец, али оне који би му стали на пут, ломио је тако равнодушно као да би били ствари а не људи. Последњих дана пред изборе, он је ноћивао

¹ Аустроугарски посланик, 7 септембар 1883.

² Дневник Милана Милићевића, 2 и 21 новембар 1882.

³ У своме дневнику, Милићевић бележи (24 маја 1883) да је Гарашанин, на глас да сељаци у Гамзиграду не дају да им се жигосе стока, одмах хтео послати један батаљон војске да жигосање силом изврши. „Милутин наређује најенергичније мере. Ја саветујем блаже, тражим да се сељацима остави који сат, да се размисле, — омекашаће, покориће се... Он опет тражи да једним ударцем опамети свет... Сувише је војник, а сав народ нису стари војници из касарне.“

у министарству унутрашњих дела, и преко целе ноћи био буђен депешама. Од неспавања потамнео је и омршавео у лицу, што му је давало мрачан изглед човека готова на све.

После Гарапанина највише се истицао у гоњењу радикала Стојан Новаковић, министар просвете. Он је кажњавао, премештао, отпуштао учитеље, који су били главни агитатори радикалне странке. Новаковић је био методична професорска природа, и чистио је просветну струку од радикала, истина, са мање срџбе, али са више истрајности него Гарапанин полицијску. Услед тако систематскога пречишћавања, око педесет школа остало је без учитеља.¹

Опозициона штампа добро је притегнута. У недостатку цензуре, полиција се служила забраном. Опозициони листови забрањивани су, не само због увреде владаоца као што је у закону предвиђено, него и због увреде владе, што закон није допуштао. Уредници опозиционих листова имали су сваки по неколико кривица на врату; неки од њих дочекали су изборе или у затвору или у бегству преко границе.

Опозиција се није понашала према Влади ништа боље него Влада према опозицији. Она је не само осуђивала него и извртала све што би Влада урадила; подметала јој најгоре побуде; сваки њен неуспех страховито надувала; ширила противу ње клевете и лажне вести... Када се од Рипањског тунела срушио један део, Самоуправа је објавила пад целог тунела; на основу тога се годинама причало и препричавало у народу да је железница несолидно грађена. Када се уписивало прво коло акција Народне Банке, радикали су трубили да Влада жели неуспех уписа, јер има скривен план да уступи Банку странцима... Влада је била наредила да се дуж границе румунске, бугарске и турске, на 35 километара унутра, жигосе сва рогата марва. Ако икоја мера, ова је лежала у интересу самога сељака, јер је стајала у вези са ветеринарном конвенцијом, коју смо закључили с Аустријом да бисмо обезбедили извоз наше стоке. Опозиција је одмах изврнула ову наредбу о жигосању рогате марве, и пустила глас да се жигосање врши ради новог пореза који Влада мисли ударити на стоку. На сличан начин, осумњичене су и оне мере које је Влада, у интересу виноградарства, наредила противу филоксере.

¹ Аустроугарски посланик, 7 септембар 1883.

Пред изборе, Самоуправа, да би подигла дух код бирача, узела је необично општар тон. У једном чланку који је писао један члан главног одбора, Раша Милошевић, саветовало се бирачима да збаце кметове који не би хтели да се држе изборног закона. Ако капетан с пандурима покаже бирачима песницу, нека је и бирачи покажу капетану. — „Али, капетан ће и војску употребити. — Одбите и војску, јер браните своја права која вам је ујамчио и устав и изборни закон.“¹

Под утицајем радикалне агитације, још пре почетка изборне борбе, долазило је до сукоба између власти и народа. Ти су сукоби били чести нарочито у Источној Србији. У Поречу, сељаци нису давали да се жигосе стока. Власт је употребила сејмене; сејмени су били брутални... Они нису силовали жене, како су писали опозициони листови, али су злостављали људе. У Грљану, цело се село узбунило због извиђаја који је чињен о имовном стању народа. Када је власт притворила коловође узбуне, неколико стотина сељака кренуло се у окружно место Зајечар, на жалбу. Сејмени су имали наредбу да тој гомили препрече улазак у варош. Сељаци су се бацали каменицама на сејмене; ови потезали сабљама, и неколико сељака повређено је, премда не тешко. У Гамзиграду, сељаци, у гомили, доста њих и под оружјем, одупрли су се жигосању стоке. Између њих и сејмена дошло је до пушкарања; рањен није нико. Гамзиградски догађај Влада је узела као почетак буне; око 25 лица предано је суду; суд је један мали број осудио на робију, а остале на по неколико месеца затвора.

Пореч, Грљан, Гамзиград показивали су да у народу постоји једно раздражење противу власти коме мало треба па да букне. Ако је у народу било раздражења, било је и код власти нервозности. Она није имала такта и стрпљења, него је одмах бацала на народ сејмене. Избори за Скупштину приближавали су се сред опште узрујаности. Изгледало је да земља стоји не пред изборима него пред грађанским ратом.

¹ Самоуправа, 20 август 1883.
Влада Милана Обреновића

ГЛАВА IX. ТИМОЧКА БУНА.

Избори су били 7 септембра 1883. Тога дана народ је навалио на биралиште као да га треба на јуриш узимати, готов да се хвата за гуцу са сваким ко му не би дао гласати. Полицијске власти нису могле веровати својим очима да је то онај исти народ који је до скоро питао капетана за кога да гласа, и који се чисто снебивао да изиђе на изборе. Овакво учешће народа на изборима, овакво невермање власти, овакав покрет масе није се још био видео.

Колико је која странка добила посланика, није се могло одмах тачно утврдити.¹ Али одмах се видело да су радикали победили, а напредњаци побеђени. Неко кратко време, напредњаци су се заваравали надом, да ће с помоћу владиних посланика саставити себи макар само слабу већину. Убрзо постало је јасно да с помоћу владиних посланика могу своју слабу мањину претворити у јаку мањину, и ништа више; до већине недостајало им је десетак гласова. Напредњачка влада, онда, решила се дати оставку.

Изборни успех радикала објашњавао се двојако. Говорило се да су радикали победили захваљујући руским рубљама; тобоже славенофили дали су им велике суме само да би оборили аустрофилску владу напредњачку. Колико је било истине у овим гласовима, не зна се, али стоји тај факт да је аустроугарски амбасадор у Петрограду, по налогу своје владе, протествовао код руског министра иностраних дела, због руског мешања у српске изборе.² (2) Поред руских рубља, као узрок радикалне победе наводила се њихова извршена организација и одушевљење њихових присталица. Аустро-

¹ У министарству унутрашњих дела рачунало се, да је изабрано 61 радикал, 34 напредњака, 11 либерала, 7 без боје.

² Извештај нашег отпавника послова у Петрограду од 18 септембра 1883.

угарски посланик дивио се, како се свака наредба главног радикалног одбора разнесе без поште и телеграфа, посредством страначких аброноша, за три дана по целој земљи.¹ Ваљало се такође дивити, како су радикални бирачи, поред свега полицијског притиска, ишли на биралиште у гомилама: ниједан није изостао, — као да је требало светити Косово, рекао је један напредњак јетко.

Краљ Милан није био ни изненађен ни застрашен радикалном победом, него само расрђен. Тога лета, он је ишао у походе царевима аустријском и немачком. Аустријски цар дочекао га је врло љубазно и начинио га „сопствеником“ једнога пука. Немачки цар позвао га је, једновременно са шпанским краљем, на јесење маневре код Хомборга. Дочекаан на станици од старог цара Вилхелма и немачких принчева, он је за време маневара био предмет „нарочите пажње“. После свршеног прегледа једнога корпуса, немачки цар, на челу трупа, дефиловао је испред своја два госта, шпанскога краља и Краља Милана. Ако не на шпанскога краља а оно на Краља Милана, ово дефиловање оставило је дубок утисак. Краљ Милан је био врло осетљив на почасте које му се чине на страним дворovima; под утицајем тих почаста, његово духовно расположење и његово самопоуздање дизало се нагло. Овога лета, у друштву Хоенцолерна и Хабзбурга, он је добио праву вртоглавицу, и осећао се тако силан и моћан као да на његовом личном расположењу стоји сва немачка војска чије је маневре гледао. Гори тренутак за своју победу, радикали нису могли наћи; Краљ ју је, без мало, сматрао као простаклук и грубианлук гејачког српског народа који не уме да цени једнога краља кога на најсјајнијим царским дворovima цене. На радикални покрет гледао је с оне презриве висине са које би један британски проконсул гледао на какав покрет мисирских фелаха. Избори од 7 септембра затекли су га још на страни: његова депеша Влади била је „врло одлучна и енергична“,² и сведочила је о његовој решености да не попусти радикалима. Радикална Скупштина дигла се сва на Савску станицу да дочека Краља: хтела је да му одмах да један знак своје лојалности. Он се поздравио врло љубазно са напредњачким

¹ Извештај од 26 октобра 1883.

² Аустроугарски посланик, 23 септембар 1883.

министрима; скупштинарима није рекао ни речи; чак их није удостојио ни свога погледа, него је прошао покрај њих поврстаних као да их нема.

Краљ Милан могао је не гледати радикалну Скупштину на Савској станици, али није је могао избрисати из стварности. Она се била конституисала, и приликом избора кандидата за председништво, радикални кандидат за кога су гласали и либерали, добио је 89 гласова, а напредњачки 51.

Сутра дан по Краљевом повратку, Пироћанчева влада дала је оставку. Оставка је образложена тиме што су се бирачи „изјаснили противу програма о промени устава са којим се Влада идентификовала“. Пироћанац је хтео да падне лепо, као један министар сувише слободоуман за наш народ, који још не увиђа потребу промене Устава од 1869. Као све сувише намештене ствари, тако и Пироћанчева оставка промашила је циљ. За цео свет било је јасно да напредњачка влада не пада са свога слободоумља него са своје непопуларности. То је признавао и аустроугарски посланик у својим извештајима. Он је чак мислио да напредњаци нису непопуларни због аустрофилске политике, него да је та политика непопуларна због напредњака.¹

Краљ Милан није одуговлачио са решењем министарске кризе. Оставка Пироћанчеве владе поднета је 20 септембра, а већ 21 образовано је једно чиновничко министарство под председништвом Николе Христића. Управитељ вароши Београда за владе кнеза Александра Карађорђевића и за друге владе кнеза Милоша, министар унутрашњих дела за друге владе кнеза Михаила, Христић је био стари искусан полицајац, врло строг, али и врло хладан и прибран. У једнобурно време када ни органи власти ни народ нису умели више да се крећу у границама закона, такав бирократ изван странака као Христић изгледао је најпозванији да поврати у земљи ред и законитост.

Никола Христић пре свега свршио је са радикалном Скупштином. Он ју је једним указом отворио, а другим затворио. Четворну конвенцију, ради које је Скупштина сазвана, Краљ је ратификовао и без скупштинског одобрења.

Самоуправа је овако поздравила Христићеву владу: „Кад је Никола Христић био на државној управи, онда није

¹ Извештаји од 21 септембра и 26 октобра 1883.

било устава. Кад је дошао устав, онда је нестало Христића. Кад се Христић сад опет појављује, знак је да се спрема нестанак устава“. Радикали су доиста веровали да Краљ намерава укинути Устав. На једном тајном састанку радикалних посланика и чланова главног одбора, који је држан после закључења Скупштине, дуго је говорено о томе, шта да се ради у случају укидања Устава. Сви су се сагласили да Устав ваља бранити чак и с оружјем у руци: на Краљев државни удар има само један одговор, — то је народна буна. Али ова одлука донета је само „у начелу“: никакве припреме за дизање буне нису одлучене. Пера Тодоровић предлагао је да се установи један извршни одбор (партијски „ђенералштаб“, како га је он звао), који би припремио све што за буну треба, и који би, у случају државног удара, буну одмах изазвао. Овај предлог није прихваћен. Радикални посланици решили су да сами не почињу ништа; чекали су прво да виде шта ће Краљ чинити.

Краљ није био много одлучнији него радикали. Поред све његове вике на радикале и претње да ће, ако треба, загазити у крв, он се још није био одлучио на државни удар. Ни финансијско стање ни расположење у војсци није га могло охрабрити на тако шта. Финансијско стање било је рђаво: касе празне, летећи дуг од девет милиона и више. Расположење у војсци било је непознато: да би искушао офицере, Краљ им је држао громку беседу противу радикала. Она је прошла без жељена одзива.¹ Краљ Милан је двоумио шта да ради. Радикали су чекали на њега да први почне; он је чекао на њих. Разлика је била само у томе што су они чекали неспремни за борбу, он је чекао са запетим револвером, јер они нису имали никакав извршни одбор за припремање буне, док је он, у Христићевој влади, имао управо онакву владу каква се за угушење буне тражи.

Пошто ни Влада ни опозиција није узимала иницијативу, догађаји су текли својим током. Правац пак који су већ били узели, водио је у буну. Радикална агитација изазвала је у народу велику отпорност према власти. Победа од 7 септембра пробудила је у радикалних бирача претерано осећање самосвести. Од радикалне силе, говорили су напредњаци, и земљи је тешко. На све се стране причало, да је настала

¹ Аустроугарски посланик, 26 октобар 1883.

„радикалија“, што ће рећи, народно царство, када се порез неће плаћати. Радикални народ није више вермао ни власти ни законе; за њега је вредило само оно што Самоуправа каже, — Самоуправа, коју су сељаци називали „наш отац и мајка“. Расположење које је постојало у народу, било је већ бунтовно. Буна је могла свакога часа, и без наредбе радикалних првака, избити каквим било поводом.

Као год што је расположење за буну већ постојало, тако је и повод за њу био већ створен. Под напредњачком владом, решено је да се војска наоружа новим пушкама. На основу тога, министар војни наредио је месеца јула 1883 да се од народне војске покупе старе пушке, али да им се место њих не дају нове. То скупо модерно оружје није се смело оставити у рукама сељака, него се морало чувати у војним магацинима. Обезоружавање народне војске радикали су схватили као припрему државног удара. Државни удар био је тежак с тога што је према малобројној стајаћој војсци стајала многобројна народна војска. Ако би се народној војсци одузело оружје, Краљ Милан са стајаћом војском лако би извршио државни удар.

Самоуправа донела је 30 јула врло општар чланак противу разоружања народне војске. Чланак је писао сам Никола Пашић. Кроз цео чланак развија се мисао, да Влада жели разоружање народа из истог оног разлога из кога су га у своје време и Турци желели, — а то је да би народ лакше начинила покорном рајом. Али Србин зна „да без пушке и оружја нема слободе,“ и зато се „радије растаје са главом и душом него оружјем.“ Закључак чланка био је, као често код Пашића, замотуљен. „А ти народе, ако не будеш толико срећан да ти поштеде твоје ратне успомене, твоје оружје, — ти га подај, али кућу немој остављати без њега, јер ћеш порушити заклетву прадедову, погазићеш аманет оних бораца који падоше за нашу слободу, оставићеш свој род и отаџбину пустоши која може све упропастити и утаманити. Чувај се сам, кад те не чувају они којима је то поверено.“ С једне стране, Пашић је саветовао народу да, ако мора, да оружје; с друге стране, саветовао му је да кућу не оставља без оружја. Како се то двоје слагало једно с другим? Опрезан, Пашић вије чисто и јасно саветовао недавање оружја, али, ако је фразеологија његовога чланка била

мутна, смисао је био јасан. Напредњаци су с разлогом крстили Пашићев чланак „Не дајте оружје!“ Што је главно, и међу самим радикалима Пашићев чланак одјекнуо је као наредба да се оружје не даје. У сељачкој маси осетио се покрет противу разоружања народне војске.

Напредњачка влада, која се опекала са жигосањем стоке у источним окрузима, бојала се да са разоружањем народне војске не изазове још веће нереде него што су били они у Поречу, Грљану, Гамзиграду. Таквих нереда напредњачка влада бојала се нарочито за време изборне борбе, и зато је разоружање народне војске одгођено.

Један од првих аката Христићеве владе било је наређење да се разоружање народне војске одмах изврши. Радикали су тврдили да је то наређење потекло отуда што је Краљ Милан желео изазвати буну. Ове су тврдње, по свој прилици, неосноване. Краљ Милан није имао тако јаке нерве да сам изазива буну; осим тога, као што смо видели, нити је био сигуран са расположењем војске, нити је имао новаца; новац је живац свакога рата, па и грађанског. По нашем мишљењу, наређење о разоружању народне војске није било изазивање буне него обезбеђење од буне. Краљ Милан се бојао, да, после закључења радикалне Скупштине, радикали не покушају побунити народ, — и пре него би они то учинили, он се журио да покупи пушке од сељака.

Одмах, у почетку разоружања народне војске, наишло се на тешкоће. Народ је давао отпора, нарочито у Источној Србији, где су се дешавали нереди и приликом жигосања стоке. Гласови о народном отпору бивали су сваког дана све озбиљнији, али, колико је стање опасно, београдска публика разумела је тек 21 октобра. Тада је у Српским Новинама објављен указ о ванредном стању и преком суду у црноморском округу. То је значило да је на тој страни избила буна или нешто врло налик на њу.

До указа од 21 октобра главни радикални одбор није чинио ништа. После тога указа, Пашић је позвао Перу Тодоровића на разговор у четири ока. Њих су двојица нашли да ће после указа од 21 октобра убрзо доћи и затварање главног одбора. Краљ Милан хтео је затворити главни одбор већ приликом Илкиног атентата: камо ли га неће затворити сада када није реч о атентату него о буни, и то још у Па-

пишевом изборном крају. Питање је само било, да ли ће главни одбор мирно чекати да га затворе? Пашић и Тодоровић сагласили су се да је много боље да радикални прваци оду у народ и ставе се на чело буне. Било је, може бити, паметније буну не почињати, али, када је она већ почела, радикални прваци не смеју се одвајати од народа.

Пашић и Тодоровић мислили су да, осим њих двојице, пођу у народ још и Коста Таушановић и Раша Милошевић. Сваки би ишао у свој изборни округ: Пашић у Зајечар, Таушановић у Алексинац, Милошевић у Пирот. Тодоровић, који није био народни посланик, ишао би у Рудник. 24 октобра држан је један поверљив скуп у уредништву Самоуправе. То није био скуп главног одбора, него скуп оних радикала које су Пашић и Тодоровић сматрали за потребно да обавесте о својим намерама. Скуп је одобрио њихове намере. Пашић је онда рекао да сваки од радикалних првака који буде ишао у народ, ваља сам да мисли о своме путном плану; ако се и о томе буде договарало, ствар ће се рапшнути.

Не говорећи више никоме ништа, Пашић, који је изгледао врло забринут, и коме се тих дана јавила прва седа у бради, прешао је 25 октобра на аустријску страну. У то доба, он је као инжењер био запослен око грађења Савскога моста; то му је много помогло за прелазак преко Саве. Он је сео у парни чамац који је стајао код започетог моста за употребу инжењера и мајстора, и, под изговором да обилази стубове од моста, превезао се у Земун. Одатле је кренуо даље; 29 октобра стигао је у Видин, одакле је имао да се пребаци у Источну Србију, али буна је већ била при издисају.

Пера Тодоровић, Коста Таушановић, Раша Милошевић нису се мицали из Београда. Милошевићу и Таушановићу ситуација је још изгледала мутна; пре него би пошли у народ ради прихватања буне, хтели су прво да виде да ли буне има; догађаји у Црној Реци могли су бити од Владе надувани. Решени да чекају развој догађаја, Милошевић је мислио да га чека у Београду, а Таушановић, ради боље сигурности, негде на страни. Тодоровић, који је тек дошао из Беча с операције, није осећао у себи физичке снаге да покуша продрети до Рудника, и то на коњу, прерушен као сељак, хватајући стално странпутицу.

Влада, кад је дознала за Пашићев прелазак у Земун, побојала се да његовим трагом не пођу и остали чланови главног радикалног одбора. По њеној наредби, ноћу између 25 и 26 октобра, они су позатварани сви, чак и Таушановић, који се спремао да сутра ујутру пређе границу.

II.

Буна у Источној Србији почела је на тај начин што су поједина села одрекла предају оружја. Сељаци нису давали старе пушке докле прво не добију нове: једном руком да дају пушку, а другом да је примају. Први случаји одрицања предаје оружја десили су се крајем септембра, у срезу бољевачком, округу црноречком. Ту су сељаци не само одрекли предају оружја, него су још обијали апсане, обезоружавали сејмене, натеривали на бегство органе власти. Буна се тако нагло ширила од села до села, да је Влада морала прогласити ванредно стање у целом црноречком округу.

Вођ буне у бољевачком срезу био је радикални посланик поп Маринко Ивковић. Његови коњаници јурили су по срезу и дизали народ на оружје; на неким местима, људи су, под претњом убиства и паљевине, повучени у буну. У тренутку када је проглашено ванредно стање, поп Маринко је био господар Бољевца, и имао под собом неколико хиљада сељака наоружаних пушкама и моткама.

Готово једновременно с покретом у срезу бољевачком округа црноречког, почео је и покрет у срезу бањском округа алексиначког. У први мах све се свршило на томе што је неколико села одрекло предају оружја, али 25 октобра радикални посланик Љубомир Дидић, са наоружаним сељацима, упадне у среску канцеларију у Бањи, затвори среског начелника, и узме власт у своје руке. Као поп Маринко, тако је и он имао под собом неколико хиљада људи из околних села. Дидић је потакнут и наговорен од попа Маринка, који је имао више одлучности од њега. Тек пошто је Дидић заузео Бању, Влада је прогласила ванредно стање и у срезу бањском.

Двадесет четири часа доцније, планула је буна и у књажевачком округу, где се, изгледа, чекало само на побуну Бање. У књажевачком округу ствари су текле исто онако као и у Бањи: 26 октобра, околна села навале у Књажевац; Књажевчани им се одмах придруже, законита власт би зба-

чена, и један „извршни одбор“ заузме окружно начелство и окружну команду. 27 октобра, одбор тај објави да је у књажевачком округу престала власт чиновника.

Вођ књажевачког покрета био је радикални посланик Аца Станојевић. Он је имао више организаторске способности и од поп Маринка и од Дидића. Наредио је да се у свима срезovima образују извршни одбори, и да се сви срески чиновници похватају и дотерају у Књажевац. Државне касе дао је запечатити, али је магацине с оружјем обио и оружје раздао народу. Наредио је командирима народне војске да дигну своје људе на буну, и стао је да врши реквизицију за потребе побуњеничке војске. Станојевић је управљао буном по свима правилима државне администрације. За разлику од попа Маринка, који је био свештено лице, и Дидића, који је био паланачки трговац, Станојевић је био општински писар, и знао канцеларијски ред.

На књажевачки покрет Влада је одговорила указом од 27 октобра којим је проглашено ванредно стање у целом књажевачком округу. У исто време проглашено је ванредно стање и за срез крајински округа крајинског и срез алексиначки округа алексиначког. У тим срезovima осећало се јако комешање. Било је опасности да узбуњене сељачке масе не упадну у Алексинац и Неготин, као што су упале у Бољевац, Бању, и Књажевац.

Иако се буна око њега ширила на све стране, Зајечар остајао је миран; ту је недостајао један вођ буне. Од поп Маринкове војске одвојено је једно одељење са задатком да заузме Зајечар. 27 октобра, то одељење продре у Зајечар, али Зајечарци не хтедоше да се придруже бунтовницима. Артиљеристи и сејмени растераше брзо бунтовнике, и Зајечар оста у рукама власти.

Три бунтовничка средишта — Бољевац, Бања, Књажевац — стајала су између себе у вези. Између Бање и Књажевца, непрестано је радио телеграф. План бунтовника био је да буну све даље и даље шире. Прво је ваљало узети Алексинац; одатле би се после запалио крушевачки округ, и преко крушевачког округа бунтовни покрет био би пребачен из Источне Србије у Западну. Сви окрузи јужно од Алексинца били би одсечени од Београда. Краљ Милан држао би у својој власти само једну половину државног земљишта; у другој половини господарили би бунтовници.

III.

Влада је ставила у покрет противу бунтовника стајаћу војску. Њоме је командовао ђенерал Тихомиљ Николић, и њена концентрација извршена је у Параћину.

Бунтовници су се спремали за борбу са војском. Поп Маринко је заузео са неколико хиљада сељака Честобродницу, као главни улаз у побуњене крајеве; Дидић, опет с неколико хиљада, имао је да брани улаз у Бањску Клисуру. Према томе, и војска се поделила на двоје: главнина је наступала ка Честобродници, а једно мање одељење ка Бањској Клисури. Ни на једном ни на другом месту побуњеници нису дали озбиљна отпора. Један од официра који је учествовао у угушењу буне, каже: „Пошто смо ми у сталном кадру имали нове даљометне пушке, то су побуњеници више патили од њих, но ми од старих пушака, које су они имали. Наша пешачка ватра, са далеким бијењем, одбацила их је тако далеко, да њихове пушке нису ни добацивале више до нас“.¹ Уз то, војска је имала топове, који су бунтовницима недостајали. Већ први топовски метци поколебали су храброст бунтовника, који су се брзо стали повлачити са својих јаких положаја: то је било повлачење у нeredу, врло налик на бежање. После пробоја на Честобродници и после пробоја код Бањске Клисуре, и Бољевачки и Бањски покрет био је у ствари савладан. Бунтовници нису се више нигде одуширали, него се у маси предавали и полагали оружје.

Имао је још да се савлада Књажевачки покрет. Књажевчани чекали су војску код Вратарнице. То село на Тимоку, скљештено с обе стране брдима, бранило је улаз у књажевачки округ. Али као на Честобродници и код Бањске Клисуре, тако и овде, бунтовници су се распрштили испред војске, јер нису могли издржати паљбу њених топова и даљометних пушака. После пробоја на Честобродници ухваћен је Поп Маринко, а после пробоја код Бањске Клисуре ухваћен је Дидић, али после пробоја код Вратарнице Аца Станојевић није ухваћен. Он је за времена побегао у Бугарску.

Операције противу бунтовника трајале су од 26 до 31 октобра, — дакле, ни пуну недељу дана. 31 октобра, неколико хиљада сељака из среза моравичког упало је у Алексинац,

¹ Наведено код Живановића, Историја, II, 256.

позатварало чиновнике, и поставило један извршни одбор. Овај алексиначки покрет дошао је касно; свугде околу буна је већ била угушена. Војска је већ 1 новембра ушла у Алексинац и одмах повратила ред. У крушевачком округу припреман је сељачки поход на Крушевац, а у крајинском на Неготин, али војска је ушла у оба та места пре узбуњених сељака.

Бунтовно врење почело је последњих дана септембра, када су поједина села у бољевачком и бањском срезу одрекла предају оружја. Врење је трајало скоро месец дана. 21 октобра, Влада је проглашавањем ванредног стања у црноречком округу објавила да у Источној Србији има буне. Угушивање буне завршено је 1 новембра. Тога дана војска је ушла и у Књажевац и у Алексинац.

IV.

Учесницима у буни судио је преки суд у Зајечару. Осуђено је на смрт 94, на робију 567, на заточење 5, на затвор 68. Од осуђених на смрт стрељано је 20; осталима је смртна казна замењена робијом, ако они нису сами спречили њено извршење бегством. Сав трошак око угушења буне стављен је на терет општинама оних округа и срезова у којима је било проглашено ванредно стање. Источна Србија, која је у рату од 1876 опустошена од Турака, имала је сада да плаћа и за радикалну буну. То је био један намет који је подједнако падао и на праве и на криве.

Пред преки суд изведени су и чланови главног радикалног одбора. Од њих су осуђени на смрт: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Раша Милошевић. Коста Таушановић осуђен је на седам година заточења, а Павле Михаиловић на пет година. Остали су ослобођени као невини. Ниједна осуда на смрт није извршена; Пашић је био у бегству, а Тодоровић и Милошевић помиловани су на десет година заточења.¹

¹ Говорило се да су њих двојица помиловани на заузимање аустроугарског посланика графа Кевенхилера. По извештајима самога Кевенхилера, ево шта је било у ствари. Краљ је намеравао да побије све „коловође буне“, у које је без сумње рачунао и чланове главног радикалног одбора. Кевенхилер му је саветовао што већу умереност. После тога разговора између Краља и Кевенхилера, Кевенхилеру је долазио Светомир Николајевић и молио га да се заузме за чланове главног одбора. Кевен-

Какве је доказе преки суд имао противу ових људи које је осудио?

Противу Николе Пашића главни доказ био је исказ Неше Мандића, учитеља. Осуђен на смрт од прекога суда, Мандић је учинио једну „исповест“, у којој је тврдио ово. 29 августа 1883, Пашић је имао у Бољевцу састанак са поп Маринком у четири ока; после тога поп Маринко је причао тројици ридикалних учитеља Мандићу, Маринковићу, и Ступаревићу, да се Пашић нада радикалној победи на изборима од 7 септембра, али, ако Краљ и поред тога не би хтео дати владу радикалима, онда се мора дићи буна,

Противу Пера Тодоровића као доказ употребљена су два чланка из Самоуправе, о којим смо већ раније говорили. Први је чланак онај у коме се народу саветује да силом одбије сваку силу коју би власт покушала да употреби приликом избора од 7 септембра. Тај чланак могао се довести у везу с буном само тако, да је буна избила поводом избора од 7 септембра, али она није избила тада него неколико недеља доцније, и то сасвим другим поводом. Други чланак којим се теретио Пера Тодоровић стајао је у вези с буном. То је онај чланак у коме се народ подстицао, премда не отворено, да одрече предају оружја. По закону, ко подстиче новинарским чланком на какав злочин, одговара као саучесник, ако се после тога злочин деси. На основу тих законских прописа, онај који је у Самоуправи писао да се не даје оружје, могао је бити осуђен као учесник у једној буни која је имала за полазну тачку народно недавање оружја. Али

хилер је одбио његову молбу. На извештају који је о томе послао својој Влади, Цар Фрања Јосиф написао је својом руком: „врло добро!“ Кевенхилер је саопштио Краљу Милану Николајевићеву молбу, али је није препоручио (у његовом извештају стоји да је није „пропратио својим рефлексјама“). Саветовао је само да се, због стране штампе, да што већа јавност суђењу радикала и доказном материјалу који се има противу њих (извештаји аустроугарског посланика од 17, 20 и 22 новембра 1883). Сви ови разговори вођени су на две три недеље пре изрицања пресуде над члановима главног радикалног одбора. Према овоме, не изгледа да се Кевенхилер заузимао за чланове главног одбора осим што је Краљу уопште саветовао умереност и што му је саопштио Николајевићеву молбу. Он лично није марио радикалне прваке. Пашића, Тодоровића, Таушановића држао је за Карађорђевице, Милошевића за нихилиста, Николајевића за академског социјалиста (Извештај од 17 новембра 1883).

писац тога чланка у Самоуправи није био Пера Тодоровић него Пашић. Исто тако ни чланак о одбијању силе силом није писао он него Раша Милошевић. Укратко, Пера Тодоровић осуђен је на основу два чланка од којих је само један могао послужити као основа за осуду, али ни тај један није био његов него туђ.

Противу Раше Милошевића наводило се једно писмо Аце Станојевића: на основу тога што је Милошевић стајао у преписци са једним од коловођа буне, узело се да је морао учествовати и у припремању буне. Противу Таушановића наводио се исказ некога учитеља коме је Таушановић говорио да се земља не може ослободити Краља Милана друкчије него буном. Противу Павла Михаиловића није навођено ништа нарочито. Он изгледа није ни осуђен због учешћа у буни, него због тога што је, и ако синовац старог Обреновићевца Стевче Михаиловића, отишао у радикалну странку, коју су у Двору сматрали као пола републиканску а пола Карађорђевску. За то неверство према породичним традицијама Михаиловић је имао да испашта.

Као што се види, са законског гледишта, правих доказа за осуду чланова главног одбора није било. Преки суд није судио по закону него по савести. Он је резонувао свако. Буна је била последица укупне радње радикалне странке, којом је главни одбор управљао. Народ се не би никада бунио, да радикали нису подривали ауторитет власти, и да нису учили народ да не слуша никога, јер једини законити господар у држави, то је он сам. Буна је била плод бунтовног расположења народног, — а радикални вођи, ако нису баш саму буну наредили, а оно су створили то бунтовно расположење из кога је она произишла. Стојећи на овом гледишту, преки суд није много тражио законске доказе о учешћу појединих чланова главног радикалног одбора у припремању буне. Он је просто осудио оне његове чланове који су се били нарочито истакли као радикални борци. У колико је ко био борбенији, у толико је и већу казну повукао.

V.

О буни од 1883, која се обично назива „Тимочком буном“, мишљења су подељена. По мишљењу Краља Милана, буна је била дело радикалне странке, — по мишљењу радикала,

буна је планула без учешћа радикалног главног одбора, и то због преког и невештог понашања власти приликом разоружања народне војске.

По нашем мишљењу, питање о историјској одговорности за Тимочку буну ваља оставити на страну. И сувише је јасно да с историјскога гледишта за њу одговарају и Краљ Милан и радикали, јер се она изродила из њихове међусобне борбе, у којој су и Краљ и радикали грешили и претеривали. Исто тако стоји ван спора да је непосредан повод за буну дала сама власт. Није питање о томе, да ли је требало заменити народну војску стајаћом војском, и да ли је требало извршити разоружање народне војске. Питање је у томе да ли је власт изабрала психолошки тренутак за разоружање народне војске. По свему изгледа, да власт није умела изабрати тај тренутак. Разоружању народне војске приступило се онда када је раздражање у народу нешто због тек завршене изборне борбе нешто због закључења радикалне Скупштине било врло велико. Али, пошто се све ово призна, с једне стране, мора се, с друге стране, признати и то, да Тимочка буна није била спонтани покрет масе у коме радикална странка и њени вођи нису имали никаква учешћа.

Да Тимочка буна није била спонтани покрет масе, види се по томе што су спонтани покрети неорганизовани, докле је Тимочка буна била организован покрет. Када је власт дошла да купи оружје, нека су села у први мах полагала оружје, а нека нису. У овим другим селима одмах су се јавили радикални агитатори, који су подболи народ да већ предато оружје узме натраг. Побуњене сељачке гомиле нису радиле без плана и без команде. Бунтовници из неколико села купили су се одмах у једно и ишли у најближу среску или окружну варош. У свима варошима бунтовници су радили на исти начин. Збацивали су све чиновнике, и на место њих постављали извршне одборе, свугде од истог броја чланова, и свугде са радикалним посланицима на своме челу. Пљачке јавних каса нигде није било, и ако је то обична појава у спонтаним покретима; у опште, међу бунтовницима је било много реда; све је ишло као по команди. Пошто су на разним тачкама буне образовани извршни одбори, ти су одбори ступили један с другим у везу, и у њиховом раду види се јасна тежња да буну рашире по целој земљи. Буна,

чим је планула, добила је своју организацију; ту организацију ко јој је дао? Нико други, него радикални месни одбори. Они су буну прихватили од првога часа, и покушали да растурене сеоске покрете вежу и споје у буну целе Источне Србије, која ће се, постепено, пренети и на остале делове земље. Да се месни одбори нису умешали, сељачки отпор приликом разоружања народне војске, био би исто тако савладан као и сељачки отпор приликом жигосања стоке. Али не само да су месни одбори одмах прихватили буну, него су се после тога понашали тако као да су имали у напред скројен план шта ће радити ако до буне дође. Чинило се да их буна није затекла неспремне. У оном писму које је писао Раши Милошевићу, Аца Станојевић каже, да је доцкан заустављати буну; она се мора прихватити, и ако је почела раније него што се надало.¹ Да се она пак „намеравала“, сведочио би, поред исказа Аце Станојевића, још и тај факат, што је у Књажевцу нађено једно слагалиште хране које се јамачно месецима припремало.

Да ли су месни одбори у Источној Србији радили на своју руку, или са знањем и одобрењем радикалних вођа? Обично се тврди да главни радикални одбор није донео никакво решење о дизању буне. Без сумње, главни одбор није донео никакво решење, али има једно решење које је донето на оном тајном састанку радикалних посланика и чланова главног одбора који је држан после закључења радикалне Скупштине. На томе састанку, решено је да се буна диже, чим Краљ Милан покуша укинути Устав. Питање је сада у томе, шта се сматрало као покушај укидања Устава? Према „исповести“ Неше Магдића и исказу Добросав Петровића, поп Маринкова шурака, радикални посланик Жика Миленовић, када се вратио са Скупштине, говорио је јавно да је главни одбор (тачније речено, тајни састанак радикалних посланика и чланова главног одбора) одлучио да се оружје не даје. Како ће обезоружан народ бранити Устав од Краља? По говору посланика Миленовића, изгледа да су, ако не сви, а оно неки учесници тајног састанка, сматрали разоружање народне војске као први Краљев покушај противу Устава, на који ваља сместа одговорити народном буном. Миленовић

¹ Садржина Станојевићевог писма, које је изгубљено, даје се овде по извештају аустроугарског посланика од 17 новембра 1883.

и они који су мислили као он, резоновали су правилно: буна се могла дизати само пре, а не после разоружања народне војске... Укратко, вођство радикалне странке није тако невинно за Тимочку буну, као што неки мисле. Оно, истина, није одлучило да се буна одмах диже, али је идеју буне прихватило као једну доцнију могућност. Доводећи дизање буне у везу са Краљевим покушајима противу Устава које није ближе одредило, вођство странке допустило је да се код многих радикала из народа створи уверење, да буна има да почне поводом разоружања народне војске, пошто је то била претходна мера сваког Краљевог покушаја противу Устава.

Међу радикалима у унутрашњости било је људи кадрих за дизање буне, као што се у Тимочној буни и показало; међу београдским радикалима, осим једнога Пашића, нико није имао правог револуционарног темперамента. Ни Тодоровић ни Милошевић ни Таушановић, поред свих својих превратних идеја и немирне букачке ђуди, нису били обдарени енергијом и одважношћу коловођа буне. Зато су на глас о Тимочној буни остали збуњени и неодлучни, и дали се похватати код својих кућа од Христићеве полиције. Они су се, после тога, клељали свим на свету да за Тимочку буну нису криви, — и ма да се њихово казивање не слаже сасвим с фактима, оно је, ако не друкчије, а оно бар психолошки тачно: ти људи, доиста, нису били кадри за дизање буне.

Никола Пашић био је друкчији од њих. У својим успоменама, Пера Тодоровић каже да је тек после свршене Тимочке буне дознао за неке факте који су у њему „породили сумњу да је Никола Пашић знао за план о побуни и да га је одобрио“.¹ Доиста, има две ствари које бацају сумњу на Пашића. (1) Он је писац чланка „Недајте оружје“; (2) Буна је почела у Источном крају, одакле је он родом, где је биран за посланика, и где је имао највећи број својих поузданих људи (Аца Станојевић, један од коловођа буне, био је његов главни приврженик). У којој је мери Пашић „знао за план буне“, и у којој га је мери био „одобрио“, — то је остала његова тајна коју није никад открио. Оно што је говорио у Скупштини 23 јуна 1907, у једној прилици када га је опозиција извукла за језик, доста је мутно и неразговорно. Рекао је од прилике тако нешто, да је буна била неизбежна због

¹ Мале Новине, 17 јули 1890.

тираније Краља Милана, и да вођство странке није гурало народ у буну, него је народ гурао вођство странке. Народ није могао више да трпи зулум власти, — „и онда смо“, вели Пашић, „ми пристали да се доиста споразумемо и дижемо против Краља Милана“. Али у коме је тренутку ова одлука донета, — да ли пре или тек после почете буне, — то је што у говору Пашићевом није сасвим јасно.¹ Сигурно изгледа само ово. Више него иједан од београдских радикала, Пашић је био уверен да се сукоб између Краља Милана и радикалне странке не може свршити мирно, — и пошто ће на крају крајева доћи до употребе силе, то је питање о разоружању народне војске судбоносно за радикалну странку. Без сумње, и остали београдски радикали помишљали су на могућност буне, али у својим мислима они су ту могућност одгађали за све каснији датум. Пашић, напротив, по неком чудном предвиђању катастрофа које га је пратило кроз цео век, осећао је како се буна сваким даном све више приближује: то за њега није била само једна могућност даље будућности, него је била већ почетак стварности, — и њој се морало у очи погледати. Његови другови, обманути неким књишким формализмом, држали су да тек формални државни удар — формално укидање устава, треба да буде повод за буну. Пашић, који није био човек од књиге, није давао много важности тим државноправним формалностима; њему је изгледало јасно да борбу с Краљем, ако се она већ мисли водити, ваља почети докле народ још има пушку у рукама, а не доцније. Пашић није био речит, али опет зато, без много речи, и не казујући своју мисао никада потпуно, умео је да своје мишљење натури и другима. На такав један полумутав начин, он је може бити и својим људима из Источне

¹ То место у Пашићевом говору гласи у целини овако: „Код таквог стања, кад се хиљаду и неколико стотина грађана затварају и кад нам из свих крајева наше земље долази абер да народ не може трпети и да он жели да устане и да тај терет скине, онда смо ми пристали да се доиста споразумемо и да дижемо буну против Краља Милана“. По томе, што се овде говори да је вођство радикалне странке добило „абер“ „из свих крајева“, а не само из Источне Србије, и да по томе „абери“ народ још није био устао, него је тек желео да устане, — по томе изгледало би да је вођство странке још пре Тимочке буне донело одлуку да дигне буну противу Краља Милана. Али тешкоћа је у томе, што у претходној реченици где се говори о многобројним хапшењима радикала која су озлоједила народ, изгледа да се мисли на хапшења која су настала тек после плануте Тимочке буне и завођења прекосуда.

Србије сугерирао да до разоружања народа буна се сме одгађати, али после тога, не више.

Према свему овоме, ствари су од прилике овако текле: На тајном радикалном састанку буна је одлучена у начелу, као народни одговор на Краљев покушај државног удара, који се очекивао. Пашић, за свој рачун, пушкао је да се оружје никако не даје, јер иначе нема од буне ништа. У Источној Србији, месни одбори, нешто под утиском начелне одлуке о дизању буне, а нешто под Пашићевим личним утицајем, приступили су припремању буне. У таквим приликама, требало је само да власт нареди разоружање народне војске, па да буна одмах плане. И доиста, чим је власт наредила разоружање, радикални месни одбори у Источној Србији, пошли су напред, уверени да ће својим примером повући целу радикалну странку. У радикалној странци било је раније и сувише разговора о буну; на буну били су у начелу сви сагласни; остало је само још да се избере тренутак, и да се нађе неко ко ће први почети. Аца Станојевић (а може бити с њиме и Пашић) држао је да Шумадија, исцрпена ранијим династијским ратовима, нема више снаге да прва почне буну, — и да је већ време да је у пословима те врсте одмени Источна Србија.¹

VI.

Тимочка буна јесте важан догађај у нашој историји. У тој буну коначно је пропала народна војска, основана од Кнеза Михаила, и извршено оно разоружање српског сељака, које ни Марашли папа није могао извршити. Народна војска претпостављала је онакав политички систем какав је постојао под Кнезом Михаилом, када је народ одржаван у „страхопоштовању“ према власти, и када му је било забрањено бавити се политиком. Али, пошто је заведена „уставност“, — и радикална странка стала да буди политичку свест сељака, народна војска постала је незгодна установа за владаоца. Од појаве радикализма, народна војска била је послушница месним радикалним одборима него самоме Краљу, — и Краљ ју је морао обезоружати, баш и да није било стручних војних разлога који су тражили замењивање народне војске стајаћом војском. Тимочка буна била је борба стајаће

¹ Казивање Пере Тодоровића, Мале Новине, 28 март 1890.

војске, иза које је стајао Краљ, и народне војске, иза које су стајали радикални одбори. Стајаћа војска имала је боље командовање и боље наоружање, али могло се држати да ће народна војска имати више одушевљења. Сам Краљ Милан није био сигуран да ће стајаћа војска штети да, по команди официра, пуца своме рођеном народу у месо. Он је удвојио плату официрима, подофицирима и војницима који су ишли на бунтовнике: ако ништа друго, а оно новац имао је да их одушеви за борбу. Стајаћа војска показала се много поузданија, него што се Краљ и надао; она је пуцала на бунтовнике без устезања; аустроугарски посланик скоро је клицао од радости: „Онога дана када је војска опалила први метак на бунтовнике, обрнут је нов лист у историји српскога народа“.¹ Нешто ново доиста се десило: Краљ је нашао у стајаћој војсци једну снагу на коју се могао сигурно наслонити у борби са народом.

С једног гледишта, судар стајаће војске и народне, Тимочка буна била је, с другог гледишта, судар две идеје: бирократског и сељачког схватања о држави. Сељаци су навек мрко погледали на чиновничку господу. Радикални агитатори улили су им у главу да је држава могућна и без бирократије, т. ј. без чиновника које Краљ поставља. По радикалном нацрту устава, цела би земља била подељена на срезове; срезови би водили све јавне послове, како локалне тако и државне, — и зато чиновнике не би више постављао Краљ својим указом, него би их бирала народна среска скупштина. Чиновник не би више био господар него слуга народа, јер у будуће народ би био тај који га поставља и збацује. Тимочка буна била је, поред осталог, још и један покушај да се оствари таква држава без бирократије. У свима срезовима где је буна избила, сви су чиновници одмах збачени, и њихове послове предузели су извршни одбори састављени од народних људи. У својим успоменама Пера Тодоровић вели, да је код сељака била пробужена фанатичка мржња на чиновнике, с којом се може упоредити само његова негдашња мржња на турске спахије. По казивању Тодоровићевом, на тајном радикалном састанку, Димитрије Катић рекао је да, у случају буне, треба све чиновнике „под нож!“, — а када је затим у Источној Србији доиста дошло до буне, један од њених коловођа, Љуба Ди-

¹ Извештај од 17 новембра 1883.

дић, предлагао је да се сви чиновници побију. Тимочка буна хтела је дати и војној организацији и јавној администрацији сељачки карактер: с једне стране, био би задржан систем народне војске, по коме је војну снагу земље чинио наоружан сељак; с друге стране, јавна администрација била би пренета са чиновника које Краљ поставља на чиновнике које народ бира. Тимочка буна била је буна за сељачку државу.

Неки наши писци објашњују, у духу историјскога материализма, Тимочку буну економним узроцима. Наш сељак, кажу они, био је исцрпљен турским ратовима; пре него се од тих ратова опоравио, напредњачка влада навалила је на њ нове намете, — нарочито, нов систем посредних пореза, чији је терет поглавито осећала потрошачка маса. У прилог овог објашњења Тимочке буне говорила би, између осталог, и та околност што је буна избила баш у Источној Србији, која је у турским ратовима највише страдала.

Да економско стање сељака после турских ратова није било добро, то је и сувише позната ствар. Али, под напредњачком владом, и поред нових пореза које је она завела, економско стање сељака поправљало се. Нов трговински уговор с Аустријом, који је извозу наших аграрних производа учинио све могућне олакшице, показао се права благодет за сељаке. Грађење железнице с помоћу страног капитала унело је новац у земљу. Неродних година, под напредњачком владом, није било. Ако је коме ишло рђаво, то није сељаку, него варошком занатлији; у развиту наших заната настала је криза, која, ако није узрокована, а оно је за цело пооштрена трговинским уговором с Аустријом, који је нашу земљу отворио широм производима аустријске фабричке индустрије. Што се тиче сељака, његово стање, ако није било „цветно“, било је у сваком случају много подносије него последњих година либералне владе, када су га једновремено притисла четири велика зла: поратна исцрпеност, нови намети за одужење ратног дуга, једна гладна година, затварање аустријске границе за нашу рогату марву. Ако се, ипак зато, једна сељачка буна десила под напредњацима, а не под либералима, то може значити само једно, — наиме, да буна није била изазвана искључиво економским разлозима. Поред економских разлога било је и политичких. Радикална агитација, која је у маси народа

постала могућна тек после слободоумних напредњачких закона о штампи, зборовима, и удружењима, раздрмала је народ, и покренула га на отпор према власти. Под либералима, било је више стварног повода за буну него под напредњацима, али под напредњацима било је више бунтовног раздражења у народу, и зато је буна избила под напредњацима а не под либералима.

Тимочка буна, па ма какви били њени узроци, остаје у нашој историји најјачи сељачки покрет противу војничке и бирократске државе. Први теоретичар тога покрета био је Светозар Марковић са својим расправама о осиромашењу сељака услед бирократског система. Његове теорије протумачили су народу сељачки трибуни као Адам Богосављевић тако, да без упрошћења државне администрације и смањења чиновничких плата материално благостање народа није могућно. Најзад, јавила се радикална странка као класна сељачка странка, чије је главно начело било „самоуправа“, — т. ј. вођење државне администрације не више посредством Краљевих чиновника него посредством народних изабраника. У Тимочкој буни сељачки покрет противу бирократије достиже свој врхунац, — и у исто време своју катастрофу. Јер, у Тимочкој буни, бирократија, наслоњена на стајаћу војску, показала се јача од сељачких трибуна, наслоњених на народну војску.¹

¹ Вид. Прилог III. и IV

ГЛАВА X.

ДРУГА НАПРЕДЊАЧКА ВЛАДА.

I.

Краљ Милан видео је у угушењу Тимочке буне свој велики „морални и политички успех.“ Пре тога није био сигуран са војском; сада се уверио да се сме на њу без бриге ослонити.¹ Из целе земље стизале су депеше и депутације које су честитале Краљу победу над бунтовницима. Међу потписницима депеша и члановима депутација налазили су се и истакнути радикални политичари. Радикализам се простро ничице пред Краљем и молио за милост. Краљ није био ни поласкан ни тронут овим радикалним кајањем, за које је знао да није искрено; ипак, оно му је било пријатно као знак велике радикалне утучености и преплашености. Краљ Милан се поносио и дичио као после неке велике победе. И доиста, он никада није био потпунији господар своје земље него после Тимочке буне. Чинило се да је најзад доспео до оног диктаторског положаја за којим је жудео.

Краљ Милан је имао већ израђене политичке идеје и у спољашњој и у унутрашњој политици. И ако још није навршио тридесет година, он није био политички почетник; скоро већ дванаест година на престолу, он је политички сасвим сазрео; изузимајући Ристића, ниједан од тадашњих политичара није имао тако одређен правац као он.

У спољашњој политици, он је био убеђен и доследан аустрофил. Аустрофилску политику сматрао је као услов наше политичке самосталности. После свог уласка у Босну, Аустрија није више допуштала да панслависти жаре и пале у Србији, јер одатле њима је било најлакше да узбуне Босну. Ако не би могла друкчије сузбити руски утицај код нас, Аустрија је била готова да, после окупације Босне, изврши и окупацију

¹ Аустроугарски посланик, 22 новембар 1883.

Србије. У тадашњој дипломатској ситуацији, то није било тако тешка ствар.¹ Принуђена да се прилагоди потребама аустријске балканске политике, Србија, ако би била мудра, могла би, из тога прилагођавања, извући велике добити. Као претходница аустријска, Србија била је у јединствено згодној прилици да присвоји себи Македонију, коју Русија није давала нама него Бугарима.

Спољашња политика Краља Милана била је добро образложена, али, као и у осталоме свом раду, тако и овде, Краљ Милан је имао склоности за парадоксално претеривање. Њему није било доста што је дошао у добре, чак и у срдачне односе с Аустријом; он се тој сили тако безусловно предао као да између њених и наших интереса не би било разлике. Он није радио ништа без питања аустроугарског посланика; саопштавао му одлуке министарског савета које су биле државна тајна; није крио од њега своје најприсније мисли, — у опште, разговарао с њиме не као са страним дипломатом него као са личним пријатељем. У то време, Немачка, Аустрија, и Русија биле су у савезу; пошто су односи између Аустрије и Русије били добри, то ни ми, водећи аустрофилску политику, нисмо морали кварити са Русијом. Али Краљ Милан удаљавао се од Русије с истом плаховитишћу са којом се приближавао Аустрији. У саобраћају између наше Владе и руског посланика није се више пазило ни на обичну пристојност. Жандарм који је чувао руско посланство, бележио је ко у посланство долази; руски посланик, не само није се појавио на дворском балу уочи нове 1884-те године, него се није ни извинио.² Било је тренутака када је прекид дипломатских односа између нас и Русије изгледао врло вероватан, и ако између нас и те силе није било неког нарочитог спорног питања.

У спољашњу политику, која треба да буде ствар рачуна, Краљ Милан је уносио сувише личних осећаја; тај његов темперамент, а не његове идеје, чинио је његову политику погрешном. Он је могао бити аустрофил, али не овако страстан; његово

¹ Ово резонување Краља Милана није било неосновано. Јануара 1884, поводом неких мутњи руских агената, који су били у вези са Патришем и митрополитом Михаилом, сам граф Калноки говорио је о могућности аустријског уласка у Србију. Вид. *Grosse Politik*, III, 366/7.

² Аустроугарски посланик, 17 јануар 1884.

аустрофилство прелазило је већ у мономанију. Он није умео правити никакву политичку комбинацију којој Аустрија не би била стожер; своју земљу није могао замислити одвојену и самосталну од Аустрије; заслепљен у свом аустрофилству, он се заједно са Србијом обртао око Аустрије као око свога сунца. Приближавање тој сили могло је, у неким приликама, бити за нас неизбежно, али овако заљубљено припијање уз њу постајало је опасно за нашу народну самосталност. То је осећао не само русофил Ристић, него су осећали такође Мариновић и Пироћанац, који, у начелу, нису били противници аустрофилске политике. Обојица су налазили да у спољашњој политици треба више гипкости и врдања: нарочито, владалац једне мале земље не сме тако негледимце задрти у једном правцу као што је Краљ Милан чинио. То није више била политика, него романтика: он се на Балкану начинио нетраженим витезом Аустрије.

У спољашњој политици одсудно за Аустрију, Краљ Милан је у унутрашњој политици био одсудно против радикала. Од првога дана он је сумњао на њих да су Карађорђевици: „Загребите радикала, па ћете наћи Карађорђевица!“ Како је њихова најжешћа опозиција пала исте године кад и Цетињска свадба, он је довео те две ствари у везу, и сматрао радикализам као карађорђеовску заверу према којој је допуштено све. Њихов програм чинио му се чиста демагогија; мислио је, ни они сами не верују у тај програм, него с њиме само подилазе сељаку. Највише су га вређали њихови напади на чиновнике; говорио је да радикали распаљују код сељака мржњу на чиновнике „као на неку туђинску најезду, као на одвојени ред људи, чији су интереси директно противни интересима народним.“¹ Поткопавајући ауторитет чиновника, радикали су, по уверењу Краља Милана, рушили и саму државу, којој чиновници служе. На супрот своме народу, који је пошао за радикалима, Краљ Милан је био решен да макар сам брани „државну идеју“ (израз један који, може бити, није он сковао, али је он пустио у саобраћај). Њему се чинило да наш народ, још патриархалан, не осећа потребу за модерном културном државом, и да ту државу мора код нас створити један просвећен деспот какав

¹ Пера Тодоровић, Успомене на Краља Милана, Мале Новине, 10 јуни 1890.

је код Руса био Петар Велики: Словенима у опште, култура се мора наметати озго.

И доиста, захваљујући Краљу Милану, ми смо за кратко време добили железницу, Народну Банку, стајаћу војску, обавезну основну наставу... Али иста она претеривања која се виде у његовој спољашњој, виде се и у његовој унутрашњој политици. Да би што брже извео потребне реформе, он није питао шта оне стају, — није презао ни од дефицита ни од нових пореза. Наглећи са реформама, он се није старао да их омили народу. Он у опште није имао стрпљења и начина с народом; на његов отпор одмах се љутио и беснео; мислио да се општрином заповедања да постићи све. У његовој реформаторској политици имало је и увиђавности и енергије, али имало је и неке нервозне нестрпљивости и осиноности, и због тога, 1883, та политика, једновремено, довела је земљу и до финансијске кризе и до сељачке буне. Миланова културна држава, скупа и непопуларна, праћена је народном клетвом као Јеринино Смедерево.

Врло енергичан владалац, рад да унапреди своју државу и преко воље свога народа, Краљ Милан је, поред праве и велике амбиције, имао и доста скоројевићске сујете. Било му је много до тога да уђе у друштво европских владалаца као равноправни члан, а не као један више или мање екзотичан гост са Балкана. Оно што је његовој држави недостајало у спољашњем угледу, он се трудио да накнади личним везама које је неговао с европским дворовима. Био је добро приман и на Бечком и на Берлинском двору; између њега и аустроугарског престолонаследника Рудолфа развило се нешто налик на пријатељство; он није жудео за популарношћу у властитој земљи, али је тим више жудео за добрим гласом у том страном владачком свету у који је допро по мало и са насртљивошћу једнога сноба.

Влах по мајци, одгајен у Паризу, „и по природи и по васпитању сладокусац“, ¹ Краљ Милан се осећао незадовољан у Србији где није било за њега провода и уживања. Излети у Европу били су му права потреба: свако је лето проводио на страни, и то не само ради лечења у страним бањама, него и ради забаве у страним великим варошима. Ово забављање на страни упропастило је његове финансије, које никада нису

¹ Аустроугарски посланик, 31 март 1883.

биле у реду. По једној растакуерској жици свога карактера, он није умео да се забавља без расипања и разметања, — нарочито, од како му је ушло у главу да приликом својих излета у Европу мора живети на истој нози са страним принчевима и великом аристократијом. На Србију гледао је с горчином као на одвећ примитивну средину за своју културну префињеност. У дугим данима београдске досаде, он је био сав срећан када би са којим страним дипломатом прешао на Угарску обалу у лов. Ваздух Земуна удисао је блажено као ваздух прве европске станице, — и бацао очајне погледе преко Саве на своју још полутурску престоницу. Његово присно друштво били су страни дипломати и два три Србина који су добро говорили француски, и као год и он чезнули за животом на страни. То је била као једна космополитска насеобина која је живела у Београду као у прогонству.

Наслоњен на Аустрију, од чије је потпоре много више очекивао него од наше властите националне енергије; вољан да пошто пото начини своју земљу модерном културном државом; жудан веселог живота у Бечу и Паризу; повет сујетом да, и ако мали балкански владалац, дође до угледа код страних европских династија Хабзбурга и Хоенцолерна, — Краљ Милан је, међу нашим владоцима XIX века, био најмање националан. Изгледало је да има више културе и више политичкога суда од свога народа, али зато што није осећао с њиме на исти начин, он није био кадар привући народну енергију у службу своје политике. Он је морао или тражити потпоре на страни, или, као какав политички виртуоз, држати се искључиво личном снагом и вештином. Он је опомињао на оне романтичне јунаке који пате од неслагласности са својом средином: са те неслагласности, њихова слика добија занимљиву оригиналност, али, истовремено, њихов успех у пракси постаје сумњив.

Физички, Краљ Милан није био никада лепши него у доба Тимочке буне. Из гојазна и гломазна дечка, извио се младић истина пун и меснат, али стасит, добро скројен, са широким мушким попрсјем и лепо разглобљеним рукама и ногама. Његов профил са јаким, али правилним носем, имао је нечега врло самосвесног; светла црна коса већ се проређивала, али густе бркови сасвим су покривали пакосно уву-

чену горњу усну; крупне црне очи имале су живост и сјај неке непрекидне грозничавости, — и да само у његовом осмејку није било нечега саможиво подругливога, Краљ Милан би, по својој спољашњости, сасвим пристајао за улогу „јуначког тенора“. У зеленој гардиској униформи, са златним гајтанима испреплетеним преко испупчених прсију, са чврстим војничким кораком, са погледом и држањем охолог господара, Краљ Милан је, на великим парадама, све бацао у засенак; ниједан од његових министара и ђенерала није се крај њега опажао.

Његов говор и понашање било је више диктаторско него краљевско. Говорио је шта мисли и осећа са таквом отвореношћу и непосредношћу да су се људи препадали. Чак и онда када није био љут, говорио је оштро и није трпео противуречење. У љутинама које су у њега биле нагле и плаховите, опомињао је на Кнеза Милоша, али нека женска јеткост и кивност показивала је да је он много мање јак човек него Милош.

У младости слабонерван, колебљив и плашљив, Краљ Милан, у мужанским годинама, изгледао је одлучан и постојан. Многобројне тешкоће напредњачког режима подносио је куражније него напредњачки министри, и пред радикалном странком, поред све њене јачине, није хтео да устукне. Од оног политичког правца који је себи одредио, није попустио ни за длаку, и ако је знао да ће се због тога сударити и са властитим народом и са великом Руском царевином. Ова чврстина објашњује се његовим дубоким уверењем да је његов правац једини добар. Нервозна природа, он није био кадар да се брани од тираније властитих идеја; оне су се претварале у велике страсти и неумолиме ђуди, и он је био глув за противразлоге. Што је такође важно, тајна конвенција с Аустријом дала му је необично осећање сигурности. Он је уобразио да је неопходно потребан Аустрији и да ће га она свом снагом бранити, не само од радикала, него и од Русије. Раније, у часовима осамљености и опасности, он је био утучен до малодушности; сада, када се, под заштитом Хабзбуршке монархије, осетио потпуно сигуран, он је добио претерану срчаност и самопоуздање.

Углед му је био велики и у земљи и на страни. У земљи су дрхтали од тога Краља који је радикалне скупштинаре

отерао кући да „чувају свиње по Шумалији и јариће по Златибору“, а радикалну буну у Источној Србији згазио за недељу дана својим официрским чизмама. Изгледало је да је династија Обреновића опет дала једног неодрживог деспота, јачег од целог народа, као што су били Милош и Михаило. На страни, о Краљу Милану говорило се као о једном од оних великих људи који се од времена на време појаве у балканској политици, и који на један неочекиван начин прекидају анархију у својој земљи, и оспособљавају је, бар неко време, за напоре културне државе. У то доба, на целом Балканском полуострву, није било политичке личности која је толико привлачила пажњу и од које се тако много очекивало.

II.

После угушења Тимочке буне, радикална Скупштина распуштена је, и нови избори расписани за месец јануар 1884. Министар председник Никола Христић предлагао је да се сазове Велика Скупштина; после Тимочке буне била је згодна прилика за промену Устава у конзервативном духу и за повраћај онога начина владе какав је постојао под Кнезом Михаилом. Али, уместо Велике Скупштине која ће променити Устав, Краљ Милан желео је обичну Скупштину, која ће, под видом пореске реформе, повећати непосредне порезе.¹ Раније, Краљ Милан је често говорио о државном удару и укидању Устава од 1869; сада када је имао могућности да се ослободи Устава од 1869, није хтео да то учини. Аустроугарски посланик држао је да Краљ Милан не пристаје на уставну промену из одвратности, управо из страха од Велике Скупштине. Између два турска рата, 1877, он је сазвао Велику Скупштину, и онда се тако уплашио од њених превратних намера, које може бити нису ни постојале, да ју је брже боље послао кући. Страх који је онда имао, није више заборављао. Поред овог објашњења аустроугарског посланика, има и једно друго. Краљ Милан није марио за уставна ограничења. Од свих устава, Устав од 1869 ограничавао га је најмање. Тај Устав био је донет за време његова малолетства; он му је стога оспоравао сваку важност, и мислио је да га сме мирне савести газити. Нови Устав

¹ Аустроугарски посланик, 12 децембар 1883.

који би он сам драговољно дао, био би баш с тога за њега самога много неприкосновенији него Устав од 1869.

По Краљевој жељи, избори су извршени за обичну а не за Велику Скупштину. Осим једно тридесет опозиционара, цела је Скупштина била састављена из владиних присталица. По речима аустроугарског посланика, Никола Христић правио је изборе са пандурима.¹ Он се држао старе праксе из времена Кнеза Михаила: полиција је одређивала посланичке кандидате, и сви верни поданици и честити грађани имали су дужност да за те људе гласају. Христић је био задржао напредњачку полицију. Та напредњачка полиција кандидовала је махом напредњаке као „елементе реда“ и „пријатеље постојећег стања“, и зато је владина већина у Скупштини била у ствари напредњачка. И ако изабрани од полиције, напредњачки посланици захтевали су од Владе да се с њима договара о државним пословима као са једном странком која је добила већину на изборима. Христић, стари полицајац из доба Кнеза Михаила када су се „партаје“ гониле као највеће зло, није хтео да чује ни за какву странку, па ни за напредњачку. Један члан његове владе говорио је да ће све странке бити укинуте.² Између Христићеве владе и напредњачких посланика настала је извесна затегнутост. У исто време, Христићева влада разишла се и с Краљем. Христић је хтео да се владини посланици одреде без обзира на странке. Краљ Милан је тражио да се за владине посланике узму напредњаци. Христић није научио да влада партијски него бирократски; када је видео да и Краљ и Скупштина желе партијску владу, он је дао оставку.³

Бечки кабинет сматрао је Христићеву владу за најбољу могућну. Напредњаке није марио због њиховог либералног доктринарства, и кривио их је да су својим слободоумним законима о штампи, зборовима и удружењима, припремили земљиште за Тимочку буну. Осим једнога Мијатовића, остали напредњачки министри чинили су се Бечком кабинету непоуздани људи који воде аустрофилску политику без правога

¹ Извештај од 20 фебруара 1884. — Милан Милићевић вели у своме дневнику (24 јануар 1884), да је Христићево начело: Нека сваки гласа по својој савести, онако како му се заповеди.

² Дневник Милана Милићевића, 22 јануар 1884.

³ Аустроугарски посланик, 14 и 16 фебруар 1884.

уверења, више по нужди. Никола Христић, напротив, свиђао се Бечком кабинету због енергије коју је показао и приликом угушења Тимочке буне и приликом последњих скупштинских избора. Његово невођење рачуна о странкама и његова строга бирократска управа била је сасвим по аустријском укусу¹.

Краљ Милан није се могао ускладити са Христићем. Христић је био човек старога кова; он никада није сео на железницу, и од 1847 није нигде крочио ван Србије. Његова је страст била канцеларија; ниједнога дана није отсуствовао од дужности, и дешавало му се да чак и на дан своје славе сврати у канцеларију. Ћутљив и хладан, он је разговарао са Краљем у тону службеног реферисања; са тим строгим бирократским министром, који му је по годинама могао бити отац, Краљ Милан се снбивао: он је желео министре који ће му бити ближи по годинама и по појмовима, и с којима ће моћи разговарати и о неслужбеним стварима. Он је био сувише млад, сувише модеран, сувише нервозан за таквог министра као што је Христић.²

На супрот саветима из Беча, Краљ Милан је опет довео на владу напредњаке. Он је био навикао на њих и они на њега. Трогодишња заједничка борба противу радикала створила је између њих неку врсту ратног другарства.

Враћајући се напредњацима, Краљ је тражио од њих да му не говоре више о слободоумној промени устава, иако је то била главна тачка њихова програма. Зар Тимочка буна није показала да наш народ није зрео ни за ове слободе које већ има, и да је њему, бар неко време, потребнија стега него слобода? Под утиском Тимочке буне напредњаци се нису противили одлагању уставне промене и завођењу привремене стеге.

За шефа нове напредњачке владе, Краљ није хтео Пироћанца. У осталоме, овај се ни сам није овога пута отимао за власт. Одговорност за привремену стегу која се мислила завести, он је желео да пребаци на другог; тек онда када би дошло време уставне промене, он би се појавио поново

¹ Аустроугарски министар иностраних дела посланику у Београду, 17 фебруар 1884.

² Аустроугарски посланик, 16 фебруар 1884.

као носилац правог напредњачког програма. Осим тога, он је постао адвокат железничког друштва са платом од 20.000 франака, и није имао рачуна да се враћа на много мању министарску плату. Остајући ван владе, Пироћанац је задржао у својим рукама вођство напредне странке и управу над њеним листом Видеом.

За шефа нове напредњачке владе Краљ Милан изабрао је Милутина Гарашанина. У напредној странци, Гарашанин је био ако не већма поштован, а оно већма омиљен, него Пироћанац. Сам Пироћанац потпомагао је Гарашанинов долазак на чело владе само да би спречио долазак свога старог такмаца Мијатовића. По образовању војник, Гарашанин је имао мање либералног доктринарства него остали напредњачки прваци, и стога био сасвим подесан за шефа једне владе која је требала да заведе стегу.

Уступајући Гарашанину шефство владе, Пироћанац је настојавао да у владу уђе један човек који је имао његово потпуно поверење: то је био Стојан Новаковић. Изузимајући Гарашанина и Новаковића, остали су министри били више познати као администратори него као политичари. У ранијим напредњачким владама, министри војни били су либерали, јер Краљ Милан више је веровао у династичност либерала него у династичност напредњака. У Гарашаниновој влади и министар војни, пуковник Јован Петровић, био је напредњак. Ово се тумачило као знак да су напредњаци задобили пуно поверење Краља Милана.¹

При подели министарстава, Гарашанин је узео министарство иностраних дела, а Новаковић министарство унутрашњих дела. Од напредњачких првака, само су Пироћанац, Гарашанин, и Мијатовић знали за тајну конвенцију; према томе, када ни Пироћанац ни Мијатовић нису ушли у владу, министарство иностраних дела морао је узети Гарашанин. Новаковић је држао да има веће право на председништво владе него Гарашанин; у име накнаде за председништво владе, он је добио министарство унутрашњих дела као политички најважније. И ако по струци филолог, он је у ранијој напредњачкој влади показао толико админи-

¹ Петровић је, као министар војни, ушао прво у Христићеву владу, на одатле прешао у Гарашанинову.

стративних способности и бирократске строгости, да се мислило да може бити министар унутрашњих дела.

Гарашанинова влада било је много подложнија утицају Краља Милана него Пироћанчева влада. Краљев однос према напредњацима био је друкчији 1884 него 1880. Онда, напредњаци удружени са радикалима имали су већину у народу и могли су постављати своје услове Круни. Сада, ако су напредњаци долазили на владу, то је било захваљујући само Краљевом поверењу. На изборима од 1883 они су били побеђени од радикала; Краљ са војском морао је да ломи радикалну силу; тек пошто је он тај посао свршио, напредњачка влада постала је поново могућна. Али пошто се она држала Краљевом снагом, а не својом, она је морала више или мање водити Краљеву политику. У осталом, у току година, у Краља Милана тежња за самовлашћем бивала је све јача; он се толико навикао да сам влада, да није више трпео министре који имају своју главу.¹

III.

Историја Гарашанинове владе дели се на два периода: период до Бугарског рата, и период од Бугарског рата.

До Бугарског рата, Гарашанинова влада држала је два скупштинска сазива: један који се састао 6 маја 1884, и други који се састао 3 априла 1885. Оба сазива радила су у Нишу. У своје време, напредњаци су осуђивали Ристићеву владу, што бежи са Скупштином у Ниш, где неће бити под надзором престоничког јавног мњења. Пироћанчева влада сазивала је Скупштину редовно у Београд, али Гарашанинова влада вратила се на Ристићеву праксу, — и по њеној жељи, а не по жељи Краља Милана, Скупштина је премештена у Ниш.² Већ по овоме дало се закључити да ће друга напредњачка влада бити мање слободоумна него прва.

Главни закони Гарашанинове владе решени су на Скупштини од 1884. Скупштина од 1885 била је у законодавном погледу врло јалова. Главни закони Гарашанинове владе јесу ови:

¹ Аустроугарски посланик, 12 децембар 1883 и 8 мај 1884.

² Аустроугарски посланик, 4 мај 1884.

Влада Милана Обреновића

(1) Измене и допуне у закону о штампи од 11 јуна 1884. Напредњачки закон о штампи од 1881 поопштрен је први пут 1882, после радикалне опструкције. Сада је поопштрен и по други пут. Новчане казне знатно су повећане: најмања казна била је, место 50 динара, 200, а највећа, место 500 динара, 5000. Ако у року од три дана казна не би била плаћена, лист се обустављао. Узапћивање листа било је допуштено због „дражења на непокорност или самовољно одупирање противу уредаба и законитих наредба власти и законитог реда у земљи“. (Јамачно се мислило на писање Самоуправе пред Тимочку буну, када је тај радикални лист дражио народ противу жигосања стоке и разоружања народне војске. У поступку промењено је то, што суд није морао примити као писца оно лице које би одговорни уредник означио; што је оклеветани или увређени могао сведоцима доказивати на супрот одговорном уреднику да се увреда или клевета њега тиче; што је оптужени морао сам набављати исказе одсутних сведока на које се позивао. — У пракси закон од 1884 врло је строго примењиван. Опозициони листови сваки час су забрањивани и обустављани (због обустављања листови су непрестано мењали називе). Како су новчане казне биле превелике, уредници су морали да их замењују затвором, и на пр. радикални лист Одјек променио је за седам месеца седам уредника, који су сви скупа осуђени на 48 година затвора. Изгледало је да ће Гараганинова влада, строгим кажњавањем, угушити опозициону штампу.

(2) Измене и допуне у закону о зборовима и удружењима од 11 јуна 1884. — Политичка удружења нису више смела оснивати пододборе и филиале, и на захтев власти морала су показати списак свих својих чланова. Другим речима, стварање једне политичке странке која ће као радикали раширити своју организацију по народу, није се више допуштало. Политички клубови могли су се оснивати, али не и политичке странке у правом смислу речи. Зборови под ведрим небом нису се смели држати без одобрења власти. На пет дана пред изборе, зборови су у опште били забрањени. Велики народни зборови какве је радикална странка држала, и то до у очи самих избора, и који су били једно од њених најуспешнијих средстава агитације, онемогућени су, исто онако као и оснивање месних страначких одбора.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о устројству општина и општинских власти од 11 јуна 1884. — Пироћанчева влада није начинила никакав закон о општинама. Закон од 1884 јесте први покушај напредњака да уреде општине. Ово су најважније одредбе тога закона.

Место малих општина заводе се велике. Дотле, свако село, па макако мало, чинило је засебну општину; због тога било је општина које нису бројиле ни сто пореских глава. Закон од 1884 прописао је да ниједна општина не може имати мање од 500 пореских глава (осим у неким изузетним случајима о којима је решавао министар унутрашњих дела). Због овог законског прописа, морало се извршити груписање дотадашњих многобројних малих општина у знатно мањи број великих општина. Из ситне општинске администрације прелазило се у крупну општинску администрацију. Напредњачко груписање општина оставило је врло рђаве успомене у народу, као једна скоро насилничка мера, — и то из ових разлога. (1) Груписање општина вршило се на пречац, и без припита заинтересованих села; многи локални интереси били су због тога повређени; сељацима се чинило да се то са мало више пажње и стрпљења дало избећи, и викали су противу начина на који је груписање општина вршено. (2) Под режимом мале општине, сељаци су навикли да имају судницу у своме властитом селу. То није могло тако остати и онда када је неколико села груписано у једну општину. Сада је за сва та села постојала једна заједничка судница. Само становници онога села у коме је заједничка судница била смештена, имали су и даље судницу код своје куће; сва остала села морала су сатима пешачити до суднице, и за њих је то био не само велики замет и терет, него још и повреда давнашњих врло драгих навика да имају судницу увек под руком.

Велика општина јесте већа економска снага него мала општина, и стога има више услова за самоуправни развитак. Али опозиција је тврдила да напредњачка влада није створила велику општину из љубави према самоуправи, него, напротив, са намером да општинску самоуправу сузи: са малим бројем великих општина да се лакше управљати из центра, него са великим бројем малих општина.

Ова тврдња опозиције изгледа у толико основана што се доиста кроз цео закон од 1884 осећа тежња за сужавањем самоуправе.

На пр. избор председника општине и кметова, који је до закона од 1884 био непосредан, начињен је тим законом у селима посредан. Спорове око бирачког списка није више решавао првостепени суд, него министар унутрашњих дела. Обе ове одредбе појачавале су утицај полиције на општинске изборе.

У исто време, поопштрен је њен надзор и над општинским судом. Она је могла његове чланове казнити новчано до сто динара (по дотадашњем закону, само до 24, одн. до 48 динара); могла их је уклонити од дужности, па чак и збацити са звања. Све ове мере биле су предвиђене, не само за оне случаје када би општински суд рђаво вршио државне послове, него и за оне случаје када би рђаво вршио општинске послове. Над општинским одборницима полицијска власт није могла изрицати новчане казне, али је и њих могла уклањати од дужности и збацивати са звања. Према томе и чланови општинског суда и чланови општинског одбора, и ако изабрани од народа, остајали су на својим местима само дотле докле би хтела полицијска власт.

Општински буџет није се више подносио министру финансија само на увиђај, него и на одобрење.

Звање председника општине постало је плаћено. У варошима и већим општинама, величина плате зависила је од општинског одбора; у мањим општинама, давало се председнику најмање по динар од пореске главе: пошто је, по правилу, општина бројила 500 пореских глава, председничко звање било је чак и у сеоским општинама добро плаћено. Опозиција је тврдила, да је због своје добре плате председник општине морао бити препокоран Влади. Доиста, од ње је зависило докле ће он уживати ту добру плату, пошто је она имала право да га у свако доба збаци.

За општинске писаре нису се смели узимати отпуштени државни чиновници, да се у општинску администрацију не би увукли опозиционари.

Закон од 1884 био је један од наших најконсервативнијих закона о општинама. Он је, у главном, наново доводио

општину под оно полицијско туторство које је над њоме постојало за владе Кнеза Михаила.

(4) Закон о жандармерији од 11 јуна 1884. Жандармерија је у нас установљена законом о устројству вароши Београда од 1860, али само за Београд. Напредњачки закон од 1882 о чуварима јавне безбедности, т. зв. сејменима, створио је једну врсту жандармске коњице која ће крстарити по целој земљи. Закон од 1884 укинуо је сејмене, да би организовао жандармерију као саставни део сталног кадра. Жандармерија се делила на коњичку и пешачку; у њој су постојали официрски и подофицирски чиновници, са добрим платама и повишицама; на сејмене се трошило око пола милиона годишње, на ову нову жандармерију трошио се читав милион. У редовним приликама, Скупштина би с тешком муком одобрила овако велике издатке на жандармерију, али после Тимочке буне појачање жандармерије изгледало је неопходно потребно ради одржања ауторитета власти. „Нећемо више“, рекао је министар Гарашанин, „да се земаљске власти везују конопцем и апсе, нећемо више да влада анархија и буна“.

Закони Гарашанинове владе разликовали су се по своме духу од закона Пироћанчеве владе. Дошавши после Ристића, Пироћанчева влада тежила је да обезбеди политичку слободу. Дошавши после Тимочке буне, Гарашанинова влада тежила је да утврди ауторитет власти. За једним периодом слободе долазила је опет једна периода стега.

IV

Утврђивање државног ауторитета био је један задатак Гарашанинове владе. Сређивање финансијског стања био је други задатак. Од финансијских закона Гарашанинове владе најважнији је закон о непосредном порезу од 14 јуна 1884. Пироћанчева влада оставила је за собом преко девет милиона летећега дуга. Чедомиљ Мијатовић, који је био министар финансија у тој влади, — да би створио нове изворе за државне расходе који су непрекидно расли, изналазио је једнако нове врсте посредних пореза. Ти посредни порези нису достигали за покриће нових државних расхода, — и летећи дуг јавио се. Било је опште уверење да се буџетска равнотежа не да повратити без корените реформе непосредних пореза; Мијатовић је оклевао с том реформом, јер се бојао њене непопу-

ларности. После Тимочке буне, када је отпорност сељачке масе сломљена, Гарашанинова влада држала је да је дошао један тренутак, када се реформа непосредних пореза може извести и поред своје непопуларности.

Закон од 1884 није израдио тадашњи министар финансија Ђорђе Павловић, него његов начелник Вукашин Петровић, који је важио као најбољи практични зналац наше финансијске администрације. На министарске седнице на којима је Петровићев напрт претресан, позиван је и Пиротанац, иако није био члан владе. Он није финансијист, вели за њ Милићевић у свом дневнику, али је јачи од свих министара у финансијским питањима.

Закон од 1884 укинуо је један порески систем који је установио још Кнез Милош, и који је са неким изменама трајао педесет година. Тај порески систем био је у ствари најпримитивнија врста порезе, т. зв. главница. Свака пореска глава дуговала је држави исту суму. Разрез пореза није вршила државна власт него општинска. Општина је могла на своје имућније чланове разрезати више, а на сиромашније мање, под условом да укупно да држави онолико колико кој је према броју својих пореских глава дуговала. Према томе, није свака пореска глава плаћала исту суму на име главнице, него је на сваку пореску главу просечно иста сума долазила. Општинске власти, које су вршиле разрез главнице, нису водиле строгог рачуна о имовинским разликама својих чланова. Отуда често жалбе, да богаташи плаћају мање, а сиромаси више него што би било право. Главница је могла поднети само у још примитивној земљи, где нема већих имовинских разлика. У колико су се те разлике, у току нашег друштвеног развоја, јаче осећале, у толико је и главница изгледала све неправеднија. Главница није ваљала ни за државну касу. Пошто се укупна сума коју је општина дуговала на име главнице одређивала према броју пореских глава, принос од главнице могао се повећавати само услед пораста броја пореских глава, а не услед пораста њихова богатства.

Закон од 1884 заменио је главницу непосредним порезом по приносу¹. Установљено је пет разних врста пореза: (1) порез

¹ Главно дело о овом закону: Љуб. Андрејевић, Објашњење закона о непосредном порезу, 1906.

на земљиште; (2) порез на зграде; (3) порез на принос од капитала; (4) порез на приход од личног рада; (5) порез на личност (овај последњи порез био је остатак старе главнице).

(1) *Порез на земљиште*. У недостатку катастра, класификацију земљишта извршиле су нарочите комисије, и то према усевама који могу на њима успевати. Имућност сопственика и његова способност за рационално обрађивање није се узимала у обзир. Такав порез на земљиште није био прави порез на принос од земљишта, јер му за основу није служио стварни принос који се од земљишта имао. Дobar газда који је истеривао из свог земљишта много, плаћао је исто толико колико и слаб газда који је истеривао мало, ако су само њихова земљишта уврштена, према каквоћи својих усева, у исту категорију. — Пошто су земљишта подељена на класе, за сваку класу утврђени су нарочити порески ставови. Ти ставови били су непроменљиви поред свега тога што су се цене аграрних производа мењале из године у годину и из округа у округ. На пр. једне године, кукурузно земљиште плаћало је 2.26% од новчаног приноса, а друге 3.64%; у једном округу, плаћало је 3.30%, а у другоме 5.12%.

(2) *Порез на зграде*. Од овог пореза изузете су све зграде по селима које су служиле за становање. Овим изузећем, Влада је хтела да се удобри сељацима, и да их окуражи на зидање бољих, већма хигијенских станова. Порез на зграде плаћао се према годишњој кирији, и то према чистој кирији, по одбитку годишње отплате дуга који је лежао на згради. Овај принос о чистој кирији укинут је 1886, из разлога што се ни при одређивању приноса од земљишта није одбијао дуг који је лежао на земљишту. Све су зграде подељене на три велике групе: каване, дућане, куће за становање. Највиша пореска стопа била је код кавана, а најмања код станова. Критиковано је јако ово везивање пореске стопе за врсту зграде а не за величину приноса. На пр. на принос од каване плаћало се 8%, а на принос од кућа за становање 3%, па макар у оба случаја стварни принос био исти.

(3) *Принос од капитала*. Овај порез имао је два вида: (а) порез на принос од капитала уложеног у зајмове, с истом пореском стопом ма колики принос био (овај порез, дакле, није био прогресиван него пропорционалан); (б) порез на принос од капитала уложеног у радње (пошто су радње кла-

сификоване према величини капитала, ово је у ствари био порез на капитал, а не на принос од капитала; порез је тај био прогресиван). Трговачке радње плаћале су два пута више него радње индустријске и занатлијске. Код овога пореза, Скупштина повећала је ставове које је Влада била предложила. Посланици из народа налазили су да је Влада слабије оптерећивала трговце него сељаци. Трговац, говорили су ти посланици, плаћа на капитал од 40 хиљада динара, који представља 160 дана орања, 80 динара, док сељак плаћа 320 динара.

(4) *Порез на приход од личног рада.* Умни радници са сталном зарадом (чиновници) плаћали су према величини плате прогресиван порез. Умни радници са променљивом зарадом (адвокати, лекари итд.) разврстани су по позивима са неједнаким пореским ставовима. Њихов је порез био пропорционалан: ма колика њихова зарада била, од ње се узимао исти проценат за порез. Телесни радници подељени су на различне класе према величини дневне зараде; они су као и умни радници са сталном зарадом порезивани по начелу прогресивности.

(5) *Порез на личност.* Овај порез делио се на пет класа; разврставање вршило се према укупној суми коју су порески обвезници плаћали на име свих осталих облика непосредног пореза. Овај остатак главнице задржан је поглавито из бојазни да се од новог система непосредних пореза неће добити онолико колико је требало за покриве дефицита.

Закон од 1884 рађен је без претходних студија; није се знало ни приближно колику ће укупну суму дати пореска реформа. По казивању Владе, још 1883 одређене су комисије за прикупљање података о имовном стању народа, али те су комисије прекинуле рад, због народног раздражења које су изазвали радикални агитатори. На име прихода од новог пореског система, у буџет је стављена сума од 20.000.000, просто стога што је толика сума била потребна за уравнотежење буџета. Када је дошло до примене закона од 1884, ова буџетска цифра показала се одвећ велика. Приликом пореске реформе, Влади је било главно да нађе издашније пореске облике него што је главница. У Народној Скупштини, осим тежње сељачких посланика да оптерете трговце, а у неколико и чиновнике, никаква пореска политика није се обелоданила.

Поред закона о непосредном порезу, ваља поменути још два финансијска закона.

(1) Закон о таксама од 10 јуна 1884, који је поправио закон од 1881. Нови закон разграњао је и повећао судске и административне таксе, установио надзорнике који ће мотрити на плаћање таксе, и прописао петогубу казну за оне који избегавају плаћање таксе. Закон од 1881 није предвиђао никакве казнене санкције, и то се у пракси показало врло осетна празнина. Од новог закона очекивао се пораст таксених прихода за пола милиона.

(2) Закон о трговању са дуваном од 17 јуна 1884, који је заменио закон о тропарини на дуван од 1881 и 1882. Овај закон био је припрема за увођење монопола дувана. Остављајући производњу дувана слободном, држава је монополисала његову трговину. Она није трговала сама, него је право трговања уступала повлашћеним дуванџијама, који су продавали дуван у завијутцима на којима је залепљена таксена марка (такса се одређивала према продајној цени дувана). Држало се да ће закон од 1884 дати четири пута више него ранији закон о тропарини на дуван. Наши финансијери узимали су да ће закон о непосредном порезу и монопол дувана, који је требао доћи убрзо за законом од 1884, бити сасвим довољни за уравнотежење буџета, и да ће се неко време престати са новим наметима.

V.

Скупштина од 1884 изгласала је два буџета: буџет за 1883/4 и буџет за 1884/5. У буџету за 1883/4, приходи су утврђени на 37.365.000, а расходи на 37.291.159 дин., по чему би изгледало да је био један мали вишак од 73.840. Према буџету за 1882/3, буџет за 1883/4 показивао је пораст расхода од прилике од три милиона. Буџет за 1883/4, у који још нису ушли приходи од нових непосредних пореза, уравнотежен је само привидно. Као Пироћанчева влада, тако и Гарашанинова прикривала је дефицит на тај начин што је државне приходе прорачунавала сувише високо.

Буџет за 1884/5 требао је да буде коначни напредњачки буџет, у коме ће се непрекидно развијање државних прихода и расхода најзад зауставити на једној колико толико сталној тачки. У томе буџету, приходи су износили 46.000.000, а

расходи 45.968.639 дин. (био је, дакле, један вишак од 31.360). Према буџету за 1883/4, расходи су порасли за осам и по милиона и нешто више. Ово су били узроци тако великог пораста расхода. (1) Закључена су два нова железничка зајма (за пругу Ниш-Пирот и за пруге Лапово-Крагујевац и Паланка-Смедерево), и уз то још и један зајам за консолидовање државних финансија. Годишњина та три зајма износила је преко три и по милиона. (2) Буџет министарства војног скочио је од тринаест милиона на шеснаест. Овај пораст био је последица закона од 1883, који је на место народне војске навео стајаћу. Више од трећине укупног буџета трошено је на војску; опозициони листови писали су: од укупне суме државних издатака, војни издатци чине 35.²¹ % просветни 6.⁶³ %. (3) Не само у министарству војном, него и у осталим министарствима расходи су повећани. У министарству грађевина, због стварања железничке администрације, расходи су повећани скоро за милион.

У кратко, железница и војска били су главни узрок порасту расхода у буџету за 1884/5. Повећање прихода које се очекивало од нових непосредних пореза, од монопола продаје дувана и од повећаних такса, требало је да, и поред великог пораста расхода, одржи буџетску равнотежу.

Оба буџета, и онај за 1883/4, и онај за 1884/5, Скупштина је примила без посебног претреса. Колико је опозиција била сломљена, види се најбоље по томе што ни на буџету није смела дати Влади отпора. Владина већина говорила је о наглом растењу буџета као о сигурном знаку наглог модернизације наше државе. Један од владиних посланика рекао је: Буџет од 46 милиона јесте важан морални, културни и политички факт, који служи на част нашем народу...

VI.

Гарашанинова влада закључила је ове нове зајмове:

(1) Зајам од 22 септембра 1884, закључен са париским Есконтним Контоаром и са бечком Лендербанком, ради консолидовања државних финансија. Од ратног дуга који је либерална влада оставила у наслеђе напредњацима, имало је да се исплати још 13.486.826 дин.; летећи дуг који су сами напредњаци начинили, износио је 9.288.115 дин.; поред

тога, главна државна каса имала је подужница код других државних каса, и од тих подужница морала је, без одлагања, платити 1.000.000 дин. У кратко држави је била потребна једна сума од 24 милиона. Зајам од 22 септембра 1884 износио је 40.270.000 дин. у виду петпроцентне ренте, с роком амортизације од седамдесет година. Примљено је стварно 24.393.000, што одговара курсу од 60.⁵⁷.¹ Као јемство за годишњину зајма служио је приход од такса и порез на потрошњу пића, т. зв. крчмарина. Установљена је нарочита каса с искључивим правом продаје таксених марака, која је стајала под двогубим надзором једног представника наше владе и једног представника страних поверилаца.

Ово није био први зајам који смо закључили на залози државних прихода. Већ приликом закључења железничког зајма морали смо заложити приход од непосредних пореза и царина. Код зајма од 1884 ново је било то, да су се стране банке стале увлачити у нашу финансијску управу. Руковање са таксеним маркама пренето је са наших финансијских власти на једну касу мешовитог карактера, у којој су поред наших власти биле заступљене и стране банке. То је био већ почетак страног надзора над нашим финансијама.

Зајам од 1884, који је назван српска или златна рента, критикован је јако због нискога курса. Тако низак курс, — најнижи од свих курсева наших дотадашњих зајмова, — нико није разумео, када су страним повериоцима дана сва могућа јемства, која су ишла чак до њиховог надзора над нашом финансијском управом. Као о железничком зајму тако и о овоме ширили су се свакојаки гласови: није се, до душе, говорило о поткупљивању у маси као код железничког зајма, али помињале су се неке личности из Краљеве околине и неки посланици из владине већине као поткупљеници страних банака. Њих није било много, али су много примили.

Ни после зајма од 1884 наше државне финансије нису консолидоване; добар део тога зајма употребљен је, не на исплату летећег дуга и остатка ратног дуга, него на исплату годишњине ранијих зајмова и на покриће буџетског дефицита.

(2) Са Железничким друштвом које је на место Генералне Уније преузело грађење пруге Београд-Врање, наша Влада

¹ Недељковић, стр. 98.

закључила је уговор о грађењу пруге Ниш-Пирот. За грађење пруге Београд-Врање уговорено је са Генералном Унијом 198.000 дин. од километра; за грађење пруге Ниш-Пирот уговорено је са Железничким друштвом 223.000 дин. од километра. Ова разлика у цени објашњавала се нарочитим теренским тешкоћама и већим техничким радовима који су се имали на прузи Ниш-Пирот. Поред тога изгледа да је Железничко друштво хтелo да накнади штету коју је имало на грађењу пруге Београд-Врање. После пада Генералне Уније, оно је пристало да нам исплати 12 милиона динара на рачун наших потраживања од Генералне Уније; тих дванаест милиона Железничко друштво нам није дало у готовом новцу, него је за толико смањена она сума коју смо ми друштву договали за грађење пруге Београд-Врање. Другим речима, друштво је грађење те пруге примило по спуштеној цени, и да би ту штету извадило, оно је подигло цену за грађење пруге Ниш-Пирот.

Трошкове око грађења ове нове пруге Влада је покрила из зајма. Издала је нову серију железничких обвезница — серија Б — у номиналном износу од 30.000.000 дин., по истом курсу од 71.⁴⁰/₁₀₀, по коме су издане и обвезнице првог железничког зајма. Експлоатација пруге Ниш-Пирот уступљена је Железничком друштву под истим условима под којима и експлоатација пруге Београд-Врање.

(3) Са Железничким друштвом закључен је уговор и о прузи Велика Плана-Смедерево. Ту пругу друштво је већ било саградило као привремену; наша држава само ју је откупила од друштва, — и то за 1.400.000 динара. Експлоатација пруге уступљена је Железничком друштву са правом на 75% од бруто прихода (ако тај део који је припадао друштву, не би достигао суму од 240.000 динара, разлику је попуњавала наша држава).

Грађење пруге Лапово-Крагујевац уступљено је лици-тацијом једном домаћем друштву, — по укупну цену од 1.577.610 динара, — дакле, 54.000 дин. од километра. Од свих дотадашњих пруга ова је била најјефтинија: Железничко друштво тражило је за исту пругу два пута толико колико ова наша домаћа компанија. Експлоатацију пруге Лапово-Крагујевац задржала је држава за себе.

За обе пруге, како за пругу Велика Плана-Смедерево тако и за пругу Лапово-Крагујевац, имали смо да платимо укупно од прилике три милиона динара. Нарочити железнички зајам у овом износу није закључен; ипак зато, у буџет је унета његова годишњина од 229.511 дин., која се исплаћивала из редовних државних прихода.

Напредњаци су наследили од либерала државни дуг од 25 милиона. За своје четворогодишње владе, начинили су нов дуг скоро од 200 милиона. Узрок тога дуга било је, с једне стране, грађење железнице, — с друге стране, стални буџетски дефицит. Напредњачка влада увиђала је и сама, да се са задуживањем мора једном стати. Чинило се у осталоме да јој нови зајмови неће више ни требати. Све железничке пруге које је ваљало саградити, биле су финансијски обезбеђене потребним зајмовима; железничко питање, главни извор државних дугова, тиме је скинуто са дневног реда. Зајам петопроцентне ренте имао је да нас ослободи летећега дуга. Са новим приходима који су створени пореском реформом и који су се имали још створити монополем дувана, буџетска равнотежа била је обезбеђена. Напредњачка влада надала се да ће, ако се не деси ништа непредвиђено, повратити ред у државним финансијама.

VII.

Гарашанинова влада није имала много главобоље с опозицијом ни у Скупштини ни ван ње. На Скупштини од 1884 опозиција је била, после Тимочке буне, и малобројна и обесхрабрена. Већина се према њој понашала нетрпељиво и осорљиво: како би се који опозиционар дигао де критикује Владин рад, он је ућуткан прекорима за Тимочку буну. Један посланик чак је тужен суду зато што је говорио ружно о сејменима (по Уставу од 1869, посланик је, по претходном пристанку Скупштине, могао бити суђен за своје скупштинске говоре). На Скупштини од 1885, опозиција се нешто осмелила; чак је поднела и једну интерпелацију што Влада оклева са променом устава, — али Скупштина од 1885 није трајала ни месец дана.

После Тимочке буне, опозициона штампа била је угушена, и скоро годину дана није излазио ни један опозициони лист. Септембра 1884 либерали покрећу Уставност, а

октобра, радикали покрећу Одјек. Око Одјека окупили су се некадашњи чланови главног радикалног одбора и некадашњи сарадници Самоуправе који нису били у тамници или у заграничном бегству. У Одјеку су поглавито писали Стојан Протић, Јован Ђаја, и Андра Николић. Сва тројица били су раније професори, и то се познавало по поучном тону и просветитељском патосу њихових чланака. Ни један од њих није имао новинарски дар и партијски бес Пере Тодоровића, али Ђаја и Николић писали су врло књижевно, — Ђаја чак и речито, — а Стојан Протић имао је у полемикама тешку руку и много упорства, због чега је био опаснији и од Ђаје и од Николића. Одјек се нарочито бавио питањима уставности и парламентарности, и донео је преглед неколико најважнијих страних устава. Стојан Протић писао је: „Језгро све ове борбе (коју води радикална странка) јесте уставни преображај. По дубоком уверењу мом и свију једномишљеника наших, а уверен сам и свију свесних и поштених Срба па ма којој партији припадали, једини природан и лак излаз из ових трзавица, из ових неприродних и честих прелаза и промена у Србији, јесте промена устава у духу потпуно обезбеђене уставности и свестране слободе.“ У колико је Краљ Милан јаче нагињао личном режиму, у толико су радикали боље разумевали значај уставности и политичких слобода. Писање Одјека било је сасвим у духу западног буржоаског либерализма; у њему се видело врло мало трагова социјалистичких утопија Светозара Марковића и сељачке демагогије Адама Богосављевића.

Нешто због строгог закона о штампи, нешто због професорске нарави својих сарадника, Одјек је писао врло обазриво, али то му није помогло ништа. Напредњаци су увртели себи у главу да Тимочке Буне не би било, да они нису дали слободу штампе, — и зато су сада немилостиво гонили опозиционе листове. Том накнадном строгошћу исправљали су претераности свога ранијег слободумља. Радикали никада нису писали умереније и разложније него 1884 и 1885, и опет зато никада нису били више оптуживани и осуђивани.

Напредњачка влада гонила је, поред радикалне штампе, и либералну, али, много више него од либералне штампе, она је зазирала од либералнога вођа Ристића. Још Пироћан-

чева влада намеравала је да Ристића, првога од свих својих противника, пенсioniше; он је успео да то спречи на тај начин што је остајао према Двору у потпуно исправним односима. Он је осуђивао напредњачку политику, али је одвајао Краља од напредњака, и у свакој прилици истицао своју династичност. Поред свега тога, априла 1885 он је стављен у пензију. То је било поводом једнога његовог путовања у Русију. Он је дочекан у Русији не може бити боље; цар га је примио у Гачину, и ставио му од Петрограда до Гачина дворски воз на расположење. Почасти које је Русија чинила Ристићу, Краљ Милан је осетио као личну увреду. Он је хтео да пенсioniше Ристића одмах после његове аудијенције код руског цара. Влада га је склонила да сачека Ристићев повратак у Србију. Као изговор за пенсionисање узете су неке Ристићеве изјаве у Русији, у којима су се откриле алузије противу Краљеве аустрофилске политике. Ако не отворено, а оно испод руке, и Аустрија је подбадала нашу Владу против Ристића.¹

И ако је опозиција и у штампи и у Скупштини била јако стегнута, у народу није било мира. Хајдучија се јавила у окрузима ужичком, чачанском, и рудничком; одатле је захватила округ ваљевски, па је почела избијати и у округу пожаревачком. То је била једна сумњива хајдучија; ако не свугде, а оно у по неким крајевима, она је личила на подмуклу освету коју пригушена опозиција врши над владиним присталицама. У јулу 1885, један од главних напредњака из народа, Вељко Јаковљевић, посланик округа рудничког, уморен је од непознатих зликоваца, који су одмах ишчезли, као да им је цео округ ишао на руку да се сакрију. Напредњачка влада сматрала је Јаковљевићево убиство као радикално дело: два радикална посланика, један из ужичког, а други из рудничког округа, били су затворени. Преки судови заведени су у окрузима и срезовима где је хајдучија избила. Та хајдучија која се морала сузбијати преким судовима, била је знак да ауторитет државне власти не стоји онако чврсто у земљи као што се могло очекивати после стеге Гарашиновице владе.

¹ Аустроугарски посланик, 11 и 18 мај 1885. Наш Бечки посланик, 18 април исте године.

Остављајући хајдучију на страну, највеће неприлике напредњачке владе нису долазиле од опозиционара, него од ње саме. Као год што је Пироћанчеву владу подгризало супарништво и неслога Пироћанца и Мијатовића, тако је Гарашанинову владу подгризало супарништво и неслога Гарашанина и Новаковића. Још од лета 1884 осећало се да њих двојица вуку сваки на своју страну. Гарашанин је заљубав Краљу Милану пристајао да узме за министра финансија Вукашина Петровића, који није био напредњак. Новаковић је захтевао да се Петровић прво упише у напредну странку; Петровић то није учинио, — и онда, да не би Новаковић изазвао министарску кризу, Гарашанин је морао, место Петровића, примити сам министарство финансија. То је дало повода новом сукобу између њега и Новаковића. Новаковић је замерао Гарашанину да је као министар финансија сувише мек према Лендербанци и Есконтном Контоару и да мирно гледа како нас стране банке пљачкају.¹ Поред ових посебних питања у којима се Гарашанин и Новаковић нису слагали, између њих двојице постојала је и једна крупна начелна разлика. Новаковић је стајао на гледишту, да промена устава, која је била главна тачка напредњачког програма, може, због Тимочке буне, бити одгођена, али не и напуштена. Гарашанин, напротив, по речима аустријског посланика, био је излечен „доктринарског идеализма“; он није више мислио на доношење једног слободоумнијег устава; Устав од 1869 са својим умереним конституционализмом изгледао му је сасвим довољан. Несагласност Гарашанина и Новаковића у уставном питању имала је одјека и у Скупштини. Априла 1885, неколико напредњачких посланика са Милошем Глишићем на челу питало је Гарашанинову владу, да ли намерава сазвати Уставотворну Скупштину; ако то не намерава, онда нека каже из којих је разлога „одступила од свога програма“.

Сукоб Гарашанина и Новаковића био је у ствари сукоб Гарашанина и Пироћанца, јер иза Новаковића стајао је Пироћанац. Гарашанин је заменио Пироћанца на челу владе, али не и на челу странке; да ли ће Пироћанац поткопати Гарашанину положај у влади, или Гарашанин Пироћанцу положај у странци, то је што је имало да се види. Пиро-

¹ Аустроугарски посланик, 7 август 1884 и 16 април 1885.

ћанац је био кабинетски политичар; Гарашанин је умео да води људе, и његов такт и беседништво били су јако запажени на Скупштини од 1884. Због тих трибунских особина, Гарашанин је био кадар да Пироћанцу, после владе, преотме и странку. Пироћанац је, преко Новаковића, стварао Гарашанину тешкоће у влади, и покренуо је уставно питање, између осталих разлога и зато, да би показао како је Гарашанин готов жртвовати Краљу главну тачку странкиног програма. Зар се сме поверити вођство странке једном човеку који за њен програм и не хаје?

Затегнутост између Гарашанина и Новаковића, која је настала још у лето 1884, изазвала је министарску кризу у мају 1885. Ново министарство саставио је опет Гарашанин, али без Новаковића. У ово министарство није ушао ниједан од напредњачких првака. Вукашин Петровић, који није био дотле напредњак, постао је министар финансија. Одјек је питао подручљиво, да ли се ново Гарашаниново министарство може сматрати као напредњачко.

Овакво решење кризе дело је Краља Милана. Он није марио ни Пироћанца са његовим вечитим критиковањем и противуречењем ни Новаковића са његовом отпорношћу и тврдоглавством. Напредњачке планове о слободоумној промени устава није одобравао ни пре Тимочке буне; после те буне, они су му се чинили бесмислица; свако слободоумље сматрао је опасним за државу, и тежио је личном режиму. Он је избацивао из напредњачке владе све истакнуте политичаре, и узимао за ministre оне људе који су били више познати као администратори него као политичари. Он никако није примао у владу Милана Кујунџића, председника напредњачке Скупштине, а увео је у владу Вукашина Петровића, на кога су напредњаци врчали као на уљеза. Као некада Кнез Михаило, Краљ Милан је грабио политичку управу за себе; министрима је остављао само административне послове.

На челу таквог једног административног министарства, које има да служи личној Краљевој политици, Милутин Гарашанин није, на први поглед, изгледао на своме месту. Међу напредњачким министрима, он је био најслабији администратор: са најмањом стручном спремом спајао је најмању вредноћу и најмању обазривост у избору подручног особља. Долазио је у канцеларију доцкан, проводио скоро све време

у разговору са политичарима, у текућим административним пословима није имао чак ни своју обичну одлучност и остављао је акте да недељама чекају на његов потпис... Али не само административне, него и дворанске особине недостајале су Гарашанину. Коленовић, и то охол, он није био од оних савитљивих људи с којима Двор чини шта хоће.

Ипак зато, Краљ Милан је налазио да је Гарашанин управо онакав министар какав њему треба. Не трудећи се нарочито, Гарашанин је њему угоднио и својом интелигенцијом и својим темпераментом. По образовању војник, он је ушао у политику без израђених погледа и правих уверења; у току свога јавног рада, заинтересовао се за страначку борбу, али не и за државне проблеме, — и ако је на махове могао бити врло енергичан, то је била енергија доброг спортиста, енергија без државничких идеја, бар не његових личних. С друге стране, Гарашанин је био врло духовит човек, пун занимљивих премда нешто парадоксалних опажања о нашим људима и приликама; волео је да се шали, и то са старим београдским мангуплуком; био међу ондашњим политичарима један од оних ретких који су имали хумора,¹ Многи који су га по његовом јавном раду замисљали као општрог, намрштеног самовољника, били су изненађени и очарани када су у приватном разговору нашли сасвим другог човека, — немарног и ироничног, који ни напу политику, ни себе у њој не узима врло озбиљно. Духовит, а без политичких идеја, Гарашанин је био као поручен за владоца као Краљ Милан, који је пун политичких идеја, осећа потребу да их претреса са једним интелигентним сабеседником, али не трпи ни од кога да му много противуречи. Гарашанин је испуњавао оба услова: са својом живом памети, улазио је брзо у Краљеве идеје, — и примао их без много противуречења, јер није као Ристић

¹ Ево само један пример. Уредник неког шаливог листа донесе Гарашанину као министру унутрашњих дела два рукописа: један у коме се грди Влада, — други у коме се грди опозиција. За овај други тражио је сто динара. Ако му се не би толико дало, он би штампао онај први рукопис у коме се грди Влада. Гарашанин се тобоже замисли. „Много тражиш сто динара! Штампаш оно против Владе... — Али, полиција ће да ми узапти број! — То нећу дати ја...“ И допета, када је полиција хтела да узапти број, Гарашанин није дао. „Оставите човека на миру! Има са мном уговор!“

и Пироћанац имао свој политички правац који би могао противставити Краљевом.

У служби краљевих идеја Гарашанин је био кадар развити много енергије. Његова енергија није била „динамична“, — није се будила сама од себе. У његовој природи било је нечега апатичног: могао је по вас дан да ћути и да пуши; када би му то досадило, цртао је, решавао математичке задатке, читао Ламартина. — што је све било разонода сањалице а не активног човека. Али ако би га, усред те дангубе, противници чарнули или пријатељи потакли, он је показивао у једанпут неочекивану снагу и борбеност. Без својих политичких идеја и без много иницијативе, али под туђим подстреком врло енергичан, Гарашанин је био изврстан извршилац планова Краља Милана.

Пироћанац и његово друштво јадали су се између себе да ће Гарашанин, упропастити напредну странку. Поред свих својих лепих особина, Гарашанин, говорили су они, није државник, јер нема у политици свога мишљења. Због тога неотпоран је према Краљу више него што један министар сме бити. Главнина напредне странке то не увиђа, и све се више подаје Гарашанину због његовог личног магнетизма и његовог беседништва. Идући слепо за Гарашанином, који сам иде слепо за Краљем Миланом, напредна странка престаће бити начелна странка и постаће камарила.

VIII.

Спољашња политика Гарашанинове владе била је бурна. Одмах првих месеца, та је влада дошла у сукоб са Бугарском. Повод за сукоб дало је емигрантско питање.

После угушења Тимочке буне, у Бугарску је пребегло око 50 бунтовника. Бугарска влада не само што им није одрекла гостопримство, него им је чак допустила да се настане дуж српско-бугарске границе. Они су без муке одржавали везу са становништвом пограничних округа. Поручивали су да ће, чим гора озелени, дићи опет устанак и исећи све оне који су се у Тимочној буни држали са влашћу а не са народом.

С пролећа 1884, неки емигранти стали су прелазити на наше земљиште; они су растурали бунтовне прогласе и чинили по нека разбојништва, која су имала карактер поли-

тичке освете. На пр. један напредњачки кмет био је убијен. Влада је добијала врло узбудљиве вести, да ће ускоро једна већа чета упасти из Бугарске, у источну Србију, а друга једна из Црне Горе у западну Србију. Говорило се да руски агенти, у договору са црногорским кнезом и емигрантским вођем Николом Пашићем, спремају буну. Руси дају новац; црногорски кнез и Пашић налазе људе.

Гарашанинова влада, одмах после појаве првих емиграната на нашем земљишту, захтевала је у Софији енергичне мере противу емиграната. Али чим смо ми поставили емигрантско питање, Бугари су поставили, од своје стране, Бреговско питање.

То се питање тичало једног имања наше државе које се налазило у близини Брегова и које је Кнез Милош купио још тридесетих година, када је тимочки крај припојен Србији. Оно је првобитно лежало на левој обали Тимока, — дакле, на српском земљишту, јер је Тимок био узет за границу између нас и Турске. Доцније, Тимок промени ток, оцепи Бреговско имање од леве, — српске, обале, и сједини са десном, — турском, обалом. Опет зато, прво турске власти, па онда, бугарске, када је десна обала Тимока постала њихова, признавале су наша права на Бреговском имању, на коме се налазила и једна наша караула са пограничном стражом. Али, када смо ми стали протестовати због преласка емиграната на наше земљиште, Бугари су, од своје стране, стали протестовати, шта ће на њиховом земљишту наша караула и наша стража. Они су претили да ће заузети Бреговску караулу силом, ако ми сами не повучемо одатле нашу стражу.

На ову бугарску претњу ми смо одговорили опет претњом: ако Бугарска влада, у најкраћем року, не удаљи емигранте од границе, наш дипломатски агент отићи ће из Софије.

Бугарска влада тврдила је да, по извештајима њених власти, емигранти се налазе сви на своме месту, — што значи, да нико од њих није прешао границу. Ипак, Бугарска влада обећавала је да ће наредити прикупљање емиграната у Кулу и у Видин. Ово обећање само је још више раздражило нашу Владу, јер су Кула и Видин били и су више близу границе.

Што се тиче Бреговске карауле, Бугари су извршили своју претњу. Кад ми нисмо повукли нашу стражу, Бугари су послали јачу силу, па су је отерали.

То је било 22 маја 1885. После два дана ми смо послали у Софију један ултиматум, у коме смо, у року од три дана, тражили повлачење бугарске „војне силе“ из Бреговске карауле, и удаљење емиграната из пограничних округа. Бугарска влада није учинила ни једно ни друго. 28 маја, наш дипломатски агент отишао је из Софије; то је био прекид дипломатских односа између нас и Бугарске.

Бугарска влада, без сумње, била је крива што је допустила емигрантима настањивање дуж саме границе. У место да врши строг надзор над њима, она је просто порицала ствари које се као на пр. прелазак емиграната преко границе нису могле порицати. Бреговско питање било је једно од оних питања која се расправљају извиђајем мешовитих комисија и изборним судом; то ситно погранично питање Бугарска влада претворила је у питање народног честољубља, и прибавила је сама себи задовољења оружаном силом, што је сваки морао осудити као недопуштено насиље у дипломатским односима. Бреговско питање Бугарска влада надувала је да би скренула пажњу с емигрантског питања у коме није смела да нам попусти из разлога унутрашње политике. Наши емигранти били су популарни у Бугарској, и Влада се бојала да строгост коју би према њима показала, не штоди њој самој приликом скупштинских избора, који су пали баш онда када смо ми покренули емигрантско питање. На непопуштање према нама Бугарску владу бодро је и руски дипломатски агент.¹

Ако је Бугарска влада била крива, није ни наша била невинна. И у емигрантском и у Бреговском питању, она је имала право, али начин на који је разговарала са Бугарима није био много дипломатски. Страни дипломати у Београду налазили су да смо, у опште говорећи, поступили са пренагљеношћу која се мора сажаљевати.² Бечки кабинет, који

¹ Стојану Новаковићу, када је био посланик у Цариграду, причао је бугарски политичар Греков да је почетак Бреговске афере био „руско дело“. Вид. Новаковићев извештај од 10 новембра 1886.

² Писмо Мите Ракића, начелника министарства иностраних дела, министру Гарашанину, 28 мај 1884.

је иначе био склон да нам држи страну, такође је говорио о пренадражености и пренагљености наше Владе.¹ Без сумње ми смо имали права да после бугарског заузећа Бреговске карауле упутимо ултиматум у Софију, али ми нисмо упутили ултиматум само због Бреговског питања, него и због емигрантског, о коме се између нас и Бугара још дало разговарати. Осем тога, покренули смо у ултиматуму и једно треће питање о коме дотле није било речи између нас и Бугара. То је питање митрополита Михаила, који се тада затекао у Софији, и кога смо ми стрпали у исту врећу с емигрантима, иако је он отишао из Србије с уредним пасошем и није имао никаквог учешћа у Тимочкој буни. Ово уплетање митрополита Михаила тако је озлоједило Русију, да је Гирс, њен министар иностраних дела, назвао наш поступак „ужасним“.

Ми смо учинили све што је од нас зависило да онемогућимо Бугарима примање ултиматума. Тај акт написан је не само оштро него увредљиво: заузеће Бреговске карауле названо је „бруталним чином“. Садржина ултиматума је достављена заступнику у Софији отвореном депешом. Пре него је ултиматум предан Бугарској влади, наш министар иностраних дела прочитао је у Скупштини акте нашег спора са Бугарима, и све то објавио још и преко Хавасове агенције. Наша Влада понашала се тако као да је с откуцавањем ултиматума у Софију, — дакле, још пре истека његова рока, — настао прекид односа између нас и Бугара. На Силе је остао утисак да смо ми једва дочекали прилику за прекид односа, и да стога за тај незгодан случај нису криви само Бугари, него бар у неколико и ми. Наш министар иностраних дела Гарашанин није био дипломат; у спољашњу политику он је пренео своје навике опште полемике које је задобио у унутрашњој политици; он се препирао с Бугарима на исти начин на који са радикалном опозицијом у Скупштини, и због тога његовог преког тона наша ствар није стајала у Европи онако добро како је заслуживала.

Страна дипломатија побојала се да не дође до српско-бугарског рата. У ствари, ратне опасности није било. Не само Бугари, него ни ми који смо били увређена страна

¹ Аустроугарски министар иностраних дела амбасадору у Петрограду, 8 јуни 1884.

² Аустроугарски амбасадор у Петрограду, 7 јуни 1884.

нисмо озбиљно помишљали на рат. Наша државна каса била је празна; ми смо стајали пред пореском реформом и пред једним новим зајмом; из тих финансијских разлога рат је за нас био немогућан.

По Бисмарковом предлогу, Тројецарски савез понудио је нама и Бугарима своје посредовање. Ми смо, истина не без устезања које се објашњује нашим неповерењем према Русији, примили понуду Тројецарског савеза. У томе савезу, Аустрија је нагињала јако нама, а Русија Бугарима; Немачка, као неутрална, имала је да пресуди. Немачка је нашла да у емигрантском питању ми имамо потпуно право, али да је у Бреговском питању наше гледиште мање основано, премда нам и у томе питању Бугарска дугује задовољење због напада на нашу караулу.¹ С овим закључком ми смо могли бити задовољни, јер за нас емигрантско питање било је важније од Бреговског. Али пре него је Тројецарски савез донео одлуку, бугарски кнез Александар Батенберг понудио је Краљу Милану да њих двојица расправе путем непосредних преговора српско-бугарски спор.²

Батенберг и Краљ Милан били су лични пријатељи: осим тога знало се да у Бреговском питању Батенберг није одобравао радњу своје Владе. Опет зато, Краљ Милан у први мах није пристајао на Батенбергов предлог. Он се бојао да ту нема неке руске интриге. У Тројецарском савезу Русија је изгубила битку, јер није успела да Немачку обрне противу нас; због тога решење српско-бугарског спора хтела би да пренесе са Тројецарског савеза на српског и бугарског владаоца, од којих је бар овај последњи подложен њеном притиску. Ово резонување Краља Милана показало се доцније сасвим тачно, али Аустрија и Немачка разбиле су његов страх од Русије, и он је почео преговоре с Батенбергом.

Два владоца споразумели су се на овој основи. У Бреговском питању, Бугари су имали да нам врате отету караулу, али одмах затим извршила би се исправка границе, и том приликом ми бисмо разменили наше имање код Брегова за какво бугарско имање које је лежало на нашем земљишту. Емигрантско питање било би решено на тај начин,

¹ Аустроугарски посланик, 20 јуни 1884.

² Аустроугарски амбасадор у Берлину, 8 август 1884.

што би се емигрантима забранило борављење у једној пограничној зони од 50 километара.

Пошто су се два владаоца споразумели, Бугарска влада изјавила је да она тај споразум не прима. Њу је потакао на отпор руски посланик у Софији, Којандер, који је Батенбергов споразум са Краљем Миланом називао издајством земље. Да сам Бугарин, говорио је он, ја бих се пре дао исећи него што би тај споразум потписао.¹ Руска дипломатија била је непријатељски расположена и према Краљу Милану и према Батенбергу. Батенбергу је нашкодила на тај начин што је његов споразум са Краљем Миланом озлогласила као непатриотски. Краљу Милану нашкодила је на тај начин што је тај споразум покварила, услед чега је и емигрантско и Бреговско питање остало нерешено².

Пошто је споразум Краља Милана и Батенберга пропао због отпора Бугарске владе, није остајало ништа друго него поново тражити посредништво Тројецарског савеза. Али то више није било zgodно ни за Краља Милана ни за Батенберга. Претпоставимо, да је одлука Тројецарског савеза била повољнија за Бугаре него споразум два владаоца: у томе случају Батенберг би дошао у незгодан положај што је пропустио Краљу Милану више него што је, судећи по одлуци Тројецарског савеза, требало да му пропусти. Обрнуто, ако би одлука Тројецарског савеза била повољнија за Србе него споразум два владаоца, Краљ Милан би дошао у незгодан положај.³ Он и Батенберг могли су наново пристати на посредништво Тројецарског савеза само тако, ако би им тај савез дао јемства да ће њихов споразум потврдити без измена. Тројецарски савез није хтео ништа обећати унапред, — и зато је српско-бугарски спор остао нерешен. Бреговску караулу држали су и даље Бугари; емигранти су и даље обилазили око границе; дипломатски односи између нас и Бугара остали су и даље прекинути.

Краљ Милан је имао од времена на време велике љутње на Бугаре (премда је с њиховим кнезом лично остао у добрим односима). У лето 1885 претио је, ако из Бугарске упадну веће емигрантске чете, на пр. од по сто људи, он

¹ Аустроугарски посланик, 22 децембар 1884.

² Аустроугарски амбасадор у Петрограду, 25 децембар 1884.

³ Аустроугарски посланик, 22 децембар 1884.

ће одмах прећи с војском границу.¹ Тимочка буна, угушена 1883 на нашем земљишту, била је пренета на неки начин на бугарско земљиште; она је стално тињала уз нашу границу, и могла свакога часа распалити српско-бугарски рат. Колико су руски агенти били умешани у Тимочку буну, тешко је рећи, али, пошто су бунтовници пребегли на бугарско земљиште, било је јасно да им руски агенти дају потпору. Наши емигранти у Бугарској добијали су новаца од славјанског добротворног комитета у Петрограду², — иако им је Бугарска влада гледала много што шта кроз прсте, то је било због руског агента, који је имао велики утицај на Бугарску владу и који је био наклоњен нашим емигрантима. Русија, која је ородила Петра Карађорђевића са Црногорским двором, и узела под своју заштиту митрополита Михаила и емигранте, изгледала је Краљу Милану један опасан противник који ради постојано и са планом. Она је ујединила противу њега и Црну Гору и Бугарску, и уз те две државе, још и све крајње елементе наше домаће опозиције: карађорђеvence, митрополитове либерале и Пашићеве радикале. Сви његови непријатељи, и спољашњи и унутрашњи, стајали су према њему као један блок, — и поред свега тога што је прикупио сву власт у своје руке, Краљ се није осећао сигуран.

IX.

Од како је видео да Русија узима под своје окриље претендента Карађорђевића и бунтовнике од 1883, Краљ Милан се поколебао у самопоуздању са којим је водио аустро-филску политику. Тешкоће које су му радикали правили, он је успео 1883 да савлада. Питање је било да ли ће моћи савладати и оне тешкоће које му је Русија правила. Он се, испрва, није бојао Русије, али њене претње и застрашивања замарале су својом непрекидношћу његове нерве. Код њега још није настао прави страх; настало је оно преувеличано осећање тешкоћа и она сумња у властиту снагу која прво рађа утученост, па онда и страх.

У јесен 1884, три цара, — немачки, аустријски, и руски, — састали су се у Скерњевићу, у Руској Пољској. Опште је

¹ Аустроугарски посланик, 10 јули 1885.

² А. Ивић, Акција српских емиграната, Време, 9 јули 1926.

мишљење било да су се, на томе састанку, захваљујући Немачкој, Русија и Аустрија приближиле једна другој. Краљ Милан, који је предвиђао у скором року руско-аустријски рат и који је све своје наде везивао за тај рат, био је поражен овим знацима руско-аустријског зближења. Спољашња политика онаква какву је он водио, заопшијана у аустријском правцу и без икакве везе и додира са Петроградом, није више ни њему самоме изгледала мудра и опрезна. Краљ Милан се највише бојао тога да у Скерњевићу није дошло не само до обичног дипломатског зближења између Руса и Аустријанаца, него до какве озбиљније погодбе. Руско-аустријска погодба могла је имати за последицу аустријску анексију Босне, с једне стране; уједињење Бугарске и Источне Румелије, с друге стране. Својом аустрофилском политиком Краљ Милан је поглавито желео да спречи стварање „Велике Бугарске“, коју су Руси пројектовали у Сан Стефанском уговору¹. Циљ би тај био потпуно промашен, ако би Аустрија, ради анексије Босне, пристала на уједињење Бугарске и Источне Румелије, које је било почетак стварања Велике Бугарске. Код Краља Милана почеле су поново да се јављају мисли о оставци. Чим је стао да сумња о аустријској потпори, он је клонуо духом и хтео да бежи. Гарашанин, такође, био је узнемирен Скерњевићем. И он је говорио о оставци и о повлачењу из политичког живота.

Наша бојазан од Скерњевића била је претерана. Уговор од 1881, на коме се оснивао Тројецарски савез, био је потврђен у Скерњевићу; нека нова погодба између Русије и Аустрије није закључена. Бисмарк је наваљивао да те две силе разграниче своје афере на Балкану, али Аустрија није на то пристала, јер није хтела предати Бугарску на милост и немилост Русији.² У Скерњевићу било је говора и о Србији. Руски министар Гирс признао је да је сасвим природно да Србија свој главни наслон тражи и налази код Аустрије. Он је говорио рђаво о Краљу Милану, али је у исто време изјавио да династија Карађорђевића не може рачунати на руску потпору: са свима својим манама, Краљ Милан био је једини могући владалац у Србији.³ Да је знао шта је и како гово-

¹ Аустроугарски посланик, 7 децембар 1884 и 16 април 1885.

² Grosse Politik, III, гл. XIX.

³ Grosse Politik, III, 371.

рено у Скерњевићу, Краљ Милан би се брзо умирио. Али аустроугарска дипломатија била је према њему закопчана. На његово запиткивање, она му је дала кратку изјаву, да су се три цара сложили на одржање дотадашњег стања на Балкану.¹ Ово Краљу Милану није било доста: љутљивост аустроугарске дипломатије тумачио је неким њеним непријатељским намерама; страх који га је ухватио после Скерњевића, није га више попустио.

Скерњевићки састанак био је у септембру. Одмах затим у октобру десила се друга једна неповољна ствар, која је ма само привремено помутила наше односе с Аустријом. Угарска влада забранила је увоз наших свиња под изговором заразе. Чак је вратила хиљаду комада свиња које су биле већ стигле до Новог Сада, и које се по строгом тумачењу ветеринарне конвенције нису више могле враћати. Под напредњачком владом ово је било први пут да суседна монархија чини тешкоће извозу наше стоке. Свињарски трговци, од којих је једно двадесетак било упропаћено, дигли су вику до неба. Краљ и министри били су у исто време и раздражени и утучени. Краљ Милан говорио је да је сав његов четворогодишњи рад на стварању аустрофилског расположења у народу разорен: доиста, у очима народа аустрофилска политика имала је само ту добру страну што је олакшавала извоз наше стоке. Затварање границе нашим свињама могло је изазвати пад Гарашанинове владе; после тога, говорио је Краљ Милан аустроугарском посланику, ја остајем једини аустрофил у Србији: могу ли ја један бити јачи од целог народа.² Гарашанин је био још љући него Краљ Милан; он је претио репресалијама; ноте које је писао Аустријанцима, биле су само нешто блаже него оне које је писао Бугарима о Бреговском питању. Долазећи убрзо после Скерњевића, мере Угарске владе против наших свиња само су појачале код Краља и његових министара ону сумњу која се код њих већ била залегла о искренности аустријскога пријатељства.

Пироћанац, који је и раније био аустрофил само за невољу, мислио је да је за напредњаке дошао тренутак да

¹ Аустроугарски посланик, 7 децембар 1884.

² Аустроугарски посланик, 26 и 31 октобар 1884.

се отресу аустрофилства. У јануару 1885 он је објавио у Виделу један чланак у коме је сасвим јасно рекао да Балкански народи немају чему да се надају ни од Русије ни од Аустрије: њихов спас лежи само у њиховом савезу. Аустроугарски посланик био је непријатно дарнут Пироћанчевим чланком; опозиција примила је тај чланак врло добро, као знак да се напредњаци трезне од аустрофилства и враћају на политику Кнеза Михаила и Илије Гарашанина.

Противу аустрофилске политике устала је сада и Краљица Наталија. Још 1882, аустроугарски посланик писао је о њој да „мисли као великосерпкиња“, и да ревностно чита Народно Ослобођење (један тадашњи националистички лист).¹ Али, и ако није одобравала аустрофилску политику свога мужа, она се није с њиме због ње свађала. Тек с пролећа 1885, може бити под утицајем Пироћанца, као што претпоставља аустроугарски посланик, Краљица има прве сукобе с Краљем због Аустрије. Она га напада нештедице „да се начинио робом Аустрије, да је изгубио сваку популарност у земљи, да ће проћердати наследство свога сина“.² Краљ Милан је имао план да престолонаследника васпита у Бечу, у Терезиануму. Краљица се бунила противу тога. Поводом васпитавања престолонаследникова њих двоје свађали су се непрестано. Има неколико писама Краљевих из јуна и септембра 1885, у којима разлаже Краљици сасвим опширно зашто је његова аустрофилска политика једина добра, а њено русофилство опака заблуда.³ Политичка размирица Краља и Краљице била је помешана и с једном личном несугласицом. Још од краја 1884 Краљ Милан се везао са својом сестром од ујака, Маријом Катарци; Краљица Наталија била је учинила много добра Марији Катарци, — и незахвалност ове њене штићенице заболела ју је скоро исто толико колико и неверство њенога мужа. Марија Катарци није уклоњена са двора; она је била ту непрестано, — и непрестано давала повода новим свађама Краља и Краљице. Због тога што њихови односи ни иначе нису били добри, политичке препирке Краља и Краљице постале су врло јетке и упорне.

¹ Извештај од 16 априла.

² Аустроугарски посланик, 11 мај 1885.

³ Преписки ових писама у хартијама Јована Мишковића.

Опозиција Краљице Наталије јако је замарала Краља Милана. Слабонервним природама као он, потребна је породична средина топла и срдачна у којој ће наћи одмора и утехе. Краљица Наталија створила је Краљу Милану сасвим обрнуту средину, — средину непрестане свађе и прекора. После Скерњевиха, несасгласност са Краљицом највише је учинила да Краљ клоне духом. Он је патио од несанице, добио рђаву боју, имао у говору неку горчину као да га тајне бриге море, — у опште, чинио утисак нервно болесног човека.

После Цетињске свадбе, ово је била друга криза код Краља Милана. Али, у доба Цетињске свадбе, он је био још потпуно сигуран с аустријском потпором, — и имао је срца да прими борбу противу Русије и Карађорђевића, који су му после Цетињске свадбе изгледали уједињени противу њега. Он је претпостављао да су они начинили од радикализма своје главно оруђе, и да ће га напасти на земљишту наше унутрашње политике. Он је прегао из све снаге да сломи радикализам; тиме се надао да ће онеспособити своје противнике за даљу борбу. На његово изненађење, Русија се ни после угушења Тимочке буне није сматрала за побеђену. Она је настављала борбу, спремајући преко радикалне емиграције нову буну. Докле руска радња противу њега није губила у снази, аустријска потпора изгледала је да слаби, јер, иако је Русија непрестано противу њега бушила, Аустрија се ипак зато споразумевала са њоме иза његових леђа. Из тог разлога, Краљ Милан се после Скерњевиха осећао много више обесхрабрен него после Цетињске свадбе.

У тако несигурној ситуацији, кад га Русија не престаје рушити, а Аустрија не подупире својски, Краљ Милан није веровао да може дуго истрајати. Раније он се надао да ће руско-аустријски рат учинити крај овом сукобљавању руских и аустријских утицаја у Србији. После Скерњевиха, тај рат изгледао је одложен на неодређено време. Краљ Милан је онда једини излаз из свога тешког положаја налазио у што тешњем припајању Србије Аустрији. Када би Србија постала нека врста зависне земље аустријске, она би била боље обезбеђена од руских бунтовних агитација, него сада када, као тобоже независна држава, има да се од њих брани властитом снагом.

Аустрија није звала Краља Милана да се стави под њену још потпунију заштиту него што је било предвиђено у тајној конвенцији. Ту потпунију заштиту он је морао да тражи сам. Почетком јуна (по новом) 1885, он је предложио да се тајној конвенцији, која је имала десет чланова, дода још пет нових с овом садржином:¹

Чл. XI. Краљ Милан се обвезује да ће се држати тајне конвенције до пунолетства свога сина, Краљевића Александра, — а то је до 2 августа 1894

Чл. XII. Краљ Милан даје часну реч Цару и Краљу Франци Јосифу да неће сићи с престола до пунолетства свога сина. Али, ако Аустрија буде нашла да он треба да да оставку, било у корист свога сина било у корист Хабзбуршке династије, било у корист кога другог принца из кога европског владалачког дома, Краљ Милан ће то учинити. Али у томе случају тражи за себе аустријско држављанство, за своју породицу наследну титулу „Краљевског Височанства“, за свога сина један мајорат, чија би сума имала још да се одреди.

Чл. XIII. Аустрија обећава да неће трпети на своме земљишту чланове породице Карађорђевића.

Чл. XIV. Ако Краљ Милан буде то желео, Краљевић Александар биће васпитан у Терезиануму исто онако као што је био васпитан и шпански краљ.

Чл. XV. Ако би се у тренутку смрти или збачења Краља Милана, Краљевић Александар затекао на аустријском земљишту, Аустрија ће пристати на његово проглашење за Краља, али га, све до његова пунолетства, неће пуштати натраг у Србију. Руковање његовим мајоратом повериће се тројном старатељству које ће састављати аустроугарски министар иностраних дела, маршал аустријског царског двора и једно лице које избере Краљ Милан. Ако у тренутку смрти Краља Милана, Краљевић Александар не буде на аустријском земљишту, Аустрија ће с војском заузети Србију, и поступити даље по прописима члана XII.

По нацрту Краља Милана, Србија није постајала аустријска покрајина, али је њен Краљ постајао аустријски вазал,

¹ О овом вид. A. F. Pribram, Milan IV von Serbien und die Geheimverträge Österreich-Ungarns mit Serbien 1881—1889 (Historische Blätter, 1921—1922).

који држи своју власт само дотле докле хоће аустријски цар, и који је на његову прву реч преноси на кога цар каже. Српски Краљ, по своме силаску с престола, постаје аустријски држављанин, а његов син наслеђује престо само ако аустријски Цар нема ништа противу тога. Његов син, за време малолетства, држи се као таоц у Терезиануму, добија скроз аустријско васпитање, и ујемчава му се аустријски мајорат. Првобитна мисао о припајању Србије Аустрији претворила се у потчињавање Обреновића Хабзбурзима. На свој начин, то је било сасвим логично, када се узме да се мисао о припајању Србије Аустрији зачала у Краља Милана услед уверења да династија Обреновића није кадра да се сама брани од Русије.

Нацрт Краља Милана сведочи о његовој великој заморености и обесхрабрености; то је акт једнога владоца који се спрема на оставку; то су његове последње, такорећи посмртне жеље. Оне се свode на двоје. (1) Краљ жели да своме сину, био он на престолу или не био, обезбеди ранг и приходе једнога принца: за „мајорат“ који ће Аустрија дати његовом сину, он је готов да јој уступи целу Србију. Краљ Милан је био нежан отац; он се много бринуо шта ће бити са његовим сином, ако династија Обреновића буде оборена; у колико му је положај династије изгледао критичнији, у толико је и његова брига за сина постајала узнемирености и неиздржљивија. (2) Краљ жели да се његова аустрофилска политика продужи и после његова силаска с престола. Своја владалачка права кадар је да прегоре, али не и своју аустрофилску политику. У његовом нацрту предвиђа се да после њега долази на српски престо онај кога хоће аустријски цар, или долази његов син претходно одгајен у Терезиануму за доброг аустрофила. Аустрофилски режим, дакле, надживљује Краља Милана: то је последњи инат и пркос Краља Милана према српском народу, који није хтео да разуме и одобри његову аустрофилску политику. Као према српском народу, тако и према Краљици Наталији имати ината и пркоса у нацрту Краља Милана. Ту се говори само о Краљу Милану и о његовом сину; његова се жена и не помиње, као да је и нема. По томе се најбоље види како је већ 1885 Краљево нерасположење према Краљици било велико.

Нацрт Краља Милана пун је претераности и немогућности, као да га је он правио усред несанице, у оној ноћној узнемирености, када код човека слаби осећање стварности. Не треба навести ништа друго него последњи члан, по ком се Аустрија обвезује да не пушта Краљевића Александра у Србију, ако се он као малолетан затече на њеном земљишту у тренутку смрти свог оца. Зар је Краљ Милан доиста држао, да Аустрија може једног страног владарца интернирати на своме земљишту на основу тога што је то жеља његовог покојног оца? Нацрт Краља Милана осуђиван је јако због оскудице патриотизма — доиста, на једном месту, Аустрији се управо намеће дужност да окупира Србију. Рђав утисак који овакве ствари немичовно чине на човека, може бити донекле ублажен тиме што цео нацрт више изгледа плод болесно узнемирене фантазије него озбиљног политичког размишљања.¹

Свој нацрт Краљ Милан показа је прво аустроугарском посланику графу Кевенхилеру. Кевенхилер је држао да његова Влада неће примити предлоге Краља Милана. Али њему је Краљ Милан изгледао нервно болестан човек, коме ваља дати нешто за стишавање нерава, — и зато његов нацрт није сасвим одбацио, него је узео да га преради. Аустроугарски министар иностраних дела, граф Калноки није хтео ни у Кевенхилеровој преради узети Краљев нацрт у обзир. Он је ценио Краља Милана друкчије него Кевенхилер: он није видео у њему нервно болесног човека, него је видео једног неизлечивог распикућу, који је, због велике новчане оскудице у коју је запао, готов да своја владалачка права, па с њима и своју земљу, прода за добре паре Аустрији. У једном разговору који је 26 маја (8 јуна) 1885 имао у Бечу са Краљем Миланом, граф Калноки говорио је врло оштро. Рекао је да заузме Србије није циљ аустријске политике; у осталоме, ако би то њен циљ био, Аустрија би радије ушла са војском у Србију, него што би је куповала од Краља Милана. Њему се чинило да Краљ Милан, из жеље за угоднијим животом, помишља на оставку, и прекорио га је због оскудице осећања владалачких дужности. Од свих Миланових захтева, примио је само оне који су се тicali васпитања и материалног обезбеђења Краљевића Александра, али и ту

¹ Вид. прилог V.

обећао је одређен одговор тек после неколико месеца. Краљ Милан био је свестан рђавог утиска који је начинио на Калнокија, и није се више ни у разговорима с Кевенхилером враћао на свој нацрт.

Пошто је његова мисао о тепњем везивању Србије за Аустрију пропала, Краљ Милан је почео наново се бавити мишљу о руско-аустријском рату. Те две мисли биле су га сасвим обузеле, — и ако се није бавио једном, онда се бавио другом. С пролећа 1885, у Средишњој Азији дошло је до таквог сукоба између Русије и Енглеске да се њихов рат сматрао врло могућним. Краљ Милан је држао да би тај рат имао одјека и на Балкану; у томе случају, мислио је да се и он одмах унлете у догађаје да би што више замрсио ствари.¹ Јер што гужва на Балкану буде већа, све ће више повода бити и за руско-аустријски рат. Опасност од руско-енглеског рата минула је, али у Краља Милана остала је жива нада да се, и поред Скерњевића, свакога часа може десити нешто што ће побркати Аустрију са Русијом. После неуспеха који је имао у Бечу са својим предлогом о допуни тајне конвенције, он се готово искључиво тешио плановима о руско-аустријском рату. Ти планови нису били сасвим неосновани. Ако су цар Фрања Јосиф и његов министар Калноки избегавали рат с Русијом, престолонаследник Рудолф желео га је, и то што пре. Рудолф није веровао да се Аустрија може погодити с Русијом у Источном питању, јер, по његовом личном схватању, Аустрији није требао само Солун него и Цариград. Пошто је рат с Русијом неизбежан, то га треба почети што пре, докле та сила, која је била јако исцрпена турским ратом од 1877/8, не би повратила своју војну снагу. Овако како је мислио престолонаследник Рудолф, мислили су и многи виши официри.

Краљ Милан стајао је у добрим личним односима са Рудолфом, и вероватно, о руско-аустријском рату који су обојица желели, они су у својим поверљивим разговорима правили заједничке планове. Краљ Милан се опет нашао у онаквом положају у коме је био 1876. Тада, службена Русија одвраћала нас је од рата са Турцима, али славенофили, иза којих је стајао сам руски престолонаследник, куражили су нас на рат. Исто тако, и сада, службена Аустрија уверавала

¹ Аустроугарски посланик, 12 април и 3 мај 1885.

нас је о мирољубивости своје политике, а престолонаследник Рудолф, као вођ војничке странке, говорио нам је о неизбежности руско-аустријскога рата.

Краљ Милан је јасно увиђао опасност нашега положаја између једне Аустрије која је заузела Босну, и једне Бугарске која се спремала да заузме Македонију. Али, ако је имао довољно политичке интелигенције да схвати без икаквог самообмањивања једну рђаву ситуацију, он није имао нерве да ту рђаву ситуацију издржи. Он се јако узнемирио; није имао стрпљења да чека повољнији обрт догађаја; желео што пре да се извуче из опасности у коју је запао, — и онда је долазио или на очајничке планове о припајању Србије Аустрији или на пустоловне планове о једном руско-аустријском рату. Најгоре је било то, што је она енергија са којом је од 1880 водио политичке послове, почела да слаби. Он је имао куражи да поведе аустрофилску политику на супрот своме властитом народу; имао снаге да савлада Тимочку буну; чак се није дао одмах уплашити ни од Русије, — али када је, после тога, требало свакодневно бити на опрезу од руских интрига и четничке радње радикалне емиграције, он за ту, истина, ситну али непрекидну борбу, није имао потребног стрпљења и хладнокрвности. Његова кураж и енергија била је плаховита, али кратког даха. У смелом налету он је могао прејурити и прелетети преко тешкоћа и опасности; он није могао из дана у дан, непоколебљиво и методично, савлађивати једне исте тешкоће, није могао у неизвесној и опасној ситуацији издржати дуго. За овај продужени напор, за ово непрестано гледање опасности у очи, његове нервне резерве нису достизале. Непрестане трзавице у којима је живео 1884 и 1885, јако су га истрошиле, — и он није више био онај победник пун самопоуздања какав је изгледао после угушења Тимочке буне.

ГЛАВА XI.

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ.

I.

Берлински уговор одвојио је од Бугарске Источну Румелију, која је по Сан Стефанском уговору била с њоме спојена. Бугарска је начињена вазалном кнежевином Султановом, а Источна Румелија његовом аутономном облашћу. Источном Румелијом управљао је генерални гувернер, кога је постављала Porta по договору са Великим Силама. У тој области није било турских трупа; унутрашњи ред и мир чувала је народна војска.

6 септембра 1885, у Источној Румелији избила је буна. Један одред народне војске ушао је у Пловдин, збацио генералног гувернера, и прогласио уједињење Источне Румелије са Бугарском. Привремена влада, која је одмах образована, позвала је депешом Александра Батенберга, бугарскога кнеза, у Пловдин.

Батенберг је прихватио Пловдински преврат. 8 септембра прогласио се за „кнеза северне и јужне Бугарске,“ а деветог ушао у Пловдин са бугарским трупама.

Уједињење Источне Румелије са Бугарском припремано је годинама од бугарских националиста и руских агената. Батенберг је био обавештен о њиховоме раду, али само у опште. Он је стајао рђаво код руског цара, и руски агенти имали су двојаки план. (1) Да уједињењем Источне Румелије и Бугарске учине први корак за остварење оне Велике Бугарске коју је Сан Стефански уговор направио, а Берлински уговор покварио; (2) да поводом тог уједињења изазову Батенбергов пад. Батенберг би био стављен пред свршен чин уједињења: ако га призна, замериће се Силама као нарушилац Берлинског уговора; ако га не призна, замериће се бугарском народу као кварилац његова уједињења. У једном случају обориће га Силе; у другом, бугарски народ.

Батенберг је разумео игру руских агената, али, страхујући више од властитог народа него од Великих Сила, он није смео да се противи Пловдинском преврату.

Краља Милана преврат је затекао у Бечу. Он се вратио у Београд 8 септембра, — оног истог дана када се Батенберг прогласио за „кнеза северне и јужне Бугарске.“ Одмах сутра дан, држана је седница на којој се решавало о држању Србије у новој балканској кризи која се отвара.

Одмах се могло видети да ће то држање зависити искључиво од Краља Милана. Он је водио, а министри ишли за њиме. Министарство је било овако састављено: Милутин Гарашанин, председник министарског савета и министар иностраних дела; Ђорђе Павловић, министар правде; пуковник Јован Петровић, министар војни; пуковник Коста Протић, министар грађевина; Димитрије Маринковић, министар унутрашњих дела; Драгомир Рајовић, министар народне привреде; Стеван Поповић, министар просвете; Вукашин Петровић, министар финансија. Већина министара били су искусни и способни администратори; ниједан од њих, не изузимајући ни Гарашанина, није био кадар да се носи са Краљем Миланом у питањима велике државне политике. Он их је све збуњивао брзином свога мишљења и обимом својих планова. На министарској седници од 9 септембра, Краљ Милан изложио је своје гледиште са „толико убедљивости, решености и патриотизма“, да су министри „изјавили да се слажу са његовим гледиштем.“¹ Тако је било и доцније: Краљ Милан је предлагао шта да се ради, а министри само примали његове планове, које је он увек умео да брани са много „убедљивости и решености.“

Гледиште Краља Милана било је јасно и просто. Бугарско уједињење коси се с нашим народним интересима. Сједињена с Источном Румелијом, Бугарска постаје већа држава од нас, и може нам једнога дана преотети Македонију. Ми морамо протестовати противу Пловдинског преврата, и за нас је најзгодније да се у томе протесту позовемо на Берлински уговор, који је Пловдинским превратом повређен. Тај међу-

¹ Из дневника Вукашина Петровића, који наводи Владан Ђорђевић у својој „Историји Српско-Бугарског рата“, I, 42. Милан Милићевић, у своме дневнику (3 октобар 1885), каже: „Једини Краљ зна шта хоће, а министри иду као муха без главе“.

народни акт установио је на Балкану извесну равнотежу снага; Бугари је сада ремете на своју корист, а на нашу штету. Ако Велике Силе одрже у важности Берлински уговор и поврате стање ствари које је постојало пре Пловдинског преврата — *status quo ante*, — Србија ће остати мирна; иначе, она ће, силом оружја, гледати да сама поврати Балканску равнотежу.

Још од онога дана када је Сан Стефански уговор пројектовао „Велику Бугарску“, — Бугарску уједињену с Источном Румелијом и Македонијом, — Краљ Милан је сматрао да остварење те Бугарске значи пропаст Србије. Због тога што је Сан Стефански уговор био дело Русије, он се одвојио од Русије и пришао Аустрији. Тајну конвенцију са том силом закључио је у нади да се једнога дана, под њеном заштитом, спусти у Вардарску долину и осујети стварање Велике Бугарске. Краљ Милан је био потпуно доследан са самим собом, када је говорио својим министрима да се Србија мора одупрети Пловдинском преврату, у крајњем случају, и с оружјем у руци. Ма колико да је сматрао тај преврат опасним за наше народне интересе, њему није било криво што се он десио. Супротност српских и бугарских интереса била је сада потпуно обелодањена; Краљ Милан је говорио аустроугарском посланику да после тога ни супротност руско-аустријских интереса не може остати заташкана.¹ Ко зна да најзад неће доћи и до тог руско-аустријског рата о коме је Краљ Милан толико сањао?

Решен да у крајњем случају води и рат ради одбране наших интереса, Краљ је наредио мобилизацију војске, и сазвао Народну Скупштину ради одобрења ратних кредита.

Скупштина се састала у Нишу 19 септембра. У престојној беседи, Краљ је тврдио да је потресена равнотежа у коју је Берлински уговор „поставио интересе појединих народа на Балканском полуострву“. Видело се да Краљ ради одбране „равнотеже“ мисли ратовати, али с киме, — то се није знало.

Скупштина, у патриотском одушевљењу, усвојила је све Владине предлоге. Пироћанац и Новаковић, који су се одвојили од Гарашанина на питањима унутрашње политике, приближили су му се наново у овим тренутцима спољашње кризе. Обојица ушли су у Скупштину као владини посла-

¹ E. C. Corti, Alexander von Battenberg, стр. 200.

ници, и Пироћанац је много учинио да Скупштина усвоји Владине предлоге.¹ Ипак зато, Пироћанац није био онако ратоборан као Гарашанин и остали министри, које је све Краљ вукао за собом. Он је саветовао да се не нагли: треба чекати развој догађаја, па онда подешавати према ветру. Ни Краљ ни министри нису били према њему сасвим искрени: он је више наслућивао, него што је од њих самих чуо, да су се одлучили да „улазе у рат“.² Он је тражио „да се Влада обвеже према странци да неће улазити ни у какву радњу без споразума са одбором од 21 лице, који је у тој цели странка, пре него што су се посланици разишли, у Нишу изабрала“. Преко тога одбора, Пироћанац се надао да ће водити надзор над Владом и умеравати њено ратоборство. Влада је обећала да ће се споразумевати с одбором странке, али све је остало само на обећању. Пошто се Скупштина разишла, Влада није обавештавала одбор ни о чем. Пироћанац и Новаковић знали су о догађајима онолико колико и остала публика.

II.

Краљ Милан бацио је у публику ову формулу: „одржавање у важности Берлинског уговора и повраћај поремећене равнотеже.“ Противника с којим ћемо ратовати због Берлинског уговора и поремећене равнотеже, није ни изблиза ни из далека означавао. Трупама је говорио само у опште да ће их водити противу непријатеља, — и војници су се, зачуђени, питали, — на кога непријатеља? И ако Краљ није говорио ништа, по кретању трупа и по њиховом прикупљању на источној граници, видело се да Краљ мисли на рат с Бугарима.

Публици је ово изгледало чудно. Она би разумела рат с Аустријом, која је држала нашу Босну и Херцеговину, и разумела би рат с Турском, која је држала нашу Македонију, али није разумела рат са Бугарском, која је присвајајући себи Источну Румелију, узела своју земљу а не нашу. Да ми ради задобијања Македоније, морамо ићи на Софију,

¹ Краљ Милан Краљици Наталији, 24 септембар 1885 (Мишковићеве хартије).

² Стојан Новаковић, Бугарско-српски рат, Чушићева годишњица, књ. XXVII, стр. 16.

уместо на Скопље, било је и сувише висока политика за обичне грађане. Обични грађани навикли су на ратове народног одушевљења. Овакав рат политичког рачуна, рат „државнички“, био је за њих нова ствар.

У публици, ратоборна струја, у колико је постојала, била је управљена противу Турака; првих дана после Пловдинског преврата, у Београду су се чули узвици: На Вардар! С политичког гледишта, Краљу Милану упад у Македонију био би сасвим повољан: тиме би се цело Источно питање отворило, и руско-аустријски сукоб постао би неизбежан. Али, с војног гледишта, упад у Македонију чинио се Краљу Милану веома ризичан. После турских ратова он је добио врло добро мишљење о турској војсци, и бојао се да се наш упад у Македонију не заврши поразом као рат од 1876.

Не смејући противу Турака, Краљ Милан могао је само још противу Бугара ратовати. Тај рат није замишљао као освајачки рат. Његов циљ није био да откине једно парче бугарског земљишта, него да поквари бугарско уједињење. После победе над Бугарима, пристајао је да се врати празних руку, али под условом да стање ствари пре Пловдинског преврата буде васпостављено: рат за Status quo ante, како се онда говорило. Или, тачније речено, рат престижа, — рат који би показао да се, без пристанка Србије и њенога Краља, стање ствари на Балкану не сме мењати.

Првобитни план Краља Милана био је да зарати одмах после извршене мобилизације и концентрације наше војске, — ако дотле Велике Силе не би дипломатским путем повратиле раније стање. Од овога плана он је одустао по наговору из Беча.

Наша тајна конвенција с Аустријом није предвиђала случај бугарског уједињења; Аустрија нам, према томе, није дуговала никакву потпору у једном спору који би се поводом Пловдинског преврата изродио између нас и Бугара. Ту потпору на коју није била обвезана тајном конвенцијом, Аустрија нам је понудила драговољно. Она је желела спречити српско-бугарски рат, који је и за њу саму био опасан, јер је могао дати повода њеном сукобу са Русијом. Осим тога, она је била једновременно наклоњена и Краљу Милану и Кнезу Александру Батенбергу, јер су обојица били противници руског утицаја на Балкану. Српско-бугарски рат свршио

би се сигурно или Милановим или Батенберговим падом, према томе да ли би Србија или Бугарска била побеђена. Да би избегла свој сукоб са Русијом, и да би задржала једновременно на престолу и Краља Милана и Кнеза Александра, Аустрија је гледала да се српско-бугарски сукоб реши без рата. Из Беча навалили су на Краља Милана да одгоди рат, докле Аустрија прво не покуша одбранити српске интересе дипломатским путем. Њен министар иностраних дела граф Калноки поручивао је Краљу Милану, да Аустрија неће испустити из вида интересе његове земље, и да се он може ослонити на аустријско пријатељство.¹

Како је Аустрија мислила да одбрани наше интересе? Она нам је говорила ово: Или ће Силе повратити стање ствари пре Пловдинског преврата, — и онда није потребно да Србија ратује за повраћај тога стања. Или Силе ће признати свршени чин Пловдинског преврата, — и онда ће Аустрија настојати да се Србији одреди нека накнада из бугарског земљишта. Та накнада не би била врло велика: обухватила би Видински или Трнски крај; у најбољу руку, и један и други.

Краљ Милан је послушао аустријске савете. Комад бугарског земљишта који му се нудио, није био велики, — нарочито, када се помисли да би Бугари, жртвујући Трн и Видин, обезбедили себи целу Источну Румелију. Али Трн и Видин имали су за нас војне вредности; са те две тачке, ми смо исправљали стратегијску границу према Бугарима и пресецали им пут у Македонију.² Осим тога, свака накнада, па ма и најмања, спасавала је тај престиж Србије који је Краљ Милан желео пошто пото да одржи. Под утицајем аустроугарског посланика графа Кевенхилера, који је радио по упутствима из Беча, Краљ Милан је, у престоној беседи, на првом месту тражио да се одржи у важности Берлински уговор; тек ако то не би било могућно, он је тражио да се „васпостави нужна равнотежа“ између интереса разних Балканских народа. Дакле, ова алтернатива коју је и граф Калноки поставио: или *status quo ante* или накнада Србији. У Бечу су били сасвим задовољни нашом престоном беседом.³

¹ Аустроугарски посланик, 29 септембар и 6 окт. 1885 и 6 фебруар 1886.

² Краљ Милан Краљици Наталији, 2 октобар 1885 (Мишковићеве хартије).

³ Аустроугарски посланик, 30 септембар, 6 и 21 октобар 1885, 6 фебруар 1886.

Аустрија, која нас је одвраћала од рата, није нас одвраћала и од ратне спреме. Шта више, она нам је помогла да дођемо до ратног зајма код Лендербанке. Министар финансија Вукашин Петровић, који је ишао у Беч да тај зајам закључи, забележио је у своме дневнику, да му је аустроугарски министар иностраних дела казао ово: „Реците Њ. В. Краљу, да бих му саветовао да мобилише једну дивизију и да је сконцентрише у Нишу. Кад то без ларме изврши, нека се његова Влада обрати Великим Силама, па наравно и нама, тражећи да ове или поврате *status quo ante* или да даду и Србији одговарајућу компензацију, те да се не поремети равнотежа у снази између Србије и Бугарске“. У исто време, граф Калноки обећао је да ће нам помоћи да добијемо ратни зајам код Лендербанке.¹ Према овоме изгледа, да је граф Калноки држао да са нашим захтевима нећемо успети, ако их не будемо подупрли једном војном демонстрацијом. Зато нас није одвраћао од ратне спреме (чак нам је и сам саветовао делимичну мобилизацију), и зато нам је помогао да дођемо до ратног зајма.

Ако би успела, политика графа Калнокија привезала би још чвршће за Аустрију и српског краља, коме би аустријска дипломатија изразила накнаду, и бугарског кнеза, кога би аустријска дипломатија спасла од српског напада. То би без сумње била знатна добит за Аустрију на пољу балканске политике. Али шта би било онда, ако Аустрија не би успела да изрази Србији никакву накнаду? Да ли би Аустрија и после тога била кадра спречити српско-бугарски рат? Зар није било природно да Србија покуша силом оружја извојевати себи ту накнаду коју Аустрија није могла да јој изрази дипломатским путем? Овакав покушај био би Србији тим лакши, што би она, захваљујући зајму који је с аустријском помоћу закључила, била већ спремна за рат. Политика Калнокијева спречавала је рат у првом тренутку, да би га можебити доцније учинила само још неодољивијим.

Аустрија је поставила пред Тројецарски савез питање српске накнаде. Русија се одмах одупрла накнади: повећавати Србију из бугарског земљишта, значило је ширити аустријску сферу на штету руске. Одмах, од прве речи, изгледало је да ће се из српско-бугарског спора излећи један

¹ Наведено код Владана Ђорђевића. I, 51 и даље.

много озбиљнији спор између Русије и Аустрије око разграничавања њихових сфера на Балкану. Пресудну реч имала је да каже Немачка, која је обично играла улогу миротворца између Русије и Аустрије. Немачки канцелар кнез Бисмарк дао је за право Русији. Он се позвао на тајни уговор који су Немачка, Русија, и Аустрија закључиле 1855. По том уговору, Аустрија је у напред пристала на уједињење Бугарске и Источне Румелије, а Русија на аустријску анексију Босне и Херцеговине: те су две ствари биле тесно везане једна за другу; бугарско уједињење имало је да служи Русији као накнада за анексију Босне, — и обрнуто, анексија Босне имала је да служи Аустрији као накнада за бугарско уједињење. Ако је Аустрија држала да анексија Босне није довољна накнада за бугарско уједињење, и ако је мислила да тражи још и повећавање Србије из бугарског земљишта, она је требала да каже то 1855, када је прављен уговор о Тројецарском савезу, а не 1855, када је извршено бугарско уједињење.¹

Пошто нам је, захваљујући Бисмарку, Тројецарски савез одрекао право на накнаду, нама је остала још једина нада, да ће Тројецарски савез осудити Пловдински преврат као повреду Берлинског уговора. Ту нас је чекало ново разочарење. Јавно, Тројецарски савез осуђивао је Пловдински преврат, и говорио о одржању Берлинског уговора у важности; у потаји, Тројецарски био је решен да бугарско уједињење не квари. Још у уговору од 1855, Силе тројецарског савеза репиле су да се не одупиру евентуалном уједињењу Бугарске и Источне Румелије, „ако би то питање избило на површину силом догађаја.“ Ова тачка унета је у уговор по жељи Русије, која је, на Берлинском конгресу, само под навалом својих противника, пристала на раздвајање северне и јужне Бугарске. На свршени чин Пловдинског преврата Тројецарски савез пристао је дакле у напред; када се преврат десио, савез се мучио само око тога, како ће ту очевидну повреду Берлинског уговора бар формално ублажити и заташкати. Најзад измозгано је ово: формално, Бугарска и Румелија биће и даље раздвојене, свака са својим засебним режимом, како је то Берлински уговор предвиђао: Бугарска вазална кнежевина а Источна Румелија аутономна област Отоманске царевине.

¹ Grosse Politik, V, 9.

Али, фактички, те две земље биће ипак сједињене, јер достојанство бугарског кнеза и румелијског гувернера спојиће се у истој личности. Другим речима, између Бугарске и Источне Румелије биће установљена „лична заједница“. План Тројецарског савеза имао се остварити по овом поступку. Састала би се једна конференција Сила, која би пре свега осудила Пловдински преврат и повратила раније стање. После тога она би узела у обзир жеље Бугарског народа, и тражила начина да их доведе у склад са Берлинским уговором. На крају крајева, Бугарска и Источна Румелија биле би уједињене под управом истога човека, који би, само, носио у Бугарској титулу кнеза, а у Румелији титулу гувернера.

Овакво решење бугарског питања било је за Русију врло угодно. Уједињење северне и јужне Бугарске, на коме су Руси годинама радили, било би најзад извршено, ако не формално, а оно фактички. У исто време, Русији би се дала прилика да обори Александра Батенберга, који јој је постао мрзак. Пре свега, осуда коју би конференција Сила изрекла над Пловдинским превратом, као над повредом Берлинског уговора, могла би се стилизовати тако да изгледа осуда самога Батенберга, који је преврат прихватио. Ако би Батенберг преживео овај морални удар, Русија би га могла оборити доцније на питању румелијског гувернерства. По Берлинском уговору, гувернера Источне Румелије постављао је Султан са пристанком Великих Сила. Русија је могла, дакле, својим отпором спречити постављење Батенбергово за румелијског гувернера. То би неминовно изазвало и његов пад са бугарског престола. Он би се морао уклонити да би лична заједница између Бугарске и Источне Румелије постала остварљива.

Решење бугарског питања усвојено од Тројецарског савеза било је за Аустрију исто толико незгодно колико за Русију угодно. Оно је не само давало Русији прилике за обраћање Батенберга, кога је Аустрија желела да спасе, него је још и Србију остављало без икакве накнаде. Србија је добила само то, што је бугарско уједињење, по речима графа Кевенхилера, покривено смоковим листом. То није *status quo ante*, додавао је он, али из далека може дипломатском оку личити на њ.

Пошто није успео ни да поврати раније стање ствари, ни да нам изradi накнаду, граф Калноки покушао је да

уздржи Краља Милана од рата. Он му је признао отворено да су Силе одлучно противне да се Србији даје накнада, и да њихову одлуку ни наши војни успеси не могу променити. Ако би Србија ударила на Бугарску, она би изгубила симпатије Сила, које не виде никаква разлога за такав напад. За Краља би било најбоље да нареди демобилизацију: чинећи то сам драговољно, он би поправио свој положај код Сила.

Министар иностраних дела Гарашанин и министар војни пуковник Петровић мислили су да се Калнокијев савет мора послушати. Доиста, нашта ратовати, ако су Силе унапред одлучиле да нам не дају накнаде? Народ ће се, истина, љутити што је мобилизација бадава чињена, али да би се његова љутња стискала, Влада ће дати оставку.

Ако су министри пристајали на демобилизацију, није пристајао Краљ Милан. Он је рекао да се није надао да ће се аустријско заузимање за нас свршити овако. У потпуној сагласности са графом Калнокијем, он је, у престоној беседи, тражио или повраћај ранијег стања или накнаду Србији. Калноки се сада одриче и једнога и другог захтева. Што је могућно графу Калнокију, није могућно њему, Краљу Милану. Он је везан оним што је рекао у престоној беседи. Он не може више натраг, и зато неће наређивати демобилизацију.¹

III.

После Аустрије, Енглеска је учинила један покушај да нам изрази накнаду. Она то није чинила из пријатељства према нама, него из пријатељства према бугарскоме кнезу, Александру Батенбергу. Батенберг се одуширао, колико је могао, руском утицају у Бугарској; због тога је Русија тежила да га обори, а Енглеска да га одржи.

После Пловдинског преврата, одржање Батенбергово зависило је од тога шта ће бити са бугарским уједињењем. Ако се уједињење поквари, Батенберг неминуовно пропада заједно с њиме, јер се и сувише с њиме изједначио. По оцени енглеске дипломатије, главна опасност бугарском уједињењу претила је од српске стране. Ако Срби, захваљујући својој бројној надмоћности, упадну у Бугарску и заузму Софију, с уједињењем је свршено. Бугари ће морати да се повлаче

¹ Аустроугарски посланик, 24 октобар 1885.

из Румелије, да би само склонили Србе на повлачење из Бугарске.

Енглези су саветовали Бугарима да се непосредно погоде с нама, — другим речима, да нам баце један бакшиш који ће нас умирити. По свом обичају, они су о српско-бугарском спору судили на трговачки начин: Бугари су имали рачуна жртвовати Трн и Видин, да би одржали Источну Румелију, једну област од 36.000 квадратних километара и преко 800.000 становника.

По енглеском савету, Бугари су изјавили жељу да с нама ступе у непосредне преговоре. 7 октобра Кнез Александар телеграфисао је Краљу Милану да му шиље пређашњег министра Грекова са својеручним писмом. Краљ Милан је сместа одговорио да не прима Грекова.

Овај одговор рђаво је одјекнуо у Европи. Зашто Краљ Милан одбије преговоре с Бугарима? Јамачно с тога, што хоће пошто пото рат. И код нас, Краљ Милан је осуђиван што није бар покушао да добије од Бугара накнаду за Србију без рата, дипломатским путем.

У ствари, бугарска понуда споразума није била врло искрена. Грековљева мисија имала је своју историју. Испрва писмо Кнеза Александра имао је да носи Стоилов, а не Греков. Писмо је било већ написано, па се у последњем часу одустало од његове пошиљке. Један турски комисар, који се бавио у Софији, дознао је за писмо, и опоменуо Батенберга да не проигра Портино пријатељство. . . . За пакост, Енглеска је већ била јавила нашој Влади да долази један бугарски изасланик са Кнежевим писмом. Батенберг није хтео да се замера Порти, али није хтео ни своје пријатеље Енглезе да утерује у лаж. Тако је решено да се Краљу Милану ипак пошаље један изасланик са Кнежевим писмом. Изасланик тај био је сада Греков. Кнежево писмо била је проста изјава братских осећаја Бугарскога народа према Српском народу. Писмо је носило само Кнежев потпис, без премапотписа министра-председника. Да се Porta не би узрујавала, писмо је претходно показано њеном комисару.¹

Када су нас Енглези известили о Батенберговом изасланику, ми смо, у први мах, били расположени да га при-

¹ Плава књига, Бр. 238, 254, 279, 396. — Drndar, Evenements politiques en Bulgarie, стр. 148/9.

мимо, и тек смо се доцније предомислили. Ми смо се сећали како се у Бреговском питању Бугарска влада није сматрала обавезана оним споразумом који је бугарски кнез начинио са нашим краљем. Бојали смо се да се, и овога пута, преговори између бугарскога кнеза и нашега краља не заврше једним споразумом чију важност Бугарска власт неће признати. Ова сумња била је већ и с тога допуштена што Батенбергово писмо није носило и премапотпис бугарскога министра-председника. Што је главно, ми смо, баш као и Бугари, јако пазили да се не замеримо Порти. Ми смо је баш у то време засипали уверењима о нашој лојалности и пријатељству. На тај начин мислили смо да обезбедимо себи њену неутралност у нашем рату са Бугарском, у који је Султан као бугарски сизерен имао права да се умеша. Уверавања која смо давали Порти о нашој лојалности и пријатељству, изгубила би сваки значај, ако бисмо истовремено почели преговоре са бугарским кнезом. У Цариграду би одмах претпоставили да се ти преговори тичу заједничке српско-бугарске радње против Турске. Из тих разлога ми смо саопштили прво Порти, па онда и страној штампи, да Србија, стојећи на земљишту Берлинског уговора, не може преговарати са бугарским кнезом; ти би преговори вероватно били управљени противу целокупности Отоманске царевине, — дакле, имали за циљ нову повреду Берлинског уговора. Наше саопштење примљено је са чуђењем у Европи. С каквим смо правом тврдили да су преговори са бугарским кнезом управљени противу целокупности Отоманске царевине, када нисмо хтели ни примити Грекова, од кога смо једино могли дознати, о чему управо бугарски кнез жели да с нама преговара. Порта, којој је Батенбергово писмо саопштено пре него што је нама било отправљено, знала је добро да ако су, у овој прилици, Бугари хтели коме да подвале, то није њој, него нама.

IV.

Одбијајући Грековљеву мисију, ми смо нанели велику увреду бугарском кнезу. За том увредом имао је одмах да дође и наш проглас рата. Деветог октобра, Краљ Милан писао је Краљици Наталији да ће сутрадан послати Бугарској влади ултиматум са роком од двадесет четири часа: ратно стање између нас и Бугара имало је, дакле, да настане већ 11 окто-

бра. У последњем тренутку, Краљ Милан се тргао. Он се није уплашио од Бугара, него од Турака. У једном писму Краљици од 11 октобра,¹ он каже да га јако брине то што не зна како би се Порта држала у српско-бугарском рату. Ми не бисмо били кадри борити се ни са Турцима самим, а камо ли са Турцима и Бугарима удруженим. Све дотле Краљ Милан се није био отворено објаснио са Портом, премда ју је једнако уверавао о својим добрим намерама. После одбијања Грековљеве мисије, Краљ Милан је држао да је дошао тренутак за преговоре са Портом, који ће нам обезбедити турску неутралност у рату с Бугарима. Краљу Милану чинило се од првога дана, да је за нас боље да се поврати стање ствари пре Пловдинског преврата, него да се Пловдински преврат одржи уз неку накнаду која би се дала Србији: идеја о накнади била је више аустријска него његова. Краљ Милан је с тога могао искрено рећи Порти, да он не тражи ни педља бугарског земљишта, које је, формално, било саставни део Отоманске царевине, и да је његов једини циљ да одржи у важности Берлински уговор и с њиме сва права која тај уговор даје Султану над Источном Румелијом. Турска није имала никаква рачуна да узима у одбрану Бугарску од нас: у овој прилици, за Султанова права борили смо се ми, а не његови вазали Бугари.

Наши разговори с Портом трајали су од прилике две недеље. Порта нам је, најзад, на свој неодређен и растегљив начин, обећала неутралност, разуме се, под условом да не водимо освајачки рат, него рат за одбрану Берлинског уговора.

Пошто смо се објаснили с Турцима, ваљало је да се објаснимо и с Аустријанцима. Они су нам непрестано говорили да не почињемо рат, докле не видимо шта ће учинити конференција Сила. Краљ Милан није, прво, веровао да ће се конференција у опште и састати; за тим, баш и да се састане, шта је она могла учинити? Ништа друго, него, да призна, у једној или у другој форми, свршени чин Пловдинског преврата. Аустријанци су доказивали Краљу Милану да су његове претпоставке нетачне: свршени чин Пловдинског преврата неће бити признат; на против, биће повраћено раније стање. У истоме смислу граф Калноки је говорио и

¹ Препис овога писма, као и оног од 9 октобра, у хартијама Јована Мишковића.

у Угарској делегацији, где је као циљ аустријске политике обележио повраћај ранијега стања, и то како по форми тако и по суштини.¹ По овоме је изгледало да је мисао о личној заједници између Источне Румелије и Бугарске одбачена, ако не од целог Тројецарског савеза, а оно од Аустрије.

Краљ Милан се с тога колебао неколико дана. Ипак, како се са састанком конференције једнако развљачило, он се био решио да од прилике 23 октобра пређе границу. Наредбе трупамa биле су већ издате; у томе стиже вест да се конференција Сила састаје 24 октобра у Цариграду, и наредбе о преласку границе буду по савету аустроугарског посланика опозване.² Граф Кевенхилер нам је јамачно објаснио, да је незгодно да Србија почиње рат за одбрану Берлинског уговора баш онда, када се Силе које су тај уговор потписале, састају у конференцију. Зашто Србија не би причекала још неко време, — док не види да ли ће Силе, и без њенога рата, повратити *status quo ante*?

Због Аустрије ми смо изгубили још недељу дана. За то време показало се, да Цариградска конференција, због несагласности Сила, неће учинити ништа. Несагласност је потицала поглавито отуда што је Русија радила против Батенберга, а Енглеска за њега. Порта је предлагала да се Батенберг позове у име Султана и Великих Сила да изиђе из Источне Румелије; после тога једна комисија, постављена од Порте у договору са Силама, дошла би у Источну Румелију да саслуша жеље тамошњег народа. Тројецарски савез примио је Портин предлог, али не и Енглеска. Она је примала само његову другу тачку о комисији; прву тачку о Батенберговом изласку из Источне Румелије одбацивала је безусловно. Енглеска се бојала да се његов излазак из Источне Румелије не тумачи као његов лични неуспех, после кога би он морао одступити са бугарскога престола. Руско-енглески сукоб у Батенберговом питању довео је конференцију на мртву тачку.

Краљ Милан, после тога, није хтео више да чека, и објавио је 2 новембра рат Бугарима. За повод рата узета је једна бугарска повреда границе, која је била тако слабо доказана да смо у Европи ми изгледали нападачи, а не Бугари. У своме прогласу на народ Краљ Милан није говорио

¹ Аустроугарски посланик, 2 и 5 новембар 1885.

² Плава Књига, бр. 391.

ни о повреди Берлинског уговора ни о Балканској равнотежи него о нашим старим рачунима са Бугарима, — о Брегову и о емигрантском питању. Рат је добио значај малогa локалног рата, који је управо требао да се деси 1884, па је закаснио за годину дана. По казивању графа Кевенхилера, ми смо, у први мах, мислили да друкчије мотивишемо рат. У ноти коју смо спремили за Силе, истакли смо да рат почињемо ради повраћаја стања ствари пре Пловдинског преврата: то је сасвим било у складу са престоном беседом. Али када је ова нота показана Кевенхилеру, он је стао из све снаге убеђивати Краља Милана, да је боље објаснити рат локалним узроцима. Кевенхилер је имао на уму једну много ранију депешу кнеза Бисмарка, у којој је речено, да један српско-бугарски рат који би имао за повод локалне узроке, не би био тако „велика несрећа.“ Докле су се Краљ и аустријски посланик препирали, стигао је извештај о нападу бугарских трупа на нашу границу. На наваљивање Кевенхилерово, та бугарска повреда наше границе узета је, место бугарске повреде Берлинског уговора, за повод рату.¹

Аустријска дипломатија, која је утицала на састав наше престоне беседе, утицала је и на састав нашега прогласа рата. У оба случаја она нам је помогла да нађемо потребне формуле; иначе, између та два акта, од којих је један припремао свет за рат, а други обележавао почетак рата, аустријска дипломатија уздржавала нас је од рата.

Да би се разумело држање Аустрије, ваља учинити разлику између њених службених и њених неслужбених чинилаца. Службена Аустрија, то су били цар Фрања Јосиф и његов министар иностраних дела граф Калноки. Неслужбена Аустрија, то су били мађарски политичари, аустријска војничка странка, и престолонаследник Рудолф. Граф Калноки покренуо је код Тројецарског савеза питање о накнади која се имала дати Србији за Бугарско уједињење; он је наишао на отпор Русије и Немачке, и није много настојавао да се његов предлог прими. Није желео да се због Србије свађа са Русијом. Аустријска војничка странка осуђивала је графа Калнокија што је толико избегавао сукоб са Русијом. Она га је гурала на рат с Русијом, за коју је држала да се још није опоравила од свога последњег рата с Турском и да је с тога војно

¹ Аустроугарски посланик, 17 новембар 1885.

слабија од Аустрије. Војничка странка подупирала је наше захтеве, али не зато што јој је стало до нас, него зато што је поводом наших захтева могло доћи до руско-аустријског рата. Мађарски политичари подупирали су такође наше захтеве, али из других побуда него војничка странка. Они су резоновали овако. Ако Бугарска, која је у руској сфери, добије Источну Румелију, а Србија, која је у аустријској сфери, не добије ништа, свакоме ће се наметати закључак да оне Балканске државе које се држе Руса, пролазе добро, а оне које се држе Аустријанаца, пролазе рђаво. Углед Аустрије на Балкану биће упропашћен; Краљ Милан ће после банкротства своје аустрофилске политике дати оставку; руски утицај зацариће се у Београду као и у Софији, и цео Балкан постаће руски. Када је граф Калноки устукнуо испред Немачке и Русије у питању српске накнаде, у Угарској делегацији били су тако љути на њ, да се чак о његовом паду говорило. Цар Фрања Јосиф морао се код појединих мађарских политичара лично заузимати за Калнокија; из обзира према цару, Угарска делегација није оборила Калнокија, него је само његову политику подвргла оштрој критици. У току претреса вођеног у Угарској делегацији, Србија је помињана са нарочитим симпатијама; један од најугледнијих мађарских политичара, граф Алберт Апоњи ишао је тако далеко да је захтевао, да се српски интереси узму у заштиту ма под каквим околностима.

Престолонаследник Рудолф, како изгледа, слагао се потпуно с мађарским политичарима. У једноме приватном писму од 1 (13) октобра, он вели: „Ми не можемо и не смемо оставити Србију и Грчку на цедилу; то би било себе саме жртвовати... Била би велика срећа, ако бисмо сада могли избацити графа Калнокија из седла. Пред нама стоје одсудни дани; граф Андраши умео би боље да се нађе у садашњим приликама, али, како ми сам рече јуче, њега Цар неће.“¹

Због неслужбене Аустрије, граф Калноки није смео да нас много уздржава од рата. Његова порука да извршимо демобилизацију, била је његов први и последњи корак противу рата. Та нам је порука саопштена 10 октобра. После тога, он нам је давао само оне мирољубиве савете који су у оваквим приликама уобичајени, па и њих, како је речено, давао је

¹ Kronprinz Rudolf, Politische Briefe, стр. 124.

„са пола срца.“ Притисак на нас није чинио никакав. Ни сам цар није допуштао да се притисак чини. Из једних упутстава која је граф Калноки спремио за графа Кевенхилера, цар је избрисао ово место: „Ако Србија напусти досадашњу мирољубиву политику, па усвоји агресивну политику, она ће се тиме одвојити од нас.“¹ Ово је била озбиљна, строга опомена, — али она није послана у Београд.

28 октобра, Енглеска је предложила Аустрији да Велике Силе затраже једновременно и од Срба и од Бугара да одмакну мало своју војску од границе. Аустрија је одбила енглески предлог. По њеном мишљењу, о једновременом разоружању Србије и Бугарске није могло бити говора; Бугарска је својом војном акцијом принудила Србију да се наоружа; разоружање бугарско морало би стога претходити разоружању српском.² Интересантно је да су у Бечу тако погрешно разумели енглески предлог, који није говорио о разоружању него о одмицању трупа од границе. Интересантно је такође да Аустрија, која је две три недеље раније сама препоручивала Србији демобилизацију, није више такву меру сматрала за умесну. Са својим одговором Енглеској, она се тако мало журила да је он предан у Лондону тек после наше објаве рата.

С друге стране, Аустрија је живо радила у Цариграду да нам обезбеди турску неутралност у случају рата.³ Та њена радња пада готово истовремено с оним преговорима које смо и ми водили о истој ствари са Портом. После наше објаве рата, граф Калноки је још једном енергично опоменуо Порту да се не меша у српско-бугарски рат; чим би загрозила српском земљишту, она би дошла у сукоб с Аустријом.⁴

Онога дана када му је стигла вест о нашој објави рата, Калноки је писао аустроугарском посланику у Београду: „Краљева одлука да уђе с војском у Бугарску, није нас могла изненадити. Ми желимо Србији најбољи успех, јер и онако смо се већ, последњих недеља, трудили да припремимо Силе на овај догађај.“⁵

¹ E. C. Corti, Alexander von Battenberg, стр. 206.

² Плава књига. бр. 405 и 409.

³ Аустроугарски амбасадор у Цариграду, 2 новембар 1885.

⁴ Његова депеша од 3 (15) новембра аустроугарском амбасадору у Цариграду, наведена код E. C. Corti, Alexander von Battenberg, стр. 218.

⁵ Corti, стр. 219.

Према овоме изгледа да је граф Калноки, и поред мирољубивих савета које нам је давао, сматрао наш рат више или мање неизбежним, и онда гледао да нам га бар дипломатски олакша. Још онда када је покренуо питање наше накнаде, он је рачунао са могућношћу српско-бугарског рата. На неколико дана после Пловдинског преврата, он је разговарао са немачким амбасадором о накнади која би се дала Србији „после једног локалног српско-бугарског рата или без рата“.¹ Он, лично, више је волео да се Србији да накнада без рата, и зато нам је саветовао да будемо мирни, докле он не покуша да нам накнаду изрази дипломатским путем. Када му тај покушај није успео, он је настојао код нас да се одречемо накнаде и да демобилишемо војску. Ми нисмо хтели. Он је онда ућутао. Ако није чинио на нас притисак, то је амачно било због Угарске делегације, која је стајала на овом гледишту: ако граф Калноки није кадар да дипломатским путем изрази Србији накнаду, нека јој бар не смета да сама себи извојује накнаду ратом. Спречавати Србију да се не користи својом војном надмоћношћу над Бугарском, личило би јако на акт непријатељства према Србији. Такав акт Калноки није смео учинити, ако није хтео упропастити аустроугарски утицај у Београду и свој лични положај у Угарској делегацији.

Онда када је покушавао да нам изрази накнаду дипломатским путем, Калноки је ударио на несавладљив отпор немачког канцелара, кнеза Бисмарка. Али Бисмарк се није с истом одсудношћу противио и српско-бугарском рату; њему се чак чинило да би било добро да се Срби и Бугари потуку: пошто би једни друге излупали, они би били мање бесни, и Силе би им лакше наметнуле своју вољу.² Подешавајући своју политику према Берлину, граф Калноки примио је српско-бугарски рат као једно решење кризе које би изазвало у Берлину још најмање противљења. То може бити није била проста случајност да је и његов београдски посланик, граф Кевенхилер наваљивао на Краља Милана да нашу објаву рата мотивише локалним узроцима, како би он изгледао онакав мали локални рат противу кога ни кнез Бисмарк није ништа имао.

¹ Grosse Politik, V. 16.

² Аустроугарски амбасадор у Берлину, 30 октобар 1885.

И ако се на дну душе помирио са могућношћу српско-бугарског рата, Калноки, по обичној дипломатској обазривости, није хтео примити никакву одговорност за њ: ми смо имали да ратујемо без каквих обавеза за Аустрију. Из тога разлога, он нас није куражио на рат, и поруке које нам је слао, биле су до последњег часа мирољубиве. Али те мирољубиве поруке нису биле подупрте никаквим притиском, — и у исто време када је нама саветовао мир, он је Силе припремао на наш рат. Код Порте отклањао је чак сметње које су нашем рату стајале на путу. Калноки нас није гурао у рат, али је пуштао да сами у њега улетимо.

Краљ Милан није марио графа Калнокија, а знао је да и граф Калноки њега не мари.¹ Он није веровао да се Калноки довољно искрено и енергично заузима за српске интересе, и плашио се његове погодбе са Русима о трошку Србије. Али он је знао да поред службене Аустрије постоји и једна неслужбена Аустрија, која је много више наклонена Србији. Несагласице између те две Аустрије које су избиле после Пловдинског преврата, нису остале незапажене од Краља Милана. Он је, изгледа, имао и неких порука из кругова неслужбене Аустрије, да се не обазире много на графа Калнокија. Нека иде само куражно напред.... Ако успе створити „свршени чин“ у своју корист, Аустрија га неће моћи оставити на цедилу.

Аустроугарски посланик у Београду, граф Кевенхилер потпуно је одобравао политику Краља Милана. Њему се чинило да, после аустријског уласка у Босну, и арнаутског надирања у Стару Србију, Србија се може ширити само још у правцу Македоније. Али баш зато, она не сме допустити поремећај Балканске равнотеже на своју штету, а на корист Бугара. Бугарско уједињење мора се покварити; ако то није могућно, онда Србији ваља дати из бугарског земљишта некадашњи софијски санџак, јер преко њега Бугарска стоји у вези са Македонијом. По Кевенхилеровом мишљењу, политика Краља Милана била је добра не само са српског него и с аустријског гледишта: у колико год Србија прошири своју област на штету Бугарске, у толико ће се и аустријска сфера на Балкану проширити на штету руске.² Политичка идеја

¹ Аустроугарски посланик, 6 фебруар 1886.

² Кевенхилерови извештаји од 29 децембра 1885 и од 6 фебруара 1886.

бугарскога рата чинила се Кевенхилеру најтачнија идеја коју је Краљ Милан икада имао, — и Аустрија је требала да му помогне у остварењу те идеје, ако је хтела да се, преко Србије, спусти у Вардарску долину и сузбије руски утицај на Балкану.

Кевенхилерови погледи нису се потпуно подударали са погледима Калнокијевим. Он је налазио многу већу истоветност између српских и аустријских интереса него Калноки, — и докле је Калноки примао српско-бугарски рат само по нужди, Кевенхилер је био управо одушевљен његовом идејом. И ако је Кевенхилер, без сумње, тачно вршио Калнокијева упутства, Краљ Милан, који је с њиме разговарао често и врло отворено, имао је утисак да га Кевенхилер много боље разуме него Калноки, и да је, на дну душе, и он за рат. Како је било Кевенхилерово држање, види се по овоме. У очи објаве рата, он нам је, по налогу своје Владе, изјавио да Аустрија не прима на себе никакву одговорност за рат; после тога, он је сео, па заједно са Краљем Миланом и Гараганином саставио проглас рата.¹

Краљ Милан је, 1885, радио оно исто што 1876. Он је, 1876, много више веровао славенофилима и руском консулу Карцову, него руском министру иностраних дела кнезу Горчакову. Исто тако и 1885, он је више веровао мађарским политичарима и аустроугарском посланику графу Кевенхилеру, него аустроугарском министру иностраних дела графу Калнокију. У оба случаја њему је било милије да ради с неодговорним чиниоцима него с одговорнима.

Поред овог окуражења за рат која је Краљ Милан добијао од неодговорних чинилаца аустријске политике, ваља такође поменути тајну конвенцију од 1881. Краљ Милан је могао и у њој наћи окуражења за рат. Њен члан 7 гласио је овако: „Ако би услед једног стицаја догађаја који се данас не да предвидети, Србија била у стању да прибави нове територије у правцу својих јужних граница (изузимајући Ново-Пазарског санџака), Аустро-Угарска неће се томе противити и гледаће да склони друге Силе на једно држање повољно по Србију.“ Израз „у правцу јужних граница“ био је врло растегљив; на основу њега, Краљ Милан је могао тражити аустријску дипломатску потпору и за одржање онога земљишта које би отео

¹ Његов извештај од 17 новембра 1885.

од Бугара. Требало је само силом оружја заузети један део бугарског земљишта; после тога, Аустрија би, самом тајном конвенцијом, била обвезана да брани нашу ствар код Сила. Због тајне конвенције, Краљу Милану се чинило да 1885 много сигурније вуче за собом Аустрију, него што је 1876 вукао Русију.

Без сумње, и у овој прилици, у Краљу Милану радила је мисао о оном много већем, руско-аустријском рату, који је желео не само он него и престолонаследник Рудолф. Наша победа над Бугарима створила би врло тешку ситуацију између Аустрије и Русије. Аустрија, због тајне конвенције, морала би подупирати наше захтеве на један део бугарског земљишта. Русија би, без сумње, те захтеве одбијала; Бугарска је ослобођена крвљу руских војника, и Русија није давала да се бугарско земљиште крњи. Сукоб руско-аустријски постао би неизбежан. Једна врло крупна политичка игра приметна би се, — и Краљ Милан, који је, по речима Кевенхилеровим, имао једну коцкарску жицу, уживао је у томе у напред.

V.

Објава рата примљена је у Србији с осећањем великог олакшања. Скоро месец дана војска је, на дугим јесењим кишама, стајала прикупљена и чекала наредбу за прелазак границе. Ова неизвесност досадила је и војсци и публици; када се чуло за објаву рата, свакоме је пао терет с душе. Иначе, изузимајући неколико напредњачких министара и неколико виших официра који су добили главне команде, нико се није одушевљавао за рат, — чак се може рећи, да га није ни разумевао.

Радикали су били одсудно противни рату. Они су увек проповедали Балкански савеза. Од свих Балканских народа, Бугари су им изгледали наши најприроднији савезници. Пре него савез између Србије и Бугарске начињен је савез између наших радикала и бугарских слободумних странака, Цанковљевих либерала и Каравеловљевих радикала. Када је, 1881, Батенберг обуставио бугарски устав, наши радикали послали су изјаву солидарности бугарским слободумним странкама, и њихова Самоуправа нападала је Батенберга безобзирно. У трепутку Тимочке буње, у Бугарској, на влади су били Цанковисти. Они су прихватили својски радикалне емигранте. 1884

наша Влада покреће емигрантско питање, и то баш онда када се водила изборна борба између Цанковиста, који су били на влади, и Каравеловиста, који су били у опозицији. Ако нам Цанковљева влада није попустила у емигрантском питању, то је донекле било стога што није смела од Каравеловиста. Чим би она притегла емигранте, Каравеловисти би узбунили противу ње јавно мњење. Емигрантско питање, које је изазвало прекид дипломатских односа између Србије и Бугарске, само је још тешње везало наше радикале са странком Цанкова и Каравелова. Пловдински преврат извршен је под владом Каравелова. Рат који је реакционарна Миланова Србија водила противу слободоумне Каравеловљеве Бугарске, није могао бити популаран код радикала. Они су оптуживали Краља Милана да је просто оруђе Аустрије: братоубилачки рат који води противу Бугарске, нема другог циља него да онемогући Балкански савез, и да олакша Аустрији да завлада над разједињеним Балканским народима.

Либерали су били мање одсудно противни политици Краља Милана, али, на крају крајева, били су јој противни и они. На два три дана после Пловдинског преврата Ристић је рекао у своме листу ово: „Чим се Бугарска увећа једном великом и богатом провинцијом од 800.000 становника, одмах пада равнотежа Балканских држава. Ако оне и неће устати да се противе увећању Бугарске, оне морају мислити на средства и путеве како ће у своју корист да успоставе поремећену равнотежу. Србија ће да тражи накнаду у Старој Србији и Сев. Македонији“. Усвајајући основну поставку Краља Милана да је Пловдински преврат пореметио Балканску равнотежу, Ристић није усвајао и Краљев закључак, да накнаду за Србију ваља узети из бугарског земљишта. По Ристићевом мишљењу, накнаду је ваљало тражити у Старој Србији и Северној Македонији; јамачно је имао на уму оне крајеве које је тражио за нас у време Берлинског конгреса, и у које су улазили Призрен, Приштина, Скопље, Велес, Дебар... Још од оснивања бугарског егзархата, Ристић је постао неповерљив према Бугарима. Када је за тим створена нова Бугарска држава, њега је јако узнемирио програм бугарских националиста, који су искали „све до Мораве.“ Он се није као радикали заносио идејама српско-бугарског братства; за њега је било јасно да само јака Србија може

принудити Бугарску на исправно држање. Ипак зато, Ристић није одобравао наш рат са Бугарима. За време своје опозиције под напредњацима, он је био упућен на Русију као на јединог заштитника; због тога је морао своје изјаве о нашој спољашњој политици подешавати према њеним назорима. Она је осуђивала српско-бугарски рат, осуђивао га је и он, — и гледао да Русију помири са нашим захтевима накнаде на тај начин што је накнаду тражио из турског, а не из бугарског земљишта.

Међу напредњацима, Гарашанин је тако плаховито ушао у Краљеве идеје, да их је сматрао као своје властите. Ја идем тако далеко, говорио је он, да бих сместа поднео оставку, ако би се Краљ утицајем из Беча сломио да одустане од рата.

Ни Пироћанац ни Новаковић нису били толико ратоборни. Они су се прибојавали да Краљ не пренагли с ратом као што је и 1876 пренаглио; прибојавали су се да не почне рат без довољне спреме, и да не истроши нашу снагу пре него купне час за коначно решавање бугарског питања. Пироћанац је пристајао на рат само у случају крајње нужде. Као год и радикали, он је био присталица Балканског савеза, који је, због српско-бугарског рата, могао бити одгођен за дуги низ година.

У публици, о српско-бугарском рату мислило се оно исто што је, после свршеног рата, уједињена либерално-радикална опозиција рекла у своме напругу адресе: „Народно представништво с болом у души сажаљева што је поводом рада бугарског народа на његовом народном јединству створено очито непријатељство између два народа чији су интереси истоветни, што се није тражило пута и начина да остварење обостраних тежња њихових иде упоредо.“ То је од прилике гледиште које је наш просечни човек имао 1885/6 о српско-бугарском рату. Бугари нису нама ништа згрешили што су се користили згодном приликом, па узели једну земљу која је увек била њихова. У место да се љутимо на њих, треба на њих да се угледамо, па и ми да узмемо оно што је наше. Али Краљ Милан, у место да нападне наше старе душмане, Турке или Аустријанце, напао је нашу браћу Бугаре. Тиме је само ишао на руку Аустрији, која је увек завађала Балканске народе.

Краљ Милан је, без сумње, у овој прилици, видео јасније државне интересе него што су их виделе наше странке, и него што их је видела наша публика. Он је судио правилније него радикали, који још нису били свесни оне супротности интереса која је постојала између српске и бугарске државе, и покрај сродности српског и бугарског народа. Он је судио правилније него Ристић, који се и после Сан Стефанског мира надао да с помоћу Русије припоји Србији Северну Македонију. Он је судио правилније од Пироћанца, који 1885 није имао никакве одређене политике. Краљ Милан је био на чисто с тиме, да Србија, пошто је пустила да јој Аустрија уграби Босну, не сме пустити да јој и Бугарска уграби Македонију, и да је већ 1885 дошао тренутак да се Македонско питање реши између нас и Бугара. У једном писму Краљици Наталији од 14 октобра 1885, он вели да рат с Бугарима неће бити рат за парче земљишта, него „грађански рат“ између два братска народа око тога који ће од њих играти прву улогу на Балкану. Рат за хегемонију, дакле, као и пруско-аустријски рат од 1866. Ако не са ширег Словенског, а оно са ужег Српског гледишта, рат с Бугарима био је оправдан: у томе рату није било ничега ненационалног и ничега издајничког, јер његов крајњи циљ била је Македонија.

Погрешка је Краља Милана само у томе, што праве побуде рата није објаснио народу. Он је своју мисао тако замотао у дипломатске фразе, да је донета могло изгледати да је рат с Бугарима „кабинетски рат“ у најгорем смислу речи, — рат који не одговара народним потребама, него се води ради задовољења владалачке амбиције. Без сумње, он није могао у службеним изјавама бити онако отворен као у писмима која је писао својој жени. Али, и ван службених изјава, он је имао начина да, преко својих људи и своје штампе, убаци своје мисли у публику, и да јој обрати пажњу на национални значај бугарског рата. Он у томе правцу није чинио скоро ништа, — и ако је 1876 било и сувише одушевљења за рат, 1885 није га било довољно. Код Краља Милана развијало се и отимало маха неко болесно самољубље, — управо, болесна заљубљеност у себе сама. Био је не само жудан успеха, него је још хтео да тај успех буде чисто његов. Окружавао се људима који нису имали много гласа и с којима с тога није морао делити хвалу и славу. У своје

политичком раду он се не само није обазирао на народ, него је са неким нарочитим уживањем ишао народу уз нос. Кнез Милош прикривао је свој деспотизам; градио се народни човек, и увек имао добро народа ако не на срцу, а оно у устима. Краљ Милан, на против, као да се бојао да његов деспотизам неће довољно падати у очи; своју вољу и ђуд истицао је чак и онда када је у ствари више радио за народ него за себе. Ове његове особине више су доликовале болесно сујетном уметнику него трезвеном и практичном политичару. Због тих особина, Краљ Милан се пред бугарски рат затворио у себе сама; мало коме поверавао шта управо намерава; спремао догађаје у највећој тајности као једно позоришно изненађење које ће задивити свет. Бугарски рат требао је да буде чисто његов рат, који је сам смислио и сам извео. Разуме се, такав рат у коме је публика имала остати до краја пасивна, није могао бити популаран.

VI.

Како је Србија била спремна за рат, — дипломатски, — финансијски, — војно?

У дипломатском смислу, рат није спремљен никако. Ми нисмо ни са једном балканском државом закључили савез противу Бугара. Одмах после Пловдинског преврата, понудили смо савез Румунима, који су га одбили.¹ Грци су тражили сами споразум с нама, али тај споразум опет ми нисмо хтели². Наши и грчки планови нису се поклапали. Грци су се спремали за рат с Турцима; ми за рат с Бугарима. Наш савез с Грцима врло би лако изазвао савез Турака и Бугара. За нас је била мања штета немати Грке за савезнике, него имати поред Бугара и Турке за противнике. Са Црном Гором нису вођени никакви преговори. Нити смо ми тражили њу нити она нас.

Финансијска спрема рата није била боља од дипломатске. У државној каси није било више од 60.000 динара. Сви трошкови ратне спреме покривени су из нарочитог зајма, познатог под именом „дуванске ренте“. Номинални износ зајма: 40.000.000, са 5%. Стварно примљено: 24.726.000. Курс око 59%, — дакле, нижи и од курса „златне ренте“, дотле нај-

¹ Аустроугарски посланик у Букурешту 27 и 28 септембар 1885.

² Аустроугарски посланик, 5, 11, и 14 октобар 1885.

нижег курса наших државних зајмова.¹ Банке које су примиле од нас дуванску ренту по курсу од 59⁰/₁₀₀, растуриле су је код публике по курсу од 77¹/₂. Ми смо већ уобичајили да закључујемо зајмове на залози државних прихода, али, како су већ сви приходи били заложени за раније зајмове, морао се створити један нов приход који ће служити као залога дуванске ренте. То је био монопол дувана, по којем је овај зајам и добио своје име. 1884 био је установљен само делимични монопол дувана, — монопол његове трговине. Сада, законом од 22 септембра 1885, створен је потпун монопол: и прерађивање, и увоз, и продаја дувана постала је искључиво право државе. Производњом дувана могао се бавити само онај који би добио од државе нарочито допуштење; сав произведени дуван доносио се у државне магацине; његово прерађивање и крижање вршило се у државним фабрикама; продаја дувана уступала се приватним лицима, али продајна цена била је утврђена од државе, која је исто тако утврђивала цену по коју је она сама куповала дуван од његових произвођача. Сав приход од монопола дувана служио је као залога за исплату годишњине дуванске ренте, која је износила 2.250.000 динара. Установљена је нарочита благајница дуванске ренте, која је стајала под двогубим надзором једног државног чиновника и једног заступника ималаца дуванске ренте. Сви монополски приходи збирали су се у ту благајницу, која је предавала државној каси само оно што би преостало по исплати годишњине дуванске ренте и по одбитку трошкова монополске управе. Зајам дуванске ренте закључен је код бечке Лендербанке и париског Есконтног контоара, код којих је годину дана раније закључен и зајам златне ренте. Пошто наша држава није сама управљала монополом дувана, него га је давала под закуп, Лендербанка и Есконтни контоар закупиле су саме тај монопол. Уговор о закупу био је врло повољан за Банке. Првих пет година, оне су плаћале на име закупнине само 2.250.000 динара, колико је износила годишњина дуванске ренте, и ако је по општем мишљењу монопол вредио много више. Пироћанац, председник скупштинског одбора који је проучавао то питање, рачунао је да монопол дувана вреди „брат брату“ пет до шест милиона. Надзор државни над управом монопола није био никакав. Министар финансија

¹ Недељковић, стр. 102.

прегледао је, истина, годишњи биланс, али није имао право надзора над књиговодством. Трошкове управе монопола одређивале су саме Банке колико су год хтеле, и на тај начин могле су у биланцу истерати тако велики расход да од чисте добити, у којој је држава имала да учествује, не остане ништа.

После дипломатске и финансијске спреме рата, остаје још да се види војна спрема. Нов закон о устројству војске од 1883 био је укинуо народну војску и завео стајаћу. За потпуно извођење овога преустројства требало је од прилике десет година; у томе року, добили бисмо око 100.000 војника који су сви прошли кроз касарну. Рат од 1885 затекао нас је усред једног прелазног стања, када је наше војно преустројство тек започето, и када број оних који су служили у сталном кадру није био већи од 28.000. У тај број улазила су не само она лица која су одслужила пун двогодишњи рок, него и она лица која су, на основу нарочитих законских олакшица, провела у сталном кадру само пет месеца или само месец дана, — т. зв. петомесечари и једномесечари. Због недовољног броја испуштених кадроваца, кадровске јединице морале су се попуњавати оним обвезницима првог позива који, из финансијских разлога, нису били у своје време рекрутовани.

Како је стајало са нашим наоружањем? Имали смо нове пушке, које су гађале тачно и терале далеко, и које су сматране као боље од бугарских пушака. Али наша војска била је још врло мало извежбана у њиховој употреби. Те нове пушке трошиле су, нарочито у рукама неизвежбаних војника, много муниције: требало нам је бар 15.000.000 фишека. Ми смо у рат ушли свега са 8.700.000 (у току рата крагујевачка фабрика начинила је још 300.000 фишека).

Топови нам нису ваљали. Нови топови које смо поручили у Француској, и који су се пунили остраг, — т. зв. „острагани“, — нису стигли. Наши стари топови пунили су се спреда, били искварени у току турских ратова, и нису гађали тачно.

По устројству од 1883, војска се делила на три позива. Отављајући на страну трећи позив, који је служио за „одбрану земље“, ваљало је мобилисати цео први и цео други позив. У ствари, од обвезника првог позива који су прошли кроз касарну, мобилисани су сви, али од оних који нису прошли кроз касарну мобилисан је само један део. Од другог позива, који је бројао петнаест пешадијских пукова, мобилисано је

само шест, — дакле, нешто мало јаче од трећине. Бројна снага мобилисаног првог позива, т. зв. активна војска, износила је, приближно, 40.000, — а бројна снага мобилисаног другог позива, 12.000, — укупно, око 52.000. Бораца није било ни 44.000.

Врховни командант био је сам Краљ Милан. За начелника штаба узео је министра војног, пуковника Јована Петровића, и ако се међу војницима мислило да исти човек није кадар једновременно вршити и дужности министра војног и дужности начелника штаба врховне команде. Петровић је био добро школован официр, али без већег ратног искуства. За команданте пет дивизија активне војске дошли су људи од којих тројица нису у турским ратовима командовали већим јединицама, а двојица јесу, али без нарочита успеха. У турским ратовима прочули су се, од команданата, Белимарковић, Протић, и Хорватовић; ниједнога од њих Краљ Милан није употребио у бугарском рату. Бојао се да, поред старих познатих војсковођа, његова војна слава неће се довољно сијати. Као дипломатску радњу рата, тако и војну, Краљ је грабио за себе.

Ратни план био је прост. Ми нисмо мислили да освајамо Бугарску ни да бијемо њену главну силу. После Пловдинског преврата, њена главна сила пребачена је у Источну Румелију; ми нисмо намеравали да идемо да је тамо тражимо. Наша је намера била да, више или мање без борбе, или бар с врло мало борбе, заузмемо онај део бугарског земљишта који смо потраживали на име накнаде: то је био Видински округ до Лома и Софијски до Ихтимана. После заузећа Софије, не бисмо ишли даље, него бисмо се утврдили и чекали Бугаре. Пре него би између њих и нас дошло до велике битке, надали смо се да ће се Силе умешати и пресећи рат.

Према овоме плану, ми смо поделили нашу војску на две групе. Једну групу чиниле су дринска, дунавска, шумадијска, и моравска дивизија, са коњичком бригадом. Другу групу чинила је сама тимочка дивизија. Прва група ишла је на Софију, а друга на Видин. Софијска група поцепана је на двоје: дринска, дунавска, и шумадијска дивизија наступале су од Пирота ка Софији; моравска дивизија наступала је од Дашченог Кладенца ка Трну и Брезнику, и тек после заузећа та два места имала је да се придружи осталим дивизијама

Софијске групе. Тимочка дивизија, која је требала да оперише у правцу Видина, прикупљена је код Зајечара.

Језгру наше војске чиниле су све три дивизије које су наступале од Пирота. Оне нису спојене под заједничким командантом, него је сваки дивизијар добијао непосредне заповести од Краља Милана као врховног команданта. У недостатку тих заповести, сваки је дивизијар радио онако како се њему лично чинило најбоље.

У операцијама противу непријатеља употребљене су само трупе првог позива; трупе другог позива, — то су под промешеним именом биле трупе негдашње народне војске, — употребљене су само као посаде и мањи опсервациони одреди. Чак ни сав први позив није бачен на непријатеља. Пет батаљона задржано је у земљи ради унутрашње сигурности, ако би радикали покушали да наново дигну буну.

Три дивизије које су ишле на Софију, бројале су 21.146 пушака; моравска дивизија, која је ишла на Трн и Брезник, бројала је 6503 пушака, а тимочка дивизија, која је ишла на Видин, 5637 пушака. Ако се изостави из рачуна ова последња дивизија, која је оперисала ван главног војништа, ми смо на главном војништу имали 27.649 пушака.

„Стратејско-географски фронт наше операцијске основице водио је од Власотине преко Пирота и Зајечара до ушћа Тимочке и износио је по граничној прузи преко 300 километара“.¹ На таком дугом фронту, наша и онако мала војска растурена је на три групе. И тимочка и моравска дивизија биле су и сувише јаке за споредне задатке који су им намењени. Потпуно одвајање тимочке војске од главног војништа значило је знатно слабљење наше снаге на том војништу. Растурање трупа и претерано појачавање помоћних војски и побочних одељења било је велики недостатак нашег ратног плана.

Изгледа да рат с Бугарима ми нисмо схватили као прави рат, него као поход за заузимање земљишта. У место да приберемо сву снагу противу главне силе непријатељеве, ми смо је раширили „као лепезу“, да би смо обухватили све оно земљиште које смо потраживали. Основна мисао ратног плана била је више политичка него војничка.

¹ Владан Ђорђевић, I, 248.

Ратни план одаје, иначе, две ствари: велики страх од унутрашњег непријатеља, — велико потцењивање спољашњег непријатеља.

Унутрашњи непријатељ били су радикали. Њихова емиграција у Бугарској, која је почела бацати чете још 1884, спремају је, баш у очи Пловдинског преврата, буну у Источној Србији; она је добила од руских агената шеснаест сандука пушака, и почела је врбовање добровољаца махом међу Црногорцима настањеним у Бугарској.¹ Наша Влада извештена је о овим припремама, и како су све вести до нас долазиле преувеличане, она је очекивала да у Источну Србију упадне неколико хиљада добро наоружаних Црногораца. Емигранти су, доцније, тврдили да су одмах после Пловдинског преврата обуставили своје бунтовничке припреме. Да ли је ова тврдња тачна или нетачна, нема много важности: наша Влада о тој промени у држању емиграната није знала ништа. Напротив, она је држала да је Пловдински преврат дао емигрантима новог подстрека за дизање буне. Одмах после преврата, ухваћена је једна прокламација Николе Пашића и војводе Пека Павловића, датирана „на граници и земљишту Србије“ 15/27 септембра 1885, која је овако почињала: „Дошао је тренутак да се подигнемо и да продрмамо јарам који грозни да оцепи Србију од осталих словенских народа; оборите власти, које су вам наметнуте и замените их онима које ви изаберете“... Ово је био прави позив на буну, — и ми смо се жалили Силама како Бугарска влада пушта емигранте да спремају буну на нашем земљишту. Бугарска влада, из страха да јој због емиграната не огласимо рат, растерала је емигранте, који су били прикупљени на граници, и њиховог вођа Пашића интернирала у Рушчуку.² Али наша Влада могла је мислити да ће бугарска коректност трајати само до наше објаве рата: одмах после тога, Бугарима би први посао био да покушају да с помоћу наших емиграната изазову буну у Источној Србији. 1883, буну је угушила војска сталнога кадра; с тога, ни сада, Краљ Милан није смео послати сав стални кадар на границу. Он је задржао пет батаљона у земљи, да има чиме угушити буну, ако до ње дође. Страх од буне био је такође узрок, што је и од другог

¹ Алекса Ивић, Акција српских емиграната, Време 9 и 10 јуни 1926.

² Вид. прилог VI.

позива мобилисана само трећина. Други позив, то је била стара народна војска, која је у турским ратовима добила „ватрено крштење“, и која се дала корисно употребити и у бугарском рату. Али Краљ Милан није заборављао да је Тимочка буна била дело народне војске, која се није дала разоружати. Народни војник, то није био кадровац кога је касарнски запт научио слепој покорности према Краљу као врховном заповеднику; народни војник, то је био радикални бирач, коме су учитељи и попови напунили главу да све зло у овој земљи долази од „Милана“. Ко је јемчио да народна војска, ако се поново позове на оружје, неће употребити оружје прво противу свога властитог Краља, па онда противу Бугара... Из тога разлога, од другог позива мобилисан је само један мали део.¹ Рат је имао да се води са стајаћом војском, иако није била многобројна, јер је само та војска била своје Краљу потпуно верна.

Од унутрашњег непријатеља, радикала, Краљ Милан страховао је врло много; од спољашњег непријатеља, Бугара, није страховао готово ни мало. На први поглед, ово изгледа неразумљиво. Бугарска војска била је руска творевина, — опремљена руским парама и обучавана руским официрима. Она је имала два пута већи стални кадар него наша војска; њене пушке нису биле тако добре као наше, али топови, — Крупови острагани, — били су бољи. Њена бројна снага износила је 56.400.000, — дакле, неколико хиљада више него сва наша мобилисана војска. На основу чега смо се ми надали победи у једном нападном рату који смо водили противу Бугара без бројне надмоћности и са горим топовима? Пре свега, не само Краљ Милан, него цео свет код нас, сматрао је Бугаре за миран ратарски народ без војничких врлина. Говорили смо о њима презриво као о „баштованијама“, и једнако смо правили упоређење између нас који смо се ослободили сами и њих које су ослободили Руси. Ми смо били хајдучка крв; они нису; наша победа над њима била је стога сигурна... Што је главно, Краљ Милан и наша врховна команда држали су да нам до Софије Бугари неће ни давати много отпора. Три четвртине њихове војске било је у Источној

¹ Аустроугарски посланик такође је одвраћао Краља Милана од мобилисања другог позива (вид. његове извештаје од 1 и 4 октобра 1885). Из којих је то разлога чинио, не зна се.

Румелији. Наш поход на Софију имао је да буде једна војна шетња, која би у исто доба била и једна политичка досетка. Докле су Бугари отимали Источну Румелију од Султана, ми бисмо им зашли за леђа и уграбили њихову властиту престоницу.

У једном тренутку, ми смо доиста могли приредити Бугарима овакво пустахијско изненађење. По речима бугарског министра Каравелова, онда када је Батенберг шиљао Грекова са својеручним писмом, на бугарској граници није било ниједног војника стајаће војске, и Софију је бранило само 2000 народних војника. Да је Краљ Милан, одмах по одбијању Грековљеве мисије, објавио рат, он би са својих 28 хиљада пушака ушао у Софију, тако рећи, без борбе. Европа би онда имала да лупа главу шта да ради са бугарским кнезом и са српским краљем, који су се обојица налазили на туђем земљишту: бугарски кнез на турском земљишту, у Пловдину; српски краљ на бугарском земљишту, у Софији... Али, после одбијања Грековљеве мисије, Краљ Милан је још три недеље оклевао с објавом рата; за то време војна ситуација променила се из основе. Бугари су превукли трупе из Источне Румелије и утврдили положаје код Софије. Што је најгоре, Кнез Александар Батенберг, већ око половине октобра, стао је помишљати да ради одбијања српског напада доведе и румелијску народну војску.¹ Румелијска војска бројила је 36.600 људи; она и бугарска заједно, 93.000 људи; то је била скоро два пут већа војска него наша војска, — бар она коју смо мобилисали. Ми никада нисмо рачунали с том могућношћу да ћемо пред Софијом наићи на уједињену бугарску и румелијску војску. Ова последња није стајала под заповестима бугарскога кнеза, него под заповестима Султана, који нам је, у случају нашег рата с Бугарима, обећао неутралност. Као што ће доцније рећи Гарашанин, ми нисмо могли ни претпоставити да ће Бугари „украсти“ туђу војску.

Наш ратни план одговарао је стању ствари какво је постојало првих недеља после Пловдинског преврата, када смо могли ући у Софију, такорећи, без боја, и када су наше трупе, у место праве борбе са противником, имале само да заузимају његово земљиште. У тренутку објаве рата, стање ствари било је много озбиљније. Нас је чекала крвава

¹ Аустроугарски заступник у Софији, 18 децембар 1885.

битка са бугарском војском, која се непрестано прикупљала. Оно што смо замишљали као војну шетњу, било се, и без нашег потпуног сазнања, претворило у прави рат.

VII.

На Софију ми смо ишли са четири дивизије и једном коњичком бригадом. Дунавска дивизија требала је да заузме Цариброд и да завлада улазом у Драгомански теснац; моравска дивизија требала је да заузме Трн; шумадијска дивизија требала је да одржава везу са дунавском дивизијом и да отвара везу са моравском; дринска дивизија држана је у резерви. Коњичка бригада требала је да одржава везу са левим крилом дунавске дивизије.

Рат је почео другог новембра. Ниједна дивизија није испунила свој задатак. Дунавска дивизија, после заузећа Цариброда, није продужила наступање и није завладала улазом у Драгомански теснац. Моравска дивизија није ушла у Трн. Шумадијска дивизија није отворила везу са моравском. Коњичка бригада одмакла се сувише мало од границе. Првог дана рата, наше трупе продрле су у непријатељско земљиште негде за пет негде за седам негде за десет километара. Овакво млитаво наступање било је тим мање оправдано што се нигде није наилазило на јаче бугарске снаге; отпор су давала махом мања одељења „ополченаца“, добровољаца, и жандарма. Код наших трупа осећала се лабавост у вршењу наредба и потпуна оскудица ратног одушевљења; све је ишло „на јаваш“, као да се не води рат, него свршава „текући посао“ . . . Већ првога дана, и ако праве борбе није нигде било, муниција се трошила немилице као да се пен-лучи; на једном месту, противу једне стотине бугарских „ополченаца“ и једног жандармског ескадрона избачено је 12.500 пушчаних и 46 топовских метака. Код команданата опажала се несигурност. Они нису имали добру карту бугарског земљишта; аустријска карта била је нетачна и с празнинама; руска карта, много боља, није се могла набавити, — и у непознавању терена команданти су се кретали бојажљиво. Осим тога, то су били нови људи који нису имали прилике да у ранијим, турским ратовима стекну сигурност командовања. Противу малих бугарских одељења, они су улазили у борбу с оном постепености и обазривошћу каква је прописана

у правим биткама. У њиховом раду било је нечега од оне устумараности и губљења у ситницама какво се види код младих официра кад први пут пређу из теорије у праксу.

3 новембра, дунавска дивизија допрла је до Драгоманског теснаца, и отерала непријатеља са најјачег положаја на левој страни теснаца; услед тога непријатељ је напустио, преко ноћ, и остале положаје. Бугари су бранили теснац са малом снагом, и њихов циљ није био да нас одбију, него да нам успоре наступање. Моравска дивизија зауставила се код Трна, који није могла заузети. Шумадијска на путу Пирот-Трн, код села Врапче, разбила је један јачи бугарски одред од 1200 људи. Овај први озбиљнији судар са непријатељем оглашен је одмах за велику победу.

4 новембра пред нама је лежао отворен пут све до Сливнице. Код тога положаја, иза кога се само на неколико километара налазила Софија, вршено је прикупљање бугарске војске. Дунавска и дринска дивизија са коњичком бригадом стигле су пред Сливницу. Дунавска дивизија заузела је висове „Три уши“, који су господарили десним крилом Сливничког положаја. Шумадијској дивизији требао је дан марша до Сливнице. Моравска дивизија, која је 4 новембра ушла у напуштени Трн и почела покрет ка Брезнику, била је на два дана марша од Сливнице.

Врховна команда намеравала је испрва да петог новембра са све четири дивизије изврши напад на Сливницу. Због моравске дивизије, која није могла стићи петог, и због шумадијске дивизије, која је, после „победе“ на Врапчи, молила за дан одмора, напад на Сливницу одложен је до шестог новембра.

За то време Бугари, који нису хтели упустити престоницу без борбе, непрестано су утврђивали Сливничке положаје и довлачили нове трупе. Од Сливничких положаја биле су јако удаљене не само румелијске трупе, него и оне бугарске трупе које су раније, због могућности рата с Турском, биле истурене према Македонији. Све до наше објаве рата, Бугари нису смели почети довлачење румелијских трупа на Сливницу; то би била нова повреда Берлинског уговора, која би им шкодила код Великих Сила. После наше објаве рата, Бугари су могли рећи Силама да Срби не ратују само с њима, него и са Султаном, који је њихов сизерен, и

да с тога они имају права да противу Срба узму у помоћ и Султанову војску из Румелије. Почето тек после објаве рата, довлачење румелијских трупа морало се вршити са највећом брзином. Војници су јурили као без душе. Растојање од Пловдина до Сливнице било је два пута веће него од наше границе до Сливнице. Али, докле су наше трупе прелазиле по десет петнаест километара на дан, румелијске трупе прелазиле су неке по 40, а неке по 60 километара. Исто тако усиљеним маршем ишле су и оне бугарске трупе које су раније биле истурене према Македонији.

Прва два дана рата ми смо изгубили ни у чем, носећи се са малим бугарским одељењима, која су имала једини задатак да нас што дуже заустављају. После та два дана чаркања, ми смо се читав дан одмарали. За то време бугарске и румелијске трупе марширале су без одмора и без предах, само да стигну за Сливничку битку.

Петог новембра, дунавска и дринска дивизија са коњичком бригадом, које су се налазиле код Сливнице, нису мислиле да чине ништа, јер напад на Сливницу био је одређен за сутра дан, док буду стигле шумадијска и моравска дивизија. Тада је дунавска дивизија са коњицом требала да удари на бугарско десно крило, а остале три дивизије на бугарско лево крило. Петог новембра, ми смо, и без моравске и шумадијске дивизије, били јачи од Бугара. Ми смо имали 20 батаљона, 9 ескадрона, и 72 топа; Бугари 12¼ батаљона, 2 ескадрона, и 36 топова.

Докле смо се ми спремали за борбу шестог новембра, Бугари су је почели петог. Они су напали на лево крило дунавске дивизије и на коњичку бригаду, која је била уза њ. Да би олакшала положај свога левога крила, дунавска дивизија уводила је батаљон за батаљоном у борбу. Бугарски напад није попустио. Онда се ставила у покрет дринска дивизија и ударила на центар Сливничког положаја. Борба се водила све до мрака, са великим потрошком пушчане и топовске муниције. Губитци су били знатни и на нашој и на бугарској страни, — на нашој знатнији него на бугарској. Код нас је избачено из строја око 1200 људи, од којих 23 официра; код Бугара, око 600 људи, од којих пет официра. Материално стање ствари није се много изменило. Бугари су, истина, отели од дунавске дивизије вис „Мека Прева“,

али су га после, због ступања дринске дивизије у борбу, сами напустили. Коњичка бригада потиснута је са својих положаја, и ти су положаји остали у бугарским рукама. Морални успех Бугара био је много већи него материални. Иницијатива је прешла у њихове руке; у првој правој битци с нама нису се осетили слабији него јачи; напад дринске дивизије на њихов центар издржали су добро: све то подигло им је дух и пробудило наду у победу.

Битка од 5 новембра открила је многе наше недостатке. Артиљерија нам је била слаба; гранате су пребацивале мету, и навођен је пример једне бугарске батерије која је остала неколико сати под нашом најжешћом ватром. Муниција се трошила без рачуна; неколико јединица морало се, у току борбе, повући испред непријатеља само због испуцане муниције. Командовање било је неодлучно и збуњено. Бугарски напади одбијани су „без икакве енергије, са појединим батаљонима, а не масом“¹. Командант дунавске дивизије, због свога шепртљанства, збачен је за време саме битке.

Краљ Милан, који је пратио битку из велике близине, и хтео по мало њоме и да управља, показао се више упечатљив него увиђаван, више пргав него одлучан. У очи тога дана добио је вест да Бугари доводе противу нас румелијске трупе, и та га је вест јако пореметила. Он је желео да што пре сврши рат, и када је петог новембра видео да ће с Бугарима имати муке, он се озбиљно забринуо. Наваливање Бугара на наше лево крило изгледало му је опасна ствар; ако Бугари ту пробију, они могу заобићи нашу војску и заговорити нам Драгомански теснац за леђима. Узнемирен, он је питао да ли је повратак кроз тај теснац још сигуран. Целога дана био је натужен; говорио суво и кратко, крајем од усница. У њему се нешто кувало; он је из основе мењао оне идеје с којима је ушао у рат. Он је сутра дан говорио: „Наредићу одмах да се упуте на војште и оне активне труде које су заостале у земљи; после, да се дигну на ратну ногу сви обвезници I позива, као и II позив. Може лако настати потреба да се напад на Сливницу продужи као и руски напад на Плевну“. До битке од 5 новембра, рат са Бугарима изгледао му је војна шетња; сада, изгледао му је

¹ Владан Ђорђевић, II, 647.

дуга и крвава опсадна војна. То је значило скакати из једне крајности у другу.

6 новембра стигла је на Сливницу шумадијска дивизија, али не и моравска. Моравску дивизију задржала су два бугарска батаљона; она их је разбила, али због борбе с њима није стигла шестог на Сливницу. Бугарима су непрестано пристизала појачања. Шестог новембра, ми смо имали 23 батаљона, 11 ескадрона, 78 топова; Бугари 24 $\frac{1}{2}$ батаљона, 51 $\frac{1}{2}$ ескадрона, 40 топова.

Због недоласка моравске дивизије, наш напад на Сливницу одложен је опет за 24 часа. И у врховној команди и у дунавској дивизији плашили су се да Бугари не заобиђу наше лево крило и не упуте се на Цариброд. Дунавска дивизија бавила се поглавито обезбеђивањем своје одступнице; један део своје снаге одвојила је на чување Драгоманског теснаца, и тиме свој положај према Сливници тако ослабила да су Бугари наново, и то без муке, заузели Мека Црева. Дринска дивизија вршила је сама за свој рачун једну бескорисну демонстрацију противу бугарског центра. У тој демонстрацији изгубили смо око сто људи и потрошили грдну муницију: читав један пук остао је без муниције. Наша артиљерија показала се и овога пута слабија од бугарске.

Краљ Милан није 6 новембра долазио на позиције. У Цариброду, где је боравила врховна команда, у један пут се чуло да су Бугари заобишли наше лево крило и да надиру ка Цариброду. Одмах на први глас о томе, Краљ Милан одлучио је селидбу врховне команде из Цариброда у Пирот. Ова селидба, извршена на врат на нос, личила је на бегство. Краљ се тако помео да је већ видео у Цариброду не само Бугаре него и Пашића с емигрантима. Он је говорио: „Не могу овде остати, нећу да ме Пашић и другови његови воде везаног кроз Софију.“ Заједно са Краљем Миланом, отишао је у Пирот и његов начелник штаба пуковник Јован Петровић. У Цариброду, ради одржавање везе између врховне команде и сливничке војске остављен је један ђенералштабни капетан (Светозар Нешић). Преко тога капетана ишли су извештаји дивизијара за врховну команду и наређења врховне команде за дивизијаре. Свога представника врховна команда имала је и на бојном пољу; то је био начелник оперативног одељења потпуковник Јован Атанацковић. Нижи

чином од свих дивизијара, он није имао довољно угледа да представља врховну команду, која је осим тога пропустила да извести дивизијаре да ће Атанацковић издавати наредбе у њено име. У ствари, дивизијари су остављени сами себи; ако би могли да се сложе, у њиховом раду било би, и без врховне команде, јединства; иначе, сваки би радио по својој памети, без обзира на оне друге.

Седмога новембра, ми смо имали 29 батаљона, 4 ескадрона, 90 топова, а Бугари 28 батаљона, 5 $\frac{1}{2}$ ескадрона, 48 топова. То је било стање ствари изјутра. Истога дана у вече, ми смо имали 33 батаљона, 5 ескадрона, 106 топова, а Бугари 34 батаљона, 5 $\frac{1}{2}$ ескадрона, 48 топова. Изузимајући нашу бројну надмоћност у иначе горим топовима, наше и бугарске снаге биле су у главноме једнаке. Седмога новембра, све су наше дивизије биле на Сливници, јер најзад стигла је и моравска дивизија. Борбу су почели Бугари, који су већ у 7 сати напали дунавску дивизију. Она се налазила на нашем левом крилу и држала положај Три Уши. Око 3 $\frac{1}{2}$ по подне, Бугари су завладали тим положајем и потисли дунавску дивизију на Драгомански теснац. За време њиховог напада на Три Уши, коњичка бригада вршила је рекогносцирање у позадини. Дринска дивизија пошла је у помоћ дунавској дивизији, али доцкан, и са слабом снагом. Ипак, захваљујући томе њеном покрету, притисак бугарски на дунавску дивизију попустио је, и дунавска дивизија, у место да буде разбијена, повукла се у реду ка Драгоманском теснацу. Дринска дивизија, која је имала да издржи снажан напад из бугарскога центра, остала је у борби до самога мрака. Шта су седмога новембра радиле друге две дивизије? Моравска дивизија, која је стигла на Сливницу око 10 из јутра, ступила је одмах у борбу. Докле су Бугари гледали да потисну наше лево крило, моравска дивизија гледала је да разбије бугарско лево крило. Али моравска дивизија, пошто је један део своје снаге одвојила за обезбеђење позадине, имала је бројну јачину једнога пука а не једне дивизије. Њој је била потребна помоћ шумадијске дивизије, која је била постављена између ње и дринске. Шумадијска дивизија није јој притекла у помоћ на време ни са довољном снагом. Као ни између дунавске и дринске, тако ни између моравске и шумадијске дивизије није било праве везе у раду. Због тога

моравска дивизија није разбила бугарско лево крило, него га само мало потисла. Заузети и на десном крилу, где су били нападачи, и на левом крилу, где су били нападнути, Бугари су јако ослабили свој центар. Шумадијска дивизија хтела се користити тиме да пробије бугарски центар. Ни овде њена радња није била довољно брза и енергична, и зато је према бугарском центру постигнут само делимичан успех. Изузимајући дунавске дивизије, која се стала повлачити око 3 $\frac{1}{2}$ по подне, остале дивизије издржале су у борби све до мрака.

Битка од 7 новембра била је најкрвавија у целом рату. Ми смо имали избачених из строја 2200 људи, од којих 49 официра; Бугари 1800 људи.

Сав успех Бугара састојао се у томе што су потисли наше лево крило и заузели Три Уши; на свима другим тачкама ми смо или одржали наше положаје или чак Бугаре нешто мало потисли. Али, пошто се дунавска дивизија била повукла на Драгомански теснац, то ни остале дивизије нису могле остати на своме месту: ово је нарочито важило за дринску дивизију, којој су Бугари, после заузећа Три Уши, дошли у леви бок. Врховна команда наредила је још то вече опште повлачење са Сливнице.

Седмог новембра завршена је тродневна битка код Сливнице, и то нашим неуспехом.

У походу на Софију, ми смо заустављени код првог утврђеног положаја, и у првој већој битци потучени. Узроци нашег неуспеха јасни су. Наступали смо споро, борили се без одлучности и без полета. Док смо доспели до Сливнице, Бугари су се већ колико толико утврдили, и првога дана према нашим 20 батаљона већ је стајало 12 $\frac{1}{4}$ њихових. Њима су појачања стизала непрестано; наш напад није се смео одлагати; ми смо га ипак одложили, и то два пута; када је до одесудне битке дошло, наше и бугарске снаге биле су већ изједначене, ако чак Бугари нису били јачи за који батаљон. Наши војници нису се борили горе од њихових, али њихови су, захваљујући својим руским учитељима, били извезбанији у јуришу на бајонет. Њихови топови тукли су боље од наших. Ми смо имали бољу, савременију пушку; шта нам је то вредило, кад наш војник још није умео њоме да рукује... Главна наша махна било је наше командовање.

Бугари су умели да у одсудном тренутку прикупе снаге на једној тачки и да нас ту бију. Ми то нисмо умели. Са само нешто мало претеривања речено је, да докле су Бугари нападали једну нашу дивизију, оне друге су стајале и гледале, — и да смо седмога новембра у ствари водили битку само са половином снаге.

Доиста, наше дивизије биле су јако размакнуте, и једна другој чиниле су помоћ сувише скромачки, и са закашњењем. Сваки дивизијар одвајао је од својих трупа што је најмање могао, па и то тек у последњем часу. Сваки је гледао само себе, остављајући свога комшију да се сам брани. Према усредсређеним бугарским нападима, наша снага била је растегнута и распарчана. Ми смо се борили „по дивизијама“; наша војска нигде није дејствовала масом.

То је било зато што ми врховне команде нисмо имали. Наша врховна команда седела је у Цариброду, на тридесет километара од бојнога поља. Једног главнокомандујућег у Сливничкој битци није било; нико није гледао ту битку као целину, у њеном укупном развијању; нико није видео где и кад треба снагу прикупити, где и кад треба непријатеља напасти. Остављена без руководства, битка је ишла на срећу, и није чудо што је изгубљена.

За ово одсуство врховнога командовања највише је крив Краљ Милан. Он је отурио од себе све искусне војсковође из турских ратова, и хтео да командује сам. Међутим, он није био војник ни по спреми ни по нервима. Одмах првог дана Сливничке битке, он је клонуо духом после једног локалног неуспеха на левом крилу; одмах се стао бојати да Бугари са својих дванаест батаљона не обиђу нашу војску од двадесет батаљона, — и одмах је видео у Сливници, чије утврђивање још није било довршено, нову Плевну. Ни шестог ни седмог новембра он није изилазио на положаје. 6 новембра, када су између њега и Бугара стајале наше четири дивизије, он је, на једну коморцијску вест о надирању Бугара ка Цариброду, побегао са целом врховном командом из Цариброда у Пирот. Седмога новембра, он је онима који су га видели, чинио утисак сломљена и растројена човека. Неколико ноћи није ни тренуо; био је у вечитој трзавици; није могао ни да седи ни да хода ни да лежи, — и тек у неко доба сетио се да зове доктора да му да што год за стиша-

вање живаца. Такав какав је био, он није ни требао да узима на себе дужности врховнога команданта.

VIII.

Под утиском губитка Три Уши и одбацивања дунавске дивизије на Драгомански теснац, врховна команда наредила је осталим дивизијама да се повуку на висину дунавске дивизије. Та је наредба издана седмога у вече. Осмога по подне она је промењена: све дивизије требале су да се повлаче на Пирот. Више се није мислило на обнављање напада противу Сливнице; мислило се само на одбрану наше властите границе. Откуда ова промена наредбе? Просто отуда, што се један бугарски одред јавио код Ржане, на двадесет километара од Пирота, и напао један наш батаљон другог позива, који се ту налазио. На основу тога, врховна команда закључила је да Бугари већ заобилазе наше лево крило и да намеравају напасти Пирот. Тамо где је у ствари било само четири батаљона и један ескадрон, нама се привиђало цело бугарско десно крило. У Пироту, ми нисмо били спремни да дочекамо ни тај бугарски одред који се, фактички, јавио код Ржане, а камо ли ону велику бугарску војску коју смо иза њега замишљали. У Пироту била је свега једна чета, и то чета дворске страже; да су Бугари продужили наступање од Ржане, они би заиста ушли у Пирот. Наша је погрешка била што леви бок оне војске која је ишла на Софију, нисмо боље обезбедили. Поједини бугарски одреди могли су по вољи тумарати по нашој позадини; они нису могли направити велику штету, али су могли направити велику забуну, као што је доиста и направио овај одред код Ржане.

Депеша о његовој појави стигла је у врховну команду ноћу између 7 и 8 новембра. Врховна команда препала се да за два сата Бугари не буду у Пироту, и не заробе Краља Милана. У зору осмог новембра, Краљ Милан са неколиким одељењима врховне команде одјурio је брже боље из Пирота у Белу Паланку. Међутим, војсци издана је наредба о општем повлачењу на Пирот. У први мах Краљ Милан је мислио да и Пирот остави Бугарима без борбе, и да прикупљање наше војске изврши чак код Ниша.¹

¹ Ово потврђује и аустроугарски посланик у своме извештају од 17 децембра 1885.

Страх од бугарског заобилажења био је за нас фаталан. Због тога страха, Краљ Милан бежао је 6 новембра из Цариброда у Пирот, а 8 новембра из Пирота у Белу Паланку. Први пут, повукао је собом само врховну команду; други пут, повукао је собом целу нашу војску, која је, и ако непотучена, одступала чак до Пирота. У Краљевим бежанијама увек се видео уза њ и његов ујак, који је у исто време био његов ађутант, — ђенерал Ђорђе Катарџи. Ни Краљ Милан није био много куражан, али његов ујак из Влашке, и ако ђенерал, био је права кукавица. У страху он се понашао као жена а не као човек: био врло говорљив и пун предлога, али све у погрешном правцу. Он је много крив што се страх код Краља Милана претворио у панику, и што су се у тој паници на врат на нос доносиле најсудбоносније одлуке.

У Белој Паланци, Краљ Милан се сусрео са министром Гарашанином. „На појав Гарашанина, доста бледог и потресеног, Краљ нервозно уздрхта, и за неколико секунда не могаше ништа проговорити“.¹ Гарашанин је лично био врло куражан, и не само по своме образовању, него и по своме карактеру, много више војник него и Краљ и његов ујак заједно. Гарашанину наша војна ситуација није изгледала очајна. Ако је наша војска и одбијена од Сливнице, она није разбијена. Она је целокупна стајала још ту, способна за борбу. Бугарима су, истина, пристизале румелијске трупе, али, када мобилишемо остатак првог и другог позива, ми ћемо бити кадри да се огледамо и с уједињеном бугарском и румелијском војском. Требало је само одупрети се Бугарима, докле нам не дођу појачања. Из политичких разлога, Гарашанин је наваљивао да се отпор Бугарима не даје на нашем земљишту, код Пирота, него на бугарском земљишту, на Драгоманским положајима.

Под Гарашаниновим притиском, ранија наредба о општем повлачењу на Пирот опозвана је. У томе тренутку, све трупе већ су марширале натраг ка Пироту; неке су биле чак стигле на своје нове положаје; сада, у један пут, морале су мењати правац марша и враћати се тамо одакле су и дошле. Заједно са трупама, Гарашанин је обрнуо натраг и Краља Милана, који се деветога новембра око подне показао наново у Пироту.

¹ Владан Ђорђевић, II, 858.

Разговор између Краља Милана и Гарашанина водио се на један начин који није уобичајен између владоца и министра. „Прича се да је Гарашанин претио Краљу да ће га убити, ако продужи као што је почео“.¹ У мирнодопским политичким разговорима, Краљ Милан ишао је испред Гарашанина, који је за њим само тапкао. Али сада нису се више тражила политичка умствовања, него мушка куражна присебност; у тој новој ситуацији Гарашанин је владао Краљем Миланом, а не Краљ Милан Гарашанином. Растројен човек осећа потребу да буде вођен, и иде за оним у кога је јача воља од његове.

Наша војска прво повучена од Драгомана на Пирот, па онда враћена од Пирота на Драгоман, била је непрекидним маршевима заморена. Она није више имала вере у врховну команду, која је сваки час нешто друго наређивала; њој се чинило да врховна команда не зна ни сама шта хоће, него је просто на сумце гура час овамо а час онамо. Војска је била у исто време и уморена и деморалисана.

Срећом, 8 и 9 новембра Бугари нису почињали ништа. Они нису ни слутили шта се код нас збива, и чекали су нова појачања. Тек десетог новембра, када им је снага нарастала на 40.000 људи, Бугари наново улазе у борбу. Они ударају прво на дринску дивизију, и одмах је потискују. Ово потискивање, које само собом није значило много, врло је рђаво утицало на Краља Милана, који је 10 новембра дошао наново код трупа. Њему се учинило да је дринска просто побегла, да пешадија неће да се туче, да је стање више него рђаво.² По његовом мишљењу, наша војска није ваљала више ни за напад ни за одбрану; једини наш спас лежао је у примирју које би Силе наметнуле нама и Бугарима. Гарашанин је судио друкчије; он још није клонуо духом, и искао је један пук да покаже како наша војска хоће да се туче. Али, на једном ратном савету који је десетог у вече држан у Цариброду, већина команданата, ако не и сви, сложили су се са Краљем Миланом. Како изгледа, због великога броја престаша, команданти су закључивали да је борбена снага наше војске стала

¹ Стојан Новаковић, Бугарско-српски рат и оновремене кризе. Чупићева годишњица. Књ. XXVII, стр. 36.

² Његова депеша Краљници од 11 децембра, наведена код Владана Ђорђевића, II, 1258.

да попусти.¹ Стога је одлучено да се наша војска повуче на границу, и ту спреми за крајњу одбрану. Без сумње, и неуспех дринске дивизије, и појаву преташа, врховна команда преувеличавала је, као и остале неповољности и опасности овога рата. Због тога преувеличавања, ми смо без борбе напустили тако јаку природну баријеру као што је Драгомански теснац.

У устројству наше војске учињена је ова измена: све четири дивизије са коњичком бригадом спојене су уједно, под називом „Нишавске војске“. За команданта Нишавске војске постављен је дотадашњи командант моравске дивизије, пуковник Петар Топаловић. Најзад се увидела потреба за једним „главнокомандујућим“, који ће на бојном пољу држати радњу појединих дивизија у вези.

Пошто се разместила на новим положајима, наша војска држала се пасивно, чекајући да је Бугари нападну, па да се од њих брани. Бугари нису наступали са уједињеном снагом; истурили су напред једну предводничку војску од 17 батаљона, коју смо ми са својих 32 батаљона могли напасти и потући чим би се појавила. Али ми више нисмо имали куражи за напад; ограничавали смо се на то да одбијамо бугарске нападе, па ни у томе нисмо били врло енергични. Бугари су ушли 11 новембра у Цариград, а 12 заузели Нешков вис, који је владао Пиротском котлином.

На Нешков вис ми смо поставили један пук, али без артиљерије. Када су Бугари насрнули на тај наш пук, наше четири дивизије прикупљене на граници, оставиле су га да се сам брани. Чак ни наша артиљерија није му озбиљно помагала. Нешков вис пао је, али његова одбрана запамћена је као најлепши пример личног јунаштва који је наша војска дала у бугарском рату. Пошто се наша посада већ повукла, капетан Катанић остао је сам са својим батаљоном да се и даље бори. Рањен на пет места од куршума и од бајонета, он се гушао са бугарским војницима који су хтели отети нашу пуковску заставу. Он је савладан и заробљен, али пуковска застава је спасена.

После пада Нешковога виса, Бугарима је обезбеђен прелаз преко границе у Пиротску котлину. 13 новембра стигле су на границу, поред предводничке војске, и остале бугарске

¹ Аустроугарски посланик, 23 и 24 новембар 1885.

трупe. Бугара је било свега 50 до 60.000 људи; нас око 20.000. Скоро три пута слабији од Бугара, ми смо имали да бранимо целокупност нашега земљишта. Што је најгоре, код нас осећала се оскудица пешадијске муниције. Већ 11 новембра, врховна команда препоручује да се пешадијска муниција штеди, и одприлике у то исто време и аустроугарски војни изасланик предвиђа могућност наше катастрофе због оскудице муниције.

12 новембра, силе Тројецарскога савеза — Русија, Аустрија, Немачка, — предложиле су нама и Бугарима примирје. Прву мисао о примирју имала је Русија. Она се бојала да ми не тучемо Бугаре; сматрала је Краља Милана као главну сметњу примирја, и предлагала је да Тројецарски савез нарочито на њега дејствује. Аустрија, која у начелу није одбијала руски предлог, није се журила са његовим остварењем све докле између седмог и осмог новембра Краљ Милан није сам закукао за примирјем. Охрабрен убрзо за тим Гарашанином, он је молио Бечки кабинет да његову тражњу примирја сматра као и да не постоји. Аустрија, међутим, била је већ толико ушла у преговоре о примирју, да их више није могла прекидати. Граф Калноки, у осталоме, после Сливнице, престао је веровати у нашу победу, и тражио је од нас само толико да не попустимо пред бугарским нападима, докле се Силе не умешају. Примирје је Тројецарски савез предложио нама и Бугарима 12 новембра. Три дана раније, 9 новембра, Porta је саветовала примирје бугарском кнезу. Он је одговорио десетого, да мора прво очистити бугарско земљиште од српских трупа, и пренети борбу на српско земљиште. Тог истог дана почео је и бугарски напад на наше трупе, које су се тада још налазиле на Драгоманским положајима. Пошто је Портин покушај пропао, Тројецарски савез узео је ствар у своје руке и учинио свој предлог од дванаестог новембра.

Ми смо одмах примили предлог Тројецарског савеза. Краљ Милан се десетог новембра поново вратио на оно што је мислио и после Сливнице, а то је да наш спас лежи у примирју. Бугарима се није свиђао предлог Тројецарског савеза, али нису смели да га отворено одбију. Њихов министар иностраних дела одговорио је четрнаестого, да Кнез није у Софији, него на бојном пољу, и да Влада не сме без

њега ни примити ни одбити предлог примирја. Било је очевидно да, ако жели примирје, Троједарски савез мора чинити притисак на Бугаре.

Пристајући на примирје, ми нисмо чекали да и Бугари то исто учине. Нашим трупима одмах је наређена обустава непријатељства, и не само то, него им је наређено и повлачење са пограничних положаја. Ту су остављене само предстраже; наша војска концентрисана је „над Пиротом“. Другим речима, Пирот је стајао испред нових положаја наше војске; од Бугара, који су наступали, њега су браниле само наше предстраже.

Под изговором да је примирје свршена ствар, Краљ Милан је отишао у Ниш. Он није био више ни за шта. Оно мало енергије којом га је Гарашанин надувао, он је брзо изгубио. Био је „узбуђен и малаксао“; у њему се није могао познати некадашњи „бујни и охоли господар“.¹ Он је много говорио, али све су то била накнадна размишљања о својим и туђим погрешкама; ни за какву радњу није имао више снаге. Изгледао је сломљен и исцрпен, и очи су му биле врло тужне.

Разумљиво је што смо одмах примили предлог о примирју, али није разумљиво што смо наредили обуставу непријатељства, пре него што смо чули да ли и Бугари пристају на примирје. Гарашанин, тек пошто је нашој војсци издана наредба о обустави непријатељства, сетио се да пита нашег посланика у Цариграду, да ли су и Бугари издали такву наредбу. Неразумљиво је такође, зашто смо сматрали за потребно одмах повући нашу војску иза Пирота, и оставити на предстражама то место у коме су били смештени наши главни магацини. Један наш ђенералштабни официр, када му је саопштена наредба о повлачењу иза Пирота, узвикнуо је: „Па то је капитулација без боја и икакве принуде, па још и извесно понижавање пред Бугарима!“

Када су наши парламентарии известили бугарске команданте о нашој обустави непријатељства, бугарски команданти одговорили су да њима није ништа познато о примирју. 14 новембра бугарска војска прешла је границу. Она је наишла само на наше предстраже, које су имале наредбу

¹ Забелешка капетана Светозара Нешића, наведена код Владана Ђорђевића, II, 1013.

да се повлаче, ако би непријатељ наступао. Улазак у Пирот бранио је само један батаљон и две батерије. С оних положаја на којима се наша војска налазила иза Пирота, ми смо артиљеријском ватром могли јако нашкодити Бугарима, који су се равницом приближавали Пироту. Ми смо, доиста, отворили артиљеријску ватру, али нисмо у њој истрајали. Изгледа, ми се нисмо надали бугарском нападу, и нисмо имали никакав план за одбрану Пирота. Пирот је, у ствари, бранио само онај батаљон који је био постављен при уласку у варош. Две батерије које су му помагале, повукле су се кад су испуцале муницију. Батаљон се борио и даље. Он је одбијао бугарске нападе два и по сата, и Бугари су продрли у Пирот тек пошто је пао мрак. На неколико минута касније, однет је у ваздух наш барутни магацин, не зна се управо по чијој наредби. Ово распрекавање прекинуло је за тренутак борбу, која већ није била борба, него гушање наших и бугарских војника по пиротеким сокацима у мрак обавитим.

И ако су Бугари ушли 14 новембра у Пирот, они га још нису држали у војном смислу речи. Пиротом су владали они позадни висови на које се наша војска била поставила; докле смо год са тих висова могли сипати ватру на Пирот, Бугари нису били сигурни у њему. Права борба за Пирот вођена је тек 15 новембра, када су Бугари наваљивали да нас потисну са положаја иза вароши.

Бугарска војска, ушавши у Пирот, „заглавила се као оштар клин у центар наших позиција“.¹ Налазила се изложена нашој ватри и с бока и у леђа. Она се није могла одржати у томе положају, и ми смо, 15 новембра пре подне, успели да је избацимо из Пирота. То је после названо нашим претиманем Пирота. У место да наново ударају на ту варош, Бугари су почели напад на позадне висове који су владали Пиротом. Борба се водила готово цео дан. Захваљујући већем броју, Бугари су нас најзад потисли са позадних висова, и Пирот је опет био њихов.

Наша војска није била разбијена, него само принуђена да се назад повуче. Бугари нису умели да се користе својом бројном надмоћношћу; они су узели једну пограничну варош, али нису уништили нашу главну силу. И ако неразвијена, наша војска могла је убрзо постати неспособна за даље ра-

¹ Вадан Ђорђевић, II, 1204.

товање. Оскудица пешадијске муниције осећала се јако; свима командантима наређено је да штеде метке; у целој шумадијској дивизији није било више од 10.000 метака.

У Пиротској битци, и ми и Бугари имали смо знатних губитака: ми око 1258 људи, они око 1112.

IX.

Пиротском битком завршен је српско-бугарски рат. 15 новембра у јутру, тек што је други дан Пиротске битке почео, на фронту се јавио граф Кевенхилер, аустроугарски посланик у Београду. Он је ишао у бугарску врховну команду, да склони Кнеза Александра Батенберга на примирје.

По упутствима свога министра графа Калнокија, Кевенхилер је имао да каже Батенбергу ово: Аустро-Угарска неће допустити да Србија дође у превећ тежак положај, јер би то узбунило српско становништво Хабзбуршке монархије. Ако се пак Аустрија умеша у српско-бугарски сукоб, умешаће се и остале Силе; Кнез Александар разумеће и сам, какве би се опасности отуда изродиле. За њега је стога најбоље да одмах прекине непријатељства и закључи примирје.

Калноки је препоручио Кевенхилеру да не прети Батенбергу, већ да му говори у пријатељском тону; Аустрија није имала рачуна да се с њиме завађа. Ипак, ако би било потребно, Кевенхилер је имао одсудно рећи Батенбергу да ће он доћи у сукоб с Аустро-Угарском, ако не послуша њен савет.

Кевенхилер се видео са Батенбергом 16 новембра, у бугарском главном стану. Почео је тиме, да му долази с тога, што је Бугарска влада, противно прописима међународнога права, забранила шифроване депеше између страних заступника у Софији и њихових влада. Тројепарски савез био је тиме спречен да на уобичајени начин учини корак код Бугарске владе у корист примирја, и морао је послати нарочитог изасланика.

Разговор између Кевенхилера и Батенберга трајао је скоро сат. Батенберг се одуширао примирју. По његовом мишљењу, само ратни успеси Бугарске над Србијом могли су натерати Велике Силе да одобре уједињење Бугарске и Источне Румелије. Пре примирја, хтео је да заузме још и Ниш. Кевенхилер се побојао да се његова мисија не заврши

неуспехом. Зато је рекао бугарском кнезу, да би га продужење рата стало великих жртава у људима; осим тога, аустријске трупе ушле би у Србију, — и то би био повод за Русе да и они уђу у Бугарску, што би Батенберга могло стати престола. Ова претња утицала је на Батенберга, — и он је, после једнога сата размисљања, пристао на примирје.¹

Своју претњу Кевенхилер је без сумње јако нагласио, са глумачко-војничким испрсавањем. Тај млад и леп племић-дипломат жудео је за великим политичким улогама. Краљица Наталија каже, у својим мемоарима, да никада није видела човека тако „задовољна својом важношћу“, као што је изгледао граф Кевенхилер пред одлазак у бугарски логор. Говорио је чак да ће добити маршалску палицу, као да његова мисија није била дипломатска него војничка. Један други очевидац, који га је гледао после повратка из бугарскога логора, каже, да је изгледао весео, расположен, и насмејан. Краљ Милан, с којим се састао на једној ливади, у присуству већег броја наших официра, био је „блед, неиспаван, упалих образа, јако узнемирен, и оронут“. У гала униформи, са великим перјем на шеширу, Кевенхилер се шепурио и разметао својим успехом. „Господин Батенберг не хте у почетку ни да чује о примирју... Али, кад му ја припретих (ту се Кевенхилер удари о шпаду), да ако само један корак учини напред, наћи ће према себи не само српску, већ једну страну и много јачу војску, он клону као цвет попарен кључалом водом“. За време ове приче, Краљ Милан изгледао је још „попаренији“ од Батенберга. Све блеђи у лицу, са грозничавим жаром у очима, он је „непрекидно гризао суве усне, које су му дрхтале као лист хартије на ветру.“ Кевенхилер је говорио сасвим гласно да би га чули и официри из краљеве пратње, који су се били склонили у страну. Краљу Милану није било у овој прилици до пубlike. Он је узео Кевенхилера под руку и одвукао тако далеко да његова гласна хвала није више допирала до официра.²

Кевенхилерова мисија зло је одјекнула у Петрограду. Русији није било криво, што је Кевенхилер ишао у бугарски

¹ Аустроугарски посланик, 1 децембар 1885. Плава књига, бр. 560. Corti, Alexander von Battenberg, стр. 227 и даље.

² Опис ове сцене код дра Михаила Марковића, Моје успомене, стр. 360 и даље.

логор, али јој је било криво што је, без претходног споразума између Беча и Петрограда, претио аустријском окупацијом Србије и руском окупацијом Бугарске. Ко му је дао овлашћење да говори у име Русије? И како је могао претити аустријском окупацијом Србије, када таква мера није предвиђена у руско-аустријским погодбама о Балкану? Ни у Берлину нису одобравали Кевенхилерове претње. Бисмарку се учинило да Аустрија озбиљно помишља на окупацију Србије и да се решила да киди са Русијом. Бисмарк је поручио у Беч да у једноме рату који би избио између Русије и Аустрије поводом Србије, Аустрија не треба да се узда у Немачку.¹

Краљ Милан, који није ништа већма желео него да се српско-бугарски сукоб распири у много већи аустријско-руски сукоб, могао је сада видети колико су његови планови били мало остварљиви, јер су се косили са Бисмарковом политиком. Чим је изгледало да ће српско-бугарски рат изазвати сукоб између Русије и Аустрије, Бисмарк се умешао и стао задржавати Аустрију. По његовим саветима, граф Калноки нашао је начина да објасни у Петрограду Кевенхилерову мисију и да стиша расрђену руску дипломатију. Односи између Беча и Петрограда постали су опет подносни.²

Прекид непријатељства затекао је Бугаре на нашем земљишту као господаре Пирота. У накнаду зато, она наша војска која је почетком рата управљена ка Видину, продрла је у бугарско земљиште до самога Видина. Она је тај град опсела, али га, у тренутку примирја, још није била узела. Положај Бугара био је у толико бољи од нашега, што су они узели Пирот, а ми нисмо узели Видин, и што су они имали успеха на главном војишту, а ми на споредноме.

О примирју преговарали смо, испрва, ми и Бугари непосредно, али нисмо се могли погодити. Ми смо говорили само о закључењу примирја, а не и о закључењу мира. Бугари су се бојали да ми не тражимо примирје само тога ради да бисмо се спремили за продужење рата. Затим, они су тражили да се наша војска која је држала Видин у опсади, повуче са бугарског земљишта. Ми смо тражили да се исто

¹ Руски министар иностраних дела 17/29 новембар 1885. Аустроугарски амбасадор у Петрограду, 1 децембар 1885. Аустроугарски амбасадор у Берлину, 11 и 14 децембар 1885. *Grosse Politik*, V, Бр. 967, 969, 971.

² Вид. прилог VII.

тако и бугарска војска која је ушла у Пирот, повуче са српскога земљишта. Најзад, на позив наше Владе, умешале су се Велике Силе. Од њихових војних аташеја у Бечу образложена је једна комисија која је, као неки изборни суд, имала да реши питање о примирју. Гарашанин је изјавио да ће примити решења те комисије, у колико се буду тичала „војних услова примирја“: он је дакле изузимао из надлежности комисије сва политичка питања, па и питање мира. Бугарска влада тражила је од Сила да се обвежу да ни у коме случају неће допустити Србији продужење рата. Привидно, Силе нису хтеле ни на шта да се обвежу према Бугарима, али, испод руке, аустријски заступник саопштио је Бугарској влади да за примирјем има да дође мир, и да ће Аустрија, као и остале Силе, учинити све што може само да спречи продужење рата.

Текст примирја који је комисија утврдила, ми и Бугари имали смо само да потпишемо. И ми и Бугари, премда ми више него они, имали смо разлога да будемо незадовољни текстом примирја. Ми смо имали разлога да будемо незадовољни с тога што је ту стајало (1) да ћемо ми и Бугари одмах наименовати пуномоћнике ради закључења мира, и (2) да ће се прво повући наша војска са бугарског земљишта, па онда бугарска са нашег. Бугари су имали разлога да буду незадовољни с тога, што су се и наша и њихова војска морале повући са заузетог земљишта, а не само наша, како су Бугари желели.

И Краљ Милан и Гарашанин налазили су да комисија није могла у своме тексту примирја говорити и о миру: то је било политичко питање, а њена надлежност простирала се само на војна питања. Читавих неколико сати, граф Кевенхилер је доказивао да комисија није прекорачила своју надлежност; његови разлози нису уверили ни Краља ни Гарашанина, и они су пристали да приме одлуку комисије тек онда када је Кевенхилер запретио да ће Аустрија затворити границу и неће дати да се иједан картеч увезе у Србију. И Краљ и Краљица и Влада остали су уверени да Аустрија није била према нама искрена. Она нас је намамила на изборни суд једне комисије која је тобоже имала да решава само о војним условима примирја, а која се после упустила и у политичка питања и обвезала нас не само на закључење

чење примирја него и на закључење мира. Краљица је викала да нас је граф Кевенхилер недостојно преварио¹; Краљ Милан се жалио на графа Калнокија да, из мржње на њега лично, не жели добра ни самој Србији. Све странке оптуживале су Аустрију да је подвалила Србији, и погодила се потајно са Русијом да нам се наметне срамни мир.¹

Да ли смо ми, доиста, хтели да после истека примирја продужимо рат, и да ли смо од ове намере одустали само због Аустрије? Стоји то, да смо се ми тако спремали као да донета намеравамо продужити рат. Пошто смо мобилисали остатке првог и другог позива, имали смо под оружјем око 100.000 људи; недостатци у муницији прилично су попуњени; за команданта војске постављен је генерал Хорватовић, познати војсковођа из турских ратова, — и изгледало је да је својом строгошћу довео војску опет у ред и оспособио за рат. Али Краљ Милан био је на чисто с тиме да, после Кевенхилерове мисије, продужење рата није више могућно; наваљујући на Батенберга да прекине непријатељства, Аустрија се обвезала према Бугарима да ће после примирја доћи мир, и да нам неће допустити да се за време примирја спремамо за продужење рата.² Ако је ипак Краљ Милан спремао војску за рат, то је било стога што је држао да ћемо добити тим боље услове мира што будемо за рат спремнији. Гарашанин, на против, био је за продужење рата пошто пото. Он је веровао у отпорну снагу наше народне војске, и говорио да би Бугари, ако би продрли у срце Шумадије, нашли ту свој гроб. Он није предвиђао, да би после заузећа Ниша Бугари могли стати у своме наступању, и да би наш положај био врло тежак, ако бисмо, у место да бранимо Шумадију, морали наново освајати Ниш. Гарашанин је, по речима аустроугарског посланика, имао много више патриотизма него политичке увиђавности.³ Ипак, и он је најзад увидео да се мир мора закључити. Ни он ни Краљ нису више мислили на рат, кад им је поднет текст примирја који је комисија Сила утврдила. Њихово противљење томе тексту може се објашња-

¹ Плава књига, бр. 678. Аустроугарски посланик, 25 децембар 1885.

² Наш посланик у Бечу, 30 јануар 1886.

³ Аустроугарски посланик, 17 и 25 децембар 1885.

вати сваким другим побудама, — само не ратоборним намерама.¹

Пре него су почели између нас и Бугара преговори о миру, ваљало је расправити нека претходна питања. Порта је хтела да се умеша у преговоре, и то тако да их у место Бугарске она води с нама. Бугарској ово није било право: када Порта није сматрала за потребно да јој помогне у рату противу Срба, по коме се праву меша у преговоре о миру? Турско гледиште и бугарско доведени су у склад на тај начин, што су с нама једновременно преговарали и један турски и један бугарски изасланик (разуме се, та два изасланика имала су само један глас). Српска влада пристала је на ову комбинацију. И ако смо раније уверавали Порту да ми водимо рат само са Бугарима, а не и са Турцима, сада смо више волели да о миру преговарамо са Турцима него са Бугарима. Немогући ништа друго да учинимо Бугарима, гледали смо да их бар унизимо, истичући њихов положај вазалне државе.

Требало је изабрати место где ће се водити преговори о миру. Бугари нису пристајали на Београд, јер су се сматрали за победнице. Ми нисмо пристајали на Софију, јер се нисмо сматрали за побеђене. На Цариград, који су предлагали Турци, нисмо пристајали ни ми ни Бугари. За нас Цариград је значио, у овој прилици, то исто што и Софија. За Бугаре је Цариград био непријатан стога што је био знак њихове зависности од Порте. Немачка је предложила Букурешт, који смо примили и ми и Бугари, да бисмо само избегли Цариград.

Преговори о миру почели су при крају јануара 1886. На предлог Русије, Велике Силе захтевале су да се ван тих преговора оставе сва питања која спадају у сферу општих међународних уговора, — другим речима, да се не узима у претрес „оно стање ствари које је пре рата постојало на основу Берлинског уговора.“ Тиме је Србија спречена да покреће питање о Пловдинском преврату, — а Бугарска, питање о земљишној накнади коју је, по њеном мишљењу, Србија њој дуговала.

¹ Текст примирја комисија Сила утврдила је 9 (21) децембра, а аустроугарски посланик јавља још 5 (17) децембра, да не само Краљ, него и Гарашанин види да рат није више могућан.

Руска влада налазила је да се, приликом преговора о миру, могу расправити и ранији спорови који су између нас и Бугара постојали, — наиме, спорови о Брегову и о емигрантима. Али наша Влада погрешно је разумела да и ти спорови морају остати ван преговора о миру.

Пошто је предмет преговора овако сужен, то је само још једно питање задавало тешкоће, питање о ратној штети коју је Бугарска тражила од Србије да јој плати. Русија је сматрала бугарски захтев за оправдан. Аустрија је тврдила да Србија нема одакле да плати ратну штету; аустријско гледиште прихватило су Немачка и Енглеска, — и под притиском те три силе, Бугарска је попустила. За ово она се добро наплатила на другој страни. Питање о миру са Србијом она је држала у вези са питањем румелијским. Одричући се ратне штете, она је захтевала од Сила да у накнаду зато одобре њено уједињење са Румелијом. Силе су обећале да ће то учинити, и ето зашто Бугари нису наваљивали да им платимо ратну штету.

Наша Влада тражила је да се у уговору о миру предвиди закључење трговинског уговора између нас и Бугара. Бугари су одбили овај захтев. Пошто се наша Влада, уочи рата, жалила на царинске мере Бугарске владе, то би се тачка о трговинском уговору могла тумачити, да су Срби постигли бар један од својих ратних циљева, и да их према томе ваља сматрати за победиоце. Велике Силе мислиле су да је најбоље да ми одустанемо од захтева о трговинском уговору, а Бугари од захтева о ратној штети: нека се пребије једно за друго. У ствари, Бугари су одустајали од ратне штете због уступака које су им Силе обећале у румелијском питању, а не због нашег одустајања од трговинског уговора.

Најзад, наша Влада предложила је да се цео уговор мира сведе на једну тачку: „Мир који је прекинут између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске 2 новембра 1885, повраћа се од дана измена ратификација овог уговора, која ће бити у Букурешту“.

Ми и Бугари били смо заратили због Пловдинског преврата. Наше право и искрено измирење претпостављало је једно од двога: или да се Бугари одрекну Источне Румелије, или да ми пристајемо драге воље да је они узму. Пошто није било могућно ни једно ни друго, то је требало про-

дужити рат, али Силе су томе биле противне. Покоравајући се Силама, Србија је захтевала да се мир закључи тако како неће изгледати, да је главни спор између нас и Бугара расправљен, када расправљен није. Нека се просто каже: Мир се повраћа, — и ништа више!

Силе су радо прихватиле наш предлог. Њима се он свиђао с тога, што је упрошћавао ствар, остављао спорна питања на страну, омогућавао брзо закључење мира. Вероватно из истих разлога, ни Porta ни Бугарска нису се противиле нашем предлогу. Porta је учинила само неке исправке у редакцији, које смо ми без тешкоћа примили. Она је још желела да се каже да се између Србије и Бугарске повраћа не само мир него и пријатељство. На то пак наш министар иностраних дела Гарашанин није пристјао ни жив ни мртав. Био је готов учинити све друго, — само да у уговор не уђе та реч пријатељство. Ради што бржег потписивања уговора, Porta и Бугарска попустиле су Гарашанину.

У исто време док су преговарали с нама о миру, Бугари су преговарали са Силама о Источној Румелији. Они су везали питање мира за питање Источне Румелије, — и кад год су попустили Силама у првоме питању, то је било под условом да Силе попусте њима у другоме питању. На почетку рата, ми смо се надали да ћемо ући у Софију, и да ћемо онда моћи рећи Силама: „Докле се не поништи самовласно уједињење Бугарске и Источне Румелије, ми остајемо у Софији!“ У место да ми уђемо у Софију, Бугари су ушли у Пирот, — и сада су они могли рећи Силама: „Ако нећете да постављамо Србима захтеве победиоца, онда признајте уједињење Бугарске и Источне Румелије!“

И пре српско-бугарског рата, Силе су биле вољне да признаду то уједињење у облику личне заједнице. Ако је између Сила било неких несагласица, те су несагласице потицале само отуда што је Русија покушавала да обори Батенберга, кога је Енглеска бранила. Наш рат, више него ништа друго, спасао је Батенберга. Победа над Србима учинила га је тако популарним и у Бугарској и ван Бугарске, да је Русија морала оставити његово збачење за неку бољу прилику. Чим је руска борба противу Батенберга престала, сагласност Сила постигла се лако. Формално, Источна Руме-

лија остала је и даље одвојена од Бугарске; у ствари те су две земље биле спојене, јер је бугарски кнез био истовремено гувернер Источне Румелије.

Наш рат, зато што није успео, постигао је управо оно што је имао да спречи. Ми смо хтели да оружаном снагом спречимо уједињење Бугарске и Источне Румелије. У место тога, ми смо Бугаре и Румелиоте тако ујединили у борби противу нас да више није било могућно раздвојити их. Њихово уједињење било је запечаћено крвљу, — и дело Пловдинског преврата довршено је победама код Сливнице и код Пирота.

XI.

Бугарски рат, који је краљ Милан замишљао као своју личну ствар, изнео је на видело како његове добре тако и његове рђаве особине.

Прво је изнео на видело његову велику политичку увиђавност. Брже и потпуније него ико други код нас, он је разумео „бугарску опасност“, — и покушао да одржавањем бар оне равнотеже коју је Берлински уговор установио између нас и Бугара, спречи бугарску превласт на Балкану.

Опозиција га је осуђивала што је водио „братоубилачки рат“; због етнографског сродства које је између нас и Бугара постојало, она није веровала у супротност наших политичких интереса; та супротност постала је доцније очевидна у Македонском питању, — и онда се тек показало колико је Краљ Милан имао право.

У време бугарског рата, наше јавно мишљење давало је за право опозицији а не Краљу Милану. Код многих наших људи, племенска свест била је јаче развијена него национална, — а национална свест јаче него државна. То је била обична ствар, да се интереси појединих делова Српства ставе изнад интереса Српске државе, или да се интереси Словенства ставе изнад интереса Српства. Тражило се на пр. да ми ради Босне водимо такву политику која је могла узроковати аустријску окупацију Србије, — или тражило се да ми идемо за Русима и онда, када су они радили за Бугаре, а не за нас.

Краљ Милан није био добар Словенин, а ни добар Србин. Србију је волео поглавито с тога што је била његова држава, а не што је била језгра Српства. Али баш са те оскудице и

словенске и свесрпске сентименталности, он је судио са много више политичке трезвености и државног егоизма него велика већина ондашњих Срба.

Бугарски рат, који је изнео на видело увиђавност Краља Милана, изнео је на видело и његову малодушност. Један од главних узрока нашега ратног пораза био је страх Краља Милана, — страх, и пре и после почетога рата, од опасности које су биле или сасвим уображене или јако увеличане. Из страха од радикала, он је ушао у рат без народне војске, само са стајаћом војском, која је још била малобројна. Из страха да нас Турци не нападну, и из страха да се не замери аустријској дипломатији, он није огласио рат одмах после одбијања Грековљеве мисије, када смо могли ући у Софију без борбе. Из страха од бугарског заобилажења нашега левог крила, он је одмах првога дана Сливничке битке, када још ништа није било изгубљено, побегао с фронта и оставио нашу војску без команде. Када се, после рата, Гарашанин први пут видео с Краљицом, он јој је одмах пребацио: „Зашто ми не рекосте какав је Краљ?! Да сам знао какав је, ја никада не бих с њиме улазио у рат!“

Од тирана Италијанског ренесанса са којима су га толико упоређивали, Краљ Милан је имао политичку интелигенцију и политички егоизам, али није имао њихове гвоздене нерве. То је био слабонерван човек, који је у своме кабинету врло општро и енергично резонувао, али који се пред практичним тешкоћама и опасностима брзо замарао и губио кураж. И зато у бугарском рату, који је требао да буде врховна проба његове владалачке способности, он је имао једну врло добру идеју, коју је одмах, на самом почетку остварења, упропастио.

Нашем народу бугарски рат, с једне стране, користио је, а с друге шкодио. Он му је, ако не одмах, а оно после неког времена, када су се ратни утисци сталожили и средили, — отворио очи пред бугарском опасностима. О Македонији мислило се и раније код нас, али без усредсређене пажње. После бугарског рата, ми почињемо у Македонији систематски рад на одбрани наших народних интереса од бугарске пропаганде. Влада отвара консулате, којима је главни посао да обнове у Македонији нашу културну радњу, која је после ратова од 1876/7 била прекинута. Јавно мишљење ствара

друштво Св. Саве, једну нову патриотску организацију, која у своме програму ставља Македонију на прво место. Бугарски рат усредсредео је наше народне енергије у правцу ове области, — и то је корист коју смо од њега имали.

Штета коју нам је он учинио, састојала се у томе, што је наш добар глас био упропашћен. Цео је свет држао да ми имамо већу и бољу војску него Бугари, — и када су нас Бугари, на опште изненађење, тукли, то се тумачило исто толико нашим кукавичлуком колико њиховим јунаштвом. Болесна страхљивост Краља Милана залепила се, у неку руку, за цео српски народ, као да је то наша национална особина. И ако смо ми били неистрошен сељачки народ, који зацело није патио од сувише културе, о нама се говорило као о једном народу који је стао да се квари и измеће, чим је окусио прве „плодове цивилизације.“ Ми смо изгледали мекушци, неспособни не само за културне напоре западне Европе, него неспособни чак и за оно војевање које је Балканским народима лежало у крви. У очима Европе, ми смо изгубили сваки војни, па с њиме и сваки политички значај. Међу Балканским народима, ми смо се срозали на последње место. На прво место уздигнути су Бугари. Они су важили за највећу војну силу на Балкану; Бугарска, то је била мала Пруска, која је имала пре а после да наметне своју превласт целом полуострву.

Рђаво мишљење које се у Европи створило о нама, утицало је неповољно и на нас саме. Ми смо стали сумњати о својој властитој вредности. Национални понос и самопоуздање Кнез Михаиловог и Омладинског доба ишчезло је. Не осећајући у себи више куражи за велику националну политику, ми нисмо осуђивали себе него њу, — и називали смо је националним романтизмом. Нека утученост осећала се у целом јавном животу, — и скептицизам, та философија немощи, дошла је код нас, први пут, у моду. Сливница, која нам је убила веру у нас саме, била је једна од оних војних недаћа које су много штетније својим трајним моралним последицама, него непосредним политичким губитцима.

ГЛАВА XII.

НАПРЕДЊАЧКИ ПАД.

I.

Бугарски рат још се није био свршио, а његове последице већ су се осетили у нашој унутрашњој политици. Прва је последица била одлука Краља Милана да се одрекне престола.

Раније је речено да је, после предлога Тројецарског савеза о примирју, Краљ Милан оставио војску и отишао у Ниш. Ово се објашњавало тиме, да је због преговора о примирју његово присуство потребније у позадини него на фронту. У ствари, Краљ је из Ниша намеравао продужити пут у Београд; ту би узео жену и дете, и побегао из земље. То не би била само његова оставка него оставка целе династије. О својој намери он је, како изгледа, у напред известио Краљицу Наталију.¹ Аустроугарски посланик, који га је у то доба видео, описује га као болесно скрушенога човека, с узнеми-реним и помућеним погледом, без много везе у говору.

У Нишу, Гарашанин је пресекао Краљево путовање. Он је био уверен, — ако Краља пусти у Београд, све је изгубљено, — ни Краљица ни министри неће имати снаге да га уздрже од оставке. Под Гарашаниновим притиском, Краљ је одустао од даљег путовања и позвао Краљицу к себи у Ниш. Заједно с њоме звао је и престолонаследника. Гарашанин, од своје стране, позвао је у Ниш све министре.

Тим поводом, у Београду је држана 14 новембра министарска седница, на којој су били и два неминистра: Пиротанац и Новаковић. Страни листови који су то јутро стигли у Београд, већ су имали вести о Краљевој оставци. Вероватно, и Краљица показала је министрима Краљево писмо у коме је он говорио о своме бегству и оставци. У сваком случају, они су знали да њих и Краљицу зову у Ниш због

¹ Вид. Српске Новине, 18 април 1892.

Краљеве оставке. Они су нашли да се том позиву не треба одазвати. Краљица и Влада остали су у Београду: у Ниш су отпутовала само два министра: Вукашин Петровић, министар финансија, и Драгомир Рајовић, министар народне привреде. Они су имали задатак да одвраћају Краља од оставке.

По причању Вукашина Петровића, ствари су даље текле овако: 15 новембра, Краљ је примио Гарашанина, Петровића, и Рајовића. Изгледао је „изнемогао, срушен, апатичан“. Одмах после првих поздрава, рекао је „да је решен да иде“. Пружио је Гарашанину један табак хартије на четворо савијен: то је била оставка. Гарашанин побледе као мртвац; дочена оставку, па је баци далеко од себе. Он се продера на Краља: „Каква абдикација, срам вас било! Ми стрељамо прсташе, а Ви хоћете да будете династички прсташ! Не можете Ви из ове собе, докле је на мени главе, нигде на другу страну, до право војсци!“ Гарашанин, који је говорио „у највећем узбуђењу и у грчевитом писку“, срушио се после ових речи на једну столицу. Дисао је тешко „као да је два сахата без одмора трчао“.¹

На Гарашанинове прекоре, Краљ је одговорио тиме што је подигао оставку, која је лежала на земљи, и понудио је Вукашину Петровићу. Овај је одмах метнуо руке на леђа, да не би могао примити оставку.

Краљ поче да попушта. Он није више говорио о оставци него о полуоставци. Предао би владу Краљици као намесниковици, а он би отишао к војсци као њен командант. Он се јамачно сећао да је тако нешто учинио, за време француско-пруског рата, Наполеон III. Министри нису примали ни полуоставку: Краљ је морао остати и даље на престолу да заједно с њима спасава земљу.

Краљ бризну у плач. Онако уплакан љубио се са свима министрима редом. Пошто се мало смирио, он седе за сто, и, као добро ђаче, замоли ministre да му диктирају упутства по којима ће у будуће радити. Министри му издиктираше неколико тачака, од којих је најважнија била та, да, и ако се Краљ враћао к војсци, команда над њоме преносила се са њега на ђенерала Хорватовића. Дотадашњи начелник штаба врховне команде, министар војни Јован Петровић имао се разрешити као болестан и неспособан.

¹ Владан Ђорђевић, II, 1269, и даље.

Задржавајући Краља на престолу, министри су му одузимали команду над војском. Новог команданта Хорватовића Краљ Милан примао је преко воље, само због пубlike која је имала у њему великог поверења. Публика се сећала његовог чврстог држања у турским ратовима.

Докле су се министри трудили да пошто пото задрже Краља на престолу, аустроугарски посланик граф Кевенхилер мислио је на против да је његова оставка неизбежна. На своме путу у бугарски логор, он је видео Краља Милана, и овај му је са својим „тупим очајањем“ чинио утисак изгубљена човека. Кевенхилер је био коленовић и коњички официр; са његовим официрско-аристократским појмовима никако се није слагало то што је Краљ радио. Он је отишао од војске пред саму Пиротску битку, и у томе судбоносном тренутку није мислио о одбрани земље, него о бегству с престола. Кевенхилер је држао да се Краљ тако осрамио и у очима војске и у очима народа да не може дуже остати на престолу.

Али, шта да се ради после Краљеве оставке? Кевенхилер је дошао на мисао о намесништву Краљице Наталије. За време бугарског рата, она је показала и куражи и патриотизма; као Гарашанин, и она је била за продужење рата до последње капи крви; бугарски рат, који је обелоданио све женске особине Краља Милана, обелоданио је све мушке особине Краљице Наталије. Кевенхилерова мисао о Краљичином намесништву не би била сама по себи неразумљива. Неразумљиво је само то, да је Кевенхилер саопштио своју мисао Краљици, пре него је на то овлашћен од своје Владе. Он се, изгледа, повео за својим личним осећајима. До бугарског рата, он није био у добрим односима са Краљицом; она није одобравала аустрофилску политику свога мужа, и није то крила. У току бугарског рата, Кевенхилер је био задивљен Краљичиним држањем, и добио према њој неке ритерске осећаје. Онда када јој је, и без овлашћења своје Владе, говорио о њеном намесништву, он је сасвим заборавио да је дипломат, и понашао се само као ритер.

Краљица није жудела за влашћу, али неколико дана она је веровала не само у могућност, него и у нужност свога намесништва. Као што смо видели Краљ Милан у први мах није говорио само о својој оставци, него о оставци целе династије. Краљица је хтела да, после пада свога мужа, за-

држи свога сина на престолу. Милан, када је већ таква кукавица, нека иде из земље; она ће остати да и без њега брани права свога сина, — ако потребно, чак и као намесниковица. Она је држала да ту дужност има не само као мајка, него и као Српкиња. Јер, најзад, ко зна шта Милан намерава с оставком целе династије? Може бити, његова је намера да изазове у земљи безвлашће, које ће послужити Аустрији као повод за окупацију Србије... Е лепо, да не би дошло до окупације, Краљица ће, после Миланова бегства, узети намесништво, и тиме спречити безвлашће.... Краљица Наталија била је неукa у политици, није умела да среди своје мисли, и није била обазрива у говору с људима. Без јасног плана, и са женским брзањем, она је почела водити разговоре о једној коалицији странака, на коју би се њено намесништво ослонило.¹

И Краљица и Кевенхилер изгубили су из вида једну ствар. По нашем Уставу, намесничка власт није припадала Краљици, него тројици намесника изабраних од Скупштине. Уосталом, комбинација са Краљичиним намесништвом трајала је само неколико дана. Кевенхилер је добио упутства из Беча да држи Краља Милана докле је год то могућно: са свима својим махнама, Милан аустрофил био је подеснији за Аустрију, него русофилка Наталија са свима својим врлинама. У исто време, и Краљица је увидела да Милан и ова заједно могу боље обезбедити будућност свога сина, него она сама, — слаба жена окружена нашим препреженим политичарима. Она није имала љубави према Милану, али ради спаса династије била је решена на потпуну солидарност с њиме. 30 новембра Гарашанин је њој писао, да Краљ намерава дати оставку у корист свога сина, у коме би случају намесничку власт вршио министарски савет под председништвом Краљице.² Гарашанин

¹ Вид. прилог VIII.

² Краљ Милан који је 15 новембра у разговору са тројицом министара одустао од оставке, почео је, како из овог Гарашаниновог писма излази после неколико дана поново говорити о оставци. Диста, у Гарашаниновом писму, које носи датум 30 новембра, стоји да му је Краљ говорио о оставци „одономад“. У овом поновном говору он није више помињао оставку целе династије, него само своју личну. Докле је помињао на оставку целе династије, он, наравно, није правно никакве комбинације са краљичиним намесништвом. Та се комбинација јавља први пут у његовом разговору са министрима од 15 новембра: тада је Краљица требала да буде намесник не малолетном Краљу Александру, него саме Краљу-

је преклињао Краљицу да се не прима намесништва. Он је јамачно држао да ће Краљ одустати од оставке, ако буде знао да свога малолетног сина мора оставити на једном намесништву коме неће председавати Краљица Наталија. На Гарашаниново писмо, Краљица је одговорила сасвим одсудно, да она „неће никада бити регенткиња“, и да је „за њену амбицију довољно име српска мајка“.

II.

Гарашанин, Краљица, и Аустрија задржали су Краља Милана на престолу. Гарашанин је, од првога тренутка, био противан оставци; Бечки кабинет исто тако; граф Кевенхилер и Краљица колебали су се, али само кратко време.

Задржан на престолу, Краљ Милан није се осећао на њему сигуран. Његов углед био је проигран на Сливници. Опозиција, која се, после Тимочке буне, обесхрабрила и притајала, наново је дизала главу. Нарочито су се устрчали либерали и Пироћанчеви напредњаци. Ристић и Пироћанац, и ако дотле у врло рђавим личним односима, састали су се и измењали мисли. Они су се сложили да и у спољашњој и у унутрашњој политици ваља мењати правац којим је Краљ Милан ишао. У спољашњој политици, показало се после Пловдинског преврата да је на Балкану Аустрија много слабија, а Русија много јача него што је Краљ Милан веровао. Русија је успела да на супрот Берлинском уговору изведе уједињење Бугарске и Источне Румелије. Аустрија није била кадра да нама изрази накнаду. Зар то не значи да и ми ваља да се обрнемо Русији? У унутрашњој политици, лични режим Краља Милана није после Сливнице био могу-

Милану, који би пренео на њу политичку управу земље да би се сав посветио војним стварима. Тек доцније када се Краљ вратио наново на мисао о оставци, и оставку ограничио на своју личност, Краљица је постала у његовим плановима намесник малолетног краља Александра. — Главни документи о „несуђеној абдикацији Краља Милана“ објављени код Владана Ђорђевића, Историја српско-бугарског рата 1885. Књига друга, глава XXII. Гарашаниново писмо од 30 новембра објављено прво у Погледу 1889, затим у безименој брошури Последњих шест година наше новије историје, I, 10. У хартијама Јована Мишковића налази се пренис оног одломка из мемоара Краљичиних који се односи на Краљеву оставку. За Краљичино држање важни извештаји аустроугарског посланика од 26 новембра, 17, и 19 децембра 1885.

ћан. Свет није више веровао у Краљеву памет, и тражио је његово стављање под што јачи скупштински надзор. Промена Устава у слободоумном духу није се дала избећи.

Ристић и Пироћанац претпостављали су с разлогом да држе ситуацију у својим рукама. Радикали због Тимочке буне, Гарашанин због Сливнице, били су подједнако онеспособљени за владу. Краљ Милан, ако није хтео да одступи, морао се погађати било са Ристићем било са Пироћанцем. Да их не би, по свом обичају, изигравао једнога другим, њих су се двојица удружили. Тако удружени, могли су да му диктирају услове.

Краљ Милан је још крајем новембра обратио пажњу на састајање и договарање Ристића и Пироћанца. Заједница Ристић-Пироћанчева чинила му се опасном за његову политику, и он је стао смишљати свој начин одбране. После Сливнице, он је био у потпуном нервном растројству; опет зато његова способност политичког комбиновања и сплеткарења радила је и даље, — најбољи знак колико је она у њега била јака.

Пре свега, Краљ је гледао да искуша Ристића и Пироћанца. Он им је послао у Београд Гарашанина с овим питањима:

„(1) Којим правцем треба Србију у напредак водити у садашњој балканској кризи?

„(2) Којим правцем треба подесити унутрашњу земаљску политику наспрам целокупне унутрашње ситуације, како су је створили последњи догађаји?

„(3) Да ли садашња ситуација захтева да и Краљ или Краљ и династија абдицирају?“

У двору, у присуству Краљице Наталије, Гарашанин је имао састанак са Ристићем, Пироћанцем, Радивојем Милојковићем, и Стојаном Новаковићем. Пре свега Гарашанин је изложио војну и политичку ситуацију. После тога четири политичара имали су да му на Краљева питања предаду писмен одговор. Новаковић, који је правио скицу одговора, одговорио је на сва три питања, па и на питање о оставци Краљевој. Професорска природа, он је мислио да се и о томе да расправљати објективно. Радивоје Милојковић, искусни полицајац, знао је добро да се свака писмена изјава о Краљевој оставци може једнога дана употребити као „основ по-

дозрења“ у каквом велеиздајничком процесу. Ја не дајем тапију од главе, рекао је он Новаковићу. На питање о оставци није одговорено ништа, него је речено Гарашанину, да се о оставци може говорити само с Краљем усмено, и то у четири ока.

Састанак Гарашанина са Ристић-Пироћанчевом групом био је мучан и непријатан. Гарашанин је стајао пред својим политичким противницима као оптуженик. Најмање обзира према њему имао је Пироћанац. Гарашанин је признавао потребу свога повлачења с власти, али је молио да му се оставе отворена врата на која ће изаћи. Пироћанац, на свој саркастичан начин, рекао му је, да човек излази кроз прозор, када не може на врата.

У свом одговору, четири политичара нису крили да су потребне велике промене и у спољашњој и у унутрашњој политици: у спољашњој политици препоручивали су приближавање Русији, — у унутрашњој, промену устава. Ове савете Краљ Милан је примио врло рђаво. Њему се не само није свиђала нова политика коју су му четири политичара препоручивали, него му се још чинило да они ту политику препоручују поглавито с тога да би њега принудили на оставку. Главни носилац дотадашње политике био је он сам; ако се та политика мора мењати, онда с њоме ваља и он да падне. Заједницу Ристић-Пироћанчеву он је довео у везу са гласовима које су о намесништву Краљице Наталије ширили њени лични непријатељи, којих је било и међу напредњачким министрима и међу Краљевим рођацима Катарци. Краљ је тврдо веровао да је Краљица склопила са Ристићем и Пироћанцем заверу којој је циљ његово терање са престола.¹

По својој болесној неверљивости и манији сумњичења, Краљ Милан је страховито преувеличавао неколике тачне факте. Краљица је доиста мислила на намесништво, али само онда када је Краљ хтео да бежи из земље, и када јој се чинило да ће она сама морати да брани престо свога сина. Она је тада говорила и о коалицији странака, и у толико се сретала у мислима са Ристићем и Пироћанцем. У неком договору са њима двојицом није стајала. Што се тиче Ристића и Пироћанца, обојица су предвиђали могућност Краљеве оставке;

¹ Извештај аустроугарског војног аташеја од 12 јануара 1886.

како су обојица, поред много амбиције, имали и много сујете, то су обојица, као будуће намеснике, замишљали у првом реду себе саме; Ристић је у своме поновном намесништву чак назирао „чудновату вољу Судбине“. Ни Ристић ни Пироћанац нису имали никакав план о натеривању Краља на оставку. Они су били интриганти, али не и завереници, — и чекали су да Краљевој оставку донесе собом сам ток догађаја.

О својој оставци први је почео говорити сам Краљ Милан. Опет зато, када су се на рачун те оставке стале правити комбинације у политичком свету, Краљ се љутио: когод је веровао у могућност његове оставке, изгледао му је непријатељ, који његову оставку жели.

Гарашанин није делио Краљево мишљење о Краљици, али је делио његово мишљење о Ристић-Пироћанчевој заједници. Он је страшно мрзио Ристића и приписивао му сваковрсне макиавелистичке планове; он је био тако заслепљен, када је била реч о Ристићу, да је на пр. и за Тимочку буну држао да ју је Ристић потпиривао.

Заједница Ристић-Пироћанчева прибила је Краља Милана и Гарашанина још чвршће једнога уз другог. Увек противан Краљевој оставци, Гарашанин је постао том акту двогубо противан, када је видео да после њега може доћи Ристићево намесништво. Као што је Гарашанин био противан Краљевој оставци, тако је и Краљ био противан Гарашаниновој, јер Гарашанина на влади имали су да наследе Ристић и Пироћанац.

Крајем године, Краљ Милан се вратио у Београд. Изгледао је „суморан, жалостан, оболео, уморан“.¹ С Краљицом се одмах споречкао. Прво је она напала њега, и то због Марије Катарци, коју је он, одмах по доласку у Београд, отишао да види.² После је Краљ напао Краљицу, што га је „компромитовала у очима Европе“, и што је хтела „да га свргне с престола, само да би се она дочепала престола“.³

У Београд Краљ је дошао са готовим планом како да доскочи Ристићу и Пироћанцу. Он је хтео да одржи Гарашанинову владу пошто пото. Та је влада била истрошена и непопуларна; њој се морала убризгати свежа крв. Где да се

¹ Кристић, 26 децембар 1885.

² Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, стр. 25/6.

³ По мемоарима Краљице Наталије.

та крв нађе? Краљ Милан се одлучио да поново оживи радикале, и да их спрегне са Гарашанином. Појачан радикалима, Гарашанин би лако победио Ристића и Пироћанца. Радикали би му такође помогли да од Скупштине добије разрешницу за бугарски рат. Краљ је давао много важности овој разрешници. Као после првога турског рата, који је испао рђаво, тако и после бугарског рата, Краљ је осећао потребу да се оправда пред народом.

Краљ је стигао у Београд на Туцин дан, а већ на Св. Стевана отишао је у Београдски град, где су тамновали радикални прваци. Наредио је да изведу преда њ Перу Тодоровића, и почео одмах политички разговор са тим човеком који је лежао у казамату осуђен за велеиздају.

Краљ Милан је говорио о тешким приликама у којима се земља находила. Мир са Бугарском још није био закључен; може бити, у кратком року, рат ће се морати продужити. У томе случају, Србија би морала напрегнути сву снагу да покаје Сливницу. Такав напор могла је захтевати од народа само једна влада популарнија од напредњачке. Зато је Краљ нудио Тодоровићу напредњачко-радикални споразум, који се дао бранити, ако не с уског страначког, а оно са ширег националног гледишта.

Краљ Милан био је мајстор патетичног патриотског разлагања, и вешто је сакрио од Тодоровића да би напредњачко-радикални споразум био више управљен противу Краљице Наталије и Ристић-Пироћанчеве групе него противу Бугара, и да би више имао да утиша скупштинске протесте због Сливнице него да распламти народно одушевљење за продужење рата.

Пера Тодоровић био је готов на све само да изиђе из тамнице. Он није био онај исти човек кога је 1883 преки суд осудио на смрт. Некадашњи народни борац разочарао се о народу. Он је био саблажњен да се Тимочка буна могла тако брзо и тако лако угушити; саблажњен да се само Источна Србија дигла, а остали крајеви остали мирни; саблажњен да је, после угушења буне, цео народ пао на ноге пред Краљем Миланом. Докле је Краљ добијао честитке и од најљућих радикала, на њих осуђене чланове радикалне прваке заборавили су и најбољи пријатељи. Нико се није питао, како је њима у затвору, — и они су сами од својих

новаца морали да купују себи храну, ако нису хтели да иду на општи осуђенички казан.

Тодоровић је говорио о народу са једом и пакошћу. То је била стока без репа за коју се није вредило жртвовати. Он је био луд што је сву младост страшио у служби народа, и што је мислио да су полудивљи „влауцани“ и „шубараши“ Источне Србије то исто што и оне великоварошке гомиле које на Западу праве револуцију.

Пре Тимочке буне он је прецењивао народ, а потцењивао Краља: шта ме се тиче Краљ, када је народ са мношћом. После Тимочке буне, он је прецењивао Краља, а потцењивао народ. Краљ Милан, који је растерао радикалну Скупштину и угушио Тимочку буну, чинио му се једина политичка снага у целој земљи. Ко хоће да води реалну политику, ваља да с њиме хвата везу: све је остало лаж и обмана. У осталоме, Краљ Милан је образован и културан човек; с њим је лакше објаснити се, него с оним сеоским гомилама које су се тискале на радикалним зборовима више по неком чопорском нагову, него са правом свешћу и разбором.

Овај преврат извршен у Тодоровићевим идејама, показује да он није имао праву, дубоку веру у идеје, која се не да поколебати ни сломити страдањима и гоњењима. Он је био лажни идеалист. Његова борбеност са које је изгледао врло начелан човек, није била последица превеликог одушевљења за начела, него ствар темперамента: он је имао пусту, неукроћену природу, којој су требали страначки окршаји да би се у њима истуђила. Уз то је дошла и сујета; ласкало му је да га гомила гледа и да му се диви као неком небојши. Да се могао уживети у једну идеју до потпуног заборавља своје личности, он би тамновање подносио стрпљиво као нужну жртву за начела. Овако, он је у тамновању видео само своју личну катастрофу, с којом ни његова бесна ђуд ни његова сујета није хтела да се помири. Он се толико љутио на своју несрећну судбину, да је због ње омрзнуо и на властита начела која су је, бар у неколико, узроковала. У данима искушења, начела су се тако лако оцепила од његове личности као да су била само једна образина коју је носио од јордама.

Поред тамновања има још једна околност која је могла изазвати веће унутрашње промене код Тодоровића. То је

претерана употреба морфиума, на коју је он навикао због болести у јетри. Морфиум је разлабавио његов карактер, угушио његово осећање стида и пристojности.

Разочарани демагог и морфиоман с изгубљеним осећањем личног достојанства, Тодоровић је брже боље прихватио предлог Краља Милана. Сви радикали, осуђени због Тимочке буне, изузимајући оних у бегству, помиловани су 1 јануара 1886.¹

После овога изгледало је да ће настати ново груписање политичких снага: Краљ Милан, Гарашанин, радикали на једној страни; — Краљица Наталија, Ристић, Пироћанац на другој.

III.

Готово једновремено са Краљевим покушајем да Гарашанину доведе у помоћ радикале, пада и Пироћанчев покушај да одвоји од Гарашанина напредњаке. Пироћанац је, прво, гледао да преко својих људи у Гарашаниновој влади изазове министарску кризу. Министар народне привреде Драгомир Рајовић био је тај који је требао да узбуни противу Гарашанина његове властите другове. Рајовић је био тако невестит и груб, да и они чланови Владе који су били на његовој страни, морали су да га оставе. У место да обори Гарашанинов кабинет, Рајовић је сам испао из тога кабинета.

После тога, Пироћанац је извршио непосредни напад на Гарашанина. Као вођа странке, сазвао је 3 јануара 1886 главни одбор напредне странке, и тражио од одбора да одобри оне мисли које су он и Новаковић, заједно са Ристићем и Милојевићем, изложили у свом одговору Краљу Милану. Одбор је то учинио. Пироћанац је затим предложио савез напредњака и либерала. Одбор је то одбацио. Најзад, Пироћанац је поставио лично Гарашаниново питање, али и ту је претрпео пораз: главни одбор остао је веран Гарашанину. У одлукама главног одбора било је нечега противуречног. Одбор је одобравао политичке мисли Пироћанчеве, али није хтео за вођа Пироћанца него Гарашанина. Гарашанин је имао јачи утицај на људе и већу популарност у странци; на седници главног

¹ О овом помиловању аустроугарски посланик граф Кевенхилер није био у напред извештен. Краљ га је сматрао за Краљичина човека, и није га посветио у један план који је био управљен противу Краљице и њене околине.

одбора, он је победио Пироћанца, и ако је он био одсутан, а Пироћанац присутан. Пироћанац и Новаковић увидели су свој пораз, — и повукли су се из страначког живота.

Напредњачком скупу следовао је после неког времена радикални скуп. По жељи Краља Милана, 6 фебруара 1886, састало се у Нишу око четрдесет радикалних првака, који су имали да решавају о савезу радикала и напредњака. За савез је говорио само Пера Тодоровић; када је дошло до гласања, осим њега и још једног радикала, сви су остали гласали противу савеза. С друге стране, радикални скуп, и ако га Краљ о томе није питао, донео је одлуку о потреби уставне промене. После Ристића и Пироћанца, и радикали су стављали Краљу на знање да лични режим није више могућан.

Сада се Краљ Милан могао уверити да је помиловао радикале бадава. Они су продужавали своју стару политику противу њега и напредњака. Он је мислио да је задобио за себе целу радикалну странку онда, када је у ствари задобио само Перу Тодоровића. Поред све своје популарности, Тодоровић није имао у радикалној странци онај значај који код либерала Ристић или код напредњака Гарашанин. У опште, у либералној и напредној странци, шефови су били важнији од организације; у радикалној, обрнуто, организација била је важнија од шефова.

Сви планови политичких савеза прављени после Сливнице, изјаловили су се један за другим. Напредњаци су одбили савез са либералима, а радикали са напредњацима. Краљ Милан и Гарашанин остали су осамљени као што су и били. Они су успели да покваре Ристић-Пироћанчеву комбинацију, али су с друге стране васкрсли радикале, који су им били опаснији од Ристића и Пироћанца.

IV.

После радикалнога скупа у Нишу, Краљ Милан је учинио једно за другим две мало очекиване ствари.

(1) У току месеца фебруара приближио се Краљици Наталији, и поново потакнуо говор о њеном намесништву. Он не би давао оставку, него би отишао на дуже одсуство, — и под Краљичиним намесништвом дао би се нов правац нашој и спољашњој и унутрашњој политици. Краљица није

одбијала овако краткорочно намесништво с одређеним задатком; говорила је аустријском војном аташеу да је већ саставила ново министарство, и наговештавала му прекид са дотадашњом аустрофилском политиком.¹ Наједан пут, Краљ Милан обрнуо је други лист: више није било говора ни о промени политике ни о Краљичином намесништву; све је остајало по староме. Шта је управо хтео Краљ Милан? Јели хтео кушати Краљицу, да види како стоји са њеним политичким амбицијама? Или се, после радикалног скупа у Нишу, уплашио од нове борбе са радикалима, — и онда сасвим искрено помислио да макар само за време уступи власт Краљици, према којој су радикали били боље расположени него према њему...

(2) У марту, Краљ Милан понудио је владу Ристићу. Ово је био само један маневар. После пропалог покушаја напредњачко-радикалног савеза, Гарашанин је изгубио наду да се може одржати на власти, и дао је оставку. Да би одвратио Гарашанина од оставке, Краљ је позвао Ристића, за кога је знао колико га Гарашанин мрзи; Гарашанин се одмах предомислио, и Ристићева комбинација покварена је у последњем часу, када су нови министри дошли у двор да се представе Краљу.² Овај привидни покушај са Ристићевим министарством Краљ је сматрао за велики мајсторлук којим је изиграо и Ристића и Пироћанца. Ристић није узео у своју владу Пироћанца, као што се овај надао: Краљ Милан је уживао што је обелоданио Ристићеву неискреност према Пироћанцу, и завадио два савезника. У ствари, Краљев маневар више је користио Ристићу него што му је шкодио. О Ристићу се било укоренило уверење да, због неодољиве мржње Краљеве, не може више бити министар. То се уверење показало сада неосновано; Ристић, истина, није успео саставити владу, али је опет ушао у ред могућих министара. Пошто је помиловао радикале, Краљ је повратио код света веру у могућност Ристићеве владе. Аустроугарски посланик није разумевао ту Краљеву политику која се састојала у оживљавању његових властитих противника.

Пристајући да остане на влади, Гарашанин је учинио неке измене у саставу свога министарства. Пре свега, он сâм

¹ Аустроугарски војни аташе, 26 фебруар и 9 март 1886.

² Аустроугарски посланик, 20 и 27 март, 4 и 5 април 1886.

прешао је из министарства иностраних дела у министарство унутрашњих дела. Требало је правити нове скупштинске изборе, и Гарашанин је хтео да их сам руководи. Дотадашњи министар унутрашњих дела, Димитрије Маринковић добио је министарство правде. Маринковић је био сталожен и искусан човек, који је управљао министарством унутрашњих дела са много мање ларме и кавге него Гарашанин. Али, као бивши члан Касационог суда, Маринковић је имао много правничких скрупула и ваздан пазео да се не огреши о закон; због тога се мислило да неће бити згодан за министра унутрашњих дела онда када је требало непопуларној Гарашаниној влади створити већину на силу. За министра иностраних дела постављен је један војник, — пуковник Драгутин Франасовић, што је значило да Краљ жели да спољашњу политику држи под својим што непосреднијим надзором. У министарству финансија, Вукашина Петровића, на кога се много викало због учешћа његова брата у ратним набавкама, заменио је Чедомиљ Мијатовић. Мијатовић је био наш пуномоћник за закључење мира са Бугарима; њему се рачунало у заслугу што је закључен частан мир, и он је улазио у Гарашанинову владу с подмлађеним угледом. Падао је у очи велики број официра: од седам министара, тројица су били активни, а двојица резервни официри. То се узимало као знак да Краљ продужава лични режим.

Скупштина је распуштена, и нови избори наређени за 26 април. Одмах после распуштања Скупштине Гарашанин је наново понудио радикалима споразум. Тај му је споразум требао да би лакше добио на Скупштини разрешницу за бугарски рат. Радикали би опростили напредњацима Сливницу; напредњаци радикалима Тимочку буну. Раније, у фебруару, радикалима је нуђен начелни споразум и заједничка влада са напредњацима; сада, у априлу, нуђен им је само изборни споразум. Ратно стање које је још трајало у целој земљи, било би укинато да би се обезбедила слобода избора; изборна места била би подељена између радикала и напредњака; у радикалним местима, полиција се не би мешала у изборе, али, у накнаду зато, у напредњачким местима, радикали не би истицали својих кандидата. Гарашанин је давао радикалима тридесет до четрдесет места; већину је задржавао за себе, јер без ње није био сигуран да ће добити

скупштинску разрешницу за бугарски рат. Резоновање Гарашаниново било је просто. С помоћу ратног стања и полицијског притиска, Влада може сатрти радикале на изборима, као што их је и после Тимочке буне сатрла. Зато је за радикале боље да, без борбе, поделе са напредњацима изборна места, и то по оној сразмери која је између те две странке постојала на првој напредњачкој скупштини од 1880: напредњацима већина, радикалима јака мањина.

Радикали су одбили споразум са напредњацима. Они су тврдили да јаку мањину могу добити и без Гарашанина. Што под ратним стањем и полицијским притиском нису могли добити, то је већину, — али већину Гарашанин ни у коме случају није давао њима, него је задржавао за себе.

Као на Нишком скупу тако и сада, Пера Тодоровић легао је сав за споразум са напредњацима. Он је говорио као „дефетист“. Није више веровао у снагу радикалне странке, сумњао је чак да се без полицијског попуштања може добити и пристојна мањина. Он је у тој мери заступао напредњачко гледиште, да га другови нису више сматрали за чистог радикала. У препиркама Тодоровић није имао уздржљивост и стрпљивост Папићеву; он није умео да постепено и неосетно наведе људе на своје мишљење; он је хтео да своје противнике одједном утуче једном дугом исцрпном беседом и да им своје мишљење натури силом диалектике. Ако његова беседничка вештина не би имала жељена дејства, он би се наљутио, и стао вређати оне које није успео да убеди. Поводом Гарашанинове понуде изборног споразума, он се жестоко дохватио са београдским радикалима и престао долазити на њихове састанке. Од тога тренутка, све што је радио, радио је на своју руку, и мимо београдске радикале.

Пошто су одбили споразум са напредњацима, радикали су потписали, на Цвети, споразум са либералима. То није био само изборни него још и начелни споразум, — споразум о заједничком политичком програму. Као год у ранијем Ристић-Пироћанчевом споразуму, тако исто и у овом либерално-радикалном, највише је наглашавана потреба промене устава и потреба поправке односа са Русијом. Уговорено је да на скупштинским изборима обе странке истичу заједничке кандидате и да не улазе у владу једна без друге.

У дугогодишњој заједничкој опозицији противу напредњака, либерали и радикали били су се, и без споразума, доста приближили једни другима. Сметња за формални споразум лежала је у дубоко укорењеном неповерењу радикала према Ристићу лично. Они су мислили да он хоће споразум с њима само докле су и он и они у опозицији; чим заједничким напорима оборе напредњачку владу, он ће их отурити од себе, и саставити нову владу сам са својим либералима. Зато су радикали захтевали од њега црно на бело, да ни у ком случају неће улазити у владу без њих. Када је Ристић примио тај захтев, либерално-радикални споразум био је брзо готов. Споразум одговарао је интересима обе странке. Ристић није могао доћи на власт, јер није имао већине у народу. Радикали нису могли доћи на власт, јер је Краљ сумњао и о њиховој династичности и о њиховој политичкој зрелости. Удружен са радикалима, Ристић је добијао већину у народу; удружени с Ристићем, радикали су добијали династичност и политичку зрелост. Они и Ристић допуњавали су се узајамно.¹

Ако је место напредњачко-радикалног споразума коме је Краљ Милан тежио, начињен либерално-радикални споразум, то је било стога што су радикали тражили такве савезнике који ће им помоћи у борби противу Краља Милана, који је за њих био и остао главни противник. Либерали, одбачени од Краља Милана, могли су бити такви савезници; напредњаци нису могли, јер, под Гарашаниновим вођством, постали су Краљева странка. Краљ Милан се преварио када је мислио да ће помиловањем радикалних првака променити расположење радикалне странке према себи. Између њега и те странке постојала је једна основна несасгласност која се није дала отклонити. Краљ је хтео, у једном или другом виду, да влада аутократски. Радикали су хтели да га начине строго уставним владоцем, покрај кога ће у ствари владати они као најјача странка.

V.

Гарашанин се није обмањивао о томе како он и његова странка стоје у народу. Он је био задовољан, ако с помоћу полиције добије половину од укупног броја народних посла-

¹ Вид. прилог IX.

ника; с владиним посланицима, после, накрио би себи већину.¹ Да би добио ту половину народних посланика, био је решен да тера с полицијским притиском до крајње мере. У распису који је упутио полицијским властима пред изборе, стајало је ово: „Сваки неуспех избора сматраћу као неискреност и неспособност полицијских органа. И пошто он неусловљава и промену кабинета, то ћу на првом месту гледати да се са неискреним и неспособним таквим чиновницима израчунам на начине које ми земаљски закони дају, у напред бележећи да им апсолутно никакву одбрану нећу примати“.² Другим речима, ма како испали избори, Влада се неће мењати, и сви полицијски органи у чијем подручју буду изабрани опозиционари, биће отпуштени или пензионисани.

Избори су, у ствари, вршени под владом ратнога стања, јер оно је укинато тек на пет дана пред гласање. Притисак власти био је такав, да по мишљењу аустроугарског посланика ниједан једини избор није био законит.³ Али, и поред притиска, Влада није постигла резултат који је желела. По њеном властитом казивању, добила је, од 121 посланика, 61, — дакле, већину од једнога гласа. Краљица Наталија, у једном приватном писму, давала је друге цифре: Влада 58 посланика; опозиција исто толико; у пет места избори покварени.⁴ Када се Скупштина састала, на владиног кандидата за председника пало је 87 гласова; по одбитку 38 владиних посланика, остаје 49 народних посланика који су гласали за Владу. Према свима овим бројевима изгледа да је Влада, у место већине, добила ону јаку мањину коју је Гарашанин нудио радикалима. С помоћу владиних посланика, та јака мањина претворена је у слабу већину.

Притисак власти продужио се и после избора. Пре свега, настало је гоњење оних чиновника који су гласали противу Владе и који су нарочито у Београду били многобројни: сви су они или премештени, или пензионисани, или отпуштени. После тога власт је стала ометати посланике из опо-

¹ Аустроугарски посланик, 20 април 1886.

² Овај распис објављен је у Одјелу, 28 августа 1887. Да је такав распис допета издан, потврђује аустроугарски посланик у извештају од 20 априла 1886.

³ Извештај од 20 маја 1886.

⁴ Дневник Милана Милићевића, 27 април 1886.

зиције да не стигну на време на Скупштину. И покрај посланичког имунитета, који је по тадашњем закону почињао на пет дана пре састанка Скупштине, власт је, на неким местима, тражила каква било изговора за затварање посланика из опозиције. Посланици су бежали од ње из куће у кућу, — и из села у село. За једним радикалним послаником из Свилеуве наређена је права потера, под изговором да је пошао на Скупштину без „уреднога пасоша“. Намештене су две заседе: једна на средокраћи шабачког и ваљевског округа, друга пред самим Београдом. Гоњени посланик, идући све странпутицом, обишао је обе заседе, и, како су новине јавиле, „сретно продро“ до свога места опредељења.

Посланици из опозиције нису били сигурни чак ни у Нишу, где је држана Скупштина. Полиција је узела да је њена дужност уклонити из Ниша све оне посланике који су, по њеном мишљењу, дошли без уредног пуномоћства; пре Скупштине, полиција је, дакле, вршила, за свој рачун, оверавање посланичких пуномоћстава. Једног посланика жандарми су још са железничке станице отерали у начелство; другог су дигли ноћу из постеље. На дан отварања Скупштине, посланици су стајали икупљени пред скупштинском зградом; један полицајац са жандармима упао је међу њих, издвојио четворицу, и одвео собом. Један од ове четворице добио је, у своје време, од саме полицијске власти извештај о свом избору; његово име налазило се у службеном списку посланика, — и на пола часа пошто су га жандарми одвукли, он је по томе списку прозван у Скупштини.

Гарашанин је правдао ове мере тиме да је опозиција намеравала да без уредних пуномоћстава руши у Скупштину, и отме законодавну власт од њених правих представника. Као министар унутрашњих дела, он није могао допустити ово насиље, и морао је силу силом одбити.

На првом скупштинском гласању, Влада је имала 80 гласова, а опозиција, пречишћена полицијом, 68: то је била већина истерана „на тесак“, како је говорила опозиција. Када је једном обезбедила себи већину, Влада се њоме користила у пуној мери. Изабрала је свој верификациони одбор, и поништила око 24 мандата опозиције.

После конституисања Скупштине, Гарашанин је држао велики говор о бугарском рату. Гарашанин је био беседник у старом смислу речи, — са свечаним тоном и широким реченицама. За данашњи укус, у његовим беседама има сувише фраза и декламовања. На савременике је Гарашанин утицао јако због тога што је имао физичка својства беседника: дубок глас, одсечно наглашавање, гест кратак, али војнички општар, који је пресецао ствар.... И врх свега још, његова велика брадата глава са разрогаченим укоченим погледом ишла је на слушаоца као да хоће да га смлави.

Гарашанин је изненадио и помео своје противнике, када је, одмах после првих речи, прешао из одбране у напад. Одговорност за Сливницу, он је одједном пребацио са Владе на опозицију... Рат је изгубљен с тога, што није одмах мобилисана сва наша војна сила. Зашто то није учињено? Није учињено зато што се знало да радикална емиграција спрема буну у Источној Србији... Гарашанин је прочитао два документа: прво, Пашићев проглас од 15 септембра, којим се народ позива на буну; — за тим, једно Пашићево писмо од 17 септембра, којим моли бугарског политичара Николу Сукнарова, да му изради код Бугарске владе пушке за дизање буне. Та два документа, дотле непозната широј публици, начинила су огроман утисак. За један тренутак, изгледало је да су улоге промењене: Гарашанин је постао тужилац, а радикали оптужени.

Радикали, немогући да споре истинитост Пашићевих докумената, тврдили су да је Гарашанин дошао до њих тек после свршеног рата. Наводили су чак један одређени датум, — 27 април 1886. Како се непотпуност мобилизације наше војске могла правдати документима за које је Влада дознала тек пошто је рат водила и изгубила?

Радикални наводи били су само упола тачни. Сукнаровљево писмо Гарашанин, како изгледа, доиста је добио тек после свршеног рата, — али Пашићев позив на буну имао је у рукама још пре почетка рата. Он га је доставио нашим посланствима на страни једним циркуларом који носи датум 1 октобра 1885.

Гарашанин, пошто је отео радикалима већину, ућуткао их је Пашићевим документима. Покрај свих својих политичких неуспеха, он је, у страначкој борби, био и даље врло срчан.

„Милутин јесте човек борац, коме се само мили борити, а мрзи мислити: рашта се бори“.¹ Он је имао доста јавашлука у свакодневном администрирању, и као какав турски паша прикривао то са много физичког достојанства и оштрине заповедања. Али у страначкој борби његова се енергија неочекивано будила. Што је западао у гори положај, бивао је све смелији, — и никада није противницима тако пркосио као онда када је био опкољен са свију страна. Могао је да поднесе чак и врло велику непопуларност, — и имао је способност да, не заустављајући поглед ни на једном противнику посебно, презире све противнике ђутуре. Од Сливнице, он се држао на влади на супрот целоме свету; његова осамљеност била је толика да је више лично на одметника него на министра.

VI.

Незадовољство које је у земљи постојало противу Гарапанинове владе, било је спречено да у Скупштини дође до потпуног израза. Оно је тражило себи одушке на другој страни. Хајдучија се опет јавила, и то хајдучија која је као по неком плану бирала своје жртве међу напредњачким домаћинима и кметовима. У Драгачеву, браћа Солдатовићи приказивали су се више као нека врста политичких осветника, него као обични хајдуци. Противу те политичке хајдучије Влада је употребила најстроже мере. У Драгачеву, све колебе ван села разваљене су, породице хајдука и јатака расељене . . . У томе крају, радикали су страдали од власти као Солдатовићеви јатаци; напредњаци од хајдука као „оруђа Гарапанинове тираније“. И једнима и другима горело је под ногама.

У Београду, противу Гарапанина објављен је један памфлет који је требао да изрази сву ону мржњу која се противу њега накупила. Писац памфлета, Драгиша Станојевић није био ни либерал ни радикал, него социјалист, који је у Ценићевом Раднику од 1881 нападао радикале. После Светозара Марковића, он је важио за нашег најбољег познаваоца теорије социјализма. У ствари, он је био много јачи као памфлетист него као теоретичар социјализма. Унук проте Матије по материној страни, он је писао извршним српским

¹ Дневник Милана Милићевића, 3 јули 1886.

језиком; од социјалистичких писаца научио се дијалектичкој акробатији; од француских новинара примио је епиграматичну оштрину израза. У полемикама није био нервозан, није се журио ни љутио, погрешке и глупости противника разглабао је на техници као да их слади. Та флегма, и уз то још врло тешка рука, и један нарочити силеџијски тон, давали су му оригиналну физиономију међу ондашњим полемичарима.

Он је описивао Гарапанина као једнога божјег сметењака који упропасти сваки посао кога се лати. 1883 правио је изборе, и већину су добили радикали. 1886 опет је правио изборе, и опет су радикали добили већину. Докле је од његова сметењаштва патила само његова странка, то је била комедија. Али 1885 он је водио један рат, и рат се свршио Сливницом. Од његова сметењаштва није више патила само напредна странка, него цела земља; комедија се претворила у трагедију.

На неким местима, Станојевић је био тако дрзак и груб, као да је хтео натерати Гарапанина на двобој. Нападао је не само њега лично, него целу његову породицу, — није оставио на миру чак ни његовог брата, који је тек пре два три месеца умро. Гарапанин се чинио свему невешт; био је узео став министра који има преча посла, а не да се бакће са којекаквим пасквилантима. Онда, Станојевић, у једном последњем чланку, најжешћем од свих, рекао је да Гарапанин није смео ни да га тужи суду ни да му одговори у новинама ни да му пошаље сведоке. „Ви сте полтрон!“ била је Станојевићева последња реч. Али Гарапанин је и на ово ћутао. Много блажи напади на министре били су забрањивани. Гарапанин је изрично наредио полицији да Станојевићеве чланке не забрањује. То је био сав његов одговор Станојевићу, — одговор немог презирања.

Гарапанин је грешио што је потцењивао значај Станојевићевих напада. Они су имали великог одјека у целој земљи; чак Милан Милићевић, напредњак и лични пријатељ Гарапанинов, каже у свом дневнику, да никад нико није тако „сатрвен“ у новинама као Гарапанин од Драгише Станојевића.¹ У публици се није знало да је Станојевић само

¹ Забелешка од 28 маја 1886

с тога могао да грди Гарашанина до миле воље, што је Гарашанин наредио полицији да не забрањује Станојевићеве чланке. У публици се држало да полиција не забрањује његове чланке зато што не сме. Станојевић је био слављен као јунак који је својом мушком речи оживео скоро већ сасвим угушену слободу штампе, и који је Гарашанина, сред његовог највећег притиска, жигосао морално.

VII.

Пошто је саслушала Гарашанинова правдања за бугарски рат, Скупштина је прешла на решавање финансијскога питања. Влада је, раније, држала да се с помоћу новог закона о непосредном порезу и с помоћу монопола дувана буџет може подићи до 46 милиона. Али нови непосредни порези дали су неколико милиона мање него што се очекивало, а монопол дувана морао се употребити на покриће оног зајма који је закључен за вођење бугарског рата. Буџет за 1886/7 смањен је од 46 милиона на 44 и по милиона, али то смањење није било довољно. Сама Влада ценила је дефицит на 4.600.000 динара. Ради покрића дефицита учињене су ове пореске реформе.

(1) Уведен је т. зв. порез на обрт као допуна порезу на принос од капитала. Влада се жалила да је принос од капитала јако „измицао порезу“. Порез на обрт ударен је на радње, било према величини кирије њихова локала, било према величини њиховог обрта. Том порезу подвргнути су и сеоски дућани.

(2) Четири фондовна приреза — прирез школског, инвалидског, санитетског, оружног фонда — сливени су у један државни прирез. Стари фондовски прирези, који су се плаћали с главе на главу, подједнако су оптерећивали и богаташе и сиромаше. Нови државни прирез, који се наплаћивао сразмерно величини непосредног пореза, јаче је оптерећивао богаташе. Мислило се да ће нов прирез бити не само правичнији него и издешнији, и да ће се од њега добити толико да ће и држави, пошто да фондовима њихово, остати леп вишак.

Ове реформе нису потпуно обезбедиле буџетску равнотежу. Остајао је још један мањак од два милиона. Влада се

надала да ће га покрити уштедама на ануитетима и на стручним расходима.

Поред буџетског питања, пред Скупштином је стајало још и питање летећег дуга. Зајам, закључен 1884 за исплату летећег дуга, потрошен је добрим делом на покривање буџетског дефицита и исплату годишњине ранијих зајмова. Морали су се тражити нови извори за исплату летећег дуга. Закон од 31 јула 1886 нашао је ове изворе.

(1) Један неупотребљен остатак лутријског зајма од 4.000.000 дин. Другим речима, државним повериоцима даване су, место готовог новца, нераспродате обвезнице лутријског зајма, — и то не по стварној курсној вредности, него по номиналној вредности, која је била већа. У толико државни повериоци били су општењени.¹

(2) Закључен је нов железнички зајам, и то за грађење пруге Смедерево-Плана и Лапово-Крагујевац. Као што је раније речено, за грађење тих двеју пруга није у први мах закључен зајам, него је само унета у буџет годишњина, која се плаћала из редовних државних средстава. Сада је закључен нов железнички зајам, серија С, у номиналном износу од 12 и по милиона. Његове обвезнице одмах су заложене код Есконтног контоара за привремену позајмицу од 5.400.000. Ако та позајмица не би била исплаћена о року, Есконтни контоар имао је права да се наплати из заложених обвезница. У томе случају, све наше примање од новог зајма било би сведено на тих 5.400.000, колико нам је дао Есконтни контоар.

(3) Зајам на основу обвезница Управе Фондова, т. зв. фондовни зајам. Он се састојао из два зајма: прво, држава се задужила код школског и санитетског фонда, који су јој позајмили свој капитал од 12½ милиона динара. Али, како је капитал школског и санитетског фонда био уложен код Управе Фондова, која га је издала на хипотекарне зајмове, наша држава добила је, место готовог новца, хипотекарне обвезнице. Да би дошла до готовог новца, држава је закључила 2 септембра 1886 други један зајам, — и то код Берлинског трговачког друштва (Berliner Handels-Gesellschaft). Под заједничким јемством Српске државе и Управе Фондова, издате су заложнице у номиналној вредности од 12 милиона

¹ Недељковић, стр. 104.

са 5⁰/₀, на које је Берлинско трговачко друштво задржало право опције по курсу од 76⁰/₀. Још пре извршене опције, Друштво нам је, на залози целокупне суме заложница, учинило привремену позајмицу од 4 милиона динара. Било је предвиђено да се ова привремена позајмица, на коју смо плаћали 6⁰/₀, може доцније повећати до 7.200.000 динара. „Зарад веће безбедности имаоца заложница“ образована је нарочита каса новог зајма, под заједничким надзором Српске владе и Берлинског друштва. Укратко, школски и санитетски фонд пренели су на нашу државу своја поверилачка права, па је после држава, на залози тих поверилачких права, покушала да закључи зајам код Берлинског трговачког друштва. Овај последњи зајам обезбеђен је не само јемством наше државе и Управе Фондова, него још и хипотекованим имањима оних лица која су била дужници школског и санитетског фонда. Уговор са Берлинским трговачким друштвом критикован је из два разлога: (1) што је дванаест милиона заложница дано, у залогу, за привремену позајмицу од четири милиона, — дакле за трећину своје вредности; (2) што је држава, исцрпавши све залоге које је сама могла дати, стала залагати поверилачка права појединих фондова, па на неки начин и она приватна имања која су тим фондовима служила за залог.

Наши зајмови постојали су све замршенији. Ми више нисмо могли доћи до зајма без залог, — и то без залог која је све више премашала вредност зајма. У изналагању залога ми смо, као сви они који се налазе у новчаној невољи, били врло досетљиви. Издавали смо нове железничке обвезнице, не да бисмо их остварили, него да бисмо их могли заложити за привремене позајмице, — и позајмљивали смо туђа поверилачка права да бисмо и њих могли исто тако заложити. Како ће се све ово свршити, нико није знао.

Питање летећег дуга није решено законом од 31 јула 1886. Нама је требало за исплату дуга око двадесет и пет милиона; закон од 1886 није нам донео ни четрнаест милиона. Уз то могло се десити да и ова сума оде бар делимично на покривање буџетског дефицита у место на исплату летећег дуга. Буџетска равнотежа није била постигнута; у буџету за 1886/7, сама Влада признавала је дефицит скоро од два милиона, који се имао покрити неким неизвесним уштедама.

Буџет се попео до 45 милиона, а по мишљењу стручњака, буџет није смео прећи четрдесет милиона. У буџету за 1886/7, на годишњине разних државних зајмова, предвиђено је преко 15 милиона: то је чинило трећину од целокупне суме државних прихода. Шесетих и седамдесетих година, говорило се о презадужености сељака; сада је било приличније говорити о презадужености државе. Стране банке господариле су нашим финансијама. Приходи који су служили као залога појединих зајмова, прибирани су у нарочите касе, које су стајале под надзором банака. Монопол соли уступљен је страним банкама; исто тако и монопол дувана. Изгледало је да ћемо ми, као Мисир, изгубити финансијску самосталност.

Међу финансијским законима Скупштине од 1886 треба поменути још и закон од 31 јула о „узимању за државу акција друштва за закуп дуванског монопола“. Као што је раније поменуто, монопол дувана уступљен је страним банкама сувише јевтино: годишња закупнина није износила више од два и по милиона, а наш удео у чистој добити није био већи од 15⁰/₀. Нови министар финансија Чедомиљ Мијатовић хтео је, али није могао, раскинути уговор који је са банкама закључио његов претходник Вукашин Петровић. У место тога нашла се ова комбинација. Банке које су закупили монопол дувана, биле су склопиле акционарско друштво; од својих акција, оне су, сада, продале нашој држави 5000 комада, и тиме јој обезбедили 25⁰/₀ од чисте добити. Када се узме да је већ по уговору о закупу дувана наша држава имала права на 15⁰/₀ од чисте добити, онда изилази да је њен удео у чистој добити износио свега 40⁰/₀. Ова комбинација имала је једну слабу тачку. Акције је ваљало платити; држава није имала новаца, и остала је дужник банака за суму од 1.250.000 франака, колико су вредиле акције. За обезбеду те суме, држава је дала у залогу саме акције. Из њиховог интереса и дивиденде банке су наплаћивале интерес који смо ми дуговали на ту суму од 1.250.000 франака. 25⁰/₀ од чисте добити опет су узимале оне а не ми; промењен је само правни основ по коме су то чиниле. У место да то чине по праву сопственика, они су то чинили по праву заложног повериоца.

VIII.

На Скупштини од 1886 донет је закон о оснивању К. С. Академије (1 новембар 1886). Поред старог Ученог Друштва, створена је Академија наука и уметности као установа вишег ранга. Стварање Академије изазвала је једна научна и једна политичка потреба. Научна потреба састојала се у овоме. Учено Друштво, основано у једно доба када су прави научници били у нас ретки, примало је у своју средину више или мање свакога ко је нешто писао; то је било више друштво списатеља него научника, — и велики број списатеља сметао је малом броју научника да у оквиру Ученог Друштва развију прави научни рад. Било је с тога потребно да се из Ученог Друштва издвоји једно истина мање, али за научни рад способније друштво.

Стварање К. С. Академије тражила је такође и једна политичка потреба. У Ученом Друштву, либерали су не само имали већину, него су и више радили од напредњака. Будући у опозицији, либерали су имали доста слободна времена. Напредњаци, као владајућа странка, били су заузети државним пословима. Издања Ученог Друштва пунили су поглавито либерали својим радовима; њихов вођ Јован Ристић био се вратио историјским студијама и постао један од главних сарадника Гласника Српског Ученог Друштва. Напредњаци, који су хтели да важе за странку интелигенције, једили су се више него што је требало, због обновљене активности либерала на научном и књижевном пољу. Стварање К. С. Академије дало им је прилике да либерале избаце из науке, као што су их избацили из свих важнијих положаја државне службе.

Закон о Академији ограничио је број њених сталних чланова на 25. Прве чланове постављао је Краљ, као „заштитник Академије“. Међу првим члановима које је Краљ поставио, било је неколико најбољих ондашњих стручњака, али било је и неких који су ушли у Академију више као напредњаци него као стручњаци. Од либерала је само један постављен за академика, и то баш онај кога су напредњаци навек наводили као доказ неспособности либерала за научни рад. Због малог броја академика, много је више књижевника остало ван Академије него што је у њу ушло. Из тог разлога, у круговима интелектуалаца, Академија, првих дана, није била

врло омиљена. Говорило се с подсмевком, да Краљ Милан, у деспотској обести, хоће указом да одређује ко је научник, а ко није.

IX.

Пред свој разлазак, Скупштина од 1886 имала је да расправи и лично питање бившега министра финансија Вукашина Петровића.

На Вукашина Петровића много се викало у публици. Причало се да је за време бугарског рата његов брат монополисао готово све војне набавке: и сено, и брашно, и шињеле, и фишке, — и да готово ништа од свега што је лиферовао, није ваљало. У овим причама било је, наравно, претеривања. На пр. Петровићев брат није лиферовао сено, — и није био једини лиферант муниције и барута. Али, тачно је то да је у војним набавкама имао великог удела. За самога Вукашина Петровића говорило се да је био врло попустљив према страним банкама, и да је та његова попустљивост, приликом давања под закуп монопола дувана, прешла сваку меру. У вези с тим наводило се како Петровић, који није био богат човек купује у последње време плацеве и зида куће.

На своју несрећу, Петровић није имао своју странку која ће га узети у заштиту од јавног мњења. Некадашњи либерал кога је Краљ Милан наметнуо напредњацима за министра, Петровић је био политички усамљен. Чим се дигла вика на њега, напредњаци су га избацили из владе, и одредили један скупштински одбор, који је, под изговором прегледа нашег финансијског стања, имао да прегледа Петровићев рад у министарству финансија. Одбор је учинио две замерке Петровићу.

(1) Ратни зајам од 1885 није употребљен на оно на шта је намењен. Из тога зајма плаћени су топови, чију је исплату ваљало ставити на терет т. зв. оружног фонда, — и купони ранијих зајмова, који нису стајали ни у каквој вези са бугарским ратом. Врх свега још, ти су купони исплаћени неколико месеца пре рока. Због тога, ратни лиферанти морали су месецима чекати на исплату својих рачуна.

(2) Уговор закључен са страним банкама о закупу монопола дувана, био је противан закону о монополу. Цену по коју ће се дуван куповати од произвођача, уговор је утврдио

за двадесет и пет година; по закону пак, ту је цену требало поново одређивати сваке треће године. У погледу састава изборног суда који ће решавати спорове између државе и банака, уговор је такође одступио од закона, и то у интересу банака. Најза, цена по којој се дукан куповао од произвођача, била је сувише ниска према оној цени по којој се дукан продавао публици. И ако у овој тачки уговора није било никакве незаконитости у правом смислу речи, одбор се на њој нарочито задржавао, јер му се чинило да су интереси произвођача, одн. публике јако оштећени у корист банака.

Вукашин Петровић одговорио је на прву замерку да он није, по својој вољи, исплаћивао из ратног зајма ни топове ни купоне ранијих зајмова. Он је на то принуђен од оних банака код којих је ратни зајам закључен, и које иначе нису хтеле да изврше опцију друге половине тога зајма (исте те банке биле су, како изгледа, заинтересоване и у исплати топова и у исплати купона). Држава није видела никакве штете отуда, што је пре рока депоновала оне суме које су биле потребне за исплату купона ранијих зајмова, јер све до дана исплате њој је плаћан интерес на депоноване суме. Слаба страна Петровићеве одбране била је ова. Пошто се из друге половине ратног зајма извршила исплата топова и купона, нама је остајало да примимо не више него два до три милиона. Ово је било сасвим недовољно за финансирање рата. Петровић је бранио своју радњу тиме што друкчије није могао остварити другу половину ратног зајма. Он ју је, истина, остварио, али на такав начин да за вођење рата није остало скоро ништа. Сасвим је разумљиво, да се ратни зајам прави ма под каквим условима, — али што је неразумљиво, то је да се пристане на све услове, и да се опет не добије зајам за рат, него за нешто друго. Основну погрешку Петровић је учинио у почетку када је преговарао са банкама о ратном зајму. Он није морао оставити банкама право опције, када им је као залог зајма дао монопол дукана. Због те залог, зајам је на страним новчаним пијацима пролазио врло добро. Али Петровић је био према банкама врло попустљив. Довољно је поменути само ово. Када су банке искале да им да у закуп монопол дукана, он га је одмах дао, и то под не може бити повољнијим условима за банке. То ништа није сметало банкама да га после уцењују приликом опције дру-

ге половине ратног зајма. Оне су се понашале према њему као да би им све било допуштено.

На другу замерку одбора која се тичала монопола дукана, Петровић није много одговарао. Он се више бранио као адвокат него као финансијер, доказујући да уговор који је закључио са банкама, није био противан слову закона. Да ли је тај уговор, иначе, био користан за државу, — на томе се није заустављао.

И ако Петровићева одбрана није учинила добар утисак на Скупштину, она није смела да га стави под суд. Знала је да њега брани Краљ Милан, и, у исто време, бојала се, да дижући оптужбу противу Петровића не доведе у незгодан положај онај напредњачки кабинет у коме је Петровић био министар финансија. С друге стране, Скупштина није хтела дати Петровићу разрешницу за његов рад. Она је донела једну резолуцију у којој је изјављена жеља, да држава узме управу монопола дукана у своје руке. Петровић није оптужен, али је опет за то довољно наговештено да, по мишљењу Скупштине, оно стање ствари које је он створио у монополу дукана, није било добро.

X.

Још од Скерњевића, Краља Милана морила је брига да Аустрија не дигне руке од њега. После Сливнице, та је брига постала још већа. Он је био јако узнемирен држањем графа Кевенхилера, који је, после Сливнице, говорио о његовој оставци и о намесништву Краљице Наталије. За време Нишке Скупштине, Кевенхилер је остао у Београду, како му је наредио његов министар, граф Калноки, који се бојао да се Кевенхилерово бављење у Нишу не тумачи као мешање Аустрије у наше унутрашње послове. Краљ Милан није разумевао Калнокијеве скрупуле, и претпостављао је да Аустрија има нешто противу њега...¹ Августа 1886, једна група бугарских официра свргла је Кнеза Александра Батенберга и пребацила преко границе. Краљ Милан није ни једнога часа сумњао да је то руско масло. Он се одмах побојао да се такошта и њему не деси, ако руски утицај облада у Софији. Када је Русија тако лако збацила победноца Сливничког, она ће

¹ Аустроугарски посланик, 16 јуни 1886.

још лакше збацили Сливничкога побеђеника.¹ Он је горео од жеље да отрчи до Беча и чује коју утешну реч. Одатле су му поручили, да његов долазак не би био опортун. Краљ Милан се срушио; њему је изгледало јасно као дан да Аустрија не мисли да га брани од Русије, и да он има да бира између измирења са том силом и оставке.² Те јесени, он је ипак успео да се види са графом Калнокијем, — и то га је нешто успокојило. Калноки је јамчио да му споља не прети никаква опасност; што се тиче унутрашњих опасности, његово је да се од њих чува.³

Почетком 1887, у Београд је дошао нов аустроугарски посланик, барон Хенгелмилер. Краљ Милан је одмах приметно с њим велики разговор о аустријској политици на Балкану. У Бугарској, после Батенбергова пада, привремена влада покушавала је да се ослободи руског туторства, и Русију је то толика расрдило, да је чак улазак њене војске у Бугарску изгледао могућан. Краљ Милан је желео знати да ли би Аустрија то отрпела. По његовом мишљењу, после уласка руске војске у Бугарску, Аустрија би изгубила једно за другим све своје положаје на Балкану; било би не само свршено са њеним утицајем у Србији, него се она не би скрасила ни у Босни. Аустријска влада над Балканским Словенима могућна је само тако, ако се код Балканских Словена убије свака вера у Русију. Вера у Русију, то је што даје снаге њиховом национализму и што их одржава у непрекидном револуционарном врењу. Краљ Милан је потсећао Хенгелмилера на речи графа Андрашија: Кад би ми Русија понудила цео Балкан, и задржала за себе само једно место, ја не бих пристао на тај пазар, јер би Руси на тој једној тачки подметнули полугу да ми узму све што су ми дали, и још преко тога... На основу овога Краљ Милан је даље изводио да је свако погађање и споразумевање са Русијом опасно за Аустрију: њен спас лежи у борби са том силом. До Скерњевића, аустроугарска дипломатија била је с тиме на чисто, али, од Скерњевића, она опет покушава неке споразуме са Русијом.⁴

¹ Аустроугарски посланик, 3 септембар 1886.

² Аустроугарски посланик, 5 и 6 септембар 1886.

³ Калнокијево писмо аустроугарском посланику у Београду од 16 октобра 1886.

⁴ Аустроугарски посланик, 13 март 1887.

Хенгелмилер, исправан и закопчан аустријски дипломат, који је долазио у Београд из Лондона, избегавао је сваки одређен одговор на питања Краља Милана. Али њему је још раније, и то у више прилика, одговорио сам граф Калноки. Он га је опомињао да се не нада много у руско-аустријски рат. Дипломатија ће, по свој прилици, наћи начина да га избегне. У интересу Балканских народа, у осталоме, није руско-аустријски рат него руско-аустријски споразум... Овај Калнокијев наговештај био је јасан: рат би се завршио победом или Аустрије или Русије, — и она сила која би победила, потчинила би себи цео Балкан. Независност Балканских држава могућна је само дотле докле се Русија и Аустрија споразумевају једна с другом, јер тим двома силама лакше је споразумети се о одржању постојећег стања него о подели Балкана.

Краљ Милан је био свестан ове разлике која је постојала између његове политике и политике графа Калнокија. Докле је он, као аустријска авангарда, тражио кавгу са Русијом, главни управљач аустријске политике, граф Калноки, тражио је компромис. За Калнокија, у последње време, Бугарска је постала важнија од Србије. Он се више трудио да ослаби руски утицај у Бугарској, него да ојача аустријски у Србији. Да би онемогућио руско туторство над Бугарском, он се начинио заштитником независности Балканских народа; разуме се, докле је ту улогу играо, он није могао онако чврсто везати Србију уз Аустрију, како је желео Краљ Милан. Политичке несагласности са Калнокијем, Краљ Милан је објашњавао Калнокијевим нерасположењем према његовој личности: уображавао је да је постао јевтин Аустријанцима, и да ће га они лако жртвовати у току својих погађања са Русима. Покадшто сумњао је чак и о њиховој искрености: они су се правили љубазни првих година окупације, докле им је у Босни положај био несигуран; чим су се у Босни утврдили, они га одгурују од себе као непотребнога. Никада нису они помишљали на онакав политички ортаклук са Србијом какав је он срца желео... Тачне или нетачне, ове су мисли притискивале Краља Милана, — и он је био у суморном расположењу.

Разочарење о Аустрији није било једина његова мука. Друга мука била је његова несагласност са Краљицом Наталијом, и крај ове друге муке изгледало је да ће заборавити

на ону прву. Његово неповерење и антипатија према Краљици непрестано је јачало, — претило чак да постане његова једина и искључива мисао.

Разлаз између Краља и Краљице почео је још пре бугарског рата. То је испрва била њихова приватна ствар: њихове нарави нису се слагале, — и Краљ није био веран муж. Доцније, у њихове супружанске размирице умешала се и политика: Краљица није одобравала Краљево аустрофилство, што је давало честог повода њиховим препиркама и свађама. Од бугарског рата, Краљ је уобразио да Краљица хоће да га отера с престола да би она постала намесниковица. У ствари, Краљица је начинила план о своме намесништву тек онда када јој је Краљ јавио да се решио на оставку целе династије. У томе тренутку, њена је прва мисао била да спасава сина, — а са мужем шта буде! Она се показала много боља мати него жена. Краљ Милан није то објашњавао њеном великом материнском љубављу него њеном великом мржњом према његовој личности, — и ону мисао о намесништву за коју смо видели да је била код Краљице само тренутна, сматрао је као њену сталну амбицију. Са својом болесном осетљивошћу, Краљ је свему давао дубљи значај, — и побудама и намерама Краљичиним.

Краљица није много мерила речи када је говорила о Краљу. Она не само није крила да осуђује његову политику, него није крила ни то да нема високо мишљење о његовим политичким способностима. Чак је била и неправедна према њему, и због слабости његовог карактера потцењивала његову интелигенцију. На основу тога Краљ је закључио да Краљица жели узети његово место, да би са способностима за које држи да су веће од његових, водила политику коју сматра бољом од његове.

У накнадном размишљању, Краљу се чинио сумњив сав Краљичин рад и понашање за време бугарског рата. Она се много бринула о рањеницима. „У послу око неговања рањеника није знала шта је умор и старала се да је добра и блага према свакоме...“¹ Због оваквог рада она је постала врло популарна. Испрва, Краљ Милан се и сам радовао њеној популарности, али, доцније, њему се учинило да је она

¹ Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, стр. 24.

с планом неговала своју популарност да би се лакше дочекала намесништва. Он се сећао како је она увек тежила за популарношћу; у оно исто време када је он товарио на себе сву непопуларност аустрофилске политике, она је волела да се прави националисткиња и да граби за себе ту популарност коју је њен муж губио. Зар то није значило да је она имала политичке амбиције, које су се косиле с амбицијама њенога мужа... У Краљице је доиста било „наивне склоности к популарности“,¹ али то је била само женска кокетерија пренета на политичко поље; ту није било никаквих претендентских намера, као што је Краљ Милан узимао.

Постепено, Краљева мржња на Краљицу постајала је једна од оних неодољивих и неумољивих мржњи какве је он осећао према својим највећим политичким противницима, — према Црногорском Кнезу и Петру Карађорђевићу, према Ристићу и Митрополиту Михаилу, према Пашићу и радикалима. Та је мржња бивала тим бешња, што се Краљица Наталија стално налазила крај њега. Он ју је свакодневно проматрао, — и са својом узрујаном маштом изналазио у сваком њеном покрету скривене непријатељске намере. Њега је код ње све једило, — чак и њен смеј, у коме је осећао нешто неискрено, као да се смеје само њему уз инат. И како је он ту жену некада волео, његова стара љубав давала је његовој новој мржњу нарочити бол и горчину.

Како изгледа, Краљица није одмах видела у чему је ствар. Сукоб са Краљем сматрала је као супружанску свађу, у којој она нема себи шта да пребацује, — и у којој сва кривица лежи на њеноме мужу. Потпуно свесна своје беспрекорности, а уз то по природи горда и тврдоглава, она је имала према Краљу једно држање достојанствено и по мало презриво, које је њега само још више вређало као неки пркос и изазивање. Краљица није слутила колико је њен сукоб са Краљем добио политички карактер, и због тога постао опасан. Она је држала да је Краљ љут на њу из приватних разлога, и да ни сам не верује у те намесничке амбиције које јој подмеће. Он је, међутим, у те амбиције веровао сасвим озбиљно. Он је увек патио по мало од лудила гођења; овога пута, он је уобразио да је његова жена та која га гони: она му се причињавала као један од његових најопаснијих

² Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике, стр. 24.

политичких противника. Краљица Наталија није била свесна своје опасности. Онда када је имала посла са мржњом једнога тиранина који се уплашио за свој престо, она је мислила да има посла са мржњом једнога грешног мужа, — и пред том мржњом није хтела да савија главу.

Односи између Краља и Краљице били су тако затегнути, да је једна ситница била довољна па да се прекину. Та се ситница десила у очи Ускрса (5 априла). То вече, у дворској капели, Краљица Наталија није пружила руку једној госпођи из дипломатскога кора о којој је чула, како изгледа, сасвим погрешно да је метреса Краља Милана. Ову Краљичину нетактичност неки од присутних запазили су, а неки нису; у сваком случају, она се дала исправити. Али Краљ Милан пао је у луду јарост; увреду нанету тој госпођи са којом није имао ништа, примио је на себе, и одмах написао Краљици писмо, да заједнички живот између њега и ње није више могућан, и да она мора ићи из земље. Гарашанин је одмах поднео оставку; то није ни најмање поколебало Краља. Он је био готов дати владу свакоме ко би стао уз њега против Краљице, па макар то био и сâм Ристић. О своме прекиду с Краљицом известио је и руског и аустријског посланика. Овај последњи, који је тек од скора био у Београду, имао је тек да се навикава на Краља Милана. Док је Краљ Милан декламовао о својој увређеној части, аустријски посланик имао је утисак да слуша једнога француског глумца из кога булеварског позоришта. Али, и поред те извештачене дикције, аустријски посланик осетио је у Краљевом држању „страсну вољу једног нерегулисаног карактера“.

И ако у оставци, Гарашанин је узео на себе да посредује између Краља и Краљице. Он није веровао у могућност измирења, али је гледао да бар избегне скандал. Он је склонио Краља и Краљицу да се састану и објасне. 6 априла начињен је између њих писмени споразум, који је, тобоже, требао да реши питање престолонаследникова васпитања. По томе споразуму, престолонаследник имао се васпитавати на страни, — и то је употребљено као разлог зашто и Краљица мора отићи из земље. 30 априла, Краљица заједно са престолонаследником оддутовала је на Крим. Она је испра-

ћена са свима почастима. Краљ и Влада крили су од света право стање ствари.

Краљ је био веома задовољан споразумом од 6 априла. Једним ударцем, уклонио је Краљицу Наталију из земље, и послао престолонаследника да се васпитава на страни. Он је одавно желео да се престолонаследник васпитава на страни. Краљица се томе одлучно противила. Он се користио једним згодним тренутком, да је приволи на један споразум по коме је управо она сама имала да одведе престолонаследника на страну ради његова васпитања. После сукоба који се десио између ње и Краља у очи Ускрса, Краљица је била, бар у први мах, готова на све уступке само да не дође до јавног скандала. Краљ је то запазио, и одмах скројио план да у исти мах реши и Краљичино питање и престолонаследниково. Радио је врло брзо. Његов сукоб са Краљицом избио је између 4 и 5 априла, — а 6 априла њихов споразум био је и написан и потписан. Усред луде јарости у коју га је Краљица довела, он није изгубио своју досетљивост и лукавство, и докле се Краљица понашала према њему с извесном попустљивошћу као према полу изbezумљеном човеку, он је наместио Краљици замку у коју је она пала. Пошто је добио њен потпис на споразум од 6 априла, он је покушао да тај споразум претвори у државни акт. Али Влада је била у оставци, и њен председник Гарашанин није хтео формалним начином примити на себе одговорност за споразум од 6 априла. Краљ је онда саопштио споразум руском и аустријском посланику; на тај начин, споразум је бар у неколико озваничен.

Тек после Краљичиног одласка, Краљ је узео да се бави решењем министарске кризе која је отворена Гарашаниновом оставком. Гарашанин је налазио у споразуму Краља и Краљице од 6 априла нова повода за оставку. Он је и сам саветовао Краљици одлазак из земље као једини начин да се избегне скандал, али он је био противан оној тачки споразума по којој се престолонаследник имао васпитавати на страни. Васпитање престолонаследника било је у његовим очима политичко питање, о коме је и Влада требала да каже своју реч; он пак, као председник владе, никада не би одобрио да се престолонаследник васпитава на страни.

2 маја Краљ и Гарашанин сложили су се на ово: питање о васпитању престолонаследника није коначно решено споразумом од 6 априла. О њему ће се коначно решавати тек после годину дана, — у мају 1888. У том коначном решавању учествоваће поред чланова Владе и други важнији политичари које буду изабрали, с једне стране, Краљ, с друге, Краљица. Решење овог Крунског Савета биће „обавезно за све“.

После ове погодбе са Краљем Миланом, Гарашанин је повукао оставку, али тиме министарска криза није отклоњена. Он није имао више Краљево поверење. Краљ је тражио људе који ће показивати „симпатичног разумевања“ за његов положај, и који ће, не само одобравати све што је урадио, него га још и жалити. Таквог „симпатичног разумевања“ није налазио у Гарашанина, који је нагињао више Краљици него њему. Још пре годину дана Гарашанин је дао часну реч Краљици да, докле буде министар, неће дати да је Краљ Милан тера из Србије. За ово Гарашаниново обећање Краљ је однекуд начуо; њему се чинило да Гарашанин стоји у сталном договору са Краљицом; Краљево неповерење и антипатија према Краљици постепено се ширила и на Гарашанина.

Сукоб са Краљицом помутио је не само његове односе са Гарашанином, него и с Аустријом. Нови аустријски посланик барон Хенгелмилер није умео да разговара са Краљем Миланом. Краљу Милану је требао неко коме ће отворити срце и сит се изјадати на жену. Хенгелмилеру се та Краљева интимност чинила неприлична, а била му је по мало и досадна; он је држао Краља на службеном растојању, и имао с њиме тон једног центлмена који учтиво, али одсудно одбија да се меша у туђе породичне ствари. Као барон Хенгелмилер, тако ни граф Калноки није хтео да се меша у Краљев спор са Краљицом. Ту ствар Краљ је имао да доведе у ред без помоћи стране дипломатије; Калноки му је само једно саветовао, — а то је да избегава скандале. У својим предузећима, Краљ Милан је научио да има за собом некога јачега на кога ће се насло-нити; у сукобу са својом женом, он је тражио потпору Аустрије, исто онако као у рату са Бугарима. Када му је из Беча стављено на знање, да српско-аустријски споразум није на-

чињен за његове породичне ствари, њега је то изненадило и увредило. Он је стао чак и да прети Аустрији. У тим претњама био је противуречан. Један пут је говорио да ће морати дати оставку, када га, због Краљице, напуштају и Аустрија и напредњаци. Други пут је наговештавао да може бити неће дати оставку, него ће променити политику, тражећи код Русије и код Ристића оне потпоре противу Краљице које није могао наћи код Аустрије и напредњака.

Хенгелмилер још није био проникао тајне Краљева карактера, зато је и његове претње у први мах погрешно тумачио. Њему се чинило да је Краљева свађа са Краљицом једна комедија; Краљ је ту ствар удесио да би добио повода за своју промену политике, — или да би, под претњом оставке, изнудио од Аустријске владе новаца, јер, како је Хенгелмилер дознао, Краљево финансијско стање било је очајно. Ма која да се од ове две претпоставке усвојила, држање Краља Милана према Аустрији није било лепо: он је хтео или да је изда или да је уцени. Граф Калноки, који је рђаво мислио о Краљевом карактеру, држао га је подједнако способним и за издају и за уцену. Он је упутио Хенгелмилера да тражи од Краља у енергичном тону, да изиђе с бојом на среду; његове претње више или мање увијене не служе ничем него само подривају поверење Аустрије према њему.

Одлучан говор аустријскога посланика није помогао ништа. Краљ је остао при своме, да се Аустрија, као год и напредњаци, не понаша према њему пријатељски, јер одбија солидарност с њиме у Краљичином питању, које је за њега постало најважније од свих питања. Осећајући се напуштен од Аустрије и Гарашанина, Краљ Милан је стао разбирати о расположењима Русије и Ристића. Његове посете код руског посланика Персианија учестале су; ту, у руском посланству, он се није виђао само са Персианијем него и са Ристићем. Код њих двојице он је налазио више „симпатичнога разумевања“ него код Хенгелмилера и Гарашанина. Персиани је мислио да споразум од 6 априла мора бити „база ситуације“, јер је „нотификован“ Бечком и Петроградском кабинету. Ристић се добро чувао да не прихвати тај споразум у целини; ипак толико је рекао да „не види никакве штете што би Краљевић провео коју годину ван земље, — али да би се то могло продужити само до четрнаесте године“. Престоло-

наследнику било је једанаест година. Ристић је пристајао, дакле, да се његово бављење на страни продужи за три године; Гарашанин је пристајао да се „продужи само за годину дана, — до маја 1888, када ће Крунски Савет донети коначно решење о престолонаследниковом васпитању. Ристић је изилазио више на сусрет Краљевим жељама него Гарашанин.

Краљ Милан је знао да ће Персијани и Ристић умети да се добро наплате за услуге које му буду учинили, и да ће он морати да мења како своју унутрашњу тако и своју спољашњу политику. Али политика је постала за њега од споредне важности. Он има интереса, рекао је Хенгелмилер, само за једну ствар, а то је како да се ослободи своје жене. У једној прилици рекао је, да ни ноте свих Великих Сила ни тусића бајонета уперених у његова прса не могу учинити да промени држање према Краљивици. Али зато је био кадар да из основе мења своју политику. Његова свађа са Краљицом почела је управо тим поводом, што Краљица није одобравала његову аустрофилску политику; сада уједанпут он је ту политику сам напуштао, — и то Краљивици уз инат. Логичан у мржњи према Краљивици, он није био логичан ни у чему другоме. Он је показивао знаке мономаније, и није се могао сматрати за сасвим нормалног.

Састанци Краља Милана са Персијанијем и Ристићем узнемирили су графа Калнокија. Он је питао: ако Гарашанин мора пасти, зашто мора на његово место доћи Ристић? Зар не би био бољи Никола Христић? Калноки, лично, ценио је Христића више од свих наших политичара. Краљ Милан, чим је опазио да се Калноки боји Ристићева повратка на власт, почео је уцењивати Бечки кабинет. Он је био готов да састави Христићево министарство, али под условом да Бечки кабинет унапред одобри оно што би Христићево министарство било приморано чинити противу Краљице. Хенгелмилер се правио глув на ове наговештаје. Христићева комбинација тиме је осуђена на пропаст.

Краљ је увртео себи у главу да у борби противу Краљице мора имати уза се једну Велику Силу: ако Аустрија не би хтела бити та Сила, онда би место ње Краљ Милан узео Русију. Хенгелмилер није разумео колико је Краљичино питање било политичко питање. Краљ Милан је уносио и сувише личне страсти у своју политику, али зато је и у

своје личне страсти уносио врло много политике. Аустријска дипломатија, која је хтела да његов брачни спор одвоји од политике, учинила је психолошку погрешку, која јој се убрзо осветила.

Персијани и Ристић добили су противу Хенгелмилера и Гарашанина једног неочекиваног савезника: то је био немачки посланик, граф Бреј. Тај дипломат био је лични пријатељ Краља Милана, и, како је већ једанаест година живео у Србији, важио је као добар познавалац наших прилика. Он је говорио Краљу, да је у народу тако велико незадовољство, да ће и њега снаћи судбина Батенбергова, ако што пре не преда владу опозицији.¹

Докле су се ове интриге плеле око Гарашанинове владе, једна депеша, брзо прочитана, и погрешно протумачена, ускорила је отварање кризе. Краљица, која се бавила на Јалти, јавила је депешом, 26 маја, да одлази у Севастопољ, и да ће се за два три дана вратити натраг. Она је мислила: натраг на Јалту; Краљ је разумео: натраг у Београд. Он је одмах позвао Гарашанина и Франасовића, једина два министра који су знали његове праве односе са Краљицом. Он је захтевао да се Краљичин повратак у Србију спречи силом. Гарашанин је одбио тај захтев. Између Краља и њега дошло је до тако бурне сцене, да је Гарашанинова влада дала сутра дан оставку.

Гарашанинова влада пала је, дакле, због неспоразума, због једне рђаво прочитане депеше. Али, и без те депеше, њен положај постао је немогућан. Краљ и Гарашанин били су се разишли у Краљичином питању, — и како су обојица

¹ Брејево држање објашњавано је двојако. (1) Бреј је уложио доста новца у наше државне хартије, бојао се да напредњаци рђавом финансијском политиком не доведу земљу до банкрутства, и зато је саветовао промену владе. Осим тога, он је био велики противник Краљице, и желео је једну Владу која ће подупирати Краља против Краљице енергичније него што је то чинила Гарашанинова влада. (2) Бреј није чинио ништа из властитих побуда, него је радио по упутствима кнеза Бисмарка. Бисмарк је хтео да омогући Русима један мали успех у српским стварима, да би колико толико ублажио њихову љутњу због неуспеха који су претрпели у бугарским стварима. Бугарска, окуражена из потаје од Енглеза и Аустријанаца, отимала се од руског утицаја, — и зато је ваљало повратити руски утицај у Србији. Иначе, сузбијена једновременно и у Софији и у Београду, Русија је могла изгубити стрпљење; у томе случају Бисмарк би имао муке да одржи европски мир.

били непопустљиви, Гарашанин је морао пасти. Гарашанин није имао врло изражене политичке погледе, али, под утицајем старог породичног поноса и војничког васпитања, имао је врло одређене појмове о личној исправности и часности. Он је био, као што се у његово време говорило, велики кавалер. Због тога кавалерства, он је истрајао поред Краља и у најтежим приликама, и дао оставку тек онда када се његово кавалерство према Краљу укрестило са његовим кавалерством према Краљици. За време свога министровања, он је према Краљу био, у исто време, и врло попустљив у политичким питањима, и врло отпоран у личним питањима. Краљ Милан, који је брже и дубље улазио од њега у политичка питања, начинио га је и у спољашњој и у унутрашњој политици извршиоцем своје воље. Али, у личним питањима, он није могао обртати Гарашанина како је хтео, јер Гарашанин је имао више карактера од њега. Својом чврстином Гарашанин га је уздржао од оставке после Сливнице; својом чврстином покушао је да га уздржи и од скандала у Краљичином питању: ако у овоме није устео, то је било само стога, што је Краљ Милан био у таквом душевном стању да се на њега није дало ни на који начин утицати.

Са Гарашаниновим падом завршен је и напредњачки режим. Главна личност тога режима није био ниједан од напредњачких министара, него сам Краљ Милан. Од напредњачких министара ниједан није био кадар да се онако носи са Краљем Миланом као либерални вођ Ристић. Пироћанац и Новаковић били су отпорнији према Краљу, него Гарашанин и Мијатовић, — али ни њих двојица нису имали снаге да га обуздају. Напредњачка странка постала је, с тога, у великој мери Краљева странка.

Ипак, у првој половини напредњачке владе, од 1880 до 1883, утицај напредњачких министара на државне послове био је већи него у другој половини, од 1884 до 1887. У овој другој половини, Краљ Милан је у ствари био сам свој први министар. Главни успеси напредњачки постигнути су у времену од 1880 до 1883. Тада је почело грађење железнице, проглашена Краљевина, заведена обавезна основна настава и судска независност, створена стајаћа војска, установљена Народна Банка. У времену од 1884 до 1887, главна су напредњачка дела: реформа непосредних пореза, завођење монопола дувана,

бугарски рат, покушаји да се буџет доведе у равнотежу и реши питање летећег дуга. Ни бугарски рат ни покушаји финансијског сређивања нису имали успеха.

Напредна странка била је, у своме почетку, странка слободоумне западњачке интелигенције, која је хтела да од наше још патриархалне земље начини савремену европску државу, и да уведе у државну управу строгу законитост, која неће допуштати ни деспотизам озго ни деспотизам оздо. Појава радикализма избацила је напредњаке из њихова коло-сека. Деспотизам гомиле изгледао им је сада много опаснији него деспотизам владоца; они су се ставили у службу Краља, који је, по њиховом мишљењу, остао једини бранилац државне идеје на супрот сељачкој демагогији радикалне странке.

У Краљевој служби, напредна странка, која никада није исповедала демократска начела, али је имала врло много доктринарског либерализма, изгубила је постепено готово сав свој либерализам, и постала најзад дворско-консервативна странка.

С модернисањем Србије напредњаци су имали много више успеха него са покушајима обуздавања владалачког и народног деспотизма. Они нису начинили од Србије балканску Белгију, али су створили неколико установа које су неопходно потребне свакој културној држави, и у тим установама лежи њихова највећа заслуга. Они су радили на модернисању државе сувише брзо, а неки пут и са дилетантском лакомислености; због тога су разорили државне финансије и довели земљу под туторство страних банака: то је било наличје њихове реформаторске политике.

У своме раду напредњаци су показивали и интелигенције и предузимљивости; што им је недостајало, то је права политичка снага. Они су, од свога почетка, више личили на једну котерију интелектуалаца него на праву странку; никада они нису имали тако дубоког корена у народу као либерали шесетих и радикали осамдесетих година. Ниједна наша дотадашња странка, не изузимајући ни старе уставобранитеље, није тако потпуно раскрестила са демагогијом. Либерали, са својим национализмом, — радикали, са својим сељаштвом, — ласкали су народу и клањали се пред њим. Напредњаци нису имали култ народа, него култ државе; истицали само државни разлог и државне интересе.

Они су чак претеривали са својим политичким рационализмом; покушавали да владају без популарности, силом своје државничке увиђавности. Изгледало је као да не знају да се велики државни послови не свршавају без народног одушевљења, и да државничка мудрост не успева без сарадње народне лудости. Њихов реформаторски рад, који је у многим погледу унапредио државу, изазвао је Тимочку буну, а бугарски рат, вођен у име једне доиста државничке идеје, био је непопуларан и свршио се рђаво. Због своје слабе везе са народом, напредњаци су се истрошили на влади брже него либерали и радикали. Те две странке чиниле су погрешке и имали неуспехе исто тако као и напредњаци, али народ је њима много штошта опраштао, јер то су били „његови људи“. У напредњацима је гледао нешто себи туђе, гледао господу, није им опраштао ниједну погрешку и ниједан неуспех. Непопуларност напредњака тако је огромно нарасла да се њихов пад с власти тешко дао избећи.¹⁾

¹⁾ Грађу која се о сукобу Краља и Краљице налази у извештајима аустроугарског посланика обрадио је проф. др. Владимир Ђоровић, под насловом „Краљ Милан и жене“, у Политици, 1925. О држању напредњака у Краљичином питању вид. саопштења Драгутина Франасовића и Милутина Гарашанина у Виделу, 8 и 9 децембар 1890. О Ристићевом држању, вид. његово саопштење у Српским Новинама, 11 децембар 1890.

ГЛАВА XIII.

КРАЉЕВ РАЗВОД БРАКА.

I.

После Гарашанинове оставке, Краљ је позвао прво Никољу Христића. Он је то учинио само због Аустрије, која му је препоручивала Христића; он лично био је решен дати владу Ристићу. Преговори са Христићем вођени су само форме ради; због тога нису ни успели, и 1 јуна образована је Ристићева влада.

Та влада названа је „савезном владом“, јер је, према ранијем либерално-радикалном споразуму, састављена и од либерала и радикала. Либерал Радивоје Милојковић добио је министарство унутрашњих дела, које је политички било најважније, а радикал Михаило Вујић, министарство финансија, које је у тадашњим приликама било најтеже. Милојковић је био стари искусан полицајац; Вујић млад професор са више теорије него праксе. Министар војни, пуковник Сава Грујић служио је као спона између либерала и радикала. Од 1876 до 1878 он је био министар војни у либералној влади, али пре тога припадао је ономе друштву које је издавало крагујевачку Јавност, лист Светозара Марковића.

Краљ Милан није се противио уласку радикала у владу; молио је само Ристића да му не намеће за ministre људе „који долазе са робије“, — т. ј. људе који су били осуђени због Тимочке буне. У ствари према новим Министрима, изумимајући Ристића и Милојковића, осећао је дубоку одвратност; говорио је да му се смучи када им види физиономије.

Ристић је поднео Краљу овај програм: (1) поправљање односа са Русијом, али у исто време одржавање добрих односа и с Аустријом: стара Ристићева политика нијања између те две Силе; — (2) позивање натраг митрополита Михаила; то се у осталоме већ подразумевало у првој тачки, јер су нам у Петрограду толико пута наглашавали да без

решења митрополитовог питања нема добрих односа са Русијом; — (3) промена Устава; после Сливнице, јавно мишљење је захтевало један слободоумнији Устав, који ће учинити крај личном режиму.

Краљ је пристајао на све. Само је тражио да се решење митрополитова питања одгоди за три месеца. Од своје стране он није постављао Ристићу никакве услове. Изгледало је да пред њиме полаже оружје. Аустријском посланику јадао се горко да позивање Ристића значи раскид са целом његовом политичком прошлошћу, и да он сада „рупи кућу коју је осам година зидао.“ Говорио је о себи да се проиграо и физички и морално, ударио је у плач, и гушио се од јецања. У те дане он је био лак на сузи, и чинио је страним дипломатима утисак једног бедника коме су потребнији лекарски него политички савети.

И без Краљева признања, аустријски посланик могао је видети да Ристићева влада значи раскид са прошлошћу. Она је поздрављена шумним уличним манифестацијама; викало се не само: „Живела Русија!“, него и: „Доле Аустрија!“ Пуних седам годинама, овај други узвик није се чуо у београдским улицама. Сам Ристић био је у разговору с аустријским послаником врло исправан, али његов тон био је сасвим друкчији него тон напредњачких министара. Ристић је држао Аустријанце на растојању.

Поред све своје клонулости, Краљ Милан није радио без икаква плана. Он је спремао своју оставку. Он је довео себе сама у безизлазан положај; хтео је истовремено и да се ослободи жене и да продужи своју дотадашњу политику; међутим, да би се ослободио жене, морао је позвати у помоћ Јована Ристића, који је у политици представљао правац супротан његовом. За њега је било подједнако немогућно и да живи под истим кровом са Краљицом Наталијом и да влада заједно са Ристићем. Имајући да бира између та два зла, он се решио на оставку.

Он је страховао да после његове оставке не дође од некуд Краљица Наталија за намесниковицу. Раније је сумњао на Аустријанце да желе Краљичино намесништво; сада је сумњао на Русе. На Криму, Краљица је била дочекана са великим почастима; то је Краља тако онеспокојило да се жалио чак рускоме цару, да Краљица намерава да га отера

са престола и да приграби себи намесништво. Из страха од Краљичиног намесништва, он је измислио Ристићево намесништво. Ристићево намесништво Руси би оберучке прихватили; што се тиче Аустријанаца, Краљ Милан их је уверавао да је Ристић тако сујетан да би ради намесништва пристао на какве било обвезе према Аустрији.¹ С помоћу Руса и Аустријанаца, Краљ Милан се надао да ће тако припремити земљиште за Ристићево намесништво да о намесништву Краљичину неће бити више ни говора. Краљева одбрана од Краљичина намесништва била је исто толико излишна колико и општроумна. Нити је Краљица тежила за намесништвом, нити је њено намесништво било по Уставу могућно, нити су вођи странака били вољни да се одреку својих намесничких амбиција у корист Краљице. Краљ Милан се с особитом досетљивошћу бранио од једног баука који је само у његовој машти постојао.

Због тога што се сматрао пред оставком и пред Ристићевим намесништвом, Краљ Милан је примио све Ристићеве захтеве приликом састављања савезне владе. Ако је тражио да се решење митрополитовог питања одложи за три месеца, то је било стога што се надао да ће у томе року бити свршено и са његовом оставком. По његовом плану, 2 августа имала је да се састане Велика Скупштина пред којом би дао оставку у корист свога сина. Оставку би образложио тиме што народ не одобрава његову политику. Ристић је имао да му буде главни помагач у извођењу овога плана. Ако би му Ристић одрекао сарадњу, Краљ Милан би, са војском, поставио свога сина на престо онако као некада њега самога Блазнавац.²

Краљ Милан се толико уживео у мисао о својој оставци да је, у машти, преживео у напред целу своју оставку, — и онда се питао, — шта после? Њему се чинило да, после њега, у Србији мора настати велики вапшар; неће проћи ни две године а њега ће звати натраг да поврати ред. И он ће се вратити, као победнички диктатор. Овај диктаторски повратак тако се тесно спојио у његовој глави са његовом оставком, да се он журио да што пре сврши с оставком, како би се што пре могао вратити као диктатор.

Више човек од уображења него човек од извршења, Краљ Милан је радо правио планове и причао о њима бес-

¹ Аустроугарски посланик, 14 јуни 1887.

² Аустроугарски посланик, 20 јуни 1887.

коначно. То је било једно будно сањање, у коме је он управљао догађајима по својој ђуди, и у коме се осећао срећнији него на јави, где су га сваки отпор и тешкоћа чинили нервозним. О својој оставци која би у брзо имала да се извргне у његову диктатуру, он је на дугачко и на широко причао аустријском и немачком посланику. Обојица су му рекли да је његов план чист роман. Његови описи политичке ситуације, рекао је Хенгелмилер, јесу у појединостима тачни, али у целини, то је модерна импресионистичка фантазија.¹

Само онда када би у разговору о својим плановима пао у занос и ватру, Краљ Милан давао је од себе знаке живота и енергије. Иначе, био је стално у потиштенем елегичном расположењу. Аустријска дипломатија није више држала, да он игра комедију да би лакше извео свој прелазак на руску страну, или да би измамио од Аустрије новаца. Аустријска дипломатија разумела је најзад, да има посла са нервно болесним човеком, коме ваља подизати морал. Аустријски цар написао му је једно топло пријатељско писмо, и после тога примио га у Бечу не друкчије него „као отац“. На царско наваљивање он је обећао да неће давати оставке.²

После повратка из Беча, он је тражио од Ристића да га „de facto раздвоји од Краљице“, — дакле још не развод брака, него само раздвојен живот, Ристић је пристајао, али под условом да се све сврши без скандала.³ Утишан у Бечу, Краљ је могао прилично да се савлађује и да не чини скандале.

По споразуму од 6 априла, Краљица је имала да остане два месеца на Криму, па онда да се врати у Србију и да проведе лето у којој нашој бањи. Месеца септембра отишла би на страну ради васпитања престолонаследникова. Држећи се дословно тога споразума, Краљица је дошла 30 јуна у Београд. Краљ није правио никакав скандал. Она је отишла са престолонаследником на Киселу Воду. Њено бављење на Киселој Води чинило је Краља нервозним, и она је преко ноћ позвана натраг у Београд. 24 јула Краљ и престолонаследник отишли су заједно у Мађарску, у Татра-Фиред. Краљица је остала сама у Србији. После неког времена,

¹ Аустроугарски посланик, 14, 18, 20 јуни 1887.

² Аустроугарски посланик, 17 децембар 1887.

³ Аустроугарски посланик, 17 јули 1887.

Краљица је отпутовала прво у Баден, где је и престолонаследник дошао, па су онда обоје отишли у Флоренцију да проведу зиму. Место где ће се Краљица настанити ради престолонаследникова васпитања, имало је да се одреди тек на пролеће 1888.

До сада све је ишло по споразуму од 6 априла. Краљ Милан је савесно и тачно испуњавао прописе тога споразума. То је за њега био најсигурнији начин да држи Краљицу на страни.

II.

Докле је Краљ Милан правио планове о својој оставци и путовао ван земље, либерално-радикално министарство владало је. Испрва, ствари су текле весело. Либерали и радикали пливали су у радости што су, после толиких мука издржаних у опозицији, дошли најзад на владу. Неколико недеља, честитке и депутације стизале су из целе земље у Београд. Престоница је била преправљена „паланчанима“: све сами либерални и радикални политичари, који су дошли да се виде са својим министрима и да попију с њима по једну кафу. У целој земљи орило се народно весеље, које једном почето, није више престајало: никада ни о једном народном празнику није се толико играло као поводом ове партијске победе: то више није личило на политичке манифестације него на сватовске гозбе. Због народног весеља, у канцеларијама је стао сваки посао; чак ни министри нису радили ништа друго него примали депутације. Најзад, овај „разговор с народом“ досадио је министрима, и издана је наредба да депутације више не долазе.¹

Ово либерално-радикално празновање Одјек је назвао „величанствени народни одисај“. Тај „одисај“ врло брзо изметнуо се у једну хајку на напредњаке. Либерално-радикална весеља била су у ствари пијанке, и када би се људи једном напили, њима није било доста да вичу новим министрима „живели“, они су осећали потребу да избију још и по кога напредњака; без тога њихово весеље не би било потпуно.

Да ће „одисај“ на ово изићи, могло се слутити већ по ономе што се десило прве ноћи савезне владе. Једна руља дошла је пред Гарапанинову кућу да ларма. Неко из гомиле хитнуо се каменицом у прозор. Гарапанин се појавио лично

¹ Живановић, Историја, II, 350.

на прозору и опалио у гомилу пет пута из револвера. Само је један из гомиле рањен, па и то лако. Напредњачко Видело писало је, да је Гарашанин, са револвером у руци, а цигаретом у зуби, умео да својим противницима „шалу одпали“... У ствари, пет метака за једну каменицу било је сувише, а и цигарета могла је изостати. Али Гарашанинова енергија увек је била таква, — претерана и изазивачка.

У унутрашњости, напредњаци нису прошли тако јевтино као Гарашанин у Београду. Они су злостављани, пљачкани, паљени, па и убијани. Видело ви извештаји о напредњачким страдањима без сумње су преувеличавани; на рачун линчовања напредњака стављане су не само обичне сеоске туче него и проста разбојништва; лаке злоставе претваране су у тешке, а тешке у убиства; неки од погинулих напредњака појављивали су се стога опет међу живима. Али, када се одбију сва ова преувеличавања, остаје неоспорно, да је напредњачкога линчовања доиста било, да се оно, ако не по целој земљи, а оно по некојим окрузима, ширило као зараза, — и да је Видело могло, по провереном поименичном списку, набројати преко 140 побијених напредњака. Од прилике толико износи и број злостављаних. Поред тога било је око 50 случајева рушења напредњачких домова и 70 случајева паљевине напредњачких имања.

Линчовање напредњака није обухватило целу земљу. Оно се усредредило у неколико округа Источне Србије: у окрузима пожаревачком, ћупријском, зајечарском, алексиначком; ван тих округа било је само појединачног линчовања, а не линчовања у маси. У окрузима алексиначком и зајечарском, линчовање напредњака објашњавало се као освета за Тимочку буну, у којој су ти окрузи страдали. Али линчовање било је исто тако јако и у окрузима пожаревачком и ћупријском, који у Тимочној буни нису страдали.

Линчовање се вршило готово искључиво по селима, где се народ, за све своје патње под напредњачком владом, искалио на напредњачким кметовима. Они су махом премлаћивани коцем; на по неким местима, њихов лепш натицај је на ражањ; као некада о либералним буџама, тако се сада говорило о радикалним кочевима и ражњевима. У алексиначком округу уобичајен је нов начин злостављања напредњака; он се састојао у томе што су напредњаци јахали и

бичевани као коњи. То понижавање напредњака до скота чинило је неко нарочито задовољство њиховим гониоцима, — и брзо је постало једна од најомиљенијих забава приликом хајке на напредњаке.

Линчовање напредњака почело је само од себе. Власт га није подстицала, али била је лабава у његовом сузбијању. Линчовање је трајало неколико недеља, и за то време власт се ограничавала на прикупљање података о томе шта се дешава. Без сумње, власти је било тешко пресећи линчовање баш с тога што је оно беснело по селима а не по варошима, и што је у селима било управљено, у првом реду, противу кметова: они органи власти који су имали да се старају о личној безбедности на селу, били су сами линчовани. Ипак, противу линчовања власт је имала на расположењу једно врло енергично средство. Линчовање је имало свој јасно омеђен појас, имало своје округе и срезове у којима се ширило као зараза. Зашто у тим крајевима није проглашено ванредно стање и заведен преки суд? По свој прилици, у очима либерала и радикала преки суд био је тако тиранска мера, да су они више волели да пусте линчовање да се само од себе истуђи, него да га преким судом угушују.

Напредњачке оптужбе да је миг за линчовање дан озго, нису доказана. Напредњаци су наводили прво, да је Одјек назвао линчовање „величанственим народним одисајем“, и, друго, да је министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић говорио о потреби да се „чупају напредњачке клице“. Ниједан од ова два навода не стоји. Назив „величанствени народни одисај“, Одјек није дао линчовању напредњака, него оном либерално-радикалном шенлуку који је линчовању претходио. Министар Милојковић говорио је, истина, о потреби да се „клице из пређашњих времена ишчупају“, али тај његов говор држан је тек после свршеног линчовања. Под чупањем клица из пређашњих времена он није мислио на убијање напредњака, него на њихово уклањање из државне и општинске службе.

III.

Савезна влада распустила је напредњачку Скупштину, и нови избори извршени су 17 септембра. Напредњаци нису учествовали у изборима, тврдећи да не желе дати нова повода за линчовање својих људи. Видело је донело овај

проглас на напредњачке гласаче: Чувајте главе своје, — не идите на биралиште... Либерали и радикали нису истакли заједничке кандидате. Савезници у влади, они су ишли на изборе као две одвојене групе. Министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић променио је пред изборе полицијско особље: отпуштено је 8 окружних начелника, 10 среских начелника, 30 полицијских писара. Нови полицијски органи били су махом либерали. У колико је полиција утицала на изборе, то је било у корист либерала. На неким местима, либерална полиција радила је оно исто што и напредњачка: збацивала кметове, хапсила и кажњавала бираче, мешала се у избор повереника. Али ово су били само изузетни појави: либерална полиција, у већини места, радила је за либералне кандидате само испод руке. Она се бојала да не расрди радикале, јер то би имало за последицу раскидање либерално-радикалног савеза.

Резултат избора био је рђав за либерале. Од 146 изабраних посланика (десет избора покварено је), 87 били су радикали, а 59 либерали. Ни сами либерали нису се надали већини, али су држали да ће се бар приближно изједначити са радикалима. Да ће радикали добити скоро тридесет места више од њих, то је било за њих непријатно изненађење. Своју бројну снагу у Скупштини могли су појачати само још с помоћу владиних посланика, али избор тих посланика зависио је од Краља Милана.

Краљ Милан, који се вратио у Србију после свршених избора, био је противник либерално-радикалног савеза. Он је сматрао да страначки савези могу бити само противу њега управљени. Он је највише волео да свака странка иде за себе, па чак, у колико је то од њега зависило, гледао је да у крилу сваке странке створи супротне клике. Код либерала он је супротавао либерале од 1868 либералима од 1858; код напредњака одвајао је Гарашанинову групу од Пироћанчеве: код радикала покушавао је да с помоћу Пере Тодоровића изазове расцеп. Противу либерално-радикалног савеза он је стао да рије, чим га је довео на владу. На пр. када му је долазила једна радикална депутација да га моли за помилвање још непомилованих радикала, он ју је одбио доста опорно. После је говорио аустријском посланику, да је то учинио

с тога да би посејао код радикала неповерење према либералима.¹⁾

Шта ће радити пошто поквари либерално-радикални савез, Краљ се још није био решио. По његовом нахођењу, либерали су били способнији за владу него радикали, али радикали су били мањи русофили него либерали. Што је главно, између либерала и Краља Милана стајало је као преграда митрополитово питање. После Краљице Наталије, Краљ Милан никога није тако мрзио као митрополита Михаила; чак му је и Пашић био мање одвратан. Пре њу, говорио је он, амнистирати и Пашића, но што њу вратити митрополита Михаила на његов стари положај. У тренутку састављања Ристићеве владе, он је, истина, обећао да ће решити митрополитово питање по жељи либерала, — али онда је он био решен на оставку, и било му је свеједно да ли ће после његове оставке митрополит доћи натраг у Србију или не. После тога, он се видео с аустријским царем, који га је склонио да остане и даље на престолу. То је био узрок за што је Краљ Милан променио своје гледиште и у митрополитовом питању. Он није имао ништа противу тога да се, после његовог одласка из Србије, митрополит врати у њу. Али, ако он треба да остане у Србији и даље, онда је јасно да се у њу не сме пуштати митрополит. Уступке учињене Ристићу у митрополитовом питању, Краљ је желео сада да опорече.

Шта ће Краљ урадити после раскида либерално-радикалног савеза, зависило је од Ристићева држања у митрополитовом питању. Ако Ристић жртвује митрополита, кога је сама Русија обележила као свог главног заточника на Балкану, онда ће то бити доказ да Ристић није онако непоправими русофил какав је изгледао, — и Ристићу моћи ће се дати овлашћења за састав чисто либералне владе. Не само Краљу Милану, него и аустроугарском посланику, чисто либерална влада била је веома по вољи него чисто радикална. Обојица су више волели да раде са једним искусним државником као Ристић, него са радикалима, који су им изгледали још политичка деца. Разуме се, пошто би дао владу либералима, Краљ би и питање владиних посланика решио у њихову корист.

На тај начин, питање владиних посланика било је везано за питање нове владе, а ово опет за питање митрополитово.

¹⁾ Аустроугарски посланик, 23 јули 1887.

По Краљевој жељи, аустроугарски посланик говорио је са Ристићем о митрополитовом питању. Он му је казао да би митрополитов повратак значио лично унижење за Краља и потпуно потчињавање Србије панславистичким утицајима. У Бечу немају ништа противу добрих односа између Русије и Србије, али ти добри односи не смеју ићи до потпуног потчињавања. Хенгелмилер је саветовао да се митрополиту, који је био уклоњен са свога достојанства без пензије, накнадно да пензија, али да се на старо достојанство не враћа.¹

Ристић је разумео да ће, ако се узјогуни у митрополитовом питању, бити одмах оборен. Њему је било лакше жртвовати митрополита него себе. 17 октобра, Краљ је давао вечеру у част архијерејског сабора: то је био први знак да је Ристић попустио у митрополитовом питању, и да више не мисли тражити да се митрополит Теодосије уклања испред митрополита Михаила. За митрополита Михаила и за оне епископе који су због њега збачени, учињено је само то што им је указом од 1 новембра признато право на пензију. У Русији нису били задовољни оваквим решењем митрополитовог питања. Словенски благотворни комитет у Петрограду понудио је, из својих средстава, и митрополиту Михаилу и његовим епископима већу пензију него што им је припадала по указу од 1 новембра. За Русију, митрополитово питање остало је и даље отворено.

Пошто је задовољио Краља у митрополитовом питању, Ристић, да је хтео, могао је избацити радикале из владе, и саставити чисто либерално министарство. Али он је држао да ће и према Краљу и према Скупштини бити јачи на челу либерално-радикалног него на челу чисто либералног министарства. Због тога што је хтео да одржи либерално-радикални савез, он није могао тражити од Краља све владине посланике за либерале, — морао је нешто дати и радикалима. Од педесет и два посланика, тражио је за либерале 40, а давао радикалима 12. Од народних посланика либерали су имали 59 а радикали 87; узимајући укупно и владине и народне посланике, и либерали и радикали имали би, по Ристићевој замисли, исти број посланика, — и једни и други по 99.

¹ Аустроугарски посланик, 31 јули и 27 октобар 1887.

Радикали су говорили да је право да се владини посланици поделе између две савезне странке на равне делове, као што су се и министарства поделила. Либерали су им одговарали да ни народни посланици нису подељени на равне делове, него су приликом избора радикали радили да добију већи број посланика од либерала. Ако либерали, који су добили мањи број народних посланика, не би у накнаду зато добили већи број владиних посланика, тек онда не би у Скупштини постојала она равномерност партијских снага о којој говоре радикали.

Либерали и радикали нису могли да се погоде око поделе владиних посланика, и замолили су Краља да у њиховом спору буде изборни судија. Краљ, као прави изборни судија, није потпуно усвојио ни Ристићеве ни радикалне захтеве. Није поделио владине посланике на равне делове, како су предлагали радикали, а није дао ни Ристићу онај број посланика које је он тражио. По Краљевој подели, либерали су добили 36, а радикали 16 владиних посланика. Према томе, у Скупштини је било свега 103 радикалних посланика, а 95 либералних.

И ако Краљ није дао либералима онај број владиних посланика који је Ристић тражио, он је ипак био боље расположен према либералима него према радикалима. Извесни захтеви спољашње политике учинили су да се он, одједном, обрне од либерала радикалима. Те 1887 године, стање ствари у Европи било је врло критично: због бугарског питања, рат између Русије и Аустро-Угарске изгледао је скоро неизбежан. Краљ Милан, који је већ годинама сањао о том рату, није ни часа двоумио о томе, да у случају руско-аустријског рата Србија ваља свом снагом да се баца на страну Аустрије: под црно-жутом заставом, Србија је имала постати или велика или отићи у суноврат. Али, дали је таква аустрофилска политика, — с Аустријом, и за Аустрију до у смрт! — била могућна онда када је на челу владе стајао Ристић? Не само Краљ Милан, него и посланици Аустрије, Немачке, и Енгле-ске, редом, испитивали су Ристића, шта би он радио у случају руско-аустријског рата. Са Краљем Миланом Ристић је говорио искрено и отворено: ако Краљ мисли водити политику на парче, и ако се задовољава малим добитима, онда се може држати Аустрије. Ако мисли водити велику нацио-

налну политику, и ако рачуна да једнога дана поврати Босну и Херцеговину, онда се мора држати Русије.¹ У разговорима са страним дипломатима, Ристић је био врло уздржљив. Није хтео да се у напред обавезује ни на шта; ради умирења Аустрије, додавао је да није узео никакве обвезе према Русији. Хенгелмилер је извео из Ристићева говора да се Аустрија не може ослонити на Ристића, јер он налази да би Србија више добила у случају руске него у случају аустријске победе. Он је рад да сачува слободу акције, како би у згодној прилици могао доћи до добити о трошку Аустрије. И аустријски и немачки посланик сагласили се да, ако дође до руско-аустријског рата, Ристић не сме остати на влади.²

Хенгелмилер, да је добио од Ристића повољан одговор, вероватно би саветовао Краљу да, после расцепа либерално-радикалног савеза, састави чисто либерално министарство. Овако, радикали су му изгледали мање опасни него либерали. До истог закључка дошао је и Краљ Милан. У питањима унутрашње политике, он се са либералима боље слагао него са радикалима, — али, у питањима спољашње политике, чинило му се да ће лакше изићи на крај са целом радикалном странком него са једним Ристићем. Спољашња политика била је за њега важнија од унутрашње, — и зато је он, место о чисто либералном министарству, почео размишљати о чисто радикалном министарству.

IV.

Скупштина се састала 15 новембра. Радикали и либерали имали су сваки свој засебни клуб, и поред тога један заједнички клуб, у који су долазили изасланици њихових засебних клубова.

Већ на питању о адреси, Краљ се жестоко наљутио на Скупштину. Био је чуо да ће се у скупштинској адреси тражити митрополитов повратак и амнестија радикалних емиграната, и да ће се изјавити жаљење што је 1885 ратовано са Бугарима. Краљ је претио савезној влади да ће је одмах отерати, ако се скупштинари усуде да му поднесу

¹ Гарашанин, кога је Краљ такође питао за мишљење, препоручивао је одсудно аустрофилску политику. О Ристићевом и Гарашаниновом гледишту вид. извештај аустроугарског посланика од 5 децембра 1887.

² Аустроугарски посланик, 9, 10, 11, 12, 17 децембар 1887.

такву адресу. Адреса се морала прекројити према Краљевој жељи: у њој није више било помена ни о митрополиту ни о емигрантима ни о бугарском рату. При крају адресе клицало се само Краљу Милану и краљевском дому. Име Краљичино изостављено је да се Краљу не би дало нова повода за љутњу.

За сву своју послушност и услужност, Скупштина је била добро изгрђена од Краља. Цела Скупштина дошла је са својом адресом Краљу на ноге; Краљу се то учинила добра прилика да Скупштини прочита лекцију због оне адресе о којој је чуо да је била пројектована. Рекао је да не допушта покретање митрополитовог питања: оно је за њега коначно решено указом од 1 новембра. Не допушта да се говори о амнестији Николе Пашића и Аце Станојевића: ти људи раде и даље противу њега. Не допушта да се напредњаци узимају на одговор за бугарски рат; ако радикали буду хтели претресати напредњачки рад од 1885, узеше и он да претреса радикални рад од 1883. У осталом, све што је радила напредњачка влада, радио је у ствари он; напредњаци су само вршили његове наредбе. Скупштина се вара ако мисли да је она пола, а Краљ пола: Скупштина је један, а Краљ два. Ако садашња Влада неће да слуша, он ће наћи другу која ће слушати.¹

Краљ није више изгледао ни сломљен ни обезвољен: пред запрепашћеним либералима и радикалима стајао је опет стари Милан са својим фикс-идејама и са својим бесом. То вече међу народним посланицима говорило се о спајању либералног и радикалног клуба у један заједнички клуб на име протеста противу Краљева говора. Али ово није учињено. У место да направе заједнички фронт противу Краља, либерали и радикали су заборавили на лекцију коју им је Краљ прочитао, и продужили да се гложе између себе. У тој међусобној борби, ни једна ни друга страна није хтела да се замера Краљу, него се на против трудила да га привуче на своју страну.

Радикали су се тешко слагали са либералним министром унутрашњих дела Радивојем Милојковићем. Он је за њих био један старовремски полицајац, мрачан и назадан; они за њега, младе незреле лармације и бунције. По њему, слобода

¹ Крстић, 7 децембар 1887. Аустроугарски посланик, 11 децембар 1887.

избора била је празна реч: народ је морао имати некога ко ће га водити; питање је било само у томе, да ли ће га водити власт или којекакви бургијашни. Радивоју се чинило да је и за сам народ боље да га води власт. Већ приликом општих избора од 17 септембра притисак полиције, ако не свугде, а оно на по неким местима, осећао се и сувише. Радикали су то како тако отрпели. Али после тога дошли су накнадни избори у оним местима где је 17 септембра избор покварен. Либерали, који приликом поделе владиних посланика нису успели да се изједначе са радикалима, гледали су да на накнадним изборима добију што више места. На једно два места полиција је претерала; радикални клуб узбуну се, и позвао либерални клуб да заједнички одреде на место Милојковића друго лице за министра унутрашњих дела. Могло се знати унапред да либерални клуб, из страначког честољубља, неће жртвовати Милојковића. Ристић је много мање затезао од свога клуба: у крајњем случају био је готов жртвовати Милојковића као и митрополита што је жртвовао. „У политици“, говорио је он, „нема венчавања за цео живот“.

Може бити, Ристић би успео да жртвујући Милојковића одржи савезну владу, али Краљ Милан је већ био запео да обори и њу и њега с њоме. Од како су Аустријанци напали да им Ристић, у случају њихова рата с Русијом, није довољно сигуран, Краљ Милан се сасвим обрнуо противу њега. Затим му се није свидело ни то што је Ристић био готов жртвовати Радивоја Милојковића, старог пријатеља династије, радикалима, у чију династичност Краљ Милан још никако није веровао. Он је на основу тога чак закључивао, да му Ристић није сигуран заштитник од радикала и њихових превратних планова. Да би лакше оборио Ристића, он је пустио радикалима у уши да могу добити владу сами, без Ристића. Пера Тодоровић, који је постао потпуно Краљев човек,¹ покренуо је нарочити лист за разбијање либерално-радикалног савеза, — и са необичном сигурношћу тврдио да радикали могу имати чисто своје министарство, кад год буду хтели. Цео је свет држао да на Тодоровићева уста говори Краљ Милан. И зато колико је год Ристић био помирљив, толико су радикали били непомирљиви. Они су Милојковићево питање обесили на највеће звоно, писали противу Милојковића у

новицама, и када су захтевали његово уклањање из владе, то је било у тону једног ултиматума. Под таквим околностима, савез се није могао одржати, — и 17 децембра савезна влада дала је оставку због унутрашње неслоге.

Савезна влада била је од почетка слаба, јер су и либерали и радикали вукли сваки на своју страну. Они нису имали никакве опозиције према себи, и то их је само охрабрило да се између себе свађају. Краљ Милан умео је да се њиховим свађама користи и да савез поквари. Једини човек коме је искрено стало до савеза и који је разумео његов политички значај, то је био Јован Ристић. Али постављен између подједнако непопустљивих либерала и радикала, ни он није могао поред све своје дипломатске вештине да савез одржи.

V.

После пада савезне владе, Краљ се колебао између чисто радикалног министарства и једног чиновничког министарства Николе Христића. Немачки и аустријски посланик препоручивали су радикално министарство. Аустријски посланик разлагао је овако. Радикално министарство још јаче би завадило либерале и радикале, јер би либералима изгледало да савезну владу није оборио Краљ, него радикали. Финансијска питања била су на дневном реду. Зашто Краљ не би дао радикалима да се око њих мало помуче? Њихова радња на сређивању финансија не може бити опасна за Аустрију, — може само њиховој властитој популарности штетити. Министарство Николе Христића јесте последња резерва: ту комбинацију ваља одлагати све докле се остале комбинације не огледају.

Краљ је послушао аустријског посланика, и ступио у преговоре са радикалима. Он им је попустио у питањима унутрашње политике, али је захтевао да они њему попусте у питањима спољашње политике. Министарство иностраних дела морало је бити у рукама „чисто Краљевог човека“.¹ Радикали су примили овај захтев. Највише је тешкоће задавало емигрантско питање: Краљ никако није хтео амнистирати Пашића и другове, као што су га радикали молили. Радикали су морали и у овој тачки попустити.

¹ Стојан Протић, Одломци из уставне и народне борбе у Србији, II, 111.

¹ Аустроугарски посланик, 2 јануар 1888.

Остајала су још лична питања да се расправе. Краљ није примао за министра Косту Таушановића, који је у Тимочкој буни осуђен од прекога суда, и који је стајао у сталној вези са руским посланством. (Њега је Ристић препоручио за посредника између руског посланства и радикалне странке.) Да би лакше сузбио Таушановићеву кандидатуру, он је као свога кандидата за министра истакао Перу Тодоровића, који је још пре годину дана искључен из радикалне странке. Радикали су одустали од Таушановићеве кандидатуре, само да би Краљ одустао од Тодоровићеве. Тако је и у личним питањима постигнута сагласност између Краља и радикала.

Радикално министарство састављено је 19 децембра, под председништвом пуковника Саве Грујића. Министар иностраних дела био је други један пуковник, — Драгутин Франасовић, који је управљао нашом спољашњом политиком и у последњем Гарапаниновом министарству. Министарство унутрашњих дела добио је Грујићев пашеног Светозар Милосављевић, који је раније био професор гимназије и дошао сада на чело полиције стога, што је био један од оних ретких радикала у чију је личну исправност Краљ Милан веровао. Министар финансија остао је Михаило Вујић. Остали министри били су најпитомији људи који су се могли наћи у радикалној странци.

Шеф прве радикалне владе Сава Грујић имао је доста бурну младост. Наш војни питамац у Берлину, он је прекинуо школовање да би могао учествовати у Пољском устанку од 1863. По томе је провео неколико година у Русији на војним студијама и у војној служби. У Србију се вратио 1870, добио место у Крагујевачкој тополивници, али га 1873 изгубио због својих веза са социјалистичким листом Јавношћу. Он је важио као одвећ слободуман за официра, и био је у официрским круговима осуђиван због једне расправе у којој се изјавио за народну војску а не за стајаћу. 1875 враћен је наново у војску, и у првом турском рату био је начелник артиљерије код Черњајева. Када је у јесен 1876 министар војни Тихомиљ Николић одступио због сукоба са Русима, њега је заменио Грујић, о коме се мислило да ће Русима бити много погоднији. Он је био министар војни за све време другог рата; после свршетка рата иступио је из владе, јер га Краљ Милан није много марио. Тада је пребачен из војне

струке у дипломатску, и био наш заступник у Софији, Атини, Петрограду. Са свога свесловенског идеализма стајао је добро код Руса; после Ристића и митрополита Михаила, то је био Србин коме су Руси највише веровали. Он није личио на војника, није имао ничега од официрске општрине и утегнутости, и носио је наочаре као какав професор. Врло љубазан, али не и врло разговоран; срдачан и насмејан, али са неповерљивим погледом испод ока, он је нерадо улазио у препирке, и на све климао главом, и понављао: „Да! — Да!“ Своју мисао казивао је непотпуно, на лењ и сањив начин; људи нису знали шта он управо хоће, докле га нису видели на делу, када је он често радио друкчије него што се очекивало. То је био кротак тврдоглавац, на начин митрополита Михаила. Гарапанин је говорио, да је Грујић митрополит у униформи, — а митрополит Грујић у мантији. Грујић није имао енергије да води радикалну странку, и оставио је њено вођство радикалном клубу. Са Краљем Миланом избегавао је свађе, али да се ради њега замера радикалном клубу, није хтео, — и на крају крајева изилазило је на то да Краљу није противуречно, али му није ни попуштао.

VI.

Први предлог са којим је радикална влада изишла пред Скупштину, био је предлог о новом зајму. Још савезна влада одредила је један одбор који ће тачно утврдити стање наших финансија. По његовом извештају, поред сталног дуга од 254 милиона постојали су многобројни привремени дугови, који су износили близу 20 милиона. Због тога што су привремени дугови били растурени на велики број поверилаца ти повериоци са својим потраживањима сустижали су се у кратким размацима; државна благајница није била увек кадра одговорити својим обавезама; неплаћени интерес урачунавао се у главнину, — и поред тога што смо плаћали интерес на интерес, кредит наше државе падао је све ниже и ниже.

Напредњаци су закључили два зајма за исплату привремених дугова, али ти су зајмови, већим делом, утрошени на исплату годишњине ранијих сталних зајмова и на покриће буџетског дефицита. Радикална влада тражила је од Скупштине овлашћење за закључење и трећег зајма. То овлашћење дано је законом од 31 децембра 1887, и на основу њега

закључен је један зајам у стварном износу од 21 милиона са 6 %. Радикална влада обратила се на оне исте банке са којима су и напредњаци радили: Есконтни Контоар, Лендер Банка, Берлинско Трговачко Друштво. Годишњина новог зајма, која је износила 1.650.000 динара, ујемчена је порезом на обрт, чији су се приходи прикупљали у нарочиту касу (и у овом погледу, радикални зајам лично је на напредњачке зајмове). По овој залози, нови зајам добио је име „обртног зајма“. Његове обвезнице нису одмах пуштене у продају, него су заложене код поверилачких банака, које су имале да нам учине привремену позајмицу. Поред обвезница „обртног зајма“, банкама су дане у залог и обвезнице железничког зајма серија С. Те су обвезнице раније заложене код Есконтног Контоара због једне привремене позајмице. Та је позајмица исплаћена из износа „обртног зајма“, заложене железничке обвезнице биле су ослобођене, и могле по ново бити дане у залог. Влада се надала да ће у року од четири године, по врло повољном курсу, распродати обвезнице оба зајма, како обртног, тако и железничког серија С. У томе случају, она би исплатила не само целу привремену позајмицу код банака, него би јој преостало још седам милиона... У кратко, да би исплатила многобројне мање привремене позајмице, Влада је, на залози обвезница два непласирана зајма, начинила једну велику привремену позајмицу. Мисао да се све привремене позајмице скупе у једну, није била рђава, али као год раније напредњачке владе, тако ни радикална влада није употребила нови зајам искључиво на исплату привременог дуга него и на покривање буџетског дефицита. Привремени дуг није ни после обртног зајма исплаћен. Пре консолидовања привремених дугова морала се повратити буџетска равнотежа; све докле је у буџету било дефицита, привремено задуживање није се дало избећи.

Нова година је донела два пријатна изненађења радикалној странци. Краљ је, из властитих побуда, помиловао све радикалне емигранте, изузимајући једнога Николу Пашића, — и произвео је у чин ђенерала Саву Грујића, председника владе. Још важнији знак Краљева поверења према радикалима био је тај, што им је допустио да 11 јануара 1888 распусте савезну Скупштину, и да нареду нове изборе, у које се либерална полиција неће више мешати. Нови избори из-

вршени 21 фебруара дали су скоро потпуно радикалну Скупштину; либерала је изабрано само петнаест; од напредњака ниједан.

Скупштина се састала 21 марта. Њен законодавни рад састајао се у овоме.

(1) Нацрт закона о општинама. Радикална странка навек је сматрала уређење општина као основно питање, и када је дошла на владу, пожурива је да прво реши то питање.

По напредњачком закону о општинама, свака општина морала је имати најмање 500 пореских глава. Радикална влада свела је тај број на 350, одборска већина на 300, а Скупштина, по предлогу одборске мањине, на 200. Ова одлука донета је са 88 гласова противу 83. У питању о величини општина, радикали нису били сложни. Једни су се држали Светозара Марковића, који је у својим списима препоручивао велику општину, — и поред теоријских разлога Марковићевих наводили су и тај практични разлог, да велика општина лакше подноси трошкове општинске самоуправе него мала општина. Велика општина мали прирез, — мала општина велики прирез. Други део радикалне странке доказивао је да народу ваља оставити пуну слободу у стварању општина: ако народ више воли малу општину него велику, — нека му буде... Не треба народ на силу груписати у велике општине као што су напредњаци чинили... Ово друго гледиште, које није могло победити ни у Влади ни у одбору, победило је у скупштинском пленуму.

По радикалном нацрту, на општинском збору имали су право гласа сви пунолетни грађани мушкога пола који су плаћали 10 динара годишње на име непосредног пореза. До напредњачког закона о непосредном порезу од 1884, и на скупштинским и на општинским изборима имао је право гласа сваки онај који је плаћао грађански данак; није се гледало на то колико је на њега разрезано. Закон од 1884 завео је на место једног грађанског данка неколико разних облика непосредног пореза; после тога признато је општинско бирачко право само онима који су на име непосредног пореза плаћали најмање 30 динара годишње. У своме нацрту општинског закона, радикали су, за општинске изборе, спустили тај ценз на 10 динара. Међу њима била је јака струја да се право гласа да свима који плаћају колико било на име непосредног

пореза. Већи део странке, нарочито њена интелигенција, доказивала је да би онда у општини отела маха крајња сиротиња, која није самостална, него зависи од богаташа.

По радикалном нацрту, слобода општинских избора ујемчена је на тај начин, што полицијска власт није више присутвовала на тим изборима, и што се жалбе противу њихових незаконитости нису више подносиле полицијској него судској власти.

Надзор државне власти над општином овако је уређен. Надзорна државна власт имала је права да задржи од извршења сваки акт општинске власти, који би, по њеном мишљењу, био незаконит. Општинска власт могла се жалити министру унутрашњих дела, чија је одлука била коначна. — Надзорна власт није смела кажњавати и збацивати општинске органе; могла је само о њиховом трошку извршити оне државне послове које они не би хтели да изврше, иако су им у дужност стављени. У поновљеном случају њиховог извршења државних послова, надзорна власт могла је предложити њихово збачење прво општинском збору, па онда министру унутрашњих дела. — За општинске прирезе преко извесне стопе, за задужење општине, и за општински буџет тражило се одобрење државне власти.

Радикална странка имала је на уму прекоре које су јој чинили њени противници као да би она хтела да поцепа државу на општине. У њеном нацрту, стога, обраћена је нарочита пажња државном надзору над општинама, и држави су дана јача средства надзора него што их је она имала по Каљевићевом закону од 1875, који је дотле сматран као најслободоумнији закон о општинама. Крајњи елементи радикалне странке били су незадовољни што је министру унутрашњих дела дано право збацивања општинских органа. Њима је објашњавано да је боље да општинске органе збације министар него месна полицијска власт, као што је то било по напредњачком закону; у осталоме, ни министар није могао збацивати општинске органе ни за шта друго него за извршење државних послова.

Главни добитак од новог општинског закона радикали су налазили у томе што су се могле стварати мале општине, што је ценз спуштен од 30 динара на 10, и што је боље ујемчена слобода општинских избора.

(2) Нацрт закона о изменама и допунама у закону о устројству војске. Овим нацртом делимично се васкршавала народна војска. Радикали су увек бранили од Краља Милана установу народне војске, — и када је 1883 она укинута, радикали су доказивали да је тиме чак Устав повређен. Њихов нацрт о устројству војске није повраћао народну војску онакву каква је постојала пре закона од 1883. Он је само комбиновао народну војску са стајаћом војском коју је створио закон од 1883, — дакле, ни чисто стајаћа ни чисто народна војска, него нешто мешовито. Први позив остајао је и даље уређен као стајаћа војска; други и трећи позив претварали су се у народну војску. Другим речима, првим позивом командовали су позивни официри, — а другим и трећим позивом старешине из народа.

(3) Измене и допуне у закону о таксама (узаконене 15 маја 1888). Приход од такса био је заложен као јемство за годишњину златне ренте. Он је остао испод те годишњине за неких 700.000 динара. Морале су се, према томе, или таксе повећати или мањак у приходу од такса покрити новим порезом. Радикална влада решила се за оно прво.

(4) Нацрт буџета за 1887/8 који је радикална влада поднела својој Скупштини, износио је преко 45 милиона, као год и напредњачки буџети. Радикална влада била је уверена да би наш буџет, према стварној цифри наших прихода, ваљало скресати за седам до осам милиона, али то кресање није смела од једном да изврши. Да ли би радикална Скупштина примила тако велики буџет, не зна се, јер је закључена пре него је буџет решила.

(5) Нацрт закона о раскиду уговора са Друштвом за закуп монопола дувана. Тај уговор критикован је од првога дана као сувише повољан по Друштво. Ипак, до раскида уговора не би дошло да Друштво није својим радом дало повода свакојаким жалбама. Оно је тражило и добило од напредњачке владе, да на дуван који увози са стране, не плаћа ни увозну царину ни регалну таксу: ово је значило за државну касу губитак од преко милион и по динара годишње. Друштво је добило око 5000 молби за сејање дувана, одобрило од њих само половину, и лишило читаве крајеве зараде од производње дувана. Докле је, с једне стране, смањило производњу дувана у земљи, оно је, с друге стране, повећало

увоз дувана са стране за 600.000 кила. Друштво, пошто га је напредњачка влада ослободила увозне царине и регалне таксе, имало је више рачуна да купује дуван на страни него у земљи. Интереси домаћих произвођача жртвовани су трговачком хару Друштва. Противу Друштва наводило се и то да за своје чиновнике много више узиме странце, и то немачке Јевреје, него наше држављане, и да своју унутрашњу администрацију води на немачком језику. Влада, у ствари, била је лишена свакога надзора над друштвеним књиговодством, због чега се и десило да у биланцу за 1887 Друштво покаже место добитка штету од милион и по динара, коју је држава требала да накнади.

Радикални министар финансија Михаило Вујић био је много чвршћи према Друштву него напредњачки министар Вукашин Петровић. Он се ставио на гледиште да, по закону, Друштво није могло бити ослобођено ни увозне царине ни регалне таксе. Друштво је више волело да раскине уговор него да се да стегнути у границе закона. Радикална влада то је једва дочекала. Она је почела са Друштвом преговоре о појединостима раскида, није се могла с њиме погодити, и зато је предложила Скупштини да се питање раскида реши једним законом. По томе закону, држава је узимала на себе сву друштвену активу и пасиву, и давала друштву на име накнаде штете свега милион и по динара (штета по биланцу за 1887 сведена је од милион и по на милион, и поред тога одређено Друштву пола милиона на име накнаде штете за раскид уговора). Било је предвиђено закључење једног привременог зајма од пет милиона динара за покривање свих издатака које би држава имала око узимања монопола дувана у своје руке. Са раскидом уговора о закупу монопола дувана радикална влада намеравала је започети ослобођење оних државних предузећа која су под напредњацима уступљена странцима. Убрзо после монопола дувана требало је одузети од странаца експлоатацију железница.

VII.

Краљ Милан није био задовољан радикалном владом. Он се надао да ће радикална Скупштина слушати радикалну владу, а радикална влада њега. Грујић, међутим, није држао радикалне посланике онако на узди, као Ристић либералне,

или Гарашанин напредњачке посланике. Радикални клуб значио је много више него радикална влада, а Краљ Милан није умео да подеси односе са радикалним клубом. Ту су прву реч водили сељачки трибуни као Ранко Тајсић и Димитрије Катић, који нису тражили за себе ништа — ни државну службу ни лифериције и концесије, — и којима се стога ни са које стране није могло подићи. После тих сељачких трибуна, највише су утицаја имали т. зв. београдски радикали, или, тачније речено, она група која се купила око Одјека и која је представљала интелигенцију странке. Главне људе из те групе — Јована Ђају и Косту Таушановића — Краљ Милан није пуштао у владу. Ђаја му се чинио Карађорђевац, а Таушановић руски агент. Он је одабрао за министре најмекше људе међу радикалима, али ти најмекши људи имали су, баш због своје мекоте, врло мало ауторитета у странци. Прави вођи странке нису ушли у владу, него су остали у Скупштини; Скупштина није много вермала владу, и Краљ Милан, кога је то једило, називао је радикале недисциплинованом гомилом.

Закони које је радикална Скупштина решила, нису се свиђали Краљу Милану. За закон о општинама чинило му се да ствара од општине државу у држави. Закон о устројству војске тумачио је намером радикала да једнога дана замене стајаћу војску народном, и онда опет приреде једну буну.¹

Од како су радикали дошли на владу, штампа је писала много слободније, и то не само о унутрашњој него и о спољашњој политици. Аустрија је нападана на такав начин, да је њен посланик тражио од наше Владе задовољења.

Код власти се осећала нека лабавост. Пореза се слабо наплаћивала, рекрути су пуштани кући итд. Краљ Милан се већ кајао што је дао радикалима владу; њему је изгледало да се њихов начин владе мало разликује од безвлашћа. Када му је радикална влада поднела на потпис нов општински закон, он је одрекао потпис. Грујић му је свратио пажњу да је тај закон предвиђен у оном споразуму који је Краљ начинио са радикалима пре образовања радикалне владе. Краљ је одговорио: „Е, па тужите ме суду за неиспуњење уговора!“² Грујић је одмах дао оставку. Радикална влада трајала

¹ Аустроугарски посланик, 12 април 1888.

² Живановић, Историја, II 365.

је од 19 децембра 1887 до 14 априла, дакле, ни четири месеца.

Сукоб који је избио између Краља и радикалне владе поводом општинског закона, није био главни узрок њена пада. Главни узрок стајао је у вези са Краљичиним питањем.

По споразуму који је 6 априла 1887 начињен између Краља и Краљице, место где ће се престолонаследник васпитавати ваљало је одредити с пролећа 1888. 14 марта те године, Краљица је писала Краљу да намерава доћи о Ускресу у Београд, — јамачно, да би се с њиме споразумела о месту престолонаследниковога васпитавања. На то писмо није добила одговора. 6 априла она је писала да ће се 26 или 27 истог месеца кренути из Флоренције преко Беча у Београд, где мисли остати шест недеља. Осам дана после тога њеног писма Грујићева влада је пала.

Сава Грујић, као и Милутин Гарашанин, припадао је групи Краљичиних присталица. Када га је један руски велики кнез питао ко је крив, — Краљ или Краљица, — за њихов међусобни спор, Грујић је одговорио да не зна. Краљицу није хтео, а Краља није смео да криви. После ове изјаве коју је Грујић дао као председник владе, Краљ Милан тако се разјарио на њега да га је хтео одмах отерати.¹ Он се после стипао, и чак разговарао с Грујићем о престолонаследниковом васпитању. Грујић је био противан да се престолонаследник васпита на страни. Ово његово држање у престолонаследниковом питању, по свој прилици, више је допринело његовом паду него општински закон.

Краљ се бојао да Краљица, по повратку у Србију, не покрене наново питање о престолонаследниковом васпитању. Она је писала Грујићу да се чуди, да се, у једној уставној земљи као Србија, нико не нађе да запита, зашто се престолонаследник мора васпитавати на страни... Краљ се забринуо какав ће његов положај бити, ако Краљица наново покрене престолонаследниково питање, и ако Грујићева влада усвоји њено гледиште да престолонаследника не треба васпитавати на страни. Краљ је морао што пре имати једно друго министарство, које ће му у Краљичином питању бити поузданије од Грујићевог министарства.

¹ Аустроугарски посланик, 26 март 1888.

Радикална странка није имала одређене политике у Краљичином питању. Да се Краљ хтео с њеним првацима отворено разговарати, он би за цело видео да се они у томе питању руководе политичким рачуном као Ристић, а не руководе као Гарашанин осећајима кавалерства. Краљ је погрешно што је о држању целе странке судио по држању Саве Грујића, који је, међу радикалима, готово једини био лично одан Краљици.

VIII.

Ново министарство саставио је Никола Христић. То је било једино могуће решење кризе. И Ристић и Гарашанин били су немогући: један као противник Аустрије, други као Краљичин бранилац. Никола Христић са својом чиновничком безбојношћу био је могућан увек и у свако доба.

По личном саставу Христићевог министарства, видело се да је Краљ, у првом реду, мислио на свој сукоб са Краљицом. Министар војни генерал Коста Протић и министар просвете Владан Ђорђевић били су у личној омрази са Краљицом. Истина, министар иностраних дела, Чедомиљ Мијатовић рачунао се у Краљичине присталице, али како он није био врло отпоран према Краљу Милану, његове личне симпатије према Краљици нису много значиле. Министарство Христићево састављено је од бирократа без политичке боје и од напредњака.

1883 Никола Христић угушио је једну радикалну буну. У дворским круговима говорило се да га сличан задатак чека и сада. Краљ Милан је био извештен о неким четама које је Русија спремала да убади у нашу земљу једновременно из Црне Горе и из Бугарске. Чак се знало и време када ће чете упасти: то је имало да буде у месецу мају. Није се само знало, шта је управо циљ тих чета: да изазову општи устанак или да Краља Милана оборе једним препадом... Краљ Милан је говорио да би бивше радикалне министре ваљало затворити, јер би се у њиховим хартијама нашло доказа о њиховим велеиздајничким намерама. Никола Христић није хтео да затвара радикалне министре на основу голих претпоставака Краља Милана.¹ Све се свршило тиме што је

¹ Аустроугарски посланик, 20 април и 16 мај 1888.

пензионисан Сава Грујић, и то због једне изјаве у новинама у којој се више замерио аустроугарском посланику него Краљу Милану.

Од овога напред објављеног упада чета није било ничега ни месеца маја, а ни доцније. Дали је Краљ Милан доиста веровао у те чете, или се само правио да верује, да би оправдао долазак на владу Николе Христића? Он је увек био готов да верује у гласове о радикалној буни коју Русија спрема. Овога пута имао је још и један „основ подозрења“: Сава Грујић, као министар војни, наредио је, без његова знања, да се трећина војних обвезника пусти кући, и то баш почетком маја... Али, веровао у чете или не, Краљ Милан зацело није само због чета довео Николу Христића на владу. Поред борбе са четама, Краљ Милан је предвиђао борбу са Краљицом, и за ову другу борбу Христић му је био још потребнији него за ону прву.

Краљица Наталија већ се налазила на путу из Флоренције у Београд. Она је писала министру председнику Христићу, и питала га дали ће спречавати њен повратак у Србију.¹ Краљ Милан није имао куражи да се Краљичином повратку одсудно одупре: као слаби људи, он је гледао да одгоди опасност којој није смео гледати у очи. Краљици су писали и он, и Христић, и Мијатовић. Сва су је тројица преклињали да не долази у Србију због буње која се може десити. Зашто не би одгодила свој долазак за шест недеља? Ако дотле не буде буње, нека дође слободно.

Краљица, и ако није много веровала у буну, одложила је повратак. Она се, на своме путу, зауставила у Визбадену, и ту чекала шестонедељни рок који јој је био наметнут. Тај рок истицао је 16 јуна: Краљица је, четвртог, писала Краљу да ће се осамнаестог кренути, преко Беча, у Београд. Без икакве потребе, додала је ову реченицу: „С нестрпљењем очекујем да видим да ли какву нову катастрофу имате у приправности, па да ме спречите, да се вратим, и по томе да судим каква вам је моћ уобразиље“.

¹ Ово писмо, као и остала писма и документи који се односе на Краљичино питање, налазе се у збирци докумената која је објављена 1891 под називом: Споменица Њ. В. Краљице Наталије, и на српском, и на страним језицима.

Због ове реченице Краљ је узео да Краљица својим повратком у Србију хоће само да му пркоси. На њен пркос одговорио је истог часа својим пркосом. 11 јуна поднео је митрополиту молбу за развод брака, и о томе одмах известио Краљицу. То је био удар грома: дотле он није говорио о разводу брака него само о раздвојеном животу. Може бити, на дну душе помишљао је и на развод брака, али није смео то да каже. Тек у раздражењу у које га је бацило Краљичино писмо, он је изрекао и своје скривене помисли.

Али тек што је затражио развод брака, он се препао од Краљичине одмазде. Краљица је држала код себе једног драгоценог таоца: то је био престолонаследник Александар. Шта онда ако Краљица оде с престолонаследником из Визбадена у Русију?¹ Какво би онда страховито средство притиска Русија добила противу њега... Он би морао пристати на све што Русија и Краљица траже, само да његов јединицац не буде задржан у Русији и васпитан у руском духу.

Престрављен, Краљ Милан је молио Немачку владу да стави Краљицу под полицијски надзор, и да је задржи, ако би хтела отпутовати у Русију. Немачки канцелар кнез Бисмарк волео је мере брзе и одсечне, по мало и бруталне. Он је предложио Краљу Милану, место полицијског надзора, нешто много простије и практичније. Зашто Краљ не би послао у Визбаден једног официра који би одузео од Краљице престолонаследника?² Мисао о одузимању престолонаследника није, дакле, поникла у глави Краља Милана: она му је од Бисмарка натурена.

Краљ Милан послао је у Визбаден министра војног ђенерала Косту Протића. Ђенерал Протић стајао је не може бити горе код Краљице; када је Краљ изабрао баш њега да шиље у Визбаден, то се узимало као знак да је између Краља и Краљице све прекинуто. У ствари, није било тако. Иако је поднео митрополиту молбу за развод брака, Краљ Милан се бојао развода брака као једнога великог скандала, у коме је могао изгубити и последње остатке свога владаљачког угледа. У току брачне парнице, он није био сигуран да ли ће му и колико Краљица чувати образ; он противу ње није имао шта да наведе, али, ако би она стала причати

¹ Аустроугарски посланик, 21 јуни 1888.

² Аустроугарски посланик, 3 јули 1888.

све што је о њему знала, он би био за увек обрукан. И зато његова је намера била да, пошто је дао Краљици мало страха својом молбом за развод брака, почне наново преговоре с њоме.

Ђенерал Протић имао је да понуди Краљици нов споразум, на овој основи. Краљица би становала у иностранству, — и до пунолетства престолонаследникова не би долазила у Србију без Краљева нарочита позива. До 1 јануара 1893, престолонаследник би се васпитавао у Немачкој, и то у Визбадену; после тога датума, у Србији. Докле би трајало његово васпитање у Немачкој, он би становао код мајке, и долазио би оцу само о распусту. Онда, пак, када би, ради свога васпитања, дошао у Србију, он би становао код оца, а одлазио би мајци само о распусту. Докле је споразум од 6 априла 1887 био приватна ствар Краља и Краљице, овај нови споразум био би нека врста државног акта, јер би га, поред Краља и Краљице, потписали још и митрополит, епископи, и сви министри.

Крајњи циљ Краљев није био развод брака, јер за његове нерве брачна парница била је неиздржљива. Он је највише волео да се, ако могуће, раздвоји од жене без парнице; за то јој је и предлагао раздвојен живот на основу драговољног споразума. Он јој је остављао све што јој је могао под таквим околностима оставити, не само краљевски ранг и титулу, него и самог престолонаследника, који би првих пет година становао код ње.

Протић, према томе, није ишао у Визбаден са задатком да одузима престолонаследника, него са задатком да добије од Краљице пристанак на нов споразум. Што се тиче престолонаследника, Краљ је тражио, истина, да га Краљица преда Протићу, али је обећавао да ће га вратити 25 августа. Њена предаја престолонаследника требала је бити само доказ њене добре воље да своје несагласице с Краљем расправи без парницења.

Краљица није хтела ни да чује за споразум који је Краљ нудио. Она није учинила никакву кривицу; зашто се онда прогања из Србије? Краљ јој прети разводом брака, али он развод брака не може добити, јер није кадар ништа навести противу ње. Краљ је, у осталом, и сам показао да је развод брака само празна претња; иначе, не би једнога дана тражио од митрополита развод брака, а другог дана нудио

њој споразум. Краљица је осећала да се Краљ боји брачне парнице. Она га је у опште сматрала за слаба и малодушна. Према њему ваљало се, по њеном мишљењу, држати чврсто и одважно. Овакво држање, у осталом, најбоље је одговарало њеној нарави горде и упорне жене.

Због Краљичине непопустљивости, Краљ се одлучио, најзад, на преке мере, и наредио ђенералу Протићу да силом одузме престолонаследника од Краљице. Протић није могао то извршити без помоћи немачке полиције. Немачка полиција позвала је Краљицу да драговољно преда престолонаследника Протићу; иначе, употребиће се принудна средства. Како изгледа, Краљица је тек тада видела да Краљ не мисли остати само на претњи и застрашивању, него мисли ићи до краја. Она је тражила три дана размишљања. За то време телеграфисала је немачком цару, графу Калнокију, Краљу Милану. Она је давала неке знаке помирљивости, тражила месец дана времена да изради свој предлог споразума, пристајала чак да преда престолонаследника, али не ђенералу Протићу, него Краљу Милану лично.

Бечки кабинет, који дотле није хтео да се меша у Краљичино питање, сада се умешао. Он је саветовао Краљу да оде сâм у Визбаден и узме престолонаследника: одузимање престолонаследника полицијом било би велика брука за Краља: своје несагласице са Краљицом, он треба да расправља на неки други начин, а не преко полиције, и то још туђинске. Ма колико да му је био непријатан сусрет са Краљицом, Краљ се ипак решио да, по саветима аустријске дипломатије, оде сâм у Визбаден. У последњем тренутку задржао га је немачки посланик граф Бреј, који му је рекао да је већ доцкан, јер је немачка полиција узела ствар у своје руке.¹

Доиста, кнез Бисмарк био је већ изгубио стрпљење; њему се чинило да ђенерал Протић развлачи ствар, док Краљица Наталија постаје „ратоборна“. Њему се није свиђало ни такво развлачење код једног официра ни таква ратоборност код једне жене. Он је узео ствар у своје руке. Краљица Наталија показала се непокорна према наредбама немачке полиције; као страна владарка, она није могла бити кажњена за ту кривицу, али могла је бити протерана: ко у Немачкој неће да слуша полицију, тај мора напоље из земље... Приликом

¹ Аустроугарски посланик, 7 и 8 јули 1888.

протеривања Краљице Наталије, немачка полиција имала је упутства да одвоји од ње престолонаследника, па да га преда ђенералу Протићу.¹

Бечки кабинет, када је саветовао Краљу Милану пут у Визбаден, желео је да, колико могуће, сачува углед Краља Милана и његове династије. Кнез Бисмарк старао се више о угледу немачке полиције него о угледу српске династије. Краљ Милан је пустио кнеза Бисмарка да ради шта хоће. Бечки кабинет, који није смео да чини замерке кнезу Бисмарку, чинио их је Краљу Милану. Граф Калноки се чудило како је Краљ могао допустити, да се његова жена и дете протерују из Немачке на тако сраман начин као да би били скитнице.

Отмица престолонаследника, извршена 2 јула у Визбадену, била је велики скандал, и то скандал који је гледала цела Европа. Брачни раздор Краља и Краљице, дотле прикриван како тако, обелоданио се сада пред целим светом, и то са једном плаховитом којом која је била противна не само дворској етикети, него и обичној грађанској пристојности. У очима света главни кривац био је Краљ Милан. Колико је он деспот, — људи су говорили, — то се већ одавно видело у државним пословима, али сада се видело и у његовом приватном животу: отерао је од себе жену ни криву ни дужну, и отео јој дете као један од оних злочестих типова о којима се чита само у романима.

Да је до Краља Милана било много кривице, то се не да спорити. Нарочито је за осуду она невестина са којом је прелазно из претње у попуштање, тако да се морало сумњати и у озбиљност његових претњи и у искреност његових уступака. Хоћећи да преговара са Краљицом, он није могао избрати једног посредника који је Краљици био мање пријатан од ђенерала Протића. Због тога су се преговори и завршили неуспехом; доиста, непосредни повод за Визбаденски скандал било је то што Краљица није хтела предати престолонаследника ђенералу Протићу, иако је иначе пристајала да врати дете Краљу Милану.

Али, ма колико било кривице до Краља Милана, нема је само до њега. Краљица Наталија, чак и по мишљењу

¹ Аустроугарски посланик, 12 јули 1888.

аустријске дипломатије,¹ није била довољно попустљива. Краљ Милан одустао је од развода брака и остављао код ње престолонаследника пет година; он је тражио само једно, а то је да Краљица не долази у Србију. Али она је била непоколебљива у своме праву, — и није допунтала да је без кривице протерују из Србије. Она није разумела да у овоме свету не сме се ни с чим, па ни са својим правом, терати у крајност.

Најзад, поред Краља и Краљице, има и један трећи кривац: то је кнез Бисмарк. Мисао да се престолонаследник одузме од Краљице силом, била је његова. Он је тај који је саветовао да се у Визбаден пошаље један официр, и он је тај који је нашао да отпор Краљице Наталије ваља савладати полицијом. Бруталности Визбаденског скандала иду више на његов рачун него на рачун Краља Милана.

Неврастеничарска пакост и пргавост Краља Милана, горда и пркосна несавитљивост Краљице Наталије, тевтонска осиноост кнеза Бисмарка учинили су да дође до Визбаденског скандала, о коме се после причало годинама. Јер, доиста, то није био обичан призор да се један Краљевић отима, а једна Краљица протерује.

IX.

После Визбаденског скандала, Краљица је постала попустљивија, а Краљ непопустљивији. Сломљена губитком детета, Краљица је наговештавала као да би сада пристала на споразум који јој био нуђен преко ђенерала Протића. Краљ није више хтео да разговара с њоме ни о чем. Он је уобразио да се она у Визбадену толико одупирала и толико јогунила само стога, да би изазвала један скандал који ће га начинити смешним пред Европом. За сву срамоту која се после отмице престолонаследника сручила на њега, он је кривио Краљицу, и само њу.

Брачна парница коју је Краљ почео 11 јуна својим писмом митрополиту, одмах је запела о једно питање надлежности. Митрополит Теодосије, по савету свога пријатеља Николе Крстића, бившег председника Касацје и једнога од најчувенијих правника, ставио се на гледиште да је за Краљев развод брака надлежан редовни духовни суд, као и за брачне парнице обичних грађана. Краљ је доказивао да се мора

¹ Аустроугарски посланик, 7 и 8 јули 1888.

чинити разлика између њега и обичних грађана, и да њему може судити само највиша духовна власт, — а то је архијерејски сабор. Архијерејски сабор одбацио је гледиште митрополитово, и усвојио гледиште Краљево. По мишљењу Карловачког патриарха, архијерејски сабор урадио је добро што је усвојио гледиште Краљево.

Узимајући брачни спор Краљевскога пара у своју надлежност, архијерејски сабор учинио је један покушај измирења. Нипки епископ Димитрије послан је тога ради Краљици Наталији у Визбаден. Он је ту дошао неколико дана после ђенерала Протића. Краљица није хтела да га прими. Она је држала да Краљ преноси брачну парницу са духовног суда на архијерејски сабор само стого, што на ово друго тело има јачи утицај. Она је налазила да њен интерес није да призна надлежност архијерејског сабора, — и да не би изгледало да она то ма само и прећутно чини, она је одбила да прими нипског епископа, који је био члан архијерејског сабора. То је, може бити, била погрешка: преговори између Краља и Краљице лакше су могле започети преко владике Димитрија, него преко ђенерала Протића.

Тако је стање ствари било у тренутку Краљичиног протеривања из Визбадена. После овог догађаја, архијерејски сабор у један пут мења мишљење о својој надлежности, — и налази да за Краљев развод брака није надлежан он него обични духовни суд, т. зв. консисторија. Консисторија је одбацивала ту надлежност од себе, али архијерејски сабор, као виша духовна власт, наметнуо је консисторији брачну парницу Краља Милана.

Упућена редовним судским путем, та се парница није могла брзо свршити, — и било је, врх свега још, врло сумњиво да ли ће у опште довести до развода брака. Као разлог за развод брака Краљ није наводио ништа друго него своју велику антипатију према Краљици и своје неслагање с њоме у политичким питањима. За развод брака консисторија је обично тражила јаче разлоге од ових.

Краљичин адвокат био је Милан Пироћанац. Изигран неколико пута од Краља Милана у политичким питањима, Пироћанац се сада сусрео с њиме на једном правном питању, где је он био већи мајстор од њега. Он га је стао заплетати у формалности бракоразводног поступка. Његов план борбе

био је овај. Прво, Краљица је имала да тражи да се, пре почетка суђења, учини покушај измирења; овај покушај морао се понављати неколико пута, и парница се могла развлачити бесконачно. Ако би, најзад, дошло до суђења, Краљица је имала да тражи да лично изиђе пред суд, и да поред писмене одбране да и усмену. Од свега што је Пироћанац измислио, ово друго било је најнепријатније за Краља. Он је брачну парницу кренуо управо стого да спречи Краљичин долазак у земљу, — и опет зато, Краљица би баш због формалности бракоразводног поступка добила неоспорно право да се у земљу врати...

19 августа Краљ Милан је молио да се парница прекине за три месеца, докле он не прикупи још неке акте. То је био само изговор. Он је прекидао парницу стого што је видео да се запетљао.

Његов положај није био лак. Јавно мњење стало је на страну Краљице, која је изазивала саучешће као ојађена мајка којој су отели дете. Краљ Милан, непопуларан због своје политике, имао је велики број непријатеља, који су његове породичне неприлике тумачили онако како је за њега најгоре. Напредњаци су се ставили у службу Краљице: Пироћанац је био њен адвокат; Гарашанин је, септембра 1888, на такав начин писао Краљу о Краљичином питању да се Краљ свadio с њиме. Радикални вођ Сава Грујић био је такође за Краљицу; остали радикални прваци били су према Краљици прилично равнодушни, али, кивни на Краља што је у априлу 1888 оборио њихову владу, нису хтели да га спасавају од Краљице. Једино Краљево уздање били су либерали. Њихов вођ Јован Ристић нити је Краља куражио на развод брака, нити је развод одобравао. Он је само изјавио да споразум нуђен Краљици преко ђенерала Протића јесте такав, да се са неким мањим изменама могао примити.¹ Ристићево повлађивање Краљу било је врло дипломатско, — тако рећи, на драм одмерено. Краљ му је био захвалан и на тако штедљивом повлађивању; нико други од страначких вођа није му повлађивао ни толико.

Највише јада задавали су Краљу напредњаци. У борби против митрополита Михаила, Краљ Милан променио је лични састав духовних власти: у архијерејском сабору, а у

¹ Српске Новине, 25 децембар 1890.

неколико и у духовним судовима, либерали су замењени напредњацима. Те напредњачке духовне власти, под утицајем напредњачких вођа, обрнуле су се, у Краљичином питању, противу Краља. Архијерејски сабор, у последњем часу, одбио је Краљев захтев да његов спор с Краљицом узме у своју надлежност. Консисторију, којој је тај спор упућен, обртао је Пироћанац како је хтео. Изгледало је да ће се Краљева парница свршити тиме, што ће Краљица доћи у Београд и обелоданити код консисторије Краљеве приватне тајне, и после тога суд наћи да нема места разводу брака. Краљ би пожнео само једну бруку више, и ништа друго.

Краљ је пао у тешко очајање. Говорио је да ће, због калуђера и попова, морати дати оставку. Није му ишло у главу да он, први краљ после Косова, нема ни толико власти да може отерати од себе једну жену која му је мрска. Један савременик описује га како седи „немо и непомично, налакћен на леву руку, с укоченим и раширеним зеницама, загладан негде у даљину, докле лако дрхтање око усана одаје дубоку тугу која тек што није бризнула крупним сузама на замагљене очи“.¹)

Када је осетио да редовним путем не може добити развод брака, Краљ је ударио нередовним путем. Он је одбацио и надлежност консисторије и надлежност архијерејског сабора. Он је притегао митрополита Теодосија да га он разведе. То је био слаб и неотпоран старац пречанског порекла, кога није било тешко савладати.

Краљ је управо митрополиту једно писмо у коме је доказивао како он, као владалац, не потпада под власт никаквих судова, и како према томе може бити разведен само од митрополита као од најстарије црквене власти. Министар председник Христић и министар просвете Ђорђевић донели су митрополиту већ написан акт о разводу брака, који је он имао само да потпише. Он је то и учинио, 12 октобра, пошто му је објашњено да, иначе, може доћи до Краљеве оставке и до династијске кризе.

У митрополитовом акту од 12 октобра није се наводио никакав законски пропис који би давао митрополиту судску власт у брачним парницама. Наведен је само онај став из јеванђеља по Матеју (XVI, 19): „И што свежеш на земљи,

¹ Записи старог Београђанина, II, 72.

биће свезано на небесима; и што раздријешиш на земљи, биће раздријешено на небесима“. На основу овога става, митрополит је закључио да има права да дрешу бракове и на земљи и на небу.

Тако је, најзад, Краљ добио развод брака који је тражио. Акт од 12 октобра, осим што је послужио тренутном умирењу његових живаца, није служио ничему другом. Развод брака није правилно извршен. Краљица је могла увек тражити и добити решење надлежне духовне власти да је њен брак са Краљем Миланом још у важности.¹ Код публике, акт од 12 октобра само је појачао симпатије за Краљицу. Чак ни они који јој иначе нису држали страну, нису одобравали овакав начин развода брака. Као што је сама Краљица у једној прилици рекла, Србија није земља у којој се законита жена могла тако лако отерати као проста наложница. Краљ Милан је покушао тако нешто учинити. Он је, у ствари, развео сам себе властитим указом, који је само форме ради потписао митрополит.

Углед Краља Милана страдао је двојако. С једне стране, у још патриархалној Србији, гледало се рђаво и на развод брака обичног грађанина, а камо ли на развод брака владаочев. То се видело још приликом развода брака Кнеза Михаила. С друге стране, начин на који је Краљ Милан извршио развод брака, био је нов доказ о његовој необузданој деспотској худи: изгледало је да је тај човек потпуно неспособан да се држи реда и закона како у јавном тако и у приватном животу. Најгоре је било то, што је Краљ Милан све више постајао жртва фикс-идеја. Када би му једном нека мисао ушла у главу, она би сасвим обладала њиме; ништа друго не би за њега постојало, — и он је био чисто болестан докле не би ту мисао остварио. Његова мисао тиранисала је њега, а он друге. 1888 година била је, са гледишта међународне политике, тешка и опасна година; мислило се да руско-аустријски рат може сваког часа избити; у тим тако озбиљним приликама, Краљ Милан је престао скоро са свим да се бави политиком; он није говорио ни о чему другом него о

¹ Руска штампа, а и руска влада, сматрала је да акт од 12 октобра нема никакве законске снаге. Вид. извештај нашег посланика у Петрограду од 22 октобра 1888.

својој брачној парници; сви су државни послови стали, и цела земља била збуњена његовом приватном невољом... Разуме се, такав маниак није могао имати ни такта ни стрпљења; он је водио своју брачну парницу на тако прек и усплахирен начин, и чинио такве неприличности и испаде, да је наш двор постао главни предмет скандалозне европске хронике. Пошто је због Краља Милана претрпела војнички пораџ на Сливници, Србија је опет због њега била извикана као земља великих дворских скандала.

ГЛАВА XIV. ПРОМЕНА УСТАВА.

I.

12 октобра, Српске Новине објавиле су митрополитов акт о разводу брака Краља Милана и Краљице Наталије. 14 октобра, објављен је други један акт од много већег значаја. То је била прокламација Краља Милана, којом се на дан 20 новембра наређују избори за Велику Скупштину која ће имати да промени Устав.

Пало је у очи да избори нису наређени указом него прокламацијом, и да на прокламацији нема премапотписа ниједнога од министара. По њеном патетичном стилу, честим усклицима, и многим понављањима, видело се да ју је писао сâм Краљ Милан. О својој намери да мења Устав он није известио ни председника владе ни аустријског посланика.¹ Промена Устава потицала је искључиво од њега.

Краљ је хтео да се од првога часа зна да он неће допустити да се промена Устава изврши у партизанском духу. При доношењу новог Устава није смело бити страначкога надгласавања. Нови Устав морао је бити заједничко дело свију странака. Само оно на шта се све странке буду сложиле узајамним попуштањем, Краљ ће одобрити.

15 октобра Краљ је наименовао један одбор састављен из првака свију странака. Тај одбор имао је да спреми нацрт новог Устава, који ће после Велика Скупштина имати само да одобри.² Три страначка вођа Ристић, Гарашанин, Грујић постављени су за потпредседнике уставотворног одбора. Председништво је Краљ задржао за себе. Он је тврдио

¹ Аустроугарски посланик, 26 октобар 1888.

² Главну грађу о раду уставотворног одбора објавио је др. Владан Ђорђевић у Отаџбини 1890—1892, под називом: „Горњи Дом Србије“. У К. С. Академији налазе се рукописне белешке Николе Крстића о раду уставотворног одбора. Оне су много краће него Ђорђевићеве.

да се без његова стална посредовања неће никада постићи међустранички компромис у уставном питању.

Уставотворни одбор, који је бројао више од осамдесет чланова, био је сувише велико тело за израду првог нацрта Устава. Из његове средине изабран је један ужи одбор од дванаест чланова. Тај одбор радио је од 22 октобра до 24 новембра, и онај нацрт Устава који је он израдио, био је у главном усвојен и од уставотворног одбора и од Велике Скупштине.

У уставотворном одбору, преоблаћивало је гледиште да нови Устав мора бити слободоумнији од старог Устава: после Сливнице, за коју се држало да је била последица личног режима, јавно мњење тражило је да се владалац ограничи. И сам Краљ Милан увиђао је да мора пристати на слободоумнији Устав, ако жели да и радикална странка, која је била најмногобројнија у народу, учествује у решењу уставног питања.

Нови Устав, онакав какав је коначно пројектован од уставотворног одбора, имао је ове одлике.

(1) На уставна права српских грађана обраћена је нарочита пажња. По Уставу од 1869, та су права само у начелу призната; законодавац је имао да њихове границе изближе одреди, и он је често стегао грађанска права у тако уске границе да од њих није остало скоро ништа. Из тог разлога, у новом Уставу изречно су побројана многобројна ограничења која ни законодавац не сме наметнути грађанским правима; грађанска права, која су раније била обезбеђена само од управне власти, била су сада обезбеђена и од законодавне власти. Од грађанских права, најисцрпније је регулисана у новом Уставу слобода штампе. Устав од 1869 рекао је само толико, да је штампа у границама закона слободна. Нови Устав изреком је побројао читав низ мера које је сматрао као противне слободи штампе, и стога забранио. Те су мере биле цензура, претходно одобрење власти, кауција, административне опомене... Узакључивање листа допуштено је, али само у изузетним случајевима које је сам Устав предвидео. Што се тиче одговорности за штампане кривце, усвојен је т. зв. белгијски систем, по коме одговарају писац, уредник, штампар, и растурач, али не сви заједно

по прописима казненог законика, него један у недостатку другога.

По Уставу од 1869, владалац је могао у случају било спољашње било унутрашње опасности обуставити сва уставна права грађана. Нови Устав одузео је ову власт владаноцу. Не само Краљ, него ни законодавна власт није могла обуставити ниједно од грађанских права; то је могла учинити само уставотворна власт. Ако не би хтео да сазове Уставотворну Скупштину, Краљ је морао, чак и у случају буне или рата, владати строго по Уставу.

По Уставу од 1869, грађани нису могли тужити чиновнике суду без претходног одобрења надлежног министра: т. зв. систем административне гаранције. И најтеже повреде грађанских права учињене од чиновника, остајале су некажњене, ако надлежни министар, са чијим су може бити знањем те злоупотребе власти и извршене, не би одобрио издавање чиновника суду. У ствари, под Уставом од 1869, одговорност чиновника за повреду грађанских права није ни постојала. Нови Устав укинуо је систем административне гаранције, и дао грађанима право да непосредно, без ичијег одобрења, туже чиновнике суду.

Одговорност министара такође је поштрена. По Уставу од 1869, министарска одговорност постојала је, али је брзо застаревала. Ако Скупштина, у првом своме сазиву по учињеном делу, не би узела министра на одговор, нико му не би више могао ништа. По новом Уставу, министарска кривица је застаревала за четири године од како је дело учињено. Пошто се Скупштина бирала на три године, то министарска кривица није могла застарети док се Скупштина не би, бар један пут, обновила на изборима: на тај начин, министарску кривицу имале су да цене две Скупштине, — она која се затекла у тренутку учињеног дела, и она која би била изабрана после тога.

Ради што бољег обезбеђивања слободе грађана, нови Устав прогласио је судску независност (она је дотле постојала на основу закона, а не на основу Устава) и забранио изречно преке судове. Изгледало је од мање важности, али у пракси се показало врло корисно за грађане, што је Државни Савет не само задржан, него још и његова надлежност проширена. По дотадашњим законима, решења Држав-

ног Савета по жалбама противу министарских решења, нису била обавезна за министра. Министар је могао, али није морао променити своје решење према примедбама Државног Савета. Нови Устав начинио је саветске примедбе обавезним за министра. Али, како у старом тако и новом Уставу, појединац је имао право жалбе само противу министарских решења, а не и противу указа. Поништење незаконитих указа путем жалбе Савету није било могућно.

(2) Нови Устав знатно је проширио власт Народне Скупштине. По Уставу од 1869, владалац је био у законодавству претежнији чинилац од Скупштине. По новом Уставу, Краљ и Скупштина стављени су на исту ногу. По Уставу од 1869, право законодавне иницијативе имао је само владалац а не и Скупштина, — и у одсуству Скупштине, владалац је сâм издавао привремене законе. По новом Уставу, законодавни предлози потицали су како од Краља тако и од појединих посланика. Што се тиче привремених закона, Краљ их у будуће није могао издавати. Ако би у одсуству Скупштине настала хитна потреба за којим законом, требало је одмах сазвати Скупштину: без ње није се смело, ни привремено, ништа мењати у законодавству.

Као законодавна власт Народне Скупштине, тако исто проширена је и њена финансијска власт. У Уставу од 1869, буџетско право Скупштине признато је тек у пола. Буџет се, истина, подносио Скупштини на одобрење, али, ако га она не би одобрила, остајао је у важности стари буџет. Буџет није био једногодишњи закон у правом смислу речи. Он је то постао тек у новом Уставу, по коме се скупштинско одобрење тражило како за ступање у важност новог, тако и за продужење важности старог буџета. Само у случају одлагања или распуштања Скупштине, Краљ је сâм својим указом продужавао буџет, па и то најдуже за четири месеца. По Уставу од 1869, надзор Скупштине над извршењем буџета није постојао. Тај надзор установио је тек нови Устав, који је ставио у дужност Влади да уз буџет подноси Скупштини и завршни рачун за прошлу годину.

Нови Устав признавао је Скупштини право питања и интерпелације, право анкете и истраге, право примања петиција итд. Сва та права била су потребна Скупштини да би могла вршити надзор над радњом министара.

По Уставу од 1869, министри нису могли бити истовремено народни посланици. Нови Устав допустио је спајање министарског и посланичког положаја; министри нису више сматрани као краљеви чиновници, него као политички људи који долазе на власт по скупштинском поверењу.

По прописима новог Устава о буџетском праву Скупштине, о њеном надзору над радњом министара, и о узимању министара из круга народних посланика, видело се да нови Устав усваја парламентарни режим. У томе је била велика разлика између њега и Устава од 1869, који је избор министара остављао Краљу и ограничавао Скупштину на чисто законодавне послове.

Устав од 1869 дао је владоцу неки утицај на састав Скупштине. Владалац је постављао трећину посланика, — т. зв. владини посланици, — и не само то, него се и избор народних посланика вршио на такав начин који није обезбеђивао бираче од притиска власти: гласање јавно, непосредни избори само у варошима, а у срезovima, избори посредни, преко повереника. Нови Устав гледао је да избор и састав Скупштине учини потпуно независним од утицаја извршне власти. Владини посланици укинати су; непосредни избори заведени су не само у варошима него и у срезovima; јавно гласање замењено је тајним. Има, међутим, једно питање у коме се нови Устав није разликовао од старог Устава, то је питање бирачког пореза. Бирачки порез остао је у главном исто онолики колики је био и по Уставу од 1869.

Сумња је била допуштена, да ли је наша сељачка Скупштина дорасла оним задатцима који леже на Скупштини у земљама парламентарног режима. У тим земљама Скупштина управља у ствари целом државом. Нови Устав покушао је с тога да уведе интелигенцију у Скупштину. Установљени су т. зв. квалификовани посланици. У сваком округу, морала су се од укупног броја посланика бирати двојица са факултетском или вишом стручном спремом. Да не би у Скупштину дошли сами сељаци и трговци са нешто попова, Устав је, тако рећи, приморао народ да бира један део посланика из интелигенције. Квалификовани посланици личили су на владине посланике из Устава од 1869, који су такође имали задатак да у једној сељачкој Скупштини представљају интелигенцију.

Под Уставом од 1869, законодавни поступак био је прост. Законодавни предлог претресао се у одбору и у пленуму. У пленуму, претресао се прво у начелу, па онда члан по члан, — т. зв. посебни претрес. После посебног претреса, предлог се сматрао усвојен; о њему се није гласало у целини. Поред овог редовног поступка, постојао је и један скраћени поступак: усвајање „акламацијом“, када се предлог усвајао без упућивања у одбор и без икаквог претреса. Овакав прост поступак био је могућан у једној Скупштини која је у законодавству била подређена владаоцу. Овакав поступак није био могућан у једној Скупштини која је законодавну власт делила равноправно са владоцем. Нови Устав начинио је скупштински поступак сложенијим. Ниједан законски предлог Скупштина није узимала у решавање, докле о њему не би саслужала мишљење Државног Савета, који је крај ње вршио дужност сталног законодавног одбора, и имао да заједно са квалификованим посланицима накнади Скупштини недостатак интелигенције. Ни у коме случају Скупштина није могла усвојити један предлог који не би претходно био претресен у коме од њених одбора. По изласку из одбора, о предлогу су се водили један начелни и два посебна претреса; после свега тога, гласало се о предлогу у целини, — т. зв. коначно гласање. Под Уставом од 1869, законе је израђивала Влада а Скупштина их је само „изгласавала“. Нови Устав дао је Скупштини право да и сама израђује законе, али зато је успорио њен поступак да би је натерао на што већу пажљивост у изради закона.

Нови Устав остао је веран једнодомном систему, који је Устав од 1869 био усвојио. Али, и ако је одбио дводомни систем, нови Устав, много више него Устав од 1869, тражио је накнаде и замене за тај систем. Неке од тих накнада и замена, — квалификовани посланици и саслушавање Државног Савета о законодавним предлозима, — већ су поменуте. Остаје још да се помене сразмерно представништво (систем изборног количника), које је нови Устав такође усвојио. Мислило се да ће се свемоћ скупштинске већине исто тако успешно спречити увођењем мањине у Скупштину, као што би се спречила и установом горњег дома.

(3) Нови Устав прогласио је начело самоуправе, које није нашло израза у Уставу од 1869. Творци Устава од 1869 желели

су да, по могућности, задрже и даље централизовану администрацију Кнеза Михаила. Нови Устав прогласио је не само општинску самоуправу, него такође окружну и среску. Први пут тада установљене су окружне и среске скупштине и одбори, који ће као самоуправни органи преузети од државног чиновништва један део локалне управе.

II.

То је у главном уставни нацрт који је изашао из уставотворног одбора. У одбору било је ваздан преговарања и погађања докле су се странке сагласиле на тај нацрт. Главна препирка није вођена ни о грађанским правима ни о односу између Краља и Скупштине, него о изборном систему. Нови Устав Краљ је правио са странкама, а за странке питање изборног система било је најважније.

У ужем уставотворном одбору, радикали су захтевали прво, да се uvede опште право гласа; када су с тим захтевом наишли на тешкоће, они су тражили да се право гласа да свима онима који плаћају порез, па ма како мали. Напредњаци и либерали настојавали су да се задржи ценз, и то од 15 динара. У овој тачки радикали су попустили.

Либерали и напредњаци нису правили питање ни од горњег дома ни од владиних посланика ни од посредних избора у срезovima, али су неодступно захтевали две врсте посланика, — квалификоване и обичне, — и уз то још сразмерно представништво. Сразмерно представништво радикали су примили без тешкоћа, али су се неко време одупирали квалификованим посланицима. Најтеже је било доћи до споразума о броју тих посланика. Либерали и напредњаци хтели су да једна трећина или најмање једна четвртина Народне Скупштине буде састављена од квалификованих посланика. Радикали су давали само једну петину. Најзад су се погладили с напредњацима и либералима, да сваки округ бира по два народна посланика.

У ужем одбору, највише распре изазвало је питање о административној подели земље. Радикали су предлагали једну административну јединицу: т. ј. цела земља била би подељена на срезове; окрузи би били укинати. Напредњаци и либерали били су за две административне јединице, — за округе и срезове. Али, док су либерали задржавали дота-

дашњи број округа (21), напредњаци су на место дотадашњих многобројних округа предлагали шест великих области. Између напредњака и либерала начињен је компромис да се Србија подели на десет округа, који би у будуће носили име „жупанија“. Број десет усвојен је стога што је и Ђенералштаб усвојио тај број за војну поделу земље. Радикали нису пристали на десет жупанија, него су и даље предлагали само једну административну јединицу.

У пленуму уставотворног одбора наново се отворила распра око тих истих питања која су задавала тешкоће и у ужем одбору. Радикали су опет покренули питање о општем праву гласа; они нису успели да се ценз укине, али су постигли бар то да се ценз спусти за задругаре. Противу квалификованих посланика говорио је Димитрије Катић, који је са Ранком Тајсићем био један од најважнијих радикала из народа. Али, и поред Катићева говора, радикали су гласали за квалификоване посланике. Катићев говор имао је да истакне да они ту установу примају само ради компромиса са другим странкама. Код сразмерног представништва, радикали су захтевали да се у Устав не унесе све његове појединости; нека Устав прогласи само његова начела, а разраду тих начела у појединостима нека остави обичном закону. Радикали су се бојали, да се са сразмерним представништвом не претера тако да Скупштина остане без јаке већине. Напредњаци и либерали били су непопустљиви, и сразмерно представништво ушло је у Устав са свима појединостима. Као у ужем одбору, тако и у пленуму уставотворног одбора највише се муке имало са питањем о административној подели земље. Радикали су наново предлагали укидање округа и поделу земље на 32 среза. По њиховом казивању, администрација би се тиме упростила и постала јевтинија, — и што је главно, народ би брже и лакше долазио до „својих права“, јер би све своје ствари свршавао у своме срезу, и не би се морао потезати чак у окружну варош. Њима је одговарано да систем једне административне јединице слаби надзор централне власти над локалном управом: много је лакше управљати из центра малим бројем округа, одн. жупанија, него великим бројем срезова. Ако би се укинуле све друге административне јединице осим срезова, тиме би се само повлађивало ситном ереском духу, од кога смо и до сада патили у нашој поли-

тици. Крајње је време да се наш народ научи посматрати ствари и са ширег гледишта, а не само са гледишта својих најужих локалних потреба... Радикали су, најзад, пристали на две јединице, али неки од њихових првака, н. пр. Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Коста Таушановић, још и приликом последњег гласања, гласали су противу две јединице. Пошто су у пленуму уставотворног одбора усвојене две јединице: жупаније и срезови, требало је утврдити број жупанија. У томе питању, уставотворни одбор био је јако поцепан. За десет жупанија колико је ужи одбор предложио, гласало је 45 против 28, — одсутних је било 12. Завести десет жупанија на место дотадашњег двадесет и једног округа, то је значило упропастити половину окружних вароши. Многобројни локални интереси били су угрожени, — и стога је добивена тако слаба већина за десет жупанија.

Пошто је цео нацрт новог Устава претресен и усвојен у пленуму уставотворног одбора, Краљ је захтевао од страначких првака који су у одбору заседавали, да даду реч да ће се и на Уставотворној Скупштини заузимати за тај нацрт, који је био плод међустраничког споразума. Напредњаци и либерали били су готови да ту обвезу одмах приме на себе, али не и радикали. Њима се чинило да су у попуштању отишли и сувише далеко, — и да на Великој Скупштини њихови једномисленици неће одобрити све оне уступке које су они учинили у помирљивој атмосфери уставотворног одбора. Радикални прваци захтевали су да се у неким тачкама изврши ревизија већ утврђеног споразума. Напредњаци су се успротивили; они су рекли своју последњу реч, и нису хтели чинити даље уступке. Либерали су били већтији: они су пристали да поново разговарају са радикалима о свима питањима која нису од начелног значаја.

После ове либералне изјаве, држан је састанак либералних и радикалних посланика. Радикали су захтевали да се број жупанија не одређује у Уставу, да се појединости сразмерног представништва такође избаце из Устава, и да се ценз спусти од петнаест динара на десет. Поред тога било је и неких ситнијих захтева. Либерали су примили ове ситније захтеве. Што се тиче главних захтева, либерали су се погодили са радикалима овако. Број жупанија остао је одређен у Уставу, али се подигао од десет на петнаест, — и

место имена „жупанија“ опет је узето име „округ“. Мали број великих административних јединица какве су желели напредњаци, није се свиђао ни либералима ни радикалима; пошто су са напредњацима изгласали противу радикала две административне јединице, либерали су се сложили са радикалима да десет напредњачких жупанија претворе у петнаест округа. Сразмерно представништво са свима појединоствима задржано је у Уставу, али ти прописи нису имали снагу осталих уставних прописа, него су се могли променити по простијем поступку. Ценз је остао колики је и био.

Коначни нацрт Устава постао је, дакле, сарадњом либерала и радикала без учешћа напредњака. Ипак зато напредњаци су пристали на тај нацрт накнадно. Стављајући коначни нацрт Устава на гласање, Краљ Милан је на ново тражио од чланова уставотворног одбора „да уложи сав свој уплив и своју моћ, да се ово дело као дело компромиса, и у појединостима и у целини, тако како јесте, прими од стране Велике Скупштине“. За Устав су гласали сви чланови уставотворног одбора, осим два радикална првака Димитрија Катића и Ранка Тајсића. Њих су двојица желели да пред Велику Скупштину изиђу без икаквих напред примљених обвеза.

III.

Та мисао да се нови Устав начини путем погодбе и споразума између странака није дошла од странака него од Краља Милана. Ту мисао није било лако остварити, јер наше странке нису биле навикнуте на компромисе; ако се поред свих тешкоћа, ипак постигла њихова сагласност у уставном питању, то је опет заслуга Краља Милана. Он је лично председавао у уставотворном одбору, и у његовом присуству странке су биле једна према другој помишљивије него иначе. Два страсна политичка противника Ристић и Гарашанин седели су један крај другог за истим потпредседничким столом и разговарали су један с другим скоро у пријатељском тону. . . . Краљ Милан показао се врло добар председник, имао је ону мешавину стрпљења и одлучности која се тражи за председавање. Поред све своје нервозности он се савлађивао, — и само је један пут два пут изгубио нерве и стао праскати. Највећи наступ јарости спопао га је баш последње

седнице, онда када Катић и Тајсић нису хтели гласати за нацрт новог Устава. Његов је гнев био толики да је после једног плаховитог говора, пуног срџбе и претње, отишао из дворнице уставотворног одбора, не рекавши одборницима ни збогом.

Као председник одбора, Краљ Милан би одмах уочио кад би претрес почео да скреће у страну или да тапка у месту: он би тада, на кратак и општар начин, претрес закључио, и управо натерао одбор да каже „црно или бело“. Без њега, радња одбора зацело би се расплинула у бескрајним беседама и трајала месецима. Ако је одбор свршио сав свој посао за неколико недеља, хвала за то припада Краљу Милану и његовом брзом и одлучном руководству.

Исто тако, он је умео брзо да израчуна средњу линију на којој се странке могу сложити, и неки пут он их је готово силом на ту линију догурао. Једна нарочита способност посредовања и мирења, која се иначе није код њега запажала изишла је на видело изненада.

Као у свима пословима тако и у овом, он је волео да истиче своју личност. У том уставотворном одбору где су заседавали први политичари, правници, и говорници, он је тежио да се покаже и најбољи говорник и најбољи познавалац уставних питања. Са говорништвом ишло је лако. Будући краљ, он се није у говору снебивао ни од кога, — сви други снебивали су се од њега. Поред те надмоћности коју му је давао краљевски положај, он је имао и правог беседничког дара. У његовим свечаним говорима тај се дар није толико осећао због сувише бомбастог стила. Али његови кратки говори у уставотворном одбору, чак и овако непотпуно забележени како су нам остали, одају рођеног говорника, коме не оскудева ни снага нагласка ни вештина доказивања ни полемичка општина. Да није био краљ, Милан Обреновић могао је постати један од наших најбољих политичких беседника.

Ако је Краљу Милану било лако сијати својим беседништвом, није му било лако сијати и својим познавањем уставних питања. Имао је политичког искуства, али није имао правних знања. У овој прилици њему је помогла његова моћ брзога схватања, и његова вештина да из разговора са стручњацима научи исто толико колико други из читања

књига. Милован Миловановић, професор државног права на Великој Школи и један од секретара уставотворног одбора, долазио је Краљу Милану свако јутро на разговор. Краљ би га за час преслишао о свима питањима која су тога дана стајала на дневном реду уставотворног одбора, — и када би, за тим, дошао у одбор, он би, захваљујући својој реткој бистрини и памћењу, говорио о тим питањима готово исто тако зналачки као што би и сам Миловановић говорио.

Какав би Устав Краљ Милан, лично, највише волео, то се по његовоме држању у уставотворном одбору није могло докучити. Он је правео Устав више по укусу странака него по своме личном. За њега је било важније да ли ће се странке сложити, него на шта ће се сложити. Да би се постигао међустранички компромис, морало се непрестано попуштати радикалима као најјачој странци. У томе попуштању Краљ Милан није много затезао; чак се могло рећи да је чинио уступке сувише лако. Он у опште није умео да се цења, и када се већ решио на попуштање радикалима, он је као у свему, тако и у томе, био широке руке.

Како су се држале поједине странке у уставотворном одбору? Положај напредњака био је најтежи. Они су били најслабија странка, која на изборима за Велику Скупштину није добила ниједнога посланика. Одупирати се, под таквим околностима, радикализму, било би смешно; попуштати му, пак, на целој линији, није било могућно. Напредњаци се, с тога, нису много истицали; они су се ограничавали да обележе своје гледиште, не наваљујући да се оно усвоји. Њихов најјачи човек у уставним питањима, Милан Пироћанац није постављен за члана уставотворног одбора: Краљ Милан био је љут на њега због његовог адвокатисања за Краљицу Наталију. Милутин Гарашанин слабо се занимао уставним питањима. У напредњачком нацрту устава од 1883, главна тачка био је горњи дом. У уставотворном одбору, међутим, Гарашанин се изјавио противу горњег дома, из разлога што та установа „не одговара нашим приликама“. Највише одлучности Гарашанин је показао у питању административне поделе; у осталим питањима држао се доста неодређено; онда кад би се либерали и радикали сукобили, припао би на страну либерала.

Радикали су били задовољни што је уставно питање један пут покренуто, али бојали су се да нацрт уставотворног одбора неће због свога компромисног карактера бити популаран у ширим слојевима њихове странке. Они су били принуђени да попусте у питању административне поделе, у питању ценза, у питању сразмерног представништва.

Међу њима се осећало неко двојство, које је долазило отуда што су београдски радикали били помирљивији него радикали из народа. Главна тежња београдских радикала била је та, да добију један Устав који ће обезбедити грађанска права, слободу избора, парламентарни режим. Нацрт уставотворног одбора обезбеђивао је све то; београдски радикали мислили су према томе, да га ваља примити, ма колико његове друге одредбе биле противне радикалним начелима. Код радикала из народа било је више демократске начелности него партијске тактике. Најважнији њихов предлог био је предлог Димитрија Катића, да се у Уставу изрекче начело народне суверености, т. ј. да свака власт у држави потиче из народа. Овај пропис, баш и да је унет у Устав, не би имао много практичне вредности. Радикали из народа највише су се чули у питању административне поделе, где су тражили једну административну јединицу, и у питању бирачког права, где су тражили опште право гласа. Учинили су један покушај, премда слаб, да се новим Уставом васпостави установа народне војске. Чудновато је да су радикали из народа били противни тајном гласању, иако је оно лежало у интересу слободе избора.

У уставотворном одбору, радикали су били врло пажљиви према Краљу Милану. Осим Катића и Тајсића, ниједан му није дао ни најмање повода за љутњу. Када је у пленуму уставотворног одбора дошао на ред одељак о Краљу, један од радикалних првака, Риста Поповић, предложио је да се тај одељак усвоји без претреса. То је био знак њихове захвалности према Краљу Милану што је покренуо уставно питање.

Од либерала, осећао се у уставотворном одбору само један човек, — Јован Ристић. У целом одбору нико није имао у уставним питањима више искуства од њега, који је већ једанпут правео један Устав. Због свога искуства и своје политичке вештине, он је имао на састав новог Устава много

више утицаја него што је, по бројној снази своје странке, заслуживао. Он је остао са радикалима у споразуму и договору све до последњег часа, — и опет зато, где год је могао, сузбијао је радикалне захтеве. Он је имао ону вештину ценкања која је Краљу Милану недостајала, — и на пр. када је у један мах Краљ Милан хтео дати радикалима опште право гласа, Ристић се томе одупро. Он је видео јасно да са новим Уставом настаје парламентарни режим и с њиме влада скупштинске већине. Његов напор био је управљен сав противу сељачке демагогије и партијске тираније, која се код нас могла јавити као последица парламентаризма. Ристић је тражио квалификоване посланике, преко којих ће интелигенција ући у Скупштину, и сразмерно представништво, које ће мањини обезбедити учешће у скупштинским пословима. У тим захтевима Ристић је био чврст; привукао је на своју страну и Краља Милана и напредњаци, — и установа квалификованих посланика јесте добрим делом његов лични успех. Уопште, уступке које су радикали учинили у уставном питању, извукао је од њих много више Ристић него Краљ Милан.

Нацрт Устава који је израдио уставотворни одбор, био је, углавном, дело Краља Милана, београдских радикала, и Ристића, — Краља Милана, који је склонио странке на заједничку израду новог Устава, — београдских радикала, који су ради парламентаризма попустили у другим питањима, — Ристића, који се борио за установе које ће држати парламентаризам у границама умерености.

IV.

Избори за Велику Скупштину имали су да се изврше 20 новембра. У својој прокламацији од 14 октобра, Краљ је обећао потпуно слободне изборе. Полиција, састављена махом од напредњака, мислила је да се, и покрај Краљеве прокламације, може по старом обичају мешати у изборе. Избори повереника вршени су на неким местима кришом, бирачки спискови нису били правилни, итд. Радикали, охрабрени Краљевом прокламацијом, долазили су у гомили код полицијских власти да протестују. У земљи је настало онако врење као пред изборе од 1883. Од једног је писао оштро: ако Устав треба да буде заједничко дело свих странака, онда се

морају обуставити ове ујдурме којима напредњачка полиција покушава да отме већину од радикала.

Краљ Милан је разумео да, без слободних избора, радикали неће учествовати у уставотворноме раду. По споразуму са страначким првацима из уставотворног одбора, он је наредио да се пониште већ извршени избори. За сваку изборну јединицу постављене су нарочите комисије које ће, ради надзора над полицијским властима, присуствовати изборима за Велику Скупштину. Те комисије нису биле предвиђене у закону, и њихове чланове није постављала Влада, него су их бирале странке. Полиција је, дакле, стављена под надзор међустраничких комисија.

Велика Скупштина састала се 11 децембра. Она је бројала око 600 чланова. Напредњаци нису добили ниједнога посланика; либерали око стотину; све остало, пет шестина Скупштине, било је радикал.

Да ли ће Велика Скупштина примити нацрт Устава који је израдио уставотворни одбор, зависило је искључиво од радикалне странке. Краљ Милан није могао натерати радикале да гласају за тај нацрт, ако неће. Али он им је рекао чисто и јасно ово: нацрт уставотворног одбора могу одбацити, — то је њихово право, — али ако га буду примили, онда га морају примити без измена, онакав какав је од уставотворног одбора израђен. Један нацрт Устава, измењен и допуњен од Велике Скупштине, он неће потврдити. Устав је требало или одбацити или примити „од корице до корице“.

Та реч „од корице до корице“ навођена је дуго времена као доказ тиранске обести Краља Милана. О њему се говорило као о тиранину који не допушта Скупштини да слободно претреса нови Устав, него је натерује да просто узме на знање онај нацрт који је израдила једна његова комисија.

С формалног гледишта, Краљ Милан је имао право захтевати да се о уставном нацрту решава као о целини која се не сме мењати, него мора или потпуно примити или потпуно одбацити. То право било је изречно признато владаоцу у Уставу од 1869. Али, поред тога што се захтев Краља Милана слагао са словом Устава, он је још одговарао оном гледишту на које се Краљ Милан ставио од првога дана, када је покренуо уставно питање. Он није допуштао да у

уставном питању једна странка надгласава другу; нови Устав замишљао је као један уговор између странака, на који ће се оне сагласити узајамним попуштањем. Ради тога израда Устава и поверена је једном великом међустраничком одбору. Али сав труд тога одбора био би узалудан; ако би се Великој Скупштини дало право да његов нацрт мења по вољи. Радикали, који су имали на тој Скупштини огромну већину, могли су, за трен ока, путем измена и допуна, претворити компромисни Устав који је и одбор израдио, у један чисто радикални Устав... Радикали су се жалили да Краљ Милан чини притисак на Велику Скупштину. Краљ Милан је одговарао да Србија није република, него монархија; у Србији, поред права Велике Скупштине, постоји и право Краљево. Ако Велика Скупштина, идући до крајњих граница свога права, буде узела мењати уставни нацрт, онда ће и Краљ употребити своје право до крајњих граница, па тако промењени Устав неће потврдити.

22 децембра, Велика Скупштина примила је нацрт уставотворног одбора од „корице до корице“. Учињена је само једна допуна у једном члану Устава, па и то по претходном пристанку Краља Милана.

Овај резултат није постигнут без муке. У радикалној странци постојала је јака опозиција противу новог Устава. На коначном гласању 73 радикала гласало је против новог Устава, а три се уздржало.

Чиме се објашњује ова радикална опозиција противу новог Устава? Он је био слободоумнији него Устав од 1869; он је дао радикалима слободне изборе и парламентарни режим, што је било главна тачка њиховог програма; с помоћу слободних избора и парламентарног режима, они су могли у току времена остварити и остале тачке свога програма.

Радикална опозиција потицала је прво отуда, што добар део радикалне странке није увиђао потребу компромиса. Многи радикали резоновали су овако: Ми имамо већину од $\frac{5}{6}$; зашто нас онда Краљ не пушта да правимо Устав по својој вољи? Зашто нас тера да попуштамо осталим двома странкама које имају за собом само $\frac{1}{6}$ народа? Где је то било да тако велика већина води рачуна о тако малој мањини?

Затим, нацрт уставотворног одбори није својом садржином задовољавао радикале из народа. Радикална странка

омилела је народу понајвише својим нападима на бирократску државу, коју је кривила да не води бригу о економним интересима сељака и да стварањем многобројних звања наваљује велике порезе на народ. Радикали из народа питали су сада, зашто се у новом Уставу не говори ништа о народној привреди? Зашто на пр. није прописано да ће се за унапређење народне привреде трошити годишње најмање десети део државног буџета? Зашто се није произвођачким, прерађивачким, и прометним задругама дало право на државну помоћ? Па онда, зашто није упрошћен бирократски систем? Зашто нису укинута непотребна звања? Зашто су и даље задржани и Државни Савет и окружна начелства, чије су укидање радикални посланици, још од времена Адама Богосављевића, захтевали на свакој Скупштини?

Београдски радикали старали су се поглавито око тога, да у новом Уставу створе што боље услове парламентарног режима. Радикали из народа нису схватили значај парламентарног режима. Он је за њих био једна половна мера: народ ће добити нешто више власти, али неће добити сву власт. Он ће морати и даље да се погађа са Краљем, из чега изилази, да опет неће дохакати чиновништву, јер Краљ штити чиновништво. Радикали из народа позивали су се на начело народне суверености, и протестовали су, зашто се, и по новом Уставу, закони које Скупштина реши, подносе Краљу на потврду. Катић је говорио да је народ извор и утока власти: то је за њега значило једну свемоћну сељачку Скупштину крај једног беспосленог и сувишног Краља. Радикали из народа нису тежили парламентаризму, него конвентовском систему.

Између београдских радикала и радикала из народа постојала је основна разлика у погледима. Једни су стављали, на прво место, политички парламентаризам, други економску заштиту сељаштва. Радикали из народа питали су: Шта ми сељаци добијамо са новим Уставом? Србија је сељачка држава, а Устав не говори ништа о сељаку... Што није решено економно питање? Што нису потпомогнути пољопривреда и занати? Тек онда када се сељаково земљиште не буде могло продати за неколико динара, влада ће се звати парламентарна... Радикали из народа нису се задовољавали поли-

тичким уставом који су им нудили београдски радикали; они су тражили један економски устав.

V.

Главни посао око савлађивања отпора радикала из народа лежао је на председнику Уставотворне Скупштине. Кости Таушановићу. Син доста имућног дуванице алексиначког, Таушановић је свршио у Београду само нижу гимназију, отишао у Чешку, где је учио агрономију и ветерину, и по повратку у Србију био постављен за марвено-лекарског помоћника. Он се није скрасио у државној служби: либерална влада сумњала је на њега да крипом растура социјалистички часопис Стражу, који је изилазио у Новом Саду и био забрањен за Србију. Када су напредњаци дошли на владу, они су, из пажње према својим савезницима радикалима, узели неколико њихових људи за владине посланике; међу њима налазио се и Таушановић, иако није имао тридесет година. Члан парламента, Таушановић је једновременно држао у Београду дуваницјску радњу „код Бедуина“. Та дуваницница брзо је постала зборно место радикала, који су у њу свраћали као у свој клуб. Таушановић је био гостољубив човек; умео свакога да дочека и почастити; радикали из унутрашњости одседали су код њега као да би његов стан био нека народно-радикална гостионица. Таушановић се није нарочито одликовао ни као новинар ни као беседник. Врло писмен није био; Пера Тодоровић говорио је: „Пашић не зна граматику, а Таушановић не зна интерпункцију“. Он је узимао доста учешћа у скупштинским препиркама, али, као већина људи из Источне Србије, није имао реч ни лаку ни обилну. Од свих београдских радикала, он је, после Пашића и Тодоровића, најбоље умео са масом; у њему је било нечега од великоварошког букача. У Тимочкој буни, он је, као члан главног одбора, осуђен од прекога суда, и то га је, више него сав његов дотадашњи рад, подигло у очима странке. Помилован после бугарског рата, он је брзо заузео прво место међу београдским радикалима; Пашић је био у изгнанству, Тодоровић испао из странке, а међу београдским радикалима није било никога који је умео да скупља људе и да разговара с гомилом као Таушановић. Краљ Милан га никако није трпео, због тога што је Тауша-

новић много тумарао по земљи и познавао свакојакога света. По Краљевим речима, он је био нека врста мелеза између варошанина и сељака. Али баш због тога што таква врста мелеза, Таушановић је и могао бити спона између београдских радикала и радикала из народа. За време уставотворног одбора, Краљ Милан се приближио Таушановићу. Њему је требао неко ко ће га обавештавати о правом расположењу радикала, и преко кога ће утицати на радикале. Раније, Краљ је мислио да Пера Тодоровић буде тај посредник између њега и радикалне странке, али Тодоровић га је и сувише ревносно служио, тако да се сасвим проиграо код странке. Краљ је онда бацно око на Саву Грујића, али Грујић, сушта супротност Тодоровићева, није хтео да се странци ни најмање замера због Краља. Најзад, Краљ је покушао са Таушановићем, и тек тај покушај успео је. У посредовању између Краља и радикала Таушановић је био врло вешт. Задобио је поверење Краља, а није изгубио поверење странке. Према Краљу био је много отворенији него Сава Грујић, и обавештења која му је давао о расположењима радикалне странке, била су бар у главnome тачна. У радикалној странци заузимао се за компромис са Краљем, али не сувише. Он није био онако страстан адвокат Краљев као Тодоровић, изражавао се растегљиво, — и веслајући у Краљевом правцу, он је остављао утисак да, ако странка жели, може правац и променити. Тај човек који није имао много политичке идеологије, који је водио дуваницјску радњу, и познавао добро београдску чаршију, показивао је у политичким пословима нешто од трговачке практичности. Он је видео да у уставном питању радикална странка мора да се „равна“ са Краљем Миланом; напустио је све претеране тачке њеног програма као пропалу вересију, — и с алексиначким упорством гледао да бар остале тачке спасе. Радикална странка после Тимочке буне личила је на једну велику радњу која је настрадала; она се могла подићи и почети нове послове, али прво требало је ликвидирати старе послове. Тај посао ликвидирања није допао оснивачима странке Пашићу и Тодоровићу, него је допао Таушановићу, негдашњем дуваницји „код Бедуина“.

VI.

Нови Устав, потврђен и обнародован 22 децембра 1888, био је завршна тачка осмогодишње борбе између Краља Милана и радикалне странке. Испрва, о томе Уставу говорило се као о једном компромису који је Краљ Милан натурио радикалној странци: примајући тај Устав од корице до корице, радикална странка изгледала је побеђена страна. Доцније, када се на пракси видело, колико је Устав од 1888 згодан за утврђивање радикалног режима, о њему се говорило као о великом успеху радикалне странке. Сада је побеђена страна изгледао Краљ Милан: немоћан да се даље бори са радикалима, он је положио оружје и дао Устав од 1888.

Посматрана с историјскога гледишта, ствар није тако проста. Устав од 1888 био је заједничко дело Краља Милана и радикала, коме су и он и они приступили после једнога свог пораза, — он после Сливнице, они после Тимочке буне. Ни он ни они нису биле више орни за борбу; и он и они осећали су потребу мира и опорављења, — и начинили су између себе једну погодбу при којој су и он и они нешто добили, а нешто изгубили.

Да би се тачно утврдили добитци и губитци и Краља Милана и радикалне странке, треба се пре свега сетити око чега се управо водила борба између њега и њих.

Краљ Милан је хтео да избор министара буде његова ствар, а не ствар Скупштине. По његовом мишљењу, наша сељачка Скупштина није имала државне идеје; ако би се њој дало да одређује министре, она би довела на владу демагоге и мале локалне политичаре, који би упропастили државу. Радикали, на против, хтели су да министри зависе од Скупштине а не од Краља, јер само онда када „народни људи“ дођу на владу, народ ће мало одахнути од чиновничког притиска. У кратко, радикали су се борили за парламентарни режим, коме се Краљ Милан одупирао. У овој ствари радикали су добили, а Краљ изгубио: Устав од 1888 увео је парламентаризам.

Али радикали нису се борили само за парламентаризам. Једна од најглавнијих тачака њиховог програма било је укидање бирократског режима. Под овом формулом радикална интелигенција разумевала је разне ствари, али радикали из

народа схватили су ту формулу тако, да из локалне управе ваља избацити државне чиновнике. Локална управа прешла би сва у руке народних одбора, као што је случај у Енглеској. У овој тачки, радикали су постигли само делимичан успех. Устав од 1888 установио је окружну и среску самоуправу, али није укинуо окружна и среска начелства. Локална управа није пренета сва на народне изабранике, него је подељена између народних изабраника и државних чиновника. Бирократски систем није укинут, него је на њега локална самоуправа дометнута.

Најзад, једна такође важна тачка радикалног програма било је укидање народне војске. Ако се хтело да народ буде потпуни господар у локалној управи, и да преко слободно изабране Скупштине управља и државним пословима, онда је томе сувереном народу ваљало оставити оружје. Тамо где према обезоружаном народу стоји Краљ са стајаћом војском, народна сувереност јесте празна реч. Господар бајонета, Краљ је у исто време и господар државе. На питању народне војске, радикали нису постигли ни делимичан успех: ту је победио Краљ Милан. Устав од 1888 не садржи никаквих прописа о народној војсци; стајаћа војска, установљена од Краља Милана 1883, одржала се и под Уставом од 1888.

Борба између Краља Милана и радикала, била је борба између два типа државног уређења. С једне стране, лични режим, бирократски систем, стајаћа војска, — с друге стране, парламентарни режим, локална самоуправа, народна војска. Краљ Милан није одржао лични режим, али је одржао бирократски систем у главном и стајаћу војску потпуно. Парламентарни режим, који је захваљујући радикалима победио, имао је да се накалами на једну бирократско-милитаристичку државу.

ГЛАВА XV.

КРАЉЕВА ОСТАВКА.

I.

Када је 14 октобра 1888 Краљ Милан издао прокламацију о сазивању Уставотворне Скупштине, та је прокламација одмах доведена у везу са његовим разводом брака, који је извршен два дана раније. И доиста те су две ствари стајале једна с другом у вези.

Краљ Милан хтео је да скрене пажњу са свога приватног скандала на једно велико политичко питање, и то му је пошло за руком. После неколико дана, Краљица Наталија била је заборављена; у чаршији и по каванама претресало се само о новом Уставу.

Краљ Милан је такође хтео да посредством новог Устава исправи формалне неправилности свога развода брака, који је проглашен од ненадлежне власти. Одредбе о краљевском дому у новом Уставу састављене су тако, као да се краљевски дом састоји само из Краља Милана и престолонаследника Александра. Краљица се помињала само у једном члану, па и тај један члан, по својој садржини, био је такав да се није могао односити на Краљицу Наталију. На основу тога што је нови Устав прешао ћутом преко Краљице, Краљ Милан је доцније доказивао, да је и сам уставотворац признао важност његовом разводу брака.

Покретање уставног питања обновило је популарност Краљеву, која је после Сливнице и развода брака изгледала упропашћена. Да ли је Краљ предвиђао овај резултат, то се не зна; тек тај резултат, макар и без његове намере, постигнут је. Краљ се показао велики мајстор наше унутрашње политике; он је успео да сложи све странке у уставном питању, и да нови Устав наметне Уставотворној Скупштини од корице до корице. О његовом говорништву у уставотвор-

ном одбору причало се са највећим дивљењем. Публика, која суди о људима по тренутним утисцима, налазила је да Краљ Милан ипак више вреди него што се последњих година мислило. Онај глас енергичног политичара који је Краљ Милан имао до Сливнице, повраћао му се на ново.

Она утученост која је од Сливнице притискивала Краља Милана, била је нестала. У пословима око новог Устава он је показивао много воље за рад, потпуну духовну свежину и прибраност; морално, изгледао је сасвим исцељен.

На први поглед, Краљ Милан је крајем 1888 стајао добро: његов приватни скандал заташкан, његов политички углед обновљен, његово здравље поправљено.

У ствари, с њиме је било много горе него што је изгледало. Мисао о оставци њиме је обладала јаче него икада. Он је припремао своју оставку још 1887, када је позвао Ристића на владу, али тада га је, тако рећи, у последњем тренутку уздржао аустријски цар. Већ идуће године, мисли о оставци опет наваљују на њега. После развода брака, он се осећао осрамоћен и на престолу немогућан. Свој брачни скандал он је преувеличавао исто онако као што је и политичке опасности преувеличавао. Он није имао много моралног достојанства, али је имао извесно осећање стида, које је потицало из малодушности.

Његова вешта игра у уставном питању без сумње је подигла његов политички углед, али није поправила и његов политички положај. После уставне промене, он са много већим угледом нашао се у много горем положају него пре тога. Она политика какву је водио са напредњацима није више била могућна. Нови Устав обезбеђивао је владу радикалима, који су и у спољашњој и у унутрашњој политици имали свој правац који се није слагао са Краљевим... Нови Устав довео је Краља у такав положај да је морао или да мења политику или да одступи. За њега лично било је могућно само ово друго. У своју политику он је уносио толико личног уверења и толико личне ћуди; он се с њоме толико саживео, и она је толико постала његова друга природа, да се он пре могао одвојити од престола него од ње.

Најзад, као што се још у лето 1887 Краљ Милан исповедио аустроугарском посланику, у њему се зачала једна „романтична страст“, која га је може бити још понајвише

гурала на оставку. Он се заљубио у једну обичну грађанку, Артемизу, жену Милана Христића, који је био чиновник министарства иностраних дела, па га је Краљ, због његове жене, начинио својим личним секретаром. Артемиза је била Гркиња из Цариграда. Један савременик овако је описује: „ни лепа ни у првој младости ни дражесна ни умиљата нити има вишег васпитања“. Краљу Милану она се чинила сасвим друкчија. Он није могао да се надиви њеној лепоти и памети, налазио код ње више политичког духа него код својих министара. Он се понашао као млад заљубљени ђак. Београђани су га гледали како се, сав натоварен китама цвећа, вози у Артемизин стан; када би дошао до куће, узео би у обадве руке те огромне ките, и сав задуван трчао уз степенице. Проводио је код ње свакога дана по неколико сати, — а када није био уз њу, она му је свака пола сата слала цедуљице или писма. Краљ није крио ову своју везу. Докле би се ноћу бавио код Артемизе, пред њеним станом, на видiku целом свету, стајала су дворска кола и гардисти. На једном дворском балу, почетком 1888, он је позвао Артемизу у дипломатски салон да крај њега заступа „домаћицу“. Он је био у оном стању потпуне заљубљености када човек не види више колико је смешан.

Када се Краљ Милан одлучио на женидбу с Артемизом, то је тешко утврдити. Исто тако тешко је утврдити, да ли је та одлука претходила његовој молби за развод брака као један од њених узрока. Свакојако, Краљ Милан, чим се развео од своје жене, навалио је на Артемизу да се и она разведе од свога мужа. После тога Краљ би се венчао с Артемизом. Пошто је она била обична грађанка, он би дао оставку да би је могао узети. Сипавши с престола у обичан грађански свет, он би живео само за своју приватну срећу.

1887 аустријски цар уздржао је Краља Милана од оставке. 1888 аустријска дипломатија није увидела за времена колико је Краљева намера оставке озбиљна, и није га од ње много одвраћала. Септембра 1888, Краљ је поверио аустроугарском посланику Хенгелмилеру да се решио на давање оставке. Хенгелмилер је узео ствар олако. Њему се чинило, да је то тренутна клонулост код Краља, сасвим објашњива оним тешкоћама које је Краљ баш у то време имао са својом брачном парницом; кад год би се нашао пред тешкоћама, Краљ је

одмах говорио о оставци. Као Хенгелмилер, тако ни његов министар граф Калноки није се дао узбудити Краљевим говором о оставци. Калноки је држао да би Краљ хтео да се Аустрија умеша у његову брачну парницу, — наравно у његову корист; не знајући како да је на то натера, он прети оставком. Али Аустрија је тврдо решена да се не меша у приватне ствари Краљеве... Ако због њеног коректног држања Краљ да оставку, шта Аустрија може? Она нема начина да га држи на престолу и преко његове воље. Хенгелмилер се потпуно сложио са Калнокијем: Краљу Милану ваља показати да се у Бечу не боје његове оставке: то је најсигурније средство да се он од оставке уздржи.

Ни Калноки ни Хенгелмилер нису знали како са Краљем Миланом ваља поступати. Њихово држање он је сасвим погрешно разумео. Оли су примили хладнокрвно његов говор о оставци, јер су желели да га од оставке уздрже. Он је њихову хладнокрвност тумачио као знак да је Аустрија дигла руке од њега, па га пушта да падне. И оно мало куражи што је имао, изгубио је сада када му се учинило да га Аустрија оставља. Октобра 1888, он се видео са графом Калнокијем у Бечу, и није му ништа помињао о оставци. Калноки је држао да је он и сам увидео да се Аустрија више не боји те оставке којом он вечито прети, а никако је не даје. У ствари, Краљ није Калнокију говорио ништа само с тога, што је већ био утврдио свој план рада. По повратку у Србију, он је издао прокламацију о сазивању Велике Скупштине, и рекао Хенгелмилеру да је то почетак остваривања његове оставке. У Бечу му још нису веровали; граф Калноки, почетком децембра, пише да је Краљ Милан господар ситуације у Србији, да радикална странка није тако опасна као што изгледа, да узрока за Краљеву оставку нема, — и да његов говор о оставци није ништа друго него последица оне утучености од које он у последње време пати. Краљева оставка, тврдио је Калноки, још није потпуно одлучена ствар.

Међутим, она је била потпуно одлучена још пре неколико недеља, — и то одлучена може бити и зато што Аустрија није учинила никакав озбиљнији притисак, да Краља од ове одлуке уздржи.¹

¹ Аустроугарски посланик, 23 и 25 септембар, 26 октобар 1888; граф Калноки посланику у Београду, 24 септембар и 18 октобар; исти амбасадору у Цариграду, 21 децембар.

II

Пре давања оставке, Краљ Милан је имао да се по-стара о своме малолетном наследнику. Како ће се то дете одржати на престолу, када огромна већина народа припада радикалној странци, која се никада није одликовала својим династијаштвом? Краљ Милан је дошао на мисао да радикалну странку подмити; Устав од 1888 био је то мито које јој је он спремио. Задовољена тим Уставом у својим главним захтевима, радикална странка смирила би се, — и малолетство Краља Александра прошло би без потреса. План Краља Милана није био оригиналан, него израђен по једном Ристићевом обрасцу. 1869, Ристић је покушао да једним слободоумним Уставом привеже либералну странку, која је тада била најјача, за престо малолетнога Кнеза Милана. Тако исто, Уставом од 1888, Краљ Милан је покушавао да привеже радикалну странку за престо свога малолетног сина. У оба случаја, као најсигурнија заштита једног малолетног владаоца узет је један слободоуман Устав.

Ипак, између Ристића и Краља Милана била је ова разлика. Устав од 1869 Ристић је сматрао као нешто стално; Устав од 1888 Краљ Милан сматрао је као нешто привремено. Тај Устав имао је само да уљупка и успава радикале до пунолетства Краља Александра. По дубоком уверењу Краља Милана, Устав од 1888 био је претерано слободоуман; по њему се није могло владати, и реакција морала је наступити пре а после.¹ Још 1887, када је чинио прве припреме за оставку, Краљ Милан није мислио да његова оставка буде коначна. После ње он је предвиђао прво вапаш и безвлашће, па онда свој повратак на престо са диктаторском влашћу. Тим маштањима он се забављао и 1888, док је радио на новом Уставу. Тај Устав имао је да обелодани непрактичност радикалних идеја и утре пут краљевској диктатури. Да ли ће то бити диктатура Краља Милана враћенога на престо, или диктатура Краља Александра вођеног и саветованог Краљем Миланом, то није било јасно ни самом Краљу Милану. У сваком случају, поред све његове заморености, кљонулости,

¹ Извештај графа Сегенђа, начелника одељења у аустроугарском министарству иностраних дела, од 25 марта 1889 о разговору с Краљем Миланом. Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике, стр. 30.

и жудње за тихом грађанском љубави, Устав од 1888 није био његова последња реч у политици: он је још спремао изненађења својој земљи. . . . На другоме месту већ је речено, да је у уставотворном одбору Краљ Милан попустио радикалима више него што је морао. Он је то, без сумње, чинио по својој склоности за претеривањем: као у отпору, тако и у попуштању губио је меру. Али, осем тога, све уступке које је чинио радикалима, Краљ Милан је сматрао за привремене: он им је давао више или мање све стога што је намеравао да им једнога дана све то узме натраг.

Пошто је Уставом од 1888 обезбедио свога сина од радикала, Краљ Милан имао је да реши питање намесништва. У Устав од 1888 он је унео пропис, да Краљ који одступа, сам именује намеснике своме малолетном наследнику. Према томе пропису, избор намесника зависио је искључиво од Краља Милана. Намесници изабрани од њега, били су Јован Ристић, генерал Коста Протић, генерал Јован Белимарковић. Ристић и Белимарковић били су стари Обреновићевци; Протић лични пријатељ Краља Милана. Ниједан од њих тројице није био добро с Краљицом Наталијом. Политички правац намесништва имао је да одређује сâм Јован Ристић, пошто друга два намесника нису били политичари него војници. Својим ауторитетом и вештином, Ристић је имао да држи у стези радикале; он сам био је уоквирен двојицом генерала безусловно оданих Краљу Милану, који му неће дати да удружи намесништво и радикале противу Краља Милана. Намесништво је имало да чува династију од радикала, да одбија Краљицу Наталију од Србије, и да преко два генерала који су били његови људи, омогући Краљу Милану да се, и после своје оставке, меша у политику Србије.

У кратко, план Краља Милана био је овај: дати, за време малолетства Краља Александра, под једним слободоумним Уставом, владу радикалима. Тиме ће се добити двоје: радикали неће више радити противу династије, — и у пракси ће се једном видети да слободоумне установе нису за нашу земљу. Да за време радикалног режима не би било непријатних изненађења за династију, тај режим биће стављен под надзор једног династичног намесништва, у коме су од три члана двојица били поузданици Краља Милана.

III.

Дајући Устав од 1888, Краљ Милан попустио је радикалима у унутрашњој политици. У спољашњој политици није хтео да им попусти. Тајна конвенција с Аустријом имала је да важи и после његове оставке. Он ју је показао Ристићу, и тражио од њега јемства да ће се намесништво држати те конвенције, којој је рок истицао 1891. Ристић је био вољан дати и писмена јемства. У Бечу налазили су да ни та јемства нису довољна. Питање није било у томе, да ли ће намесништво поштовати једну пуноважно закључену конвенцију за време њена трајања, — него је питање било, шта ће намесништво радити онда када конвенцији буде истекао рок. Аустријска дипломатија није хтела да продужење аустро-филске политике зависи од добре воље једнога намесништва у коме је седео Јован Ристић. Она је предложила да сам Краљ Милан, пре своје оставке, продужи важност конвенције до 1 јануара 1895, — другим речима, до пунолетства Краља Александра.

Ни Краљ Милан ни Ристић нису били противни продужавању конвенције, али су обојица желели да том приликом исправе неке њене одредбе. Аустријанци су се врло нерадо одазвали овим жељама. Ипак зато, 28 јануара 1889, потписан је један протокол о тумачењу некојих чланова конвенције од 1881.

Члан II протумачен је тако, да је Аустрија дужна спречити „свима средствима, па чак и оружаном руком сваки непријатељски упад који би био управљен из Црне Горе против Србије и њене краљевске династије преко земљишта стављеног под управу ц. и кр. власти.“ Овде се мислило на чете које би Црна Гора хтела убацити у Србију преко Босне и Херцеговине. Како су се црногорске чете могле убацити у Србију не само преко Босне и Херцеговине, него и преко Новопазарског санџака, то је у тумачењу члана II речено још и то, да ће Аустро-Угарска настати код Порте да и она „заузме слично држање према црногорским упадима управљеним против Србије и династије Обреновића.“ По ранијој редакцији члана II, Аустрија се обавезала само на то да неће трпети на своме земљишту мутње противу Србије. Оваква једна у општим изразима састављена обвеза није задовоља-

вала Краља Милана. Он је хтео да се црногорске чете од којих је имао велики жас, помену баш изреком.

Члан VI предвиђао је закључење једне војне конвенције између Аустрије и Србије, ако би њихова војна сарадња постала потребна. Тај члан протумачен је сада тако, да се војна конвенција може закључити само сагласно прописима новог Устава. По члану 200 новог Устава, „уговор да страна војска поседне српско земљиште или да пређе преко њега, не вреди без одобрења Народне Скупштине, као што се ни српска војска не може ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине.“ Као што се Краљ Милан бојао црногорских чета, тако се Ристић бојао да Аустрија, у своме рату са Русијом, не затражи нашу војну помоћ, — и „пред очима му је лебдела авет српских трупа у Галицији.“ Да би се од ове опасности обезбедио, он је стављање наше војске у службу Аустрије учинио зависним од Народне Скупштине, — другим речима, онемогућио га.

Краљ Милан и Ристић највише су важности давали тумачењу члана VII, којим се Аустрија обавезала да ће дипломатски потпомагати ширење Србије у правцу њених јужних граница. Ристић је желео да се ближе обележи правац нашега ширења. Краљ Милан је тражио да Аустрија изречно каже да неће признати грчке и бугарске претензије на Македонију, — што је значило, признати посредним начином српске претензије. Аустрија није хтела тако далеко да иде. Она је пристала само да се израз „у правцу јужних граница“ замени одређенијим изразом „у правцу Вардарске долине“.

Протокол од 28 јануара 1889 потписали су аустријски посланик Хенгелмилер и наш министар иностраних дела Чедомиљ Мијатовић. Овај последњи потписао је и конвенцију од 1881. Протокол је саопштен Ристићу, који је, по жељи Краљевој и Хенгелмилеровој, изјавио да ће, као намесник, савесно вршити тај међународни акт. Тиме је утврђено да Краљева оставка може изазвати промене само у унутрашњој а не и у спољашњој политици, и да ће аустријски утицај владати у Србији и онда када Краља Милана не буде више на престолу.¹

¹ О протоколу од 28 јануара 1889 вид. Гргур Јакшић, Историја тајне конвенције, VIII. Архив за правне и друштвене науке, 1925. Јакшић каже на једном месту: „Како у току преговора о тумачењу

IV

Пошто је средио велика политичка питања, Краљ Милан је имао да, пре своје оставке, среди и своја лична питања. Та су питања била новчане природе. Финансијско стање Краља Милана било је очајно.¹ Последњих година, био је стално у дефициту, који је покривао зајмовима код страних банака. Постепено његов менични дуг на страни нарастао је на 600.000 франака, и његов кредит био је тако исцрпен, да Краљ Милан није могао, на свој потпис, добити више ни паре.

Под Христићевом владом, Краљ Милан је учинио покушај да своје дугове на страни исплати с помоћу једног зајма учињеног код наше државне благодјелнице. Урађено је ово. Наша држава, на основу својих бонова, узела је од Лендербанке 1.000.000 франака. Ова је сума дана Краљу Милану да исплати своје дугове на страни. Милион који је добио од државе, Краљ Милан имао је да врати постепено, посредством месечних одбитака од цивилне листе. Цела ова финансијска радња држана је у тајности. За њу су знала само двојица од министра. Министар-председник Христић није знао за њу.

Краљ Милан је желео да сиђе с престола чист од дугова према српској држави. Пошто се с помоћу српске државе ослободио обвеза према страним банкама, он је тражио једнога новог зајмодавца с чијом ће се помоћи ослободити својих обвеза према српској држави. Тај зајмодавац требала је да буде Аустроугарска влада. Дотле, он није добио од ње ништа у новцу. Њему се чинило да докле седи на престолу, не

тајне конвенције није била никаква помена о изјави коју су В. Калај и М. Пироћанац потписали 30 октобра 1881 и којом је била ублажена једна одредба чл. IV уговора од 28 јуна 1881, значи да су намесници признали важност тога уговора у целини без измене чл. IV. На то међутим, као што је раније показано, нису хтели пристати ни М. Пироћанац ни М. Гарашанин. У кратко, Јакшић узима да је 1889 продужена тајна конвенција сама, без декларације Калај-Пироћанчеве, која је уз њу ишла. То не стоји. У члану 1 протокола од 1889 изреком се каже да се тајна конвенција продужује заједно са декларацијом која уз њу иде (avec la declaration у annexée). Дакле, намесници су признали важност тајне конвенције с истим оним „ублажењима“ с којима и Пироћанац и Гарашанин.

¹ Вид. Гргур Јакшић, Новчане невоље Краља Милана, Политика 1926 године.

сме примати новчану помоћ ни од које стране државе: то би му одузело слободу одлучивања у стварима спољашње политике. Али, сада када се решио да не буде више краљ, он није више видео ничега зазорног у томе што би се користио новчаним услугама једне стране владе.¹

Аустрија се побојала да Краљ Милан, са својим навикама распикућства, не падне њој на терет. Она је налазила да није њена дужност него дужност наше Владе, да се постара о Краљевом издржавању после његове оставке. Од своје стране, Аустрија је била вољна да му помогне само у исплати његових дугова. У фебруару 1889, на неколико дана пред оставку, Хенгелмилер је донео Краљу Милану од графа Калинокија 700.000 франака. Тиме је Краљу Милану поможено много; ипак, он се није ослободио свих дугова. Своје новчане ствари он није успео да пре оставке доведе у ред, — и сипао је са престола још увек дужан.

V

Краљ Милан је брижљиво крио своју намеру оставке. Говорио је о њој само коме је морао. Од страних дворова, известио је само Берлински и Бечки двор, у чије је пријатељство веровао. Од наших политичара, поверио се Јовану Ристићу, и то још у октобру 1888. Министрима је саопштио своју одлуку тек 19 фебруара, на три дана пре формалног давања оставке. Председник владе Никола Христић одмах је одступио. За његове владе, погинуо је Кнез Михаило; он није хтео да, за његове владе, и Краљ Милан сиђе с престола.

22 фебруара као на дан прогласа Краљевине било је свечано примање у двору. Краљ Милан је изабрао баш ту прилику, да објави своју оставку. Осим једнога врло уског круга страних дипломата и наших политичара, нико није ни слутио да ће се свечаност прогласа краљевине претворити у свечаност давања оставке. Када је у великој дворници почело читање оставке, људи у први мах нису знали шта то значи. Изненађење је било тако велико, да готово нико није био у стању пажљиво пратити поступак давања оставке. Сви описи који су остали од очевидаца, јесу збуњени и магловити као причања о неком сну.

¹ Аустроугарски посланик, 27 октобар 1888.

По казивању очевидца, још најприсебнији био је Краљ Милан. Чак се каже, да је био театралан. Када је клекао да се закуне своме сину као новоме краљу, то је било тако добро одиграно, да се лепша сцена не би могла видети ни у београдском позоришту, које у то време није оскудевало dobrим глумцима. Краљ Милан, који је увек имао у себи нечега театралног, надмашио је себе сама у овој опроштајној представи.

Осем Краља Милана, једини је још Ристић привлачно пажњу на себе. Он је био намесник када је Милан ступио на престо, а био је намесник и сада када је Милан силазио са престола. Изгледало је да се у овој земљи све мења, осем њега и његове увек исте физиономије, која се већ претварала у образину.

После свршене оставке, Краљ Милан је имао раздрагано понашање као да се ослободио неког великог терета. Шетао је пешнице по београдским улицама, у цивилу, са својим великим псом. Њему је било тек тридесет пет година. Своју политичку каријеру био је већ свршио, и причао је да ће у будуће да живи као слободан човек, за себе и за своје задовољство.

ЗАКЉУЧАК.

I.

Краљ Милан занимао је своје савременике исто толико својом личношћу колико и својом политиком. Он је и сам доста мислио на своју личност и на утисак који ће учинити. У његовој природи било је нечега глумачког; он је до краја одржао радозналост публике у запетом стању, као ђудљива уметница од које се једнако очекују нова изненађења.

Ипак зато његова личност није оставила трајног утиска. Краљ Милан је забављао уске кругове интелигенције, али није узбудио народну машту. У народу нема прича о њему; народ није овако разрадио његову личност као личност Карађорђевићу и Милошевићу. Карађорђе и Милош прешли су из историје у легенду. Милану се то није десило.

У круговима интелигенције, која је једина осећала занемљивост његове личности, Краљ Милан је имао великих пријатеља и великих непријатеља. Његови пријатељи хвалили су његову интелигенцију; то је био један геније, који све зна, и ако вишта није учио, и који, у политици, даље и јасније види него сви наши политичари скупа. Његови непријатељи кудили су га као скроз покварена човека, који не воли ни своју земљу ни своју породицу, који нема ни моралних скрупула ни личног достојанства, и коме је стало само до растакерског разметања и чулних уживања. Исто онако као што су његови пријатељи преуносили његову интелигенцију, његови непријатељи ниподаштавали су његов карактер.

Посматран без мржње и љубави, Краљ Милан не изгледа, по својим моралним особинама, рђав човек. Његове љутње биле су жестоке, али не и трајне; увреде је лакше заборављао него услуге; могао је да има пријатеља, и умео је да буде пријатељ. Он је имао пакости, али та пакост није долазила од рђава срца него од слабих нерава. Нешто та неврастени-

чарска пакост, а нешто и његова романтичарска сујета да се прави горим него што је, били су узрок да су неки видели у њему врло опаког човека, што он за цело није био.

Ако се за њега не може рећи да је био рђав човек, може се рећи да је био неблагородна природа. У основи, то је било размажено господско дете које држи да је живот ради уживања и провода. Ништа, међутим, не даје души такав простаклук као уживање и провод. Када је престао бити краљ, и када је могао удесити живот по свом укусу, Краљ Милан је живео као један од оних белосветских бадавација какви се виђају по међународним касинама, с изразом циничке досаде, у друштву скупих блудница. . . . Он није имао ни моралне дисциплине ни осећања дужности. Понет амбицијом, он је на махове вршио свој владалачки позив врло ревносно. За истрајан рад није био. Кнез Михаило живео је годинама, у приземљу свога конака, као неки канцеларијски роб: читао по цео дан акте, и није виђао никога другог осем министара, саветника, и дежурних официра. Краљ Милан ни у један државни посао није се удубљивао: држао да се о свему може на брзу руку, из разговора, обавестити; кад год би могао, остављао је сав посао и трчао на страну да се разоноди. . . . У оскудици осећања дужности, имао је јако развијено самољубље, које је већ прелазило у болест. Хтео је да буде средиште око кога ће се цела Србија окретати; једнако мислио на утисак који ће начинити; волео да људе задивљује, изненађује, па чак и саблажњава. Ова романтичарска мегаломанија била је спојена са врло мало личнога достојанства. Због оскудице моралне дисциплине, он се, у тренутцима успеха, прекомерно надимао, али, због те исте оскудице дисциплине, он се, у тренутцима неуспеха, исто тако прекомерно срозавао; један пут лично на напуњен, а други пут на испражњен балон. Оснон докле му добро иде, кукавица када му пође рђаво, он није никада владао собом и никада није имао понашање достојно себе сама. Ако је одлика центлмена да и у срећи и у несрећи буде један исти, нико није био мање центлмен него Краљ Милан.

Противници Краља Милана нападали су га као једнога од највећих тирана наше историје. Ови напади нису били сасвим оправдани. За владе Краља Милана било је, без сумње, незаконитости, насиља, и крвопролића, али свега је тога било

и у доцнијим демократским режимима. Тиранија Краља Милана није прелазила нашу обичну меру; много јача и неподноснија од ње била је тиранија Кнеза Михаила; Краљу Милану недостајало је постојанство и систематичност великих тирана. За њега би се пре могло рећи да је био деспот, а не тиранин. Он је све вукао к себи; у јавним пословима гледао прво на свој лични успех; није дао никоме да се поред њега истиче. . . . Због те саможиве амбиције, он је чак и оне послове који не могу успети без учешћа целог народа, хтео да води сам, са неколико оданих људи, и то у потаји, као неку сплетку или заверу. То свођење целе државне политике на своју личност и на своју личну вештину, било је без сумње једна деспотска црта.

Његова интелигенција коју су његови пријатељи нарочито истицали, не да се спорити. Брзо је схватао, оштро резоновао, имао живу, проникљиву памет. Памћење му је било јако и сигурно. Говорио је врло добро, као они људи чији се процес мишљења говором убрзава и појачава. У његовом брзомисленом говору било је нечега муњевитог: за трен ока умео је да баци дречећу светлост и на људе и на догађаје. Чак и они који нису били убеђени његовом речитошћу, остајали су њоме засењени.

Захваљујући своме брзом схватању и јаком памћењу, он је знао много ствари, — више научених из живота него из књига. Његов духовни интерес није био широк. Он је улазио лако у природне науке, у техничка питања, у историјску везу догађаја. Уметност, философија, чиста наука нису га привлачиле. Његова бистрина била је позитивна и практична, није узлетала у облаке.

Да ли је Краљ Милан имао ону нарочиту врсту интелигенције која се састоји у познавању људи? Он је проматрао људе пажљиво и ценио је њихове способности доста тачно. Брзо је уочио за шта кога може употребити, и колико му је ко поуздан. Али његове оцене о људима кварила је његова љутња. У наступима љутње, судио је о људима скроз погрешно. Онда је једна ситница и једна случајност добијала у његовим очима огроман значај: по њој он је ценио и способност и поштење једнога човека. У таквим приликама ништа није било лакше за Краља Милана, него да према једној безначајној околности закључи за човека да је Карађорђе-

вац, републиканац, његов лични непријатељ... И као што је Пера Тодоровић запазио, љутња Краљева брзо је пролазила: Краљ је лако опраштао онима на које се наљутио, али оно што је у љутњи помислио о њима, то је остајало зарезано у његовом памћењу као њихова стална карактеристика. Тиме се објашњује његова неповерљивост према неким људима, — неповерљивост упорна и ђудљива, која се никаквим доказима и разлозима није дала разбити.

Његова интелигенција била је исто толико нестрпљива колико и жива. Он је брзо схватао ствари, али се није удубљивао у њих. Шта треба у једној прилици урадити, он би осетио са таквом брзином и сигурношћу, да је то личило на интуицију. Његов план рада у главним цртама био је одмах готов, — и није био ни мало рђав. Али, када је тај план требало у појединостима разрадити, када је требало предвидети све сметње и тешкоће које се у пракси могу јавити, и када је требало смислити начин да се оне отклоне, — за тај ситни рад методичнога спремања и удешавања Краљ Милан није имао стрпљења. Већина његових предузећа била су пренагљена, површна, лакомислена, — и нису имала онолико успеха колико су по духовитости своје замисли заслуживала.

Његова интелигенција брза, општра, логична, позитивна, нестрпљива, површна, имала је неке од главних врлина и главних махна романске интелигенције, што би се објашњавало његовом влашном крви по материној страни. У сваком случају, она је била друкчија него интелигенција српских политичара његовога времена; они су то увиђали и сами, — иако су се дивили његовој интелигенцији, то је било између осталог и зато што су у њој осећали неку туђинску чар.

Деспотска природа са заводљивом бистрином, Краљ Милан је хтео да сам води сву државну политику. За тај посао он није имао довољно чврстине карактера ни довољно нервне снаге. У борби са противницима и у савлађивању препрека, он се брзо замарао, губио храброст и присуство духа, превеличавао опасност, имао наступе утучености и панике, када му је повлачење и бегство изгледало једини спас. Са тако кртим нервима не води се држава. Колико су његови нерви били крти, доказ је то што је већ у тридесет петој години био зрео за оставку. У борби коју је водио споља и унутра, он није био у правом смислу речи побеђен, него

само нервно исцрпљен. Његов пад лично је на оне предаје града које нису последица спољашњег притиска, него унутрашњег замора. Њега је упропастила велика противречност која је постојала између његове интелигенције и његове воље: његова интелигенција била је кадра да смисли велике планове; његова воља није била толико јака да у остваривању тих планова истраје до краја.

Бојарско дете, живо, бистро, распуштено, Милан Обреновић развио се на престолу у једног деспота врло интелигентног, али његови слаби нерви, наслеђени од распусних родитеља, издали су га врло брзо, и он се срушио одмах, после неколико покушаја врло високог узлета.

II

У првој половини своје владе, Краљ Милан имао је уза се Ристића, и радио у главном оно што му је Ристић саветовао. Тек у другој половини своје владе, када се окружио напредњацима, он је почео да ради по својој глави. О његовим владалачким способностима ваља судити по ономе што је урадио за владе напредњака.

У спољашњој политици, он је са својим аустрофилством показао много увиђавности. После Берлинског конгреса, Аустрија је постала јачи чинилац на Балкану него Русија; Русија је морала да се с њоме погађа и да јој попусти; према таквом стању ствари, ни ми нисмо могли водити према Аустрији другу политику него политику попуштања. Захваљујући аустрофилству Краља Милана, Аустрија не само није ништа предузимала противу наше државне самосталности, него нам је чак допустила да прогласом краљевине утврдимо ту самосталност. Трговински уговор који је с нама закључила, дао је нашим аграрним производима повлашћен положај на њеним пијацама, — и наш привредни напредак после Берлинског конгреса стоји у тесној вези с тим трговинским уговором. И с политичког и с економског гледишта, аустрофилска политика Краља Милана донела нам је знатне користи. Сам Краљ Милан очекивао је од ње много више него што је она дала. Он је чврсто веровао да ће између Русије и Аустрије доћи до рата због Балканских ствари, и да ће он, као савезник Аустрије, освојити Македонију. С овим комбинацијама Краљ Милан је трчао испред догађаја; он је

још осамдесетих година прошлога века очекивао онај руско-аустријски рат који се догодио тек 1914.

То се брзање осветило њему самоме. Он је, у нади скорога руско-аустријског рата, сасвим покварио односе с Русијом. Ова сила, да би га научила памети, узела је прикупљати око себе његове противнике, — црногорскога кнеза, митрополита Михаила, Петра Карађорђевића, радикалне емигранте. Те руске припреме противу њега јако су потресале нерве Краља Милана. Он је свугде назирао руске сплетке и завере, и у тој сталној трзавици изгубио осећање сигурности на престолу.

Заједно са страхом од Русије расло је и његово неповерење према Аустрији. Што му је више Русија претила, он је све нестрпљивије изгледао руско-аустријски рат. Аустријска дипломатија, међутим, одлагала је рат, и чак покушавала погодбе с Русијом. Краљ Милан је у томе видео знак да Аустрија нема много воље да га брани од Русије. Његово неспокојство бивало је све веће и све неподносније, и мисао о оставци неминовно се рађала, као једини излаз из тешкога положаја у коме се нашао између Русије и Аустрије.

Због своје аустрофилске политике, Краљ Милан се одрекао коначно Босне, — и чак се хвалио како је он једини Србин који је то учинио. У накнаду зато, он се устремio свом снагом на Македонију, за коју је био убеђен да је може само с аустријском помоћу добити, пошто су је Руси намењивали Бугарима. Та његова жудња за Македонијом објашњава и тајну конвенцију од 1881 и бугарски рат од 1885. Иако нам ни тајна конвенција ни бугарски рат нису донели Македонију, македонизам Краља Милана није био сасвим узалудан. Наше јавно мњење, које је због Босне било прилично заборавило на Македонију, обратило је сада пажњу на њу. Ако ни у чем другом, Краљ Милан је успео у томе, да Македонију поново унесе у програм наше националне политике, — и у толико између нашег национализма и његовог аустрофилства нађена је једна додирна тачка.

У унутрашњој политици, Краљ Милан имао је јаких склоности ка самодржављу. Испрва, он је помишљао на укидање Устава од 1869, који је донет за његова малолетства. Ако не пре, а оно после Тимочке буне, он је могао то учинити. Узрок зашто то није учинио, лежи без сумње у ње-

говој оскудици праве диктаторске куражи. За све своје владе он је остао веран Уставу од 1869, — и када су радикали тражили промену тога Устава, он га је свом снагом бранио од њих. Устав од 1869 постао је Краљу драг с тога што није садржавао услове парламентарног режима, за који су се радикали борили, а коме се Краљ опирао. Борба вођена између Краља и радикала око парламентаризма, свршена је Краљевим поразом. Устав од 1888, који је Краљ издао пред своју оставку, сав је надахнут западним парламентаризмом.

Противници Краља Милана налазили су да је у његовој борби противу радикала све за осуду, — и начин на који је ту борбу водио, и идеје које је противстављао радикализму. Што се тиче његовог начина, Краљ Милан, доиста, није се обазирао ни на уставне ни на законске прописе. Иако су радикали имали већину у народу, он се усилjavaо да свакојаким злоупотребама власти створи једну Скупштину без радикалне већине. Али ни радикали нису се строго држали закона. Према изборним незаконитостима Краљевим, с једне стране, ваља ставити Тимочку буру и радњу радикалне емиграције, с друге стране. Са својим тежњама ка самодржављу, Краљ Милан је стално изилазио из граница Устава од 1869, који је, ма у како скромном виду, хтео да начини Србију уставном монархијом. Али ни радикали, са својим позивањем на начело народне суверености и са својим захтевима парламентарне владе, нису остајали у границама Устава од 1869, који је искључивао парламентаризам, и давао владаоцу претежнији утицај него народу. Ако се борба између Краља Милана и радикала није задржала у границама Устава, кривице нема само до њега, него је има и до њих.

Како стоји с идејама које је Краљ Милан стављао на супрот радикализму? Пријатељи парламентаризма имају, са свога гледишта, пуно разлога да осуђују општи политички правац Краља Милана. Али, остављајући његов општи правац на страну, Краљу Милану мора се признати да је имао тачније свести о државним интересима него наше сељачке скупштине. Он је за њих сасвим тачно рекао, да су заражене „среским духом“. Оне су лепо разумевале мале локалне потребе; државне потребе тешко су им улазиле у главу; све што је чињено за државу, њима је изгледало да се чини

само за чиновништво. Њихов државни програм имао је свега две тачке: смањивање чиновништва, — неповећавање пореза. Да се остало на томе програму, Србија се никада не би уздигла изнад оног ступња државног развика на коме се находила Црна Гора у XIX веку. У времену од 1804 до 1889 ми смо имали две велике конструктивне епохе, када је наша државна организација добила установе које су јој биле потребне: то су епоха уставобранитељска од 1842 до 1858, и епоха напредњачка од 1880 до 1887. За време уставобранитеља, Скупштине није било. За време напредњака, Скупштине је било, и она се одушавала скоро свима установама које су напредњаци предлагали. То није била случајност да су неке од најважнијих напредњачких установа узаконене за време т. зв. „двогласачке Скупштине“, која у ствари и није била Скупштина. Свој организаторски посао напредњаци никада не би свршили да нису имали за собом Краља Милана. Он се, на супрот сељачкој Скупштини, начинио носиоцем државне идеје, — и у служби те идеје имао више доследности и енергије него и сами напредњаци.

Међу установама напредњачкога времена, има нарочито једна за коју је Краљ Милан везао своје име: то је установа стајаће војске. Та установа не само да није била по укусу наших сељачких скупштина, које су више волеле народну војску, него ни код самих напредњака није одмах наишла на одобравање. Напредњачки министри прихватили су установу стајаће војске тек пошто је Краљ Милан навалио на њих.

Што би се Краљу Милану могло највише замерити, то је да у односима са Скупштином није имао ни такта ни стрпљења ни вештине. У нашим скупштинама осамдесетих година превлађивале су мале и осредње сеоске газде. Њихов отпор према Краљевој политици имао је за узрок њихов патриархални конзерватизам, а не њихово револуционарство. Краљ Милан праскао је и љутио се као да има посла са самим бунтовницима и превратницима. Радикална агитација без сумње изазвала је опасно врење у сељачкој маси, али, с друге стране, она је сељачку масу подвргла страначкој стези, — и Краљ, ако би умео да надмудри радикалне вође, укротио би самим тим и сељачку масу. Радикални вођи нису били тако опасни као што су изгледали;

то су били млади интелектуалци пуни револуционарних начела и револуционарних фраза, — али скоро ниједан од њих није имао револуционарног темперамента. Њихово револуционарство било је само интелектуални кицопшук, и зато Тимочку буну није ни водила радикална интелигенција из Београда, него су је водили радикални агитатори из унутрашњости... Ристић, после убиства Кнеза Михаила, нашао је начина да дресира либерале и да их упрегне у своја кола. Може бити, и Краљ Милан, да је имао Ристићеву вештину, могао је то исто учинити са радикалима. Либерали, у опозицији под Кнезом Михаилом, нису изгледали ништа мање „елементи нереди“ него радикали осамдесетих година, — и обрнуто, радикали, када су после оставке Краља Милана дошли на владу, исто су се тако брзо научили опортунизму као и либерали, када их је Ристић довео на власт.

Главна махна Краља Милана била је његова необуздана машта и унеравнотежена осетљивост: он је преувеличаво ствари, и све узимао трагично. Као год руско-аустријски сукоб, тако и свој властити сукоб са радикалима он је схватао неодољивијим и катастрофалнијим него што је он био. Њему се чинило, — с једне стране, стоји он, Обреновић, носилац државне идеје, — с друге стране, стоје, под именом радикала, икупљени у гомилу, Карађорђевици, републиканци, социјалисти, — све сами рушиоци државе и династије. Између њега и њих није могло бити погодбе и измирења, него борба до истраге његове или њихове. Том својом непомирљивошћу он је терао радикале у све жешћу и жешћу опозицију, — и ако је испрва жестина њихове опозиције изазивала у њему више љутње него страха, она је доцније, када се он стао у борби замарати, изазивала више страха него љутње... И он је најзад клонуо не пред радикалном странком, него пред оним бауком кога је сам од ње направио.

Укратко, историјски значај Краља Милана састоји се у овоме. Он је отклонио од наше земље непријатељство Аустрије у једно време, када нам је оно могло бити врло опасно. Он је, на супрот једној Скупштини која је боље разумевала локалне потребе него државне, настао да нашој држави да модерно уређење. Он је створио стајаћу војску, и обрнуо наше

тежње териториалног ширења на југоисток, у правцу Македоније. То су његови успеси. Његови су неуспеси, што је подлегао у борби коју је водио против парламентаризма, и што је, у рату с Бугарима, проиграо првенство Србије на Балкану. Ти су неуспеси, без сумње, врло крупни, али не би било право да се због њих забораве његови успеси, који такође постоје, и који нису ситни.

ПРИЛОЗИ.

I. — БОНТУОВО МИТО.

Испрва, о Бонтуовом миту, у штампи су чињене само далеке алузије, и то поглавито у шаљивим листовима опозиције. У политичким листовима, први напредњаци почињу да рашчепркавају ствар. 1882, њихова Садашњост напада радикалног вођа Николу Пашића да је био поткупљен од Бонтуа. Бонту није тражио од њега да гласа за железнички уговор, него је тражио да не изилази с опозицијом из Скупштине; после изласка опозиције, Скупштина би остала без кворума, и не би могла решити железнички уговор. Од напредњачких напада, Пашић се бранио и у Самоуправи и на великом радикалном збору, који је јула 1882 држан у Крагујевцу. По његовом казивању, он је хтео изићи с опозицијом из Скупштине, али када је дошло до потписивања оставке, њу није потписао довољан број посланика: да би Скупштина остала без кворума, требало је да из ње изиђе најмање 43 посланика; оставку међутим потписало је само њих 34.

Напади Садашњости погађали су, уз Пашића, и напредњаке. Доиста, ако је Бонту био кадар поткупљивати радикалну опозицију, он је био кадар поткупљивати и напредњачку већину.

После напредњачке Садашњости, председник напредњачке Скупштине, Алекса Поповић учинио је нека саопштења о Бонтуовом миту. Оптужен 1882 за учешће у фалсификовању реквизиционих признаница, он је рекао у својој одбрани пред судом, „да је могао од Бонтуа, да је хтео, добити не 10 и 30 хиљада динара, но један милион“.¹ Ово би потврђивало претпоставку, да Бонту није нудио мито само вођу радикалне опозиције Пашићу, него и људима из напредњачке већине.

¹ Самоуправа, 11 јануар 1883.

1883, руски посланик у Београду, Персиани, добио је од једнога чиновника Железничког друштва, који се звао В. Завацки, извештај о железничком питању и о нашем финансијском стању. Завацки тврди да је, од Бонтуа, примио прво ујак Кнеза Милана, пуковник Ђорђе Катарци један милион, затим примили су два напредњачка министра и пет напредњачких посланика, сви скупа око 300 хиљада: највећи бакшиш износио је 60, а најмањи 15 хиљада. Међу поткупљенима Завацки не помиње Пашића.¹

1884 Милан Пироћанац почео је да гради једну кућу у Београду, која је, по ондашњим појмовима, сматрана за палату. Тим поводом стало се говорити о поткупљивању напредњачких министара у опште, а Пироћанца по на особ. Пре свога доласка на владу, Пироћанац је био презадужен: после силаска с владе, он зида палате: ствар је изгледала сумњива. Чим је 1883 престао бити министар, Пироћанац је постао адвокат Железничког друштва са платом од 20.000 франка, која је за оно време била и сувише велика. Овај његов поступак осуђивали су не само његови политички непријатељи, него и његови политички пријатељи. Никола Крстић, који није био ни либерал ни радикал, него конзервативац, забележио је о Пироћанцу ово у своме дневнику: „Он је закључивао уговор железнички, и он ће сад имати да исти брани према држави у чије је име исти закључио! Не држим да је та радња коректна. Es ist eine schiefe Stellung.“² Свет је говорио, када је Пироћанац био кадар јавно примити од Железничког друштва 20 хиљада годишње плате, онда је био кадар и од Бонтуа тајно примити све што му је Бонту нудио. Зидање своје куће, Пироћанац је објашњавао Милану Милићевићу, свом и личном и политичком пријатељу, овако. Он је наследио од оца једно имање у унутрашњости, у вредности од 4000 дуката; то је имање продао, и сав новац који је за њ добио, утрошио у зидање своје куће. Поред тога задужио се код Лендербанке 75 хиљада динара са 6%.³ Ово задуживање код Лендербанке, која је имала многобројне финансијске послове са нашом државом,

¹ Завацкијев извештај Персиани је показивао неким нашим политичарима, међу којима је био и Владимир Јовановић. Јовановић је узео један препис с оригиналног Завацкијевог извештаја. Тај препис налази се у његовим хартијама.

² Забелешка од 8 фебруара 1884.

³ Милићевићев дневник. 5 јануар 1885.

било је за једног политичара Пироћанчева ранга исто тако незгодно као и његово адвокатисање за Железничко друштво. У новчаним стварима Пироћанац је очевидно имао нешто растегљивији морал него његови савременици; његов случај највише је допринео да се утврди веровање у напредњачку корупцију.

1889, објављена је једна брошура „Бомбе“, под потписом „Мон Ami“. Испод овог потписа крио се неки мали железнички чиновник Таса Ивковић. „Бомбе“ су садржавале потпун списак оних лица којима је Бонту нешто дао. По тврђењу Ивковићевом, списак је тај саставио сам Бонту. Сума издана на подмићивање износила је шест милиона динара; једну трећину, два милиона, примио је сам Кнез. Четири милиона подељено је на напредњачке министре и посланике, који су били „хонорисани“ врло неједнако: почевши од осам стотина хиљада па до две хиљаде динара.

Открића Ивковићева изазвала су и друга открића. Милан Кујунџић, потпредседник Скупштине у време Бонтуовог уговора, објавио је једну брошуру¹, у којој се тврди, да је један од главних напредњака, Љубомир Каљевић, као председник скупштинског одбора који је оцењивао Бонтуов уговор, примио 40.000 динара. У Ивковићевом списку Каљевићевог имена није било, — и на основу тога Кујунџић је закључивао да је цео списак лажан. Да би спасао остале осумњичене напредњаке, Кујунџић је жигосао једнога Каљевића.

Каљевић је одговорио Кујунџићу, да је тешко веровати да је Бонту сматрао за потребно да њега једнога поткупљује. За доказ своје невиности наводио је своје рђаво материјално стање, „док некадањи голанфери зидају куле и палате, купују велика имања, возе се на екипажима, живе графовски“.² Из овога би изишло, да је Каљевић, ако не за себе, а оно за друге признавао да су били поткупљени.

Бонту, извештен о Ивковићевој брошури, изјавио је да у њој нема ниједне речи истините, и да ће њенога писца тужити као фалсификатора. Он га није тужио, али су то учинили сви осумњичени напредњачки министри и некоји од осумњичених напредњачких посланика. Ивковић није био

¹ Граната прва. Паљба у седам „тема“, а пред поштенима свију странака, 1889.

² Одјек, 9 јануар 1890.

кадар доказати веродостојност оног списка поткупљених лица који је објавио у „Бомбама“. Он није показао оригинал тога списка, нити је дао обавештења где се оригинал налази. Суд је осудио Ивковића као клеветника, али само на шест месеца затвора. Изузетно, по Пироћанчевој тужби, суд није осудио Ивковића; по нахођењу суда, Ивковић, према ономе што се говорило о Пироћанцу, могао је веровати у његову поткупљивост.

Ивковићева парница била је 1890. Седамнаест година доцније, 1917, Чедомиљ Мијатовић објавио је на енглеском језику своје мемоаре.¹ У тим мемоарима, каже се о Бонтуовом миту ово: „Један окретан доктор, који је годинама делао као новинар у Београду, који је лепо говорио и писао српски, и који је познавао све политичаре,² имао је поверљивих разговора са многим утицајним политичарима и обећавао им једну суму која је ишла од 25.000 до 50.000 динара, ако буду гласали за Бонтуов уговор. Ја сам за ово дознао тек пошто је све било свршено, и г. Бонту дао ми је сам листу људи из редова опозиције који су обећали гласати за њега или бар остати у Скупштини и омогућити кворум. Ја сам добио такође листу мојих пријатеља који су примили „поклоне“ од г. Бонтуа“. Мијатовић додаје да је и њему била намењена сума од 300.000 динара, али да ју је он одбио... У даљем току излагања, Мијатовић каже, да је неки млад Србин, који је био чиновник у Генералној Унији, дочепао се једног свежња поверљивих писама која је Бонту писао из Београда своје помоћнику пуковнику Федору у Паризу. „Имена неколико високих личности из Владе и из Скупштине била су ту поменута заједно са сумама које су им, како изгледа, биле додељене... Ова писма била су објављена у српском преводу у једној брошури названој „Бомбе“.“³ Из Мијатовићевог казивања изилазило би: (1) да је Бонту поткупљивао и напредњачке ministre и напредњачке посланике, па чак и чланове опозиције, — и (2) да је Ивковићев списак доиста из Бонтуових хартија.

¹ The Memoirs of a Balkan Diplomatist, 1917.

² Под овим описом лако је познати д-ра Розена, бечког новинара и поверљивог агента Аустро-угарског министарства иностраних дела.

³ Стр. 255—259.

Ту сасвим скоро, 4 маја 1926, проф. д-р Гргур Јакшић објавио је у Политици једно Пироћанчево писмо, нађено у Гарашаниновим хартијама, које се тиче Ивковићевих открића. Пироћанац тврди да оне суме које су у Ивковићевом списку додељене напредњачким министрима, нису примили ти министри него Кнез Милан. Имена напредњачких министара стављана су у списак само тога ради да би се прави кривац прикрио.

Пироћанчеве тврдње не оснивају се на његовом личном сазнању, него на казивању Чедомиља Мијатовића, који је опет говорио на основу саопштења Кнежева ујака, пуковника Ђорђа Катарци и једног чиновника Генералне Уније. Потребно је одвојити оно што су та двојица доиста рекли од онога што је Пироћанац на основу њихових исказа даље изводио. (1) Пуковник Катарци није рекао да је Кнез Милан примио новаца од Бонтуа. Он је рекао, — и то после пада Генералне Уније, — да има једна Кнежева ствар коју ваља сакрити од јавности. Која је та ствар, налази се објашњено у извештају аустроугарског посланика од 28 фебруара 1882. Кнез је био дао Генералној Унији једну суму од 150.000 франака да је она, како за најбоље нађе, употреби за његов рачун. После пада Генералне Уније, пуковник Катарци отишао је у Париз да спречи објављивање ових новчаних веза Кнежевих са Генералном Унијом. Те су везе, без сумње, биле незгодне за Кнеза, али на основу њих још се не може закључивати, као што Пироћанац чини, да је Кнез примио од Бонтуа новаца, и да тај новац није заведен на његово име, него на име његових министара. — (2) Чиовник Генералне Уније причао је, истина, да је Кнез примио три милиона франака, и да та сума није заведена на његово име него на име других лица, али ни тај чиновник није тврдио да су та друга лица била баш напредњачки министри. То је после изводио сам Пироћанац. По његовом резонувању изгледало би да је Ивковићев списак у свима тачкама тачан, осем у онима које се тичу напредњачких министара. Међутим, казивање чиновника Генералне Уније није уопште у складу с Ивковићевим списком. У Ивковићевом списку, Кнез Милан има своју засебну партију, која није означена његовим именом, него једном шифром, — бројем 1. Зашто би се један део Кнежевих примања заводио под његовом шифром, а други под именима

његових министара. Казивање чиновника Генералне Уније претпостављало би један друкчије начињен списак, у коме Кнез Милан не би имао своју шифру, него би сва његова примања била заведена под именима других лица.

У извештајима аустроугарског посланика из Београда не говори се о Бонтуовом миту. Из њих се не да ништа извести ни о поткупљивању Кнеза ни о поткупљивању Владе и њене већине ни о поткупљивању опозиције. У тим извештајима говори се само о томе, како је Кнез дао једну суму Генералној Унији да је за његов рачун употреби. О Бонтуовом миту налазимо помена тек у извештајима аустријских достављача, у којима се баца сумња и на Кнеза и на ministre. Овим достављачким извештајима не може се много веровати. Још највише пажње заслуживала би једна достава, да се у круговима Генералне Уније говори о једној листи поткупљених на којој се и Кнез Милан налази.

Ја сам распитивао да ли би се у архиви Лендербанке у Бечу или у актима Бонтуовог процеса у Паризу могло наћи каквих података и докумената, али моја распитивања нису довела ни до чега. У једној прилици, Стојан Новаковић, без мога питања, сасвим из властитих побуда, рекао ми је ово. Поткупљивања је било. Влада о томе није знала ништа; целу је ствар водио Бонту, под непосредним упутствима Кнеза Милана. Поткупљивање је вршено с тога што је Бонтуов уговор наилазио на отпор не само код опозиције, него и код владине странке. Новаковић је поименце поменуо два првака владине странке који су поткупљени. Од министара није примио нико ништа, али примио је Кнез и примио је његов ујак Ђорђе Катарци. Овај последњи био је главни кривац. Он је објаснио Кнезу да се такве ствари раде и у другом свету.

То је у главном материјал који се има о Бонтуовом миту. Као што се види, неких неоспорних докумената нема. Ивковићев списак, који је требао да буде такав документ није признат од нашег суда. Завацкијев извештај није документ; то су казивања једног чиновника Железничког друштва који је могао знати ствари, али који за своје наводе не даје доказа. Он тврди да се лично уверио о поткупљивости пуковника Ђорђа Катарци, јер је био послан к њему „као предстража да испита земљиште.“ Ово место у Завацкијевом

извештају једино би се могло сматрати као нека врста доказа, јер садржи исказ једнога сведока.

У недостатку докумената постоје само „основи подозрења.“ Колико су ти основи јаки, имају читаоци сами да оцене. За савременике, најјачи основ подозрења била је Пироћанчева кућа. За историке, највеће важности имаће, без сумње, искази Чедомиља Мијатовића, који се оснивају на саопштењима самога Бонтуа.

II. — СЛУЧАЈ ЛЕНЕ КНИЋАНКЕ.

Случај Лене Книћанке изгледао је савременицима врло сумњив. За Илку, која је нестала после изречене пресуде, могло се веровати да се убила сама, али Книћанка је нестала пре главног претреса на коме је претила да ће учинити важна открића... Да она није уклоњена са света од оних људи који су се бојали њених открића? Али, који су то људи били? Министар унутрашњих дела, Милутин Гарашанин, кога су бедили да је Карађорђевац и да је с тога могао бити умешан у атентат, није, у тренутку Книћанкине смрти, био у Србији, него у Јужној Француској, на одсуству. Што је главно, Книћанку, која је била притворена у београдском граду, нису чували жандарми, који су стајали под министром унутрашњих дела, него војници, који су стајали под министром војним. Ово замењивање жандармерије војском извршено је по нарочитој жељи Краља Милана. Да ли на основу тога треба чинити претпоставке да, ако Гарашанин није имао удела у убиству Лене Книћанке, онда га је имао Краљ Милан? Ову претпоставку тешко је примити с тога, што Краљ Милан није се бојао Книћанкиних открића, него их је баш желео; више него ико други, он је желео знати ко је умешан у атентат, а Книћанка је била још једина личност од које се дало извући нешто о томе.

1891 између Краља Милана и Милутина Гарашанина вођена је новинарска полемика; том приликом њих двојица не наводећи ни доказа ни нових факата, оптуживали су један другог за убиство Илке и Книћанке.¹ Остављајући на страну Илку, која се врло вероватно убила сама, убиство Книћанке

¹ Ова полемика прештампана је код Стојана Протића, Одломци из уставне и народне борбе у Србији, књига II, стр. 142 и даље.

тешко је ставити на рачун било Краљу Милану, како би хтео Гарапанин, било Гарапанину, како би хтео Краљ Милан. Јер, као што смо видели, Гарапанин није имао могућности, а Краљ Милан није имао интереса да то убиство изврши.

По мом мишљењу, допуштене су две претпоставке.

(1) Книћанка се убила сама. То је била бесна и љута жена, код које се бес и љутина могла лако обрнути противу ње саме и претворити у самоубилачко очајање.

(2) Книћанка је убијена, али случајно. Краљ Милан је желео да уплете у атентат Петра Карађорђевића и радикале.¹ Од Илке нису се могли добити никакви искази који би теретили било Карађорђевића било радикале. Илка је понајвише ћутала. Остало је да се покуша са Книћанком, која је непрестано нешто брбљала. Може бити, поузданици Краља Милана притегли су је мало јаче, — и ко зна шта се онда десило...

У прилог овој претпоставци говорило би једно сведочанство познатог београдског трговца Михаила Павловића.² Приликом полемике Краља Милана и Гарапанина, изнето је на Михаила Павловића да је имао са притвореном Книћанком састанак у четири ока, и да је на томе састанку савладао Книћанку да не проказује напредњак који су знали за атентат. У својој одбрани, Михаило Павловић рекао је ово. Он се, истина, видео с Книћанком, али не у четири ока, него у присуству иследне комисије, која га је позвала због тога што је Книћанка обећавала да ће пред њиме признати све. Книћанка, чим га је угледала, бризнула је у плач, и стала кукати, „како су је у казамате затворили, како је муче, како јој не даду да једе, ни воде да пије, и како хоће да пресвисне.“ Говорила је даље: „Нисам крива, немам ништа да ти кажем, осем ово што ме муче... Ја не знам ни за кога ништа да кажем, осим ако хоће, те да кога бедим, и онда кажите ми на кога да кажем...“ Њене последње речи биле су ове: „Оди да видиш где сам затворена! Не видим ни сунца ни месеца. Хоће пацови да ме поједу!“

По овоме изгледа, да је Книћанка донеста мучена (глађу, жеђу, мрачним затвором),³ да би се принудила на казивање.

¹ Аустроугарски посланик, 18 март 1883.

² Мале Новине, 6 март 1891.

³ За цело не од иследне комисије, али може бити од тамничара и чувара.

Они који су је мучили, за цело нису имали намеру да њу којој су намењивали улогу главног сведока, уклоне с овог света. Ако је она ипак убијена, то је могло бити само случајно, што су према њој употребљена нешто јача средства мучења која она није била кадра да издржи (она је била алкохоличарка са slabим срцем).

III. — РАША МИЛОШЕВИЋ О ТИМОЧКОЈ БУНИ.

Раша Милошевић, под називом „Тимочка буна“ објавио је, 1923, своје успомене о догађајима од 1883. Своје успомене о тим догађајима објавио је и Пера Тодоровић, и то у М а л и м Н о в и н а м а, 1890, под називом „Крвава година“. Милошевић и Тодоровић не слажу се један с другим, и то у главним стварима.

Прва несагласност тиче се тајног радикалног састанка који је држан после закључења радикалне Скупштине. Милошевић каже, да је на томе састанку Пашић поставио питање, шта странка да ради, ако Краљ Милан, како по свему изгледа, почне борбу са народом. „Говорима свију посланика једногласно је утврђено, да је Краљ Милан решен да отпочне отворену борбу против народа“. Посланици су, за тим, „потанко и свесрдно сликали расположење народа у својим крајевима; народ је био барут, најмања жишка изазваће експлозију, влада ће је прихватити и искористити.“ Пера Тодоровић предлагао је да се установи радикални „генералштаб“. Под овим називом замишљао је једну организацију која би спремила радикалну странку „за одбијање напада“ . . . „Не желимо да дође до сукоба између народа и власти, али ваља бити спреман да се бранимо ако нас ко нападне.“ Пошто су посланици из народа изложили да „најмања жишка“ може изазвати „експлозију“ у народу, Тодоровић је налазио да ваља унапред створити једну организацију која ће руководити народну буну, ако до ње дође. Тодоровићев предлог није усвојен, него је у место тога решено „да се првог новембра 1883 год. држе по целој земљи срески и градски зборови, на које би се слегли сви чланови радикалне странке из градова и среске околине, и на тим би се зборовима донела једнака резолуција за целу земљу; у тој би резолуцији радикална странка тражила промену устава. Ту резолуцију потписали

би сви чланови радикалне странке, и она би у облику петиције послата била Краљу Милану“ . . . „Надали смо се, вели Милошевић, да би се Краљ у последњем тренутку после оваквог нашег корака стукнуо и не би загазио у реакцију“.

То је Милошевићево казивање. Тодоровић вели ово: „Прено што су се разишли из Београда, виђенији чланови скупштински и чланови радикалног главног одбора успели су да се још једном скупе на заједни чкосаветовање. Састанак је био у приватној кући и управо био је тајан... На том знаменитом састанку измењане су мисли о положају ствари у земљи. За све је било очевидно ово једно: овим путем којим је пошла Христићева влада одмах на свом првом кораку, — тим путем нема се куд даље, мањ једино у неуставност . . . Стога је била и блиска и природна помисао: „Па кад Краљ Милан ипак узима г. Христића, — онда се јамачно решио да укине и ово мало устава што је још остало, да и по форми огласи Србију за апсолутну монархију, и да покуша тако владати“. Саветовали смо се дакле шта би ми радили у таквом случају. Одговор је био кратак и једнодушан. Сви говорници завршивали су да би у том случају наша дужност била да бранимо устав како ко може, па ако затреба и оружјем у руци“.

Несагласност између Милошевића и Тодоровића јесте знатна. По Милошевићу, на тајном састанку одлучено је да се држе велики зборови као средство противу спречавања укидања Устава. По Тодоровићу, одлучено је да се у случају укидања Устава диже буна.

Тодоровићево казивање изгледа вероватније. Тодоровић, који је објавио своје успомене седам година после Тимочке буне, писао је под свежијим утисцима него Милошевић, који је своје успомене објавио четрдесет година после Тимочке буне. Тодоровић је писао за живота скоро свих учесника тајнога састанка, и није био оповргнут ни од кога, па чак ни од Милошевића. Милошевић је објавио своје успомене онда када су од учесника тајног састанка у животу само била још њих двојица тројица. Никола Пашић, који је био међу овима, није примао Милошевићево казивање као сасвим тачно. Што је главно, Тодоровићево излагање јесте логичније него Милошевићево. Главно питање пред којим је стајала радикална странка, састојало се у овоме: шта онда, ако Краљ Милан покуша укинути Устав? По Тодоровићу, за тај случај

одлучена је буна. Ма шта се иначе о тој одлуци мислило, она је имала пуно смисла: на Краљево укидање Устава, народна буна била је једини логични одговор. Да је буна, пак, била могућна, догађаји су убрзо за тим потврдили. Она одлука коју Милошевић помиње, није имала смисла ни мало, или врло мало. Пре свега, ко је могао озбиљно веровати, да ће Христићева влада допустити те велике зборове које би радикална странка хтела држати по целој земљи противу укидања Устава? За тим, ко је могао веровати да би ти зборови учинили какав утисак на Краља Милана? Он је и без њих знао да је радикална странка многобројна у земљи и да не одобрава укидање Устава. Велика изборна победа радикала од 7 септембра 1883 није га спречила да доведе на владу Николу Христића. Радикални зборови још мање би га спречили да уради оно што је наумио.

Друга велика несагласност између Милошевића и Тодоровића тиче се држања београдских радикала од објаве ванредног стања у црноморском округу 21 октобра до затварања главног радикалног одбора између 25 и 26 октобра. По Милошевићу, у томе међувремену, главни одбор није донео никакву одлуку, јер се одборске седнице нису могле држати. Поједини његови чланови — никада сви у исто време — састајали су се и саветовали шта да раде. „Разговарали смо и о одласцима појединих чланова у крајеве у којима су били бирали за посланике, или где су познати били“. Али, по Милошевићу, никаква одлука о одласку у народ није донета; он, лично, био је противан том одласку. 25 октобра Пашић га је послао код рускога посланика Персианија да пита за савет, „шта да радимо у овим по нас веома критичним тренутцима, и мисли ли он, да ли постоји по нас каква опасност“. Персиани је одговорио да мисли, да ће се Краљ Милан користити буном у Источној Србији да затвори главни радикални одбор. Шта одбор да ради, Персиани није умео да каже. Пошто је чуо Персианијево мишљење, Пашић је отишао у Топчидер, и одатле истога дана пренао на угарску страну код железничког моста. О својој намери није Милошевићу рекао ништа приликом њихова последња виђења. То исто вече Таушановић је звао Милошевића да се сутра зором обојица пребаце код Вишњице на угар-

ску страну. Милошевић је сматрао за достојније да не оставља земљу и другове. Само неколико сати касније, полиција је затворила Таушановића и Милошевића заједно с осталим члановима главног одбора.

Тодоровић, од своје стране, каже да је после објављивања ванредног стање у црногорском округу, „и за следеће било јасно“, да је ова мера намерена „противу радикалног главног одбора и у опште радикалних првака у земљи“. „Наши су дани били избројани, и ми смо само чекали још час кад ће нас позатварати“ Сутра дан, 23 октобра, Тодоровић је имао са Пашићем састанак у Топчидеру, и њих су се двојица сложили на ово. „Кад је већ ствар дотле дошла, те се између народа и власти изродио оружан сукоб, истина без нашег знања и питања, али свакако и услед нашег агитаторског рада, онда ми треба да учинимо нашу дужност, да одемо у народ и да му ставимо на расположење наше услуге и наш живот — па што буде! Ако се народ не хтедне бити, свеједно, ми ћемо изгинути, али нам се бар неће моћи пребацити да смо у часовима опасности били кукавице и утекли с мегдана — подболи народ, па га оставили сама да гине, а ми стругнули у туђину. Власт је сама бацила рукавицу, ми ћемо је дићи и примити борбу, па шта Бог да!“ По споразуму између Пашића и Тодоровића, имали су поћи у народ од чланова главног радикалног одбора само четворица: Пашић у Зајечар, Тодоровић у руднички округ, Рапа Милошевић у Пирот, Коста Таушановић у Алексинац. 24 октобра, око 4 сата по подне, „имали смо, вели Тодоровић, у уредништву Самоуправе поверљиви скуп, на коме је у главноме утврђен онај план о одласку у народ, који смо с Пашићем већ били обележили јуче у Топчидеру. Измена је учињена само у толико, што је услед Ђајиних наваљивања одлучено да пође и он . . .“ Услед те одлуке, Пашић је 25 октобра пред подне нашао начина да се пребаци на уgarsку страну. Остали чланови главног одбора нису се мицали из Београда. Тодоровић се жалио на Таушановића: Таушановићу се није ишло у народ, па је омео и Тодоровића. Милошевић се на састанку у уредништву Самоуправе колебао; сутра дан, 25 октобра, одлучио се да остане у Београду. Таушановић се напротив одлучио да иде из Београда, али не у унутрашњост, него преко границе. Милошевић,

који није одобравао одлазак у народ, није одобравао ни бегство преко границе.

Тодоровић и Милошевић слажу се само у томе, да је Таушановић намеравао да бежи, а Милошевић није хтео да му прави друштво. Иначе, сваки од њих приказује друкчије ствар. По Тодоровићу, 24 октобра, држан је у уредништву Самоуправе један поверљиви скуп на коме је одлучено да Пашић, Тодоровић, Милошевић, Таушановић, и Ђаја оду у народ ради прихватања буне. По Милошевићу, никаквога скупа није било; о одласку у народ разговарали су само поједини радикални прваци међу собом, али никаква заједничка одлука није донета. По Тодоровићу, Пашић је, на основу одлуке од 24 октобра, прешао у Земун, одакле је заобилазним путем преко Угарске, Румуније, и Бугарске требао допрети до Зајечара. По Милошевићу, Пашић је прешао у Земун просто услед саопштења рускога посланика да Краљ Милан намерава затворити главни одбор. По Тодоровићу, Пашић није побегао, него је отишао да прихвати буну. По Милошевићу, Пашић је побегао.

Тодоровићево казивање потврђује се исказима Светомира Николајевића и Николе Пашића. Николајевић је мени причао, да је, уочи затварања главног одбора, слушао из уста Косте Таушановића и Јована Ђаје о некој одлуци да се иде у народ ради прихватања буне. Николајевићу тај одлазак у народ није изгледао врло озбиљна ствар, али да је нека одлука донета, о томе није сумњао.

Никола Пашић, 23 јуна 1907, у Народној Скупштини, рекао је ово: „Купљено је оружје од народа, и не само да је скупљено, него је скупљено на начин који је вређао наше војнике (т. ј. војнике народне војске) . . . И онда су се људи побунили, и онда се створила револуција, и то је послужило да се прогласи ванредно стање, створи преки суд и остало. У то време, ми који смо тада били на врху управе наше радикалне странке, сматрали смо за дужност да се придружимо народу, па шта буде њему, нека буде и нама. Тако је и урађено“ . . . Пашић, дакле, признаје да су, после прогласа ванредног стања у црногорском округу, прваци радикалне странке одлучили да се придруже побуњеном народу. Његово казивање потпуно се слаже са казивањем Тодоровићевим и Ни-

колајевићевим.¹ На супрот њима тројици, Милошевић један тврди да прваци радикалне странке нису донели никакву одлуку о одласку у народ.

Милошевић, у својим успоменама, не помиње раније објављене успомене Тодоровићеве и не објашњава неслагласности које постоје између њега и Тодоровића. Да су њему Тодоровићеве успомене остале непознате, тешко је претпоставити, — у толико пре што он у својој књизи претреса и критикује једну моју расправу о Пери Тодоровићу, у којој су главне ствари из Тодоровићевих успомена дане у изводу. У полемици са мном, Милошевић узима као моје лично домишљање и нагађање оно што сам ја просто из Тодоровића наводио. Заиста је чудно да Милошевић није запазио да оно место у мојој расправи чију је тачност он поглавито оспоравао, почиње речима: „По причању Пера Тодоровића“, а свршава речима: „То је у главном Тодоровићева версија“. Свакојачко, за Милошевића је било много zgodније да Тодоровићева казивања стави у уста мени, а не Тодоровићу. Када је реч о догађајима од 1883, у којима је Милошевић учествовао а ја нисам, сваки је склон унапред више веровати Милошевићу него мени. Друкчије ствар стоји онда када се зна да неслагласност не постоји између Милошевића и мене, него између Милошевића и Тодоровића, који је у догађајима од 1883 био још важнији учесник него и сам Милошевић.

IV. — ДРАГУТИН Ј. ИЛИЈЋ О ТИМОЧКОЈ БУНИ.

Песник Драгутин Илијћ, који је био деловођа прекога суда, објавио је своје успомене о Тимочкој буни под називом „Зајечарска буна“ (1909). Вредност тих успомена више је књижевна него историјска. Илијћ је грешко у хронологији

Њиховим сведочанствима ваљало би можда додати и сведочанство Јована Ђаје. У Народу од 25 јула 1903, Ђаја каже да је живот чланова главног радикалног одбора пред прекидом судом зависио од једне речи Серафима Негоћина, „која би њему живот спасла, а нама (члановима одбора) одузела га“. Ђаја не каже у чему се састојала та тајна коју Серафим Негоћинац није хтео открити. У својим успоменама из Тимочке буне, Пера Тодоровић бележи да је Серафим дознао од Косте Таушановића за одлуку о одласку неких чланова главног радикалног одбора у народ. Међу тим члановима био је и Ђаја. Вероватно, Ђаја се бојао да Серафим ту одлуку не ода.

догађаја и није проверавао податке који су му долазили до сазнања. Један пример покаже то довољно.

Илијћ каже да је, услед разоружања народне војске, главни одбор сазвао седницу којој су поред његових чланова присуствовали још и поједини изасланици из земље. На том састанку Пера Тодоровић, Коста Таушановић, и Рапа Милошевић били су за оружани отпор; ипак зато, „великом већином буде решено да народ преда оружје мирно, и та одлука постала је обавезна за целу странку“. Пера Тодоровић и Коста Таушановић, незадовољни одлуком већине, споразумеше се тајно с осталим члановима мањине, „да на своју руку изазову буну“. „Тако је постао и штампан, без знања Гл. Одбора, у Самоуправи и онај чланак у коме се народу саветује да „силу силом одбије“. Доцније, када је Христићева влада већ почела разоружавање народне војске, Главни Одбор радикалне странке није више имао ни моћи да обустави оружани отпор, ни времена, да створи ма какву одлуку која би се у народ могла једновременно разаслати“. Али месеца септембра, „под утисцима опште нервозе“, Пера Тодоровић „труби кроз Самоуправу на отпор. — Не дајте оружје! Оружје је светиња Србинова. Ако вам власт затражи оружје, — не дајте га...“

У овом казивању мало је чега тачног. Тајни радикални састанак био је одмах чим је Христићева влада закључила Скупштину, а не тек онда када је наредила разоружање народне војске. На томе састанку није се решавало о томе шта ће се радити, ако се нареди разоружање народне војске, него шта ће се радити, ако Краљ покуша укинути Устав. Чланак „Одбите силу силом“ није изишао за време Христићеве него за време Пироћанчеве владе. Он није стајао у вези с разоружањем народне војске, него с изборним незаконитостима напредњачке полиције. Чланак „Не дајте оружје!“ није писао Пера Тодоровић, него Никола Пашић. Ни тај чланак није објављен за време Христићеве него за време Пироћанчеве владе, — и према томе не стоји ни у каквој вези са већањима радикала под Христићевом владом. Главна теза Илијћева јесте, да су Пера Тодоровић и Коста Таушановић радили на дизању буне мимо остале чланове главног одбора: за ту тезу не налази се нигде потврде.

V. — НАЦРТ КРАЉА МИЛАНА О ДОПУНИ ТАЈНЕ КОНВЕНЦИЈЕ.

Најчуднија ствар у овоме нацрту, то је његова фантастичност. Краљ Милан имао је наступе махнитости, и правио је тада планове који су имали мало додирних тачака са стварношћу. Али нацрт о допуни тајне конвенције, баш и да узмемо да је начињен у наступу махнитости, није одмах достављен Аустријанцима. Краљ Милан је хтео да га лично носи у Беч, — и докле му се прилика за то путовање није указала, он је имао времена да о своме нацрту размишља. У току тога размишљања, он за цело није био стално у махнитом стању, него је имао и „светлих тренутака“. Како у тим тренутцима није запазио фантастичност свога нацрта?

Следеће објашњење стајало би, може бити, још највећма у складу са карактером Краља Милана. Његов нацрт постао је услед његовог великог страха да га Аустрија после Скерњевића не остави без икакве заштите према Русима. У колико се више бојао да се она од њега не удаљи, у толико се грчевитије хватао он за њу, — и само да не би изгубио њену заштиту, био је готов да јој се сасвим потчини. „Брани ме од Русије, па ћу, ако треба, бити и твој вазал!“ То је смисао његових предлога Аустрији.

Страх Краља Милана био је тако јак да није могао дуго трајати, — бар не са првобитном јачином. У колико је његова јачина попустила, мењале су се и намере које је Краљ Милан имао са својим нацртом. Од једног тренутка, нацрт је тај постао, ако не искључиво, а оно првенствено, један покушај да се докуче скривене мисли Бечкога кабинета. Од Скерњевића, Краљ Милан поколебао се у своме поверењу према Аустрији; њему се није допадало што се она споразумева са Русијом, а њему не казује ништа. Посредством свога нацрта, он је хтео да је изазове на исцрпан разговор о српско-аустријским односима, — и да је наведе да, узгред, открије и своје намере после Скерњевића. Он јој је нудио Србију на тањиру: по томе како ће она примити ту понуду, могло се видети, да ли она, и после Скерњевића, мисли продужити своје надирање у Србију. Смисао Краљеве понуде Аустријанцима био би, према томе, овај: „Узмите Србију, — ако смете од Русије!“ Њему није било баш до тога да Аустрија

узме Србију, него да види шта она сме, а шта не сме, од Русије.

Услед све већег нервног растројства Краља Милана, расло је и његово неповерење: отуда код њега неодољива потреба да куша људе, да им поставља питања и чини предлоге који су били праве клонке. Људи су се често чудили што се Краљ на њих љути, када су се они растали с њиме као најбољи пријатељи, после једног поверљивог разговора, у коме им је он саопштио своје планове, и они их потпуно одобрили. Они нису знали да ти планови нису били ни озбиљни ни искрени, — и да је Краљ Милан, отварајући тобоже своје карте, хтео само да их изазове да и они то исто учине. Исто тако, и у овом случају с Аустријом, Краљ Милан, када се нудио за њена верна вазала, желео је само да испита јачину њене верности према себи... Његов нацрт о допуни тајне конвенције био је испрва сасвим озбиљно смишљен, под утицајем правог страха; али, када је његов страх стао да попусти, и његов нацрт стао је губити од своје искрености, — и може бити онда када је саопштен Аустријанцима, то је било само једно подмукло лукавство којим је Краљ Милан хтео измамити од њих Скерњевићску тајну.

VI. — ПАШИЋ У ОЧИ БУГАРСКОГ РАТА.

Пашићево држање у очи Бугарског рата било је предмет свакојаким страначких препирки и страначког извртања. Историјску истину тешко је утврдити. Од Пашићеве руке постоје ови документи:

(1) Један писмени проглас датиран 15/27 септембра 1885, којим Пашић, заједно с Пеком Павловићем, позива српски народ на буну.

(2) Пашићево писмо бугарском политичару Николи Сукнарову. У овом писму, које носи датум 17 септембра, Пашић моли Сукнарова да му изradi код Бугарске владе четири до пет хиљада пушака ради дизања буне у Србији. Пашић каже између осталог: „Ствар је ова хитна, док Србија није упала у Стару Србију и Македонију, а доцније постаје све теже, јер шовинисте добијаћеду све већи уплив и превагу“.

(3) Пашићево писмо Краљу Милану од 18 септембра. У томе писму ово је главно место: „По нашем најдубљем уверењу није никада било, нити ће скоро настати тако по-

вољних спољних прилика, какве су настале после 6 септембра (датум Пловдинског преврата), да Краљевина Србија може присајединити своје српске земље у Турској — Стару Србију и Македонију — да тим удари камен темељац хегемонији српског племена на Балканском полуострву.“

Укратко, 15 септембра, Пашић позива српски народ на буну; 17 септембра, тражи преко Сукнарова пушке за дизање буне, док Србија није упала у Стару Србију и Македонију; 18 септембра, саветује Краљу Милану да упадне у Стару Србију и Македонију ради утврђивања српске хегемоније на Балкану. Написи од 15 и од 17 септембра слажу се један с другим, али како се с њима слаже напис од 18 септембра?

Кад год би био изазван да говори о своме држању у очи Бугарског рата, Пашић је истицао писмо од 18 септембра. О писму од 17 септембра нерадо је говорио. Још најодређеније се изразио о њему у скупштинском говору од 23 јуна 1907. По његовим речима, писмо од 17 септембра „није ни предато, оно је било само један концепт. Да ли је сад то писмо верно или не, то је друго питање, али хоћу да вам кажем да је то био концепт, који је био украђен“. Ово Пашићево казивање ваља допунити казивањем Ђорђа Лазаревића. У својим успоменама о радњи наших емиграната у Бугарској,¹ Лазаревић прича да је Пашић дао њему лично оба писма, и оно за Краља Милана, и оно за Сукнарова. Та писма Лазаревић је имао да пошље поштом, али не из Видина, где су се тада он и Пашић налазили, него из Калафата. Пашић се после предомислио, па рекао Лазаревићу да пошље само оно писмо које је било намењено Краљу Милану, — а Сукнаровљево писмо да задржи код себе. Пре него је Лазаревић добио даља Пашићева упутства пита ће радити са Сукнаровљевим писмом, оно му је украђено.

По Лазаревићевом казивању, Сукнаровљево писмо није било концепт, него писмо спремљено за пошту. Остаје нејасно, зашто то писмо Пашић није узео натраг од Лазаревића, ако је доиста одустао од намере да га пошље Сукнарову. Ово не личи на познату обазривост Пашићевоу.

И Пашић и Лазаревић слажу се у казивању да је Пловдински преврат затекао емигранте у најживљем спремању буне, али да су после Пловдинског преврата емигранти пре-

¹ Ове су успомене објављене у Политици, 18 августа 1926.

кинули све те припреме. Нису хтели сметати Краљу Милану, ако би он намеравао да упадне у Стару Србију и Македонију. О одлагању буне донета је формална одлука на једном скупу емиграната, који је држан у Видину 18 септембра.¹ На томе скупу, Пашић није говорио ни за ни против одлагања буне, него је оставио друговима да они реше ствар.

Могло би се према овоме узети, да је позив на буну од 15 септембра и писмо Сукнарову од 17 септембра Пашић писао с тога што одлука о одлагању буне није још била донета. Чим је пак она донета, Пашић је обрнуо другим правцем, и написао писмо Краљу Милану. Али има једна околност која говори противу ове претпоставке. Лазаревић каже, да му је Пашић дао, једновременно, оба писма, и оно за Краља Милана, и оно за Сукнарова, — и то да му је оба дао после одлуке од 18 септембра. Он се, истина, после предомислио, и рекао Лазаревићу да Сукнаровљево писмо још не предаје пошти, али интересно је да је он, и после одлуке од 18 септембра, макар за један тренутак, мислио да може тражити од Сукнарова оружје за дизање буне.

Ни с одлуком од 18 септембра ствар не стоји тако просто као што изгледа. По Лазаревићу, емигранти су почели спремање буне пре Пловдинског преврата, па када се тај преврат десио, они су из патриотских побуда прекинули спремање. Међутим, по аустријским извештајима из Софије,² спремање буне продужавало се и после Пловдинског преврата, и прекинуто је тек онда када се Бугарска влада, да би избегла рат са Србима, одлучила на строге мере противу емиграната. Она је наредила да се емигранти удаље од границе, а њихови вођи Никола Пашић и Пеко Павловић да се интернирају, — и то први у Рущуку, а други у Трнову. Да се емигрантска радња продужавала и после Пловдинског преврата, сведочи у осталоме и Пашићев позив на буну, који је датиран 15 септембра, — дакле девет дана после Пловдинског преврата. Одлуку о растурању емиграната, Бугарска влада донела је, по аустријским извештајима, 16 (28)

¹ О овој одлуци Пашић говори како у своме скупштинском говору од 23 јуна 1907. тако и у једном приватном писму од 14 јула 1888, које је објављено у Пашићевој Споменици, стр. 30.

² Ове извештаје дао је у изводу Алекса Ивић у Времену, 10 јуна 1926.

септембра. Одмах два дана доцније, 18 септембра, доносе и емигранти своју одлуку о одлагању буне. Изгледа, ова друга одлука била је последица оне прве.

Ваља истаћи да је одлука о одгађању буне била условна. Из Пашићевог писма Краљу Милану, изилазило је јасно да ће емигранти обуставити своју бунтовну радњу само онда, ако дође до рата с Турском. Шта ће бити онда ако до тога рата не дође, или ако Краљ Милан не пође на Турке, него на Бугаре? Одговор на ово питање налазио се у последњем ставу Пашићева писма: „Покаже ли се, пак, да је Србија поново обманута напредњачком политиком, и да је пропустила по ослобођење Српства најзгоднију прилику, онда ћемо гледати да Србију ослободимо унутрашњег ропства“. Краљ Милан, који је од првога часа био решен да ратује са Бугарском а не са Турском, није могао бити умирен Пашићевим писмом. Пашић му је нудио своје патриотске услуге за другу једну политику а не за ону коју је он мислио да води. Ову последњу Пашић не само није хтео помагати, него је противу ње опет претио буном. Он није сматрао да у случају свакога рата мора бити лојалан и миран, него само у случају турског рата.

У страначким препиркама око Пашићевог држања уочи Бугарског рата, његови пријатељи нарочито су истицали, како је он позивао Краља Милана да упадне у Стару Србију и Македонију. Његови непријатељи су опет истицали, како је Сукнарову свраћао пажњу на опасност која Бугарима грози од српског упада у Македонију. . . . Пашић је навек подешавао говор према приликама, — и зато не треба давати много важности ни ономе што је говорио Краљу Милану ни ономе што је говорио Сукнарову. Код њега речи нису значиле скоро ништа; рад и стварни резултати били су главно. Када се обрати пажња не на његове речи, него на његова дела, види се ово. Све до емигрантског скупа од 18 септембра, он је продужавао спремање буне, као да Пловдинског преврата није ни било. На скупу од 18 септембра, он је хутао. Пошто је на томе скупу одлучено одлагање буне, он је о тој одлуци известио Краља Милана. Али, готово истовремено, он је написао, или, како сам каже, концептирао, и једно друго писмо за Сукнарова, од кога је тражио оружје за дизање буне. Да ли је Пашић, одиста, одустао од попиљке Сукнаровљевог

писма, или је та прича постала тек пошто је ово писмо украђено, то нема много важности. У кривичном поступку, без сумње, ваљало би знати тачно и сигурно да ли је попиљка писма била обустављена или не. У историјској расправи, где ваља проникнути ток мисли и тајне тежње једне личности, важан је већ тај факт да је Сукнаровљево писмо Пашић био у стању макар само „концептирати“. Оно сведочи да је, тако рећи, до последњег часа, — све до свог интернирања у Рущуку, за којим је убрзо дошло и његово протеривање у Румунију, — Пашић носио у глави бунтовне планове.

VII. — КЕВЕНХИЛЕРОВА МИСИЈА.

Да је Краљ Милан молио Аустрију да удеси једно посредовање Сила у корист примирја између нас и Бугара, о томе нема спора. Али спорно је ово: да ли је Краљ Милан знао за Кевенхилерову мисију код Кнеза Александра Батенберга, и да ли је ту мисију одобравао. У једном писму Краљици Наталији од 19 новембра 1885,¹ Краљ Милан тврди да Кевенхилерову мисију он није изазвао, и да је био изненађен када је видио Кевенхилера код Пирота. С овим писмом писаним после Кевенхилерове мисије, треба упоредити друго једно писмо Краља Милана Краљици Наталији, које нема датума, али је очевидно писано пре Кевенхилерове мисије.² У томе писму, Краљ моли Краљицу да саопшти Кевенхилеру да Аустрија треба да каже Батенбергу, да ће, у случају његова одбијања примирја, аустријска војска ући у Србију да је брани. Када се ова два писма доведу у везу, онда изишли да, ако Краљ Милан и није изазвао Кевенхилерову мисију, Кевенхилер је рекао Батенбергу тачно оно што је Краљ Милан желео да му се каже. Ако је Краљ Милан, после, скидао одговорност за Кевенхилерову мисију, то је лако разумети. Та мисија, извршена у пуној дипломатској парад, обелоданила је целом свету и нашу војну немоћ пред Бугарима и нашу политичку зависност од Аустрије. Вапијући за аустријском помоћи, Краљ Милан је мислио да ће нам она бити учињена на већма замотуљен начин, и не с толико праске.

¹ Објављено код Владана Ђорђевића, II, 1366.

² Препис овога писма налази се у хартијама Јована Мишковића.

VIII. — КРАЉИЦА НАТАЛИЈА И ЂЕНЕРАЛ БЕЛИМАРКОВИЋ.

Краљица Наталија казује у својим рукописним мемоарима¹ ово. 13 новембра она је добила од Краља Милана телеграфски позив да дође с престолонаследником у Ниш. Сутра дан, њој је телеграфисао Гарашанин да се, када буде у Нишу, држи мирно и избегава препирку, јер Краљ не подноси противљење и ваља га штедити. На Краљицу је Гарашанинова депеша учинила утисак да је Краљ Милан „у једном стању блиском лудилу“ (*dans un état voisin de la folie*). Она је, преко Ж. Карабиберића, упитала ђенерала Белимарковића, да ли у случају опасности може рачунати на њега. Ђенерал јој је, опет преко Карабиберића, изјавио своју потпуну лојалност. Ствар је остала на томе. После неколико година Карабиберић је причао Краљици, да је Белимарковић, поводом њеног питања, искупио своје политичке пријатеље, и да је на томе скупу одлучено да се од Краља Милана тражи оставка. Белимарковић је мислио да измоли од Краљице један део војске с помоћу кога би оборио Краља, ако он не би хтео драговољно да одступи.

Од своје стране, Белимарковић казује ово.² Одмах после Сливнице, Краљица му је јавила, да Краљ намерава да заједно с њом и престолонаследником бежи из земље, али да она неће да оставља Србију, и зато пита Белимарковића, да ли би се он потхватио да брани њу и престолонаследника. Она би му ставила на расположење оне гардијске батаљоне који су се налазили у Београду. После договора са политичким пријатељима, међу којима је био и Ристић, Белимарковић је поручио Краљици да, пре свега, гледа да одврати Краља од оставке. Ако не би у томе успела, онда нека му саветује да пре изласка из земље образује, место непопуларне напредњачке владе, другу једну владу из људи које би му Белимарковић предложио. Тек тада би Белимарковић примио на себе улогу чувара династије.

У Краљичином казивању ваља одвојити оно што је она слушала од Карабиберића одмах, — од онога што је слушала након неколико година. Ово друго изгледа не само несигурно, него и невероватно. Како је Белимарковић могао

¹ Препис у РС Академији, међу хартијама Јована Мишковића.

² Српске Новине, 18 април 1892.

тражити од Краљице један део војске, када војска није стајала под Краљем? Ако се узме да су под њоме стајала она два гардијска батаљона која су остала у Београду ради чувања Двора, — како је Белимарковић могао мислити да са два батаљона обара Краља Милана, врховног команданта целе мобилисане војске, и то онда када је Краљ био у Нишу, а Белимарковић са та два батаљона у Београду? Белимарковић јесте био дрзак, али није био луд.

Када се одбаци из Краљичиног казивања оно што је она слушала од Карабиберића тек након неколико година, онда остаје да је њој Белимарковић обећао, преко Карабиберића, безусловну лојалност. Белимарковић то оспорава. Он је, вели, поставио један услов, — а то је да се напредњачка влада замени владом његових политичких пријатеља. Белимарковићево казивање изгледа врло вероватно. Белимарковић је био исто толико партизан колико династијаш: да се залаже за једну династију која, и поред опасности у коју је запала, држи на влади напредњаче, — на то се либерал Белимарковић не би никада одлучио. Према овоме изишло би да Карабиберић није саопштио Краљици све што му је Белимарковић рекао: он је прехутао под којим условом Белимарковић обећава лојалност, — и тако је Белимарковићева лојалност постала безусловна.

Између Краљице и Белимарковића постоји још и ова несагласност. Краљица тврди да, тражећи Белимарковићеву потпору, није помињала ништа о Краљевој оставци. Белимарковић тврди, да је она његову потпору тражила управо с тога што је мислила да, и после Краљеве оставке, остане са престолонаследником у земљи. Вероватно, Краљица није помињала Белимарковићу ништа о оставци, али је говорила о њој своме добром пријатељу Карабиберићу, који је одмах све испричао своме блиском рођаку Белимарковићу. Од Краљичине стране, он је рекао Белимарковићу више, а од Белимарковићеве стране Краљици мање, него што је био овлашћен.

Претпоставка да су Краљица и Белимарковић ковали неку заверу противу Краља, које су се после и он и она отресали, та претпоставка не изгледа вероватна. По свој прилици, ово је било у ствари. У оном тренутку када је Краљ намеравао да бежи из земље и када је изгледао полулуд

Краљица је рачувала са могућношћу да одбрана династије и престолонаследника падне на њу саму. За тај случај она је тражила потпору Белимарковића, најдинастичнијег и нај-енергичнијег од свих ђенерала. Белимарковић је пристао да брани династију, али не и напредњаке уз њу.

IX. — ЛИБЕРАЛНО-РАДИКАЛНИ СПОРАЗУМ.

После Тимочке буне, радикална странка растурена је: није више било ни главног ни месних одбора. У јесен 1884 београдски радикали покрену О дјек, и отада уредништво тога листа управљало је странком колико је то у ондашњим приликама било могуће. Када је после бугарског рата радикална странка поново оживела, она је, у први мах, била без организације, — и зато када је, по жељи Краља Милана, ваљало решавати о напредњачко-радикалном споразуму, то је питање изнето пред један збор радикалних првака нарочито тога ради сазван у Нишу. Либерално-радикални споразум, који је начињен после пропалог покушаја напредњачко-радикалног споразума, био је искључиво дело београдских радикала. Никакав шири скуп радикалне странке није тај споразум одобрио.

Пера Тодоровић одмах је поставио питање, ко је овластио београдске радикале да у име целе странке праве политичке споразуме. Он је наводио одлуке Нишкога скупа, у којима је одбијен не само споразум са напредњацима него и са сваком другом странком, — па, дакле, и са либералима. Нишки скуп, у коме су били заступљени радикали из целе земље, за цело је имао више права да говори у име целе странке него београдски радикали.

Да би ослабили Тодоровићев напад, београдски радикали пошљу два своја човека да објашњују либерално-радикални споразум радикалима у унутрашњости. Ти изасланици нису имали успеха у свима варошима; у неким варошима, нарочито у Крагујевцу, покрет противу споразума био је јак; изгледало је да ће Пера Тодоровић повући за собом један, — истина, мањи, — део странке.

У борби противу београдских радикала, Тодоровићу је највише сметало то што се у странци сумњало о чистоти његових побуда. Његова радња противу либерално-радикал-

нога споразума толико се слагала са жељама и рачунима Краља Милана да је изгледала поручена од Краља. У извештајима аустроугарског посланика каже се изреком, да је Тодоровић радио по упутствима Краљевим. А и у Милићевићевом дневнику има ова забелешка. „Пера Тодоровић и Гарашанин раде договорно, а ко кога лаже, показаше време...“ Тодоровић је учинио погрешку, па је примио од напредњачке владе место владиног комисара код Народне Банке. То је била једна од најмаснијих синекура које је Влада обично давала својим највернијим присталицама. Београдски радикали одмах гракну на Тодоровића као на плаћеног агента Краља Милана, — и странка то поверује.

После скупштинских избора од 1886, радикални посланици образују свој клуб. Тај клуб, с којим је почело поновно организовање странке, и у коме су седели радикали из целе земље, био је неоспорни ауторитет за расправљање свих унутрашњих страначких размирица. Преда њ је изнет и спор београдских радикала и Пера Тодоровића. Клуб је, месеца октобра, одобрио либерално-радикални споразум и искључио Тодоровића из странке. Ова одлука клуба довршила је Тодоровића; он је изгубио сваки углед и није могао никога више повући за собом. Јединство странке било је спасено.

X. — ГАРАШАНИН И КРАЉИЧИНО ПИТАЊЕ.

У Виделу од 9 децембра 1890, Гарашанин је опширно објаснио своје држање у Краљичином питању. Гарашанин каже да је о несугласицама између Краља и Краљице знао на годину дана пре него је између њих дошло до правог сукоба. Он је био унапред решен да у случају „њиховог јавног распеца“ поднесе оставку. Као министар, он би морао бити на Краљевој страни, а то му као човеку није подносило, јер је давао за право Краљици а не Краљу. Доследно тој ранијој одлуци, он је, после сукоба који се десио између Краља и Краљице уочи Ускрса 1887, дао одмах оставку. Краљ није журио са решењем кризе: он је, прво, начинио с Краљицом споразум, — споразум од 6 априла, — и опремио је на Јалту; па кад је све то свршио, навалио је на Гарашанина да узме оставку натраг. Гарашанин је на то пристао, али под условом да се питање о престолонаследниковом васпитавању на

страни не сматра коначно решено споразумом од 6 априла. Последњу реч имао је да каже један „Крунски Савет“, — па и то тек после годину дана. Сагласност која се на овој основи постигла између Краља и Гарашанина, покварена је једном Краљичином депешом од 26 маја. Краљ је погрешно разумео ту депешу, као да Краљица долази натраг у Србију. Тражио је од Гарашанина да силом спречи њен повратак, и Гарашанин, не хотећи то учинити, дао је 27 маја оставку.

Из Гарашаниновог казивања изилази следеће:

(1) Гарашанин је на годину дана пре сукоба између Краља и Краљице био решен да не служи Краљу противу Краљице. Другим речима, пре него се тај сукоб и десио, Гарашанин, на основу своје опште оцене Краљева и Краљичина карактера, стао је у напред на страну Краљичину.

(2) Он је дао оставку 5 априла, — према томе, узрок његове оставке није лежао у споразуму од 6 априла, па ни у оној тачки тога споразума која се тицала престолонаследникова васпитавања на страни.

(3) Он је, истина, протествовао противу престолонаследникова васпитавања на страни, али, у том питању, ипак је дошло ма само до привремене погодбе између њега и Краља. Непосредан повод за његову оставку није био Краљев захтев да се изврши она тачка споразума од 6 априла која је говорила о престолонаследниковом васпитању. Непосредан повод за његову оставку био је Краљев захтев да се Краљници спречи силом повратак у земљу.

Ове је ствари потребно утврдити с тога, што је после свога пада Гарашанин непрестано доказивао да је он пао с тога, што као одговорни министар није пристајао да се престолонаследник васпитава на страни. Међутим, ни 5 априла ни 26 маја он није дао оставку због Престолонаследника, него због Краљице. Гарашанин није хтео ићи са Краљем, за кога је држао да нема право, противу Краљице, за коју је држао да има право.

Гарашаниново држање у Краљичином питању треба упоредити са Ристићевим. Ристић је осуђивао „расцеп“ између Краља и Краљице као и Гарашанин, — али, ако се расцеп не би дао избећи, Ристић је надазио да нема места испитивати која је страна у праву, или која је страна сим-

патичнија. Један политичар мора бити на страни Краљевој просто зато што је то Краљ. Гарашанин је на Краљичино питање гледао више као центлмен него као политичар, и извесне осећаје кавалерства према неправедно гоњеној жени стављао је више свију државних разлога. Краљ Милан који је био врло личан, није могао заборавити Гарашанину што је овај показао већу личну оданост према Краљници него према њему.

РЕГИСТАР ЛИЧНОСТИ.

Андраши, граф 17, 258, 330	Гирс 164, 230, 234
Апоњи граф 258	Гледстон 22
Атанацковић, Јован 279, 280	Глишић, Милош 24, 26—28, 224
	Глушчевић, Окица 152
Батенберг, Кнез Александар 231, 232, 243, 244, 247, 248, 251—254, 256, 263, 274, 290, 291, 294, 297, 329, 330, 441	Горчаков, кнез 262
Белимарковић, Јован 270, 405, 442—444	Греков 229, 253, 254, 274
Бисмарк, кнез 231, 234, 250, 257, 260, 292, 339, 369, 371—373	Грујић, Сава 343, 357—360, 364—368, 375, 379, 397
Богосављевић, Адам 24, 29, 30, 46, 118, 198, 222, 395	Гудовић, Јеврем 40, 95
Бонту 91, 93—98, 100, 130, 132, 134, 135, 161, 421—427	Давид, генерал 140
Бошковић, Стојан 77, 119	Данић, Јован 30
Бреј, граф 339, 371	Дидић, Љубомир 185—187, 196
	Димитрије, владика 374
Вељковић, Стојан 3	Ђаја, Јован 222, 365, 432—434
Виктор, владика 110	Ђорђевић, Владан 367, 376
Војислав 98	
Вујић, Михаило 343, 358, 364	Завацки 422, 426
	Зечевић, Милош 77, 78
Гарашанин, Милутин 29, 39, 40—43, 45, 58, 59, 70, 75, 98, 103, 121—124, 135, 138, 141, 142, 148, 150, 157—159, 164, 165, 167, 175, 176, 208—210, 213, 214, 217, 221, 223—227, 230, 234, 235, 244—246, 252, 262, 265, 274, 284—288, 293—295, 297, 299, 301, 302, 304—309, 311—322, 334—340, 343, 347, 348, 350, 352, 354, 358, 359, 365—367, 375, 379, 388, 390, 408, 425, 427, 428, 445—447	Зорка, кнегиња 163, 165
Герман, патриарх 107	Ивковић, поп Маринко 185—187, 189
Гершић, Глиша 29	Ивковић, Таса 423—426
	Игњатијев, граф 165
Влада Милана Обреновића	Илијћ, Драгутин 434, 435
	Јаковљевић, Вељко 223
	Јакшић, Гргур 407, 408, 425
	Јероним, владика 110
	Јовановић, Владимир 6, 7, 20, 26, 44, 119, 422
	Калај, Венијамин 34, 58—60, 65, 408
	Калноки, граф 63, 153, 154, 200, 240, 241, 248, 249, 251, 252, 255, 257—262, 287, 290, 292, 294, 329—331, 336—338, 371, 372, 403, 409

- Каљевић, Љубомир 29, 164, 423
 Карабиберовић, Ж. 442, 443
 Каравелов 263, 264, 274
 Карађорђевић, кнежев. Петар 163
 —165, 233, 237, 333, 416, 428
 Карцов 262
 Катанић, Михаило 286
 Катарци, Ђорђе 134, 284, 422, 425,
 426
 Катарци, Марија 236, 308
 Катић, Димитрије 102, 129, 196, 365,
 386—389, 391, 395
 Кевенхилер, граф 60, 188, 189, 240,
 241, 248, 251, 256, 257, 259—263,
 290—294, 303, 304, 305, 311, 329,
 441
 Квићанка, Јелена (Лена) 167, 168,
 427—429
 Којандер 213
 Крстић, Никола 39, 373, 422
 Кујунџић, Милан 29, 45, 225, 423
 —Лазаревић, Ђорђе 438, 439
 —Лешјанин, Милојко 40, 102
 —Магдић, Неша 189, 192
 Мариновић, Јован 31, 36, 39, 94, 164,
 201
 Маринковић, Димитрије 161, 244,
 314
 Марковић, Јеврем 155
 Марковићка, Јелена (Илка) 155, 156,
 167, 168, 427, 428
 Марковић, Светозар 46, 114, 117,
 118, 198, 222, 320, 343, 361
 Мијатовић, Чedomиљ 29, 39—41, 49—
 51, 58—61, 65, 86, 87, 95, 97, 121
 —124, 131, 136, 155, 157—159,
 164, 165, 206, 208, 213, 224, 314,
 323, 340, 367, 368, 407, 424,
 427
 Миленовић, Жика 192
 Милићевић, Милан 122, 145, 175,
 206, 214, 320, 321, 422, 445
 Миловановић, Милован 390
 Милојковић, Радивоје 44, 102, 157,
 158, 306, 311, 343, 349, 350, 355,
 356
 Милосављевић, Светозар 358
 Милошевић, Раша 156, 177, 184,
 188—190, 192, 193, 429—435
 Михаило, митрополит 33, 44, 102—
 111, 163, 200, 233, 330, 343, 351,
 352, 359, 416
 Михайловић, Павле 190
 Михайловић, Стевча 30, 31, 190
 Мојсеј, владика 104, 106, 107, 110,
 111
 Неготинац, Серафим 434
 Нешић, Светозар 279
 Никола, кнез црногорски 163—166
 Николајевић, Светомир 99, 100, 102,
 188, 189, 433
 Николић, Андра 222
 Николић, Тихомиљ 187, 358
 Новаковић, Стојан 29, 40—42, 58, 70,
 76—79, 110, 111, 121, 123, 124,
 176, 208, 224, 225, 229, 245, 246,
 265, 301, 306, 307, 311, 312, 332,
 333, 340, 426
 Обреновић, Краљевић Александар
 238, 240, 304, 305, 335—338, 345
 —347, 369—373, 400, 404—406,
 445, 446
 Обреновић, Кнез (Краљ) Милан 28,
 32—35, 39, 40, 45, 47, 56, 58—60,
 62, 63, 65, 66, 69, 75, 78, 95, 100,
 103, 105, 106, 110, 122, 124, 126,
 129, 131, 132, 134—141, 143—147,
 149, 153, 155—160, 162—166,
 168—170, 174, 179—183, 186,
 188—196, 199—209, 222—227,
 231—242, 244—248, 252—258,
 260—267, 270—274, 278, 279, 282
 —288, 291—295, 298—314, 316,
 327, 329—340, 343—347, 350—
 360, 364—380, 387—394, 396—420,
 422, 427—431, 435—447
 Обреновић, Кнез Милош 141, 204,
 205, 214, 228, 267
 Обреновић, Кнез Михаило 37, 74, 205,
 209, 230, 412, 413
 Обреновић, Краљица Наталија 236,
 237, 239, 259, 293, 294, 299, 301—
 309, 311—313, 317, 329, 331—

- 340, 344—347, 351, 355, 366—378,
 400, 405, 441—447
 Навловић, Ђорђе 214, 244
 Навловић, Михаило 428
 Навловић, Пеко 272, 437, 439
 Пашић, Никола 24, 25, 29, 42, 45—47,
 54, 102, 114, 115, 121, 137, 150,
 152, 158, 170, 182—185, 188—
 190, 193—195, 200, 228, 233, 272,
 279, 315, 319, 330, 351, 355, 357,
 360, 396, 397, 421, 429—435,
 437—441
 Начу, Лазар 168
 Персиани 337—339, 422, 431
 Нетровић, Вукашин 214, 224, 225,
 244, 249, 302, 314, 325, 327—329,
 364
 Петровић, Добросав 192
 Петровић, Јован 208, 244, 252, 270,
 279, 302
 Пироћанац, Милан 29, 31, 39—42,
 46, 49—51, 58—62, 64, 65, 68,
 72, 73, 103, 121—124, 128, 131,
 135, 143—146, 153—155, 157—
 161, 164, 165, 168, 170, 180, 201,
 207—209, 213, 214, 217, 222, 224,
 225, 227, 235, 236, 245, 246,
 265, 266, 301, 305—309, 311—313,
 315, 340, 352, 374—376, 390, 408,
 422—425, 427
 Поповић, Алекса 45, 122, 160, 161, 421
 Поповић, Риста 391
 Поповић, Стеван 244
 Протић, Коста (генерал) 270, 367,
 369—375, 405
 Протић, Коста (пуковник) 244
 Протић, Стојан 222
 Рајовић, Драгомир 244, 302, 311
 Ракић, Мита 70
 Ристић, Јован 1, 9—11, 17—22, 26—
 28, 31—38, 43, 44, 49—51, 60, 62,
 66, 90, 102, 110, 120—123, 143,
 157, 158, 199, 201, 209, 213, 222,
 223, 226, 264—266, 305—309, 311
 —313, 315, 316, 330, 337—340,
 343—346, 351—354, 356—359,
 364, 367, 379, 388, 391, 392, 401,
 404—407, 409, 410, 415, 419, 442,
 446
 Розен 424
 Рудолф, престолонаследник 202, 241,
 242, 257, 258, 263
 Савић, Периша 160, 161
 Солдатовићи, браћа 320
 Солзбери, лорд 22
 Станојевић, Аца 186, 187, 192, 193,
 195, 355
 Станојевић, Драгиша 320—322
 Стоилов 253
 Сукнаров, Никола 319, 437—441
 Тајсић, Ранко 24, 28, 98, 99, 102, 118,
 130, 139, 140, 365, 386—389, 391
 Таушановић, Коста 184, 185, 188—
 190, 193, 358, 365, 387, 396, 397,
 431, 432—435
 Теодосије, митрополит 107—109, 352,
 374, 376
 Терзибашић, Михаило 26
 Тодоровић, Пера 102, 114—121, 125,
 126, 149—153, 156, 181, 183, 184,
 189, 190, 193, 196, 201, 309—312,
 315, 350, 356, 358, 396, 397, 414,
 429—435, 444, 445
 Топаловић, Петар 286
 Федор 424
 Франасовић, Драгутин, 314, 339, 358
 Фрања Јосиф, цар 140, 189, 238, 241,
 257—259
 Хајмерле, барон 18—20, 34, 58
 Хенгелмилер, барон 330, 331, 336—
 339, 346, 352, 354, 402, 403, 407,
 408
 Херберт, барон 58
 Хорватовић, Ђура 270, 294, 302, 303
 Христић, Артемиза 402
 Христић, Милан 402

Христић, Никола 180, 181, 205—207, 338, 343, 357, 367, 368, 376, 408, 409, 430, 431, 435	Цанков 263, 264 Ценић, Ђорђе 39 Ценић, Мита 118, 119
Христић, Филип 39	Чумић, Аким 36, 39, 42, 164

ПОГРЕШКЕ.

- *Стр. 161, врста 8 озго, место *на* треба *да*.
- *Стр. 181, врста 12 оздо, место *он* треба *а он*.
- *Стр. 189, врста 4 и 8 озго, место *Мандић* треба *Магдић*.
- *Стр. 201, врста 1 оздо, место *1890* треба *1901*.
- *Стр. 220, врста 20 озго, место *серија Б* треба *серија В*.
- *Стр. 229, врста 4 озго, место *1885* треба *1884*.
- *Стр. 268, врста 8 оздо, место *закупнине* треба *годишње закупнине*.
- *Стр. 331, врста 6 оздо, место *срца* треба *од срца*.
- *Стр. 338, врста 2 оздо, после *било* треба додати *стог*.
- *Стр. 343, врста 11 озго, место *радикала* треба *од радикала*.
- *Стр. 347, врста 16 озго, место *преправљена* треба *преплављена*.
- *Стр. 361, цео текст од 30 до 36 врсте озго избацује се, и на место њега долази : *После напредњачког закона о непосредном порезу од 1884, признато је општинско бирачко право.*
- *Стр. 364, врста 17 оздо, после *закону* треба додати, у загради, *20 април 1888.*
- *Стр. 387, врста 8 оздо, место *посланика* треба *изасланика*.
- *Стр. 394, врста 9 озго, место *и* треба *уставотворни*.
- *Стр. 399, врста 12 озго, место *народне војске* треба *стајаће војске*.
У ранијим свескама : *Друга влада Милоша и Михаила.*
- *Стр. 68, врста 7 оздо, место *поверилаца* треба *дужника*.
Влада Милана Обреновића, I.
- *Стр. VI, врста 12 озго, место *Светозар Марковић по-*, треба *Тешкоће Мариновићеве*.
- *Стр. 164, врста 17 оздо, место *Ludewighii* треба *Ludovici*.
- *Стр. 205, врста 8 оздо, место *Миланковић* треба *Милинковић*.
- *Стр. 321, врста 2 озго, после *стајаће војске* треба додати, у загради, *два батаљона пешадије*.